

БЕОГРАД

НАУЧНИ
СТАНАК
СЛАВИСТА
У ВУКОВЕ
ДАНЕ

СРПСКИ ЈЕЗИК И ЊЕГОВИ РЕСУРСИ:
ТЕОРИЈА, ОПИС И ПРИМЕНЕ

48/3

БЕОГРАД, 2019.

МЕЂУНАРОДНИ СЛАВИСТИЧКИ ЦЕНТАР
Филолошки факултет, 11000 Београд, Студентски трг 3/1

НАУЧНОИСТРАЖИВАЧКИ ПРОЈЕКАТ
СРПСКИ ЈЕЗИК И ЊЕГОВИ РЕСУРСИ:
ТЕОРИЈА, ОПИС И ПРИМЕНЕ

Овај зборник садржи реферате прочитане у оквиру посебне секције на 48. научном састанку слависта у Вукове дане (2018. године). Сарадници на пројекту прочитали су тада основне тезе својих истраживања, што је, одмах, било предмет дискусије присутних колега. Током наредних месеци саопштења су уобличена у научне радове које су, затим, рецензирани компетентни стручњаци и дали сагласност за њихово објављивање.

Руководилац пројекта је проф. др Божо Ћорић.

**Сви прилози у овом зборнику су из категорија
оригиналних научних радова.**

За издавача:
Проф. др *Драгана Мршевић Радовић*

Уредници:
Проф. др *Божо Ћорић*
Проф. др *Александар Милановић*

Рецензенти:
Проф. др *Рајна Драгићевић*
Проф. др *Цветана Крстев*

Лектор и коректор:
Проф. др *Александар Милановић*

Овај зборник је штампан уз помоћ
Министарства просвете, науке и технолошког развоја
Републике Србије

Издавач:
Међународни славистички центар
на Филолошком факултету,
Филолошки факултет, Београд,
Студентски трг 3

Штампа:
ЧИГОЈА ШТАМПА
Београд, Студентски трг 13

Тираж:
100 примерака

ISBN 978-86-6153-597-0
<https://doi.org/10.18485/msc.2019.48.3>

Ана С. БАТАС*
Филолошки факултет
Универзитета у Београду

НАЧИНСКА ОБЕЛЕЖЈА У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ

У овом раду бавимо се начинским дистинктивним обележјима (*континуираност, одложено уклањање, стридентност, назалност и латералност*) и њиховом примени у матрицама фонема српског језика.

Кључне речи: фонологија, дистинктивна обележја, начинска обележја, српски језик

1. Увод

1.1. У раду се бавимо једном врстом (дистинктивних) обележја (у даљем тексту ДО или обележје) која фонологији углавном сврставају у начинска и разликују их од обележја која су у вези са местом артикулације, као што су обележја *короналност, лабијалност, дорзалност, антериорност*¹ и сл., али и од обележја која су у вези са главним класама гласова (фонема)², као што су обележја *консонантност, сонорност, апроксимантност* и сл.

1.2. Летимичним погледом на литературу коју у раду користимо, види се да је већина радова, било србистичких, било страних, настала у другој половини 20. века. У раду не пружамо нову интерпретацију ДО, па се чак не бавимо ни њиховим местом у хијерархијској структури, што је чест предмет проучавања савремених нелинеарних фонолошких теорија. Намеће се самим тим питање зашто се онда овим предметом бавимо. Два су основна разлога. Први од њих произилази из огромних и тешко премостивих разлика у интерпретацији ових обележја у домаћим радовима, који су безмало сви настали

* anabatas@fil.bg.ac.rs

¹ Обележјем [короналност] и сродним обележјима бавили смо се у раду Батас 2018, а преосталим обележјима тек планирамо да се бавимо.

² *Обележје главних класа* представља било које дистинктивно обележје које се користи да подели сегменте у „главне класе”, као што су опструенти, сонанти, вокали, назали, ликвиде и глајдови (Траск 1996: s.v. MAJOR-CLASS FEATURE; наш превод).

под утицајем једне фонолошке теорије. Други разлог јесу новије дефиниције и интерпретације обележја. Фонолошке теорије ДО доживеле су процват осамдесетих и деведесетих година прошлог века, али нису оставиле трага у домаћој литератури.

1.3. Теорија дистинктивних обележја Р. Јакобсона, М. Халеа и Г. Фанта (у даљем тексту ПСА), заснива се превасходно на акустичкој природи обележја. Р. Јакобсон је на разним местима често истицао да је акустичка природа сегмената³ неупоредиво значајнија од артикулационе. Ова теорија је више од свих осталих утицала на домаће радове (и сербокроатистике и србистичке и кроатистичке⁴): Јакобсон 1949/1964, Муљачић 1964, Брозовић 1968, 1971, Симић–Остојић 1996, Барић *et al.* 1997, Петровић 2000, Петровић–Гудурић 2010), па су из тог разлога у поменутих радовима присутне све предности и мане ове теорије (о томе више у т. 1.4). На савремене фонолошке теорије највише је утицала монографија Н. Чомског и М. Халеа (у даљем тексту СПЕ), која се заснива превасходно на артикулационим особинама обележја. Када се у савременим радовима и уџбеницима упућује на традиционалну генеративну фонологију, мисли се управо на ову монографију Н. Чомског и М. Халеа. О начелним разликама између ове две теорије (ПСА и СПЕ) дискутовано је у бројним научним радовима, монографијама и уџбеницима, па се у овом раду нећемо упуштати у општепозната разматрања. Да артикулационе карактеристике обележја нису заувек превладала акустичке, примери су новији радови као што су нпр. Флеминг 2002 или Бурема 1998.

1.4. Након традиционалних фонолошких теорија, укратко представљених у претходној тачки, које једним именом можемо назвати линеарне фонолошке теорије, појавили су се новији приступи са циљем да се уклоне неки недостаци претходних теорија. Појавила се, пре свега, аутосегментална фонологија, која се заснива на становишту да постоје различити редови (*tiers*) фонолошке репрезентације и да се помоћу њих могу приказати појаве које се протежу на више од једног сегмента. Првобитно је замишљена да се њоме опишу прозодијске (супрасегментне) појаве, али су се у каснијим радовима као предмет нашле и оне сегментне појаве које се протежу дуж више сегмената (фонема, слогова), као што су консонантске и вокалске хармоније (више о најзначајним радовима аутосегменталне фонологије в. Клементс–Хјум 1996). Други недостатак линеарних приступа ДО, по речима Н. Клементса и Е. Хјум (1996: 182), огледа се у непостојању хијерархије међу обележјима и немогућности да се она групишу у категорије блиске традиционалној фонетици, као што су место и начин артикулације. Клементс и Хјумова посебно истичу значај радова Н. Трубецког, у којима се јављају зачеци идеје да се обележја могу груписати у „природне класе”.

Са овом се констатацијом само делимично слажемо, зато што се у великом броју радова, почев од ПСА, осим позитивног и негативног

³ У раду често користимо „сегмент” тамо где не желимо прецизирати да ли се неко обележје односи на фонеме или на алофоне.

⁴ Без обзира на разлике које постоје у српском и хрватском стандарду, сматрамо да се матрце ДО не разликују.

(пред)знака остављају празна места у пољима матрица или се уписују „нуле”. То значи да су и линеарне матрице заправо тродимензионалне, јер се управо изостанком знака (или уписивањем „нуле”) у „трећу” димензију пројектује повезивање фонема у групе. Покушаћемо да то боље објаснимо на примерима.

(1) Р. Јакобсон (1949/1964) опонира преко *обележја назалност – оралност* назалне сонанте и звучне експлозиве (фонему /ǃ/ тумачи као експлозив), а оставља празна места у за све остале фонеме (в. табелу 3). То значи следеће:

- а) *ДО назалност – оралност* не може се применити на остале фонеме – оне које нису назалне или оралне прекидне звучне фонеме;
- б) постоји, према томе, следећа хијерархија обележја: изнад *ДО назалност – оралност*, морају се наћи *ДО прекидност – непрекидност* и *звучност – беззвучност*.

(2) Д. Петровић (2000) опонира преко истог *ДО* назалне и оралне сонанте, а за остале фонеме оставља празна места (в. табелу 3). То значи следеће:

- а) *ДО назалност – оралност* не може се применити на остале фонеме – оне које нису сонанти;
- б) постоји, према томе, следећа хијерархија обележја: изнад *ДО назалност – оралност* мора се наћи обележје [сонорност], онако како га Д. Петровић схвата.

Хијерархија међу обележјима постиже се и према редоследу којим се одређено обележје наводи у матрици *ДО*. Д. Петровић (2000) исцрпно и прецизно наводи редослед обележја у бројним матрицама прављеним за српски језик, па се тиме овде нећемо бавити.

Међутим, несумњива предност нелинеарних модела огледа се у могућности да се „чворна места”, из којих полази гранање ка хијерархијски нижим обележјима, налазе у различитим редовима. Управо због такве структуре могућа су преклапања различитих обележја и протезања обележја на више сегмената.

1.5. Модел Н. Г. Клементса и Е. Хјум служи да се њиме обједини опис консонанта и вокоида (вокали и глајдови). Утемељен је на претпоставци да било који сегмент произведен у усној дупљи има карактеристичну препреку дефинисану преко два параметра: степен препреке и место препреке (Клементс–Хјум 1996: 203).

2. Начин артикулације

2.1. За разлику од места артикулације, које се – бар код гласова који се једноставније творе – релативно лако дефинише, под начином артикулације се подразумевају веома различити појмови. У раду који се бави консонанти-ма српског језика из термилошког угла⁵ анализирали смо бројне домаће и стране радове (од уџбеника и приручника до енциклопедија и термилошких речника) и закључили смо да се под начином артикулације обухватају:

1. веома различити артикулациони параметри (положај меког непца, тип препреке, централизованост препреке, степен апертуре);
2. само они параметри који се обично именују као тип (врста) или природа препреке.

2.2. Прва, шира, употреба овог појма може се применити на класификовање свих гласова, па чак и на поделу на главне класе, као што су вокали, сонанти и опструенти, односно вокали и консонанти. Друга, ужа, употреба односи се скоро увек само на ужу класификацију опструената на експлозиве, фрикативе и африкате.

У овом раду под начином артикулације подразумевамо ширу употребу тог појма, али из њега издвајамо обележја која се односе на главне класе. Према томе, у начинска обележја у овом раду издвајамо следећа: [континуираност], [одложено уклањање], [стридентност], [назалност] и [латералност].

3. Континуираност

3.1. Артикулациони и акустички план⁶

3.1.1. На артикулационом плану Р. Јакобсон, М Хале и Г. Фант описују прекидне⁷ гласове као оне који имају потпуну преграду, праћену уклањањем. Фрикативе⁸ описују као гласове који немају потпуну преграду, већ сужење, које значајно умањује утицај резонантних шупљина иза места изговора (ПСА: 22).

3.1.2. Д. Петровић наводи да се „континуираност [...] остварује као непрекинути шум који се појављује као последица сужења говорног тракта кроз који се ваздушна маса пробија тарући се о зидове резонатора⁹. Неконти-

⁵ Више о овој проблематици в. Батас 2005.

⁶ Покушали смо, када год је то било могуће урадити, раздвојити артикулациони од акустичког плана.

⁷ У радовима на енглеском језику термин су „stops” или „interrupted”, који се ретко у домаћим радовима употребљавају, а кад се употребе, превод се као „прекидни или зауставни гласови”. Овим појмом обухватају се експлозивни и назали.

⁸ У ПСА термин је „constrictive”, што је синоним термину „фрикатив”.

⁹ До данас је у домаћим радовима остао опис да се ваздушна струја таре о зидове теснаца, због чега су се у прошлости фрикативи називали и треним или трљаним гласовима (за више о терминима в. Батас 2005).

нуиране фонеме, с друге стране, карактерише потпуни прекид тока ваздушне масе и нагло отварање преграде праћене праском ослобођене ваздушне масе” (Петровић 2010: 795).

3.1.3. Н. Чомски и М. Хале описују континуиране гласове као оне код којих примарна препрека у вокалском тракту није толико уска да се њоме блокира ваздушна струја; код прекидних гласова ваздушна струја која пролази кроз усну дупљу потпуно је блокирана (СПЕ: 317). Сличан опис дају и Хејз 2009: 78, Оден 2013: 55–56.

3.1.4. М. Хале и Н. Клементс дефинишу континуиране гласове као оне који се формирају са конфигурацијом вокалног тракта која дозвољава ваздушној струји да прође кроз уздужну (мидсагиталну) регију оралног тракта (Хале–Клементс 1983: 7). Њихову дефиницију користи и Хол 2007: 319.

3.1.5. На акустичком плану нагли (абруптни) наступ одваја прекидне од континуираних консонаната, код којих је градуелан. На спектрограмима се код експлозива види оштра вертикална линија којој претходи пауза, праћена звучном линијом (гредом) код звучних гласова (ПСА: 21)

3.1.6. Д. Петровић прекидне (неконтинуиране) такође на акустичком плану описује као гласове код којих се на спектрограмима јавља изразита белина, док тврди да се „[о]бележје континуираности [...] одређује као благ прелаз између претходног гласа и тзв. зоне тишине” (Петровић 2010: 795). Други део описа, везан за [континуираност], могао би се прецизније одредити као појављивање континуираног (непрекинутог) шума дуж целог трајања сегмента на спектрограмима.

3.2. Употреба у матрицама ДО за српски језик

3.2.1. Следећом табелом дајемо кратак преглед обележја [континуираност] у матрицама неколико радова: Јакобсон 1949/1964, Брозовић 1968 и 1971, Кристал *s.a.*, Петровић (2000, 2010), Барић *at al.* 1997.

Табела 1

х	+	+	+	+	+	+
ш	+	+	+	+	+	+
ж	+	+	+	+	+	+
с	+	+	+	+	+	+
з	+	+	+	+	+	+
ф	+	+	+	+	+	+
ч	±	-	-	-	-	-
ц	±	-	-	-	-	-
ћ	-	-	-	-	-	-
ђ	-	-	-	-	-	-
џ	±	-	-	-	-	-
к	-	-	-	-	-	-
г	[-]	-	-	-	-	-
т	-	-	-	-	-	-
д	-	-	-	-	-	-
п	-	-	-	-	-	-
б	-	-	-	-	-	-
в	+	+		+	+	0
ј				+	+	0
љ	+	+	+	+	0	+
л	+	+	+	+	+	+
р	-	-	-	+	-	-
њ				?	0	0
н				-	0	0
м				-	0	0
	Јакобсон	Брозовић 1968	Брозовић 1971	Кристал	Петровић	Барић <i>et al.</i>

3.2.2. Вокали су изостављени из табеле зато што им се у свим радовима редовно приписује обележје [+континуираност]. Не рачунајући изостављање „минуса“ за фонему /g/, које је грешком настало у матрици ДО за српски језик Р. Јакобсона, свуда се експлозивни дефинишу обележјем [-континуираност] и тиме недвосмислено опонирају фрикативима, које карактерише обележје [+континуираност].

3.2.3. С изузетком Р. Јакобсона, који африкатама приписује ДО [\pm континуираност] (а /ć/ и /đ/¹⁰ третира као експлозиве), оне се сврставају у групу заједно са експлозивима ДО [-континуираност].

3.2.4. Назалима се једино у примеру матрице ДО за српски језик код Д. Кристала (Кристал *s.a.*) приписује обележје [-континуираност]. У осталим радовима се или не даје никакво обележје или им се приписују „нуле“ (Петровић 2000 и Барић *et al.* 1997). Ова је пракса у страним радовима напуштена још од традиционалних радова из генеративне фонологије (СПЕ). У њима се [континуираност] дефинише само на основу оног крака ваздушне струје који пролази кроз усну дупљу (в. т. 3.1.3.). При артикулацији назала управо тај крак ваздушне струје наилази на исти тип препреке – потпуну препреку (преграду) – какав се јавља код експлозива.

3.2.5. У ПСА ликвиде су јасно подељене на оне попут фонеме /l/, којој се приписује ДО [+континуираност], од оних попут вибранта /r/, којем се, без обзира на то да ли је лингвални (апикални) или увуларни, приписује [-континуираност] (ПСА: 22). На овај начин их, с изузетком матрице ДО код Кристала *s.a.*, посматрају и у осталим матрицама ДО за српски језик.

Чомски и Хале (СПЕ: 318) тврде да је вибрација врха језика секундарни ефекат сужења шупљине без правог блокирања ваздушне струје¹¹. Због тога сматрају да се фонеме /r/ пре може приписати обележје [+континуираност]. Што се тиче пак фонеме /l/, тврде да се може сматрати и континуираном (континуантом), ако се [+континуираност] дефинише као потпуно блокирање ваздушне струје, и неkontинуираном, ако се [-континуираност] дефинише као блокирање ваздушног тока након примарне препреке (*idem*).

За М. Халеа и Н. Клементса нема дилеме да се латералима приписује [-континуираност], због уздужне (мидсагиталне) регије оралног тракта, која је укључена у дефиницију овог обележја (Хале–Клементс 1983: 7). Поред ових решења, ликвиде је могуће опонирати и према обележју [латералност] (в. т. 7).

¹⁰ Пошто се бавимо обележјима која или први пут употребљавају у матрицама обележја за српски језик или која се ределинишу у складу са новијим фонолошким приступима, определили смо се да користимо за фонеме латинично писмо уместо IPA (Међународног фонетског писма) да бисмо избегли било какав вид забуне.

¹¹ „Вибрација врха језика, међутим, дешава се због пада ваздушног притиска који настаје унутар пролаза између врха језика и палатума када ваздух брзо протекне кроз тај пролаз (Бернулијев ефекат)”. (СПЕ: 318; наш превод)

4. Одложено (постепено) уклањање

4.1. Артикулациони и акустички план

4.1.1. Ово обележје први пут у систем обележја уводе Н. Чомски и М. Хале (СПЕ: 318–319). Одмах истичу да ово обележје утиче само на гласове произведене са преградом у усној дупљи. У основи, тврде они, два су начина на који се препрека у вокалном тракту може уклонити: или одједном, што се дешава код експлозива, или одложено (постепено), што се дешава код африката (*idem*). На акустичком плану Чомски и Хале доводе ово обележје у везу са генерисањем турбуленције у вокалном тракту (*idem*).

4.1.2. П. Ладефогед оштро критикује дефиницију овог обележја у СПЕ. Тврди следеће: „зато што не узимају у обзир фрикативни шум као дефинишући атрибут конкретнoг обележја, Чомски и Хале морају да спецификају африкату на други начин. Они то раде додавањем обележја одложеног уклањања примарне преграде. Опозицију *одложено* према *неодложено* уклањања примењују само на неназалне прекидне гласове. На основу горецитиране дефиниције, могло би се претпоставити да сви други гласови могу бити спецификовани као они који имају *неодложено* уклањање” (Ладефогед 1971: 106; наш превод). Затим, наставља у истом тону да тврди да су одбијањем да уведу фрикативни шум као компоненту, приморани да наведу да сви континуирани гласови имају [+одложено уклањање] (*idem*). Ладефогед уместо обележја *континуираност* и *одложено уклањање* предлаже обележја *прекидност* (заустављања) и *фрикативност*.

4.1.3. Описујући ово обележје, Б. Хејз тврди да су експлозивни, гласови са обележјем [-одложено уклањање], типични прекидни гласови, а да то нису ни африкату ни назали (Хејз 2009: 79). Реч „одложено” односи се на период полупрепреке за време којег се произведе фрикативни шум, па се у фонетску дефиницију овог обележја може укључити критеријум „фрикативни шум” (*idem*). Слично и Оден описује ово обележје прецизирајући да је отпуштање потпуне препреке успорено тако да се формира фрикатив након прекидне фазе у артикулацији (Оден 2013: 55). Другим речима, и Хејз и Оден под „одложеним уклањањем” заправо подразумевају „стварање фрикативног шума”. Узевши у обзир системе африката у различитим језицима, Оден сматра да у фонологији до сада није дата њихова репрезентација на задовољавајући начин (Оден 2013: 56).

4.2. Употреба у матрицама ДО за српски језик

4.2.1. У србистичким радовима се обележје [одложено уклањање] не користи, али зато Р. Симић и Б. Остојић, слично П. Ладефогеду (1971), предлажу обележје [абруптност] и [турбулентност], при чему је једино различито термилошко решење. Прво од њих приписују експлозивима и африкатама, а друго фрикативима и африкатама (Симић–Остојић 1996).

4.2.2. Пошто се ово обележје у домаћим радовима не користи, намеће се питање како се онда у матрицама одвајају африкате од експлозива (више о томе в. т. 5).

5. Стридентност

5.1. Артикулациони и акустички план

5.1.1. Од првих радова (ПСА: 23–24), па све до савремених (Хејз 2009: 85) артикулационе и акустичке карактеристике овог обележја непрецизно се дефинишу. На акустичком плану Р. Јакобсон, М. Хале и Г. Фант описују стридентне гласове као оне које имају ирегуларни осцилограм. Непрецизност овог описа огледа се у следећем: с једне стране, ирегуларни образац осцилограма присутан је код свих непериодичних гласова, а посебно је уочљив код безвучних фрикатива и африката, док је, с друге стране, одређена врста правилности (периодичности) везана за све звучне фрикативе и африкате због присутног тона произведеног на гласним жицама.

5.1.2. На спектрограмима описују изглед стридентних гласова као хаотичан, док за благе гласове тврде да их одликује нешто правилнији распоред шума (ПСА: 23, а слично и Петровић 2000). Хаотичан изглед шума везује се за све турбулентне гласове, пошто је турбуленција, поједностављено речено, управо хаотично, непредвидиво, кретање честица. На спектрограмима фрикатива и африката могу се уочити одређени појасеви где је шум концентрисанији и подсећају на резонантне појасеве (форманте) код вокала.

5.1.3. Према Јакобсону, Халеу и Фанту, јак турбулентни шум је последица *комплексније* препреке (ПСА: 24; наше истицање). У наставку прецизирају да је додатна баријера, којом се повећава отпор ваздушној струји, неопходна за артикулацију стридентних гласова (а могу је стварати усне, зуби или увула) (*idem*). Због тога се фонеме са обележјем [стридентност] називају још и фонеме „са оштрим ивицама”, наспрам оних „са глатким ивицама” (Петровић 2000: 796, Муљачић 1964). У савременим истраживањима познато је да се (турбулентни) шум по изласку из сужења (теснаца) додатно разбија, најчешће о секутиће, и због тога бива додатно појачан.

5.1.4. Према Чомском и Халеу, стридентне гласове акустички карактерише јачи шум него нестридентне парове. Турбуленција се ствара у зависности од природе површине, брзине тока и угла под којим ваздушна струја удара о површину. Што је хрпавија површина, што је бржи ток струје и што је угао упада ближи деведесет степени, то ће стридентност бити израженија (СПЕ: 329).

5.2. Употреба у матрицама ДО за српски језик

5.2.1. Следећом табелом дајемо кратак преглед обележја [континуираност] у матрицама неколико радова: Јакобсон 1949/1964, Брозовић 1968 и 1971, Кристал *s.a.*, Петровић 2000 и 2010, Барић *at al.* 1997.

Табела 2

	м	н	њ	р	л	љ	ј	в	б	п	д	т	г	к	ц	ђ	ћ	ш	ж	з	с	ф	ч	ц	ц	х
Јакобсон																										
Брозовић 1968.											-	-			+	-	-						+	+		
Брозовић 1971.											-	-			+	-	-						+	+		
Кристал	-	-	?	-	-	?	+	+	-	-	-	-	-	-	+	+	+	-	+	+	+	+	-	-	-	-
Петровић							-	0	-	-	-	-	-	-	+	-	-	+	+	0	0	0	+	+	+	+
Барић <i>et al.</i>	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	+	-	-	+	0	0	0	+	+	+	+	-

5.2.2. Пре него што пређемо на анализу матрица ДО за српски језик, осврнућемо се укратко на различите употребе овог ДО у студијама¹². Постоје студије у којима се све африкате сматрају прекидним стридентним фонемама (ПСА: 24, Клементс 1999). Г. Н. Клементс сматра да се прекидне фонеме (експлозивни и африкате) супротстављају фрикативима помоћу обележја [-континуираност], а да се потом африкате супротстављају експлозивима помоћу обележја [+стридентност]. У оваквом приступу нејасно место заузимају нестридентне африкате. Фонолози се не слажу ни око тога да је стридентност независно обележје од места артикулације или се пак везује само за короналне фонеме¹³, као што је то случај код Хејза (2009: 85).

5.2.3. Р. Јакобсон и Р. Симић и Б. Остојић не користе ово обележје у матрицама за српски језик. Остали га употребљавају, али нико од њих на начин на који је то урађено у Клементс (1999) (в. т. 5.2.2). Д. Брозовић (1968, 1971), Д. Петровић (2000, 2010) и Е. Барић *et al.* (1997) уједначено¹⁴ користе обележје да њиме раздвоје „тврде” од „меких” африката, па ће дентална и палато-алвеоларне африкате имати обележје [+стридентност], а алевопалаталне палатализоване [-стридентност] (више о расправи о овом питању в. Батас 2018).

5.2.3. Што се тиче експлозива, Д. Брозовић једино денталне експлозиве ([-стридентност]) опонира денталној африкати, која има [+стридентност]. Код Д. Кристала и Д. Петровића сви експлозивни имају обележје [-стридентност], а код Е. Барић имају „нуле”.

5.2.4. Што се тиче пак фрикатива¹⁵, у матрици код Д. Кристала /f/, /s/, /z/ опонирају /š/, /ž/, /h/ (уз /j/ и /v/). Прве од њих имају обележје [+стридентност]. На основу тога претпостављамо да су у поменутој матрици ДО за српски језик [стридентност] и [сибилантност] узети као синоними. За Е. Барић *et al.* (1997) међу фрикативима опонирају по овом обележју само /š/ и /h/ (први од њих [+стридентност]).

¹² Нејасно је и да ли је *стридентност* исто што и *сибилантност* у радовима као што Ладефогед 1971.

¹³ В. детаљну расправу о овом проблему у Хол 2007: 321.

¹⁴ Вероватно је тако урађено и у матрици ДО за српски језик код Д. Кристала (*s.a*), али постоји извесна недоследност у употреби симбола IPA (Међународног фонетског писма), па сматрамо да се у томе крије сврставање денталне (традиционално „тврде”) са алвео-палаталним палатализованим (традиционално „меких”) африкатама.

¹⁵ За Петровића и Кристала су и /v/ и /j/ фрикативи. У матрици код Д. Кристала обе фонеме имају [+стридентност], док Д. Петровић фонему /j/ и /h/ опонира фонемама /š/ и /ž/ (потоње имају [+стридентност]).

6. Назалност

6.1. Артикулациони и акустички план

6.1.1. Артикулационе карактеристике назалних фонема уједначено су описане у свим релевантним радовима. На артикулационом плану за ово обележје подразумева се спуштање задњег (меког) непца или велума и пролаз ваздушне струје кроз усну и кроз носну дупљу. У усној дупљи се формира преграда при артикулацији назалних сонаната. Јакобсон, Хале и Фант назалне сонанте сврставају у јединствену групу прекидних фонема, заједно са експлозивима (ПСА: 40, а слично је и код Ладефогета (1971: 105)).

6.1.2. Акустичке карактеристике назалних вокала најдетаљније су изложене у ПСА. Јакобсон, Хале и Фант истичу да је на спектрима назалних вокала уочљива већа густина форманата него што је то случај код одговарајућих оралних фонема, а затим прецизирају да се најчешће између првог и другог форманта појављује додатни назални формант, што доводи до слабљења јачине прва два орална форманта (ПСА: 39).

6.1.3. За назалне сонанте тврде да их од супротстављених оралних експлозива (m/:/b/, /n/:/d/) разликује назални призвук¹⁶ за време оклузије. Тај назални призвук одликују два јасна форманта: један на око 200 херца, а других на око 2500 херца (*ibid.*: 40). Додатни „врхунци и нуле” немају никаквог утицаја на друга резонантна обележја (*idem*).

6.1.4. После бројних испитивања акустичких карактеристика назала, данас се на њихову акустичку природу гледа другачије. Представљено у најкраћим цртама, карактерише их: први формант (слично као у ПСА), који је ниске фреквенције, затим нижи интензитет, а шири појас форманата, као и присуство антиформаната на спектру. Управо су антиформанти у корелацији са местом артикулације назала (више о овој проблематици в. Риц–Јонгман 2009: 194–197), док висина назалних форманта зависи од анатомских карактеристика носне дупље и нема за лингвистику никаквог значаја (*idem*).

6.2. Употреба у матрицама ДО за српски језик

6.2.2. Следећом табелом представљамо обележје [назалност] у матрицама ДО за српски језик. Овај пут је табела проширена и решењима Р. Симића и Б. Остојића (1996).

¹⁶ *Nasal murmur* (енгл.)

6.2.2. Заједничко свим матрицама ДО јесте да се фонемама /m/, /n/ и /nj/ приписује обележје [+назалност]. Међутим, значајно се матрице међусобно разликују када су у питању фонеме које опонирају назалима преко овог обележја. Р. Јакобсон супротставља их експлозивима (/đ/ сматра експлозивом), јер схвата назалне консонанте као неконтинуиране прекидне назале (ПСА), па су тако супротстављени: /m/ : /b/, /n/ : /d/ и /nj/ : /đ/. Д. Брозовић¹⁷ и Д. Петровић (2000, 2010) супротстављају их ликвидима. Р. Симић и Б. Остојић (1996) супротстављају ова три назала осталим сонантима (ламинарима), док се у Е. Барић *et al.* 1997 назали супротстављају и ликвидима и звучним лабијалним фонемама.

7. Латералност

7.1. Артикулациони и акустички план

7.1. Ни ово обележје, као ни *одложено уклањање*, не налази се на списку обележја Р. Јакобсона (ни у ПСА, ни у другим радовима). Њега уведе у систем обележја Н. Чомски и М. Хале и ограничавају га само за короналне гласове. Дефинишу га на артикулационом плану спуштањем обе или једне стране језика, што омогућава ваздушној струји да прође у близини кутњака (СПЕ: 317).

7.2. П. Ладефогед супротставља гласове код којих ваздух пролази са стране (латералне) онима код којих ваздух пролази средишњим делом (централне) (Ладефогед 1971: 46).

7.3. Акустичке карактеристике латерала сличне су карактеристикама назала, будући да се у акустичкој структури могу наћи и форманти и антиформанти. Први формант у српском језику налази се на око 1100 херца за мушке гласове, а на око 1200 херца за женске; други формант налази се на око 2500 херца и код мушких и код женских гласова (Батас 2014).

7.2. Употреба у матрицама ДО за српски језик

7.2.1. Хол (2007) цитира бројне радове који показују да је ово обележје неопходно да би се њиме анализирао контраст између /l/ и /r/. Као што смо већ видели у т. 3.2.5, у ПСА контраст међу овим фонемама остварују се [+континуираност] за /l/, односно [-континуираност] за /r/ (ПСА: 22). Међутим, у скоријим радовима латерали почињу да се сагледавају као фонеме са обележјем [-континуираност], док је статус вибраната такође нејасан, па их, на пример, поједини фонолози третирају као сегменте са обележјем [+континуираност] (СПЕ: 318, Хале–Клементс 1983: 7).

7.2.2. До сада ово обележје није коришћено у српском језику.

¹⁷ Код Брозовића (1971) поткрала се у табели грешка, па су случајно (прет)палаталне африкате и фрикативи добили ДО [+назалност] уместо [+акутност].

8. Закључна разматрања

8.1. На крају ћемо начинска обележја анализирати из угла класа африката, назала и ликвида. Да бисмо представили матрицу обележја за српски језик, недостају детаљно размотрена обележја „главних класа”, што ће бити тема следећег рада.

8.2. Фрикативи – експлозивни – африкате

У табелама 4–6 износимо три начина на који се могу међусобно опонирати фрикативи, експлозивни и африкате. У првој се од њих (табела 4) види да се фрикативи супротстављају експлозивима и африкатама преко обележја [+континуираност], док се експлозивни и африкате међусобно разликују на основу обележја [одложено уклањање]. Ова табела је најсличнија приступу изнетом у СПЕ. Од тог проступа га разликује, ако усвојимо критику П. Ладефогед (1971), дефинисање обележја [одложено уклањање], које би се могло схватити као стварање сужења на артикулационом плану, односно формирање фрикативног (турбулентног) шума на акустичком плану, што чине Хејз (2009) и Оден (2013).

Табела 4

	Фрикативи	Експлозивни	Африкате
Континуираност	+	–	–
Одложено уклањање	+	–	+

Следећом табелом настојимо да избегнемо редефинисање обележја [одложено уклањање]. Ако се фрикативима додели „нула” за дато обележје, то онда значи да се само прекидни сегменти могу опонирати по датом обележју.

Табела 5

	Фрикативи	Експлозивни	Африкате
Континуираност	+	–	–
Одложено уклањање	0	–	+

Последња табела се заснива на приступу који предлаже Клементс (1999). Резултат је исти као у табели 4, али се уместо [одложеног уклањања] јавља обележје [стридентност]. Тиме се превазилази потешкоћа да се фрикативи дефинишу као сегменти код којих се преграда постепено уклања. У овом приступу не проналази се решење за нестридентне африкате.

Табела 6

	Фрикативи	Експлозивни	Африкате
Континуираност	+	–	–
Стриденост	+	–	+

8.3. Назали

У наредним табелама приказано је како назални сонанти опонирају обележјем [назалност] са експлозивима (табела 7) и са оралним сонантима или само са ликвидима (табела 8). Први приступ могућ је ако се сонанти не третирају као јединствена класа гласова, док други очигледно почива на претпоставци да је назале, ликвиде и глајдове могуће објединити једним обележјем, које их раздваја од вокала и опструената. Пошто се у овом раду не бавимо обележјима главних гласа, изоставићемо даљу дискусију о обележјима [сонорност], [апроксимантност] и [консонантност]. А како се у раду нисмо бавили ни хијерархијом обележја, изостављамо и расправу о томе да ли је назалност привативно обележје и да ли је везано директно за корен, што предлажу, на пример, Клементс–Хјум 1995.

Табела 7

	Назали	Експлозивни
Континуираност	–	–
Назалност	+	–

Табела 8

	Назали	Орални сонанти (или само ликвиде)
Назалност	+	–

8.4. Ликвиде

На крају ћемо размотрити још једном однос између ликвида. У табели 9 налази се обележје [континуираност] онако како је употребљено у срби-стичким радовима. У друге две табеле налазе се новије интерпретације овог обележја. У табели 10 се фонеме /l, lj/, супротно претходном решењу, сматрају неконтинуираним, док у последњој табели опозиција међу ликвидима почива на обележју [латералност].

Табела 9

	/r/	/l, lj/
Континуираност	–	+

Табела 10

	/r/	/l, lj/
Континуираност	+	–

Табела 11

	/r/	/l, lj/
Латералност	–	+

ЛИТЕРАТУРА

- Барић et al. 1997:** Eugenija Barić et al., *Hrvatska gramatika*. Zagreb: Školska knjiga.
- Батас 2005:** Ана Батас, „Класификација консонаната српског језика са становишта артикулационе фонетике – термилошки аспект”, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 34/3, 113–137.
- Батас 2014:** Ана Батас, *Фонетске и акценатске промене речи у континуалном говору*. Необјављен рукопис докторске дисертације. Београд: Филолошки факултет.
- Батас 2018:** Ана Батас, „Обележје короналност у српском језику”, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 47/3, 5–19.
- Брозовић 1968:** Dalibor Brozović, „O fonološkom sustavu suvremenog standardnog hrvatskosrpskog jezika”, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru. Razdio lingvističko-filološki*, 7, Zadar: Filozofski fakultet u Zadru, 20–39.
- Брозовић 1971:** Dalibor Brozović, „O alofonskoj problematici u hrvatskoj ortoepiji”, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru. Razdio lingvističko-filološki*, 10/9, Zadar: Filozofski fakultet u Zadru, 5–29.
- Бурема 1998:** Paul Boersma, *Functional Phonology [LOT International Series 11]*. The Hague: Holland Academic Graphics, [Doctoral thesis, University of Amsterdam].
- Јакобсон 1949/1964:** Roman Jakobson, *Selected Writings I*. The Hague: Mouton.
- Клементс 1999:** G. N. Clements, „Affricates as noncontoured stops”, [in:] Osamu Fujimura, Brian D. Joseph, and Bohumil Palek (eds.), *Proceedings of*

- LP '98: Item Order in Language and Speech*. Prague: The Karolinum Press, 271–299.
- Клементе–Хјум 1996**: G. N. Clements, Elizabeth V. Hume, „The internal organization of speech sounds”, [in:] John A. Goldsmith (ed.) *The Handbook of Phonological Theory*. Blackwell Publishing.
- Кристал s.a.**: Deјvid Kristal, *Kembrička enciklopedija jezika*. (red. R. Bugarski), Beograd: Nolit.
- Ладефогед 1971**: Peter Ladefoged, *Preliminaries to Linguistic Phonetics*. Chicago, London: The University of Chicago Press.
- Муљачић 1964**: Žarko Muljačić, *Opća fonologija i fonologija suvremenog talijanskog jezika*. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu.
- Оден 2013**: David Odden, *Introducing Phonology*. 2nd Edition. New York: Cambridge University Press [2005].
- Петровић – Гудурић 2010**: Драгољуб Петровић, Снежана Гудурић, *Фонологија српскога језика*. Београд: Институт за српски језик САНУ, Београдска књига, Матица српска.
- Петровић 2000**: Драгољуб Петровић, „О репертоару ИДО у фонолошком систему стандарднога српског језика”, *Јужнословенски филолог*, LVI, 789–802.
- ПСА**: Roman Jakobson, Gunnar Fant, Morris Halle, *Preliminaries to Speech Analysis: The Distinctive Features and Their Correlates*. 2nd edition. MIT, Acoustics Lab., Technical Report No. 13, 1963 [1952].
- Риц–Јонгман 2009**: Henning Reetz, Allard Jongman, *Phonetics: Transcription, Production, Acoustics, and Perception*. Blackwell textbooks in linguistics, 22, Wiley-Blackwell.
- Симић – Остојић 1996**: Радоје Симић и Бранислав Остојић, *Основи фонологије српског књижевног језика*. Београд: Универзитет у Београд.
- СПЕ**: Noam Chomsky, Morris Halle, *The Sound Pattern of English*. New York, Evanston, and London: Harper & Row, 1968.
- Траск 1996**: R. L. Trask, *A Dictionary of Phonetics and Phonology*. London, New York: Routledge.
- Флеминг 2002**: Edward S. Flemming, *Auditory Representations in Phonology*. New York, London: Routledge.
- Хале–Клементе 1983**: Morris Halle, G. N. Clements, *Problem Book in Phonology: A Workbook for Introductory Courses in Linguistics and in Modern Phonology*. Cambridge, Massachusetts, London, England: The MIT Press.
- Хејз 2009**: Bruce Hayes, *Introductory Phonology*. Wiley-Blackwell.
- Хол 2007**: T. A. Hall, „The segmental features”, [in:] Paul de Lacy (ed.) *The Cambridge Handbook of Phonology*. Cambridge University Press, 311–335.

Ana S. Batas

MANNER FEATURES IN THE SERBIAN LANGUAGE

Summary

In this paper the author discusses manner features (the features that specify the manner of articulation) such as [+/-continuant], [+/-delayed release], [+/-strident], [+/-nasal] and [+/-lateral], and their applications in Serbian phonology.

Драгана Д. ВЕЉКОВИЋ СТАНКОВИЋ*
Филолошки факултет
Универзитета у Београду

О АНТРОПОЦЕНТРИЧНОЈ СЕМАНТИЧКОЈ ДЕРИВАЦИЈИ РЕИЛЕКСЕМА У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ

У раду полазимо од хипотезе да је семантичка деривација лексема које денотирају неживе ентитете језичка универзалија, а њени исходи, утемељени на персонификацији и антропоморфизацији, специфични у сваком језику. Циљ рада јесте испитивање фигура-тивних значења реилексема и когнитивнолингвистичко сагледавање човековог социјално, карактерно и емотивно условљеног етнолингвистичког профила оцртаног овим лексичко-семантичким кругом у српском језику.

Кључне речи: српски језик, реилексеме, људске особине, антропоцентрична семантичка деривација, фигуративно значење

1. Уводне напомене

1.0. Начин опојмљавања прототипичних човекових особина од стране говорника српског језика као матерњег може се посматрати кроз избор и структуру изворних домена преко којих се разумевају позитивне и негативне стране људског карактера. Инанимантна антропосфера, као ресурс фигура-тивних значења у српском језику, веома је богата: реилексемама се именују не само физичке и карактерне особине човека, већ и облици његовог понашања, припадност одређеном друштвеном слоју, типичне социјалне улоге, облици испољавања психолошких стања и емоција, темперамент и духовност. Мислећи и говорећи о сегменту свог окружења који не поседује карактеристику *хумано* (па тиме и сему *људско*), без обзира на то припада ли или не припада свету живог / анимантног (уп. животиња, биљка, предмет, материја и др.), човек у свој систем вредности уводи све што га окружује; успоставља анало-гије које се тичу форме, функције, позиције и сваковрсних потенцијала (нпр.

* draganavs@yahoo.com

квантитативних, кинетичких, структуралних и др.), а потом их продева кроз себи, тј. изворним говорницима једног језика својствену мрежу културних, социјалних, етичких и естетских критеријума. Зато семантичку деривацију утемељену на персонификацији и антропоморфизацији, као аналогним процесима, можемо схватити као језичку универзалију, док исходе ових компатибилних процеса – усклађене с културом и традицијом одређене језичке заједнице – треба сматрати (етно)специчностима „уграђеним” у поједине језике. Идентификација са неживим ентитетима даје слободу промишљања целокупног окружења тако што се поједини предмети, њихова структура, намена, материја(ли) од којих су саздани, начини примене, па и статус који је тим објектима приписан на основу употребне или које друге (нпр. симболичке) вредности много еластичније транспонују у духовни и културни живот човека, јер је човек креатор већине неживих ентитета (изузимајући материју која у природи постоји независно од њега; уп. *дрво, камен, злато* и сл.).

1.1. Припадност једном језику подразумева и припадност истој когнитивној матрици која укључује и сферу инанимантног као издашан ресурс аналогја са живим светом и хуманитетом који своју надмоћ, између осталог, показује способношћу да се удене у најразноликије облике постојања, да присвоји туђа и/или преда своја својства чак и несродним и појмовно удаљеним ентитетима. Из тако успостављених, универзалних кореспондентности произилазе „аутопортрети” изведени аутохтоном, етноспецифичном палетом семантичке деривације усмерене на анимантне и инанимантне ентитете значајне за одређену језичку заједницу.

Особеност семантичке деривације реилексема видимо у удаљености изворног и циљног домена, која је у овом случају много већа неголи код зоолексема и фитолексема, јер симултани процеси персонификације, тј. антропоморфизације објеката (ствари и материје) и реификације хуманог домена подразумевају виши степен апстраховања и сложене асоцијативне путеве. Поред тога, развој фигуративног значења реилексема укључује и софистицирану аутоконцептуализацију која, уз „знање о другом”, лежи у основи хомоцентризма Великог круга постојања.

1.2. Човек има изразиту склоност према антропоморфизацији, а то је лако запазити код деце, која су спремна да готово свим предметима и стимулансима из свог окружења припишу анимантност (исп. Епли и др. 2007: 870). Одрасли су, по свему судећи, мање склони оваквом начину размишљања, што Еплија и сараднике наводи на закључак да антропоморфизам, као функционална презентација селфа, варира током развоја, и то захваљујући знању које се, приликом поимања не-људских ентитета, активира, примењује и прилагођава, а сваки део тог процеса може бити вођен и модификован мотивацијом за разумевање и ефективну интеракцију с другима; то показује да је искуствени сегмент знања неопходан предуслов антропоморфизације (исто, 878). Примећујемо да томе – као додатан услов – ваља придружити и финоћу структурисаности тих знања, јер само када су високоорганизована она могу с лакоћом бити активирана и након асоцијативног премошћавања подстаћи развој фигуративности реилексема.

1.2.1. Човеков дух и језик оживљавају свет предметног тако што им приписују властита својства. Та појава позната је у онтогенези и у филогенези, а потврђују је дечји анимизам, али и широк хоризонт персонификације у народној и уметничкој књижевности. Дечји анимизам огледа се у веровању најмлађих да сви предмети имају особине живих бића, отуда деца играчкама, али и другим објектима с лакоћом приписују својства живих бића (уп. *Моја лутка се љути / смеје / радује... и сл.*). Инфалтилни анимизам и анимизам у бајкама имају заједнички именитељ: потребу за пресликавањем властитих особина, а затим и уверење у могућност комуникације с несродним ентитетима. Персонификацију, дакле, можемо посматрати као одраз и резултат тежње за комуницирањем, тачније за споразумом и хармонизацијом с окружењем. Поред тога што је потреба за персонификовањем израз хомоцентричности, она је и део природног процеса социјализације, без кога човеково биће, у потпуној изолованости, не би умело нити могло себе да сагледа, процени и дефинише. Из тог угла посматрајући персонификацију, као резултат двосмерних метафора унутар ВК, можемо рећи да је њој инхерентна тежња према приближавању, док је антропоморфизација логична допуна тог процеса у смислу изједначавања ентитета, пошто се без тог изједначавања не би могла успоставити концептуална равнотежа (нпр. не би се могло говорити о „продукцији, фабриковању високообразованог кадра и стручњака” као о производњи робе, нити о „свиленом голману” као о свиленој марами и сл.).

1.3. Домен инанимантног је у литератури, рекли бисмо, доста запостављен, мада је много богатији и занимљивији но што би се очекивало. Стога овај рад представља продужетак нашег интересовања за резултате процеса реификације у српском језику, ранијих разматрања концептуализације адјективних реификата и поимања *човека* и *људског* као објекта у српском жаргону (Вељковић Станковић 2018). Сада ћемо, поред семантичке деривације лексема којима се именују дискретни објекти, пажњу посветити изворним доменима материје, облика, деловања на предмете (манипулације и /пре/обликовања), служења предметима и сл.

Значај испитивања концептуализације реилексема у српском језику, али и свих других антропоцентрично усмерених фигуративних значења у оквиру Великог круга постојања, видимо у томе што нам оно омогућава идентификацију и детаљније сагледавање бихејвиоралних културама, тј. културноспецифичних чинилаца који се реализују у језику, представљајући својеврстан мост између културе и језика којим изворни говорници на когнитивном и вербалном плану артикулишу себи својствене вредности. Истраживање је ослоњено на корпус који чине дескриптивни речници српског језика (РМС, РСАНУ, РСЈ) и Корпус савременог српског језика Математичког факултета у Београду (СрпКор2013), а бави се метафтономијски утемељеним (само)идентификацијским процесима са светом инанимантног у српском језику.

2. Свет предметног у човековом оку, мисли и језику

2.1. **КОНЦЕП ОБЈЕКТА.** Ствар је „sve što materijalno postoji u širokom smislu” (Лалевих 2004, s.v. *stvar*; уп. РМС ствар 1. *сваки предмет, производ било чега, било шта неживо што материјално или физички постоји*), али се односи и на стања, ситуације, прилике у којима се штогод дешава (уп. Ево како тамо *ствари* стоје...), а фигуративно и на „оно што служи као извор каквих осећања, емоција; сама осећања” (РМС 4, s.v. *stvar* – Наташи [је] било непријатно што су се мијешали у њезину ствар љубави према кнезу Андреју. *Крањч. Стј.*). Тако, говорећи о стварима и објектима, говоримо о људском реалитету којим је увелико обухваћен човек као физичко, али и емотивно, духовно и друштвено биће; реификација је, дакле, делатна у свим сферама мишљења и говора (уп. УМ ЈЕ ТЕЛО; ИДЕЈЕ СУ ОБЈЕКТИ → УМ ЈЕ САДРЖАТЕЉ ОБЈЕКТА, МИШЉЕЊЕ ЈЕ МАНИПУЛИСАЊЕ ОБЈЕКТИМА, РЕЧ ЈЕ ОБЈЕКАТ / СТВАР, Лејкоф и др. ²1991: 80, 94).

Виђење себе у неживом захтева добро познавање властитог бића, понајпре због несличности, али и због неопходности да се овакав концепт ослони на дубље разумевање неживог ентитета као изворног домена, што подразумева комплексне релације између форме, материје, садржине и суштине (сфере) предметног и (сфере) људског. Однос материје и форме Аристотел је посматрао с обзиром на појединачне ствари, као и с обзиром на међуоднос ових двају феномена, те је у свакој (појединачно) постојећој ствари видео каузалитет форме и материје, које једна без друге не могу постојати. Поред тога, овај велики филозоф је сматрао да се ствари могу сазнати кроз развој њиховог облика из твари (Узелац 2003: 129–131). Авицена такође сматра да су ствари одређене формом, те да суштину треба тражити у јединству материје и форме (Аквински 2010: 11–15).

У светлу нашег испитивања, примећујемо да се сличан саоднос може пратити и у језику, у коме, као „материја” с потенцијалом полсемантичког ширења, постоји лексички круг који денотира ствари; ствари, пак, подразумевају поседовање форме која се когнитивним спрегама доводи у везу са човековом „суштином”, што је услов за настанак фигуративних значења (тј. нових семантичких „садржаја”).

Премда нам није циљ исцрпно разматрање мисаоних поставки знаменитих филозофа, на ова промишљања скрећемо пажњу јер се она, сада више на (интуитивном) плану уметничких перспективизација, унеколико дају препознати и у књижевним делима, што нас упућује на општеприхваћене и свеприсутне релације *живог* и *неживог* у мисли и језику:

- (1) Филозофи који тврде да ништа тако не живи, не говори и не осећа као што то чине мртве ствари, када би видели ове две куће, казали би да су зевале једна крај друге (СрпКор2013; Александар Дима, *Четрдесет и пет витезова*, књ. 2, превод А. М. Поповић, 1964).
- (2) Одатле је дошло да се везујем, да сам се много везао за мртве ствари које за мене добијају важност бића и да ми кућа постаје, да је постала, свет где сам водио усамљенички и врло активан живот ок-

- ружен стварима ... мени присним и симпатичним као људска лица (СрпКор2013; Ги де Мопасан, *Ко зна*, Београд, Нолит).
- (3) И док присуство моје мајке и моје сестре осећам као живот ... дотле смрт ствари у тој ноћи осећам скоро опипљиво, са неком болном тежином, јер то је само један од доказа више за постојање смрти... (СрпКор2013; Данило Киш, *Баишта, пепео*, Београд, Службени гласник).
- (4) Ко да изрази и пренесе (тако мисле они!) оне колективне дрхтаје који су одједном затресли масама и који су са живих бића стали да се преносе на мртве ствари, на пределе и грађевине? (СрпКор2013; Иво Андрић, *На Дрини ћуприја*).

Когнитивна активност тесно је повезана с употребом *објекта свести* (па тако успешан умни напор, човекову бистрину и луцидност сагледавамо као резултат примене оштрих, прецизних и ефикасних оруђа која схватамо као „алате” мишљења; уп. РАЗУМ ЈЕ ОШТАР ОБЈЕКАТ, Лејкоф и др. ²1991: 139), што се очитује у фигуративним значењима многих придева, али и глагола и именица (исп. РСАНУ: уп. оштроуман¹; оштар 11. а. *који се одликује продорним, проицљивим умом, намећу, бистар, интеллигентан, оштроуман*; супр. *глуп, туп*; уп. *бридак* ~ ум, ~ мисао, ~ реч; *изоштри* се *постајати проицљивији, финији*; *оштри* 3. а. *чинити оштроумнијим, способнијим за схватање и разумевање*; уп. *изоштравати ум, памет, мисао, дух*; *оштровидан б. оштроуман, довитљив, проицљив*; *оштроумац, оштроумник* итд.).

На први поглед чини се да би очекивани исходи концептуализације човека као *објекта* недвосмислено водили поимању људског бића као инертног и статичног, јер је инанимантнос инхерентно својство предмета, чија егзистенција, употреба, па и потенцијална мобилност зависе искључиво од људи као њихових креатора. Но, као што детаљнији увид у когнитивно саодношење ових несродних домена показује, појмовна реификација, на којој почива развој фигуративних значења лексема које денотирају предмете не утиче битно на снижавање или укидање динамичних својстава *људског*, и то из три разлога: (1) најпре зато што се квалитет објекта често посматра као (потенцијално) делатан када је у питању карактеризација човека (нпр. атрибуција особе придевима *крхак, тврд, широк* и сл. указују на подразумевани степен кохеренције или запремања простора преко којих се непосредно асоцира(ју) начин(и) *понашања и делатног испољавања* носилаца овако именованих карактерних особина; исп. Вељковић Станковић 2018: 209–219);

¹ Као синоним прид. *оштроуман* у српском језику постоји запостављен енантиосемичан адјектив *танкоуман*, чије примарно значење упућује на проицљивост, док му се секундарно супротставља: (уп. РМС, РСЈ) **танкоуман** 1. *оштроуман, проицљив, бистар*: ~ дечак. 2. *плиткоуман, ограничен, туп*: ~ сабеседник. Енантиосемичност ове творенице видимо као резултат опозитне концептуализације квантитета (МАЛО / ТАНКО ЈЕ СЛАБО / ОСКУДНО / ЛОШЕ / ИНФЕРИОРНО : МАЛО / ТАНКО ЈЕ ПРЕФИЊЕНО / ДОБРО / СУПЕРИОРНО), која је упадљива код значења прид. *танак* (РСЈ: 3. *фиг. а. мали, слаб /по количини и вредности/, сиромашан, оскудан /у битним квалитетима/*) и прид. *танан* (РСЈ: 2. *врло осетљив, нежан; истанчан, префињен, сунтилан: бити танане природе; бити тананог духа*).

(2) други разлог тиче се облика употребе одређеног објекта који се непосредно повезује с типичним *реаговањем* или социјалном улогом особе (уп. *марионета, играчка, машице* и сл.); најзад, (3) изразиту динамику сличних метафоричких реализација откривамо код глагола којима се именују радње које се приписују човеку-објекту. Лексеме овог типа, генерално узевши, гранају се у два правца, (а) у смеру градње и (само)обликовања, који бисмо означили као (само)креирање (*изградити /се/, изоитрити /се/* и сл.) и (б) у правцу *деструкције* (уп. *сломити, срушити, пући* и сл.). Реификовано људско биће посматра се, дакле, као објекат манипулације, конструкције, реструктурисања и деконструкције, а оно при томе може бити објекат, субјекат деловања или носилац обеју функција истовремено (аутокреација : аутодеструкција). Зато као резултат метафоричког и метонимијског постваривања хуманог (уп. *барјак, перо, перјаница* и др.) посматрамо лексеме којима се именују целовити објекти (именице), материја (*земља, камен, рђа*), квалитети материјала приписани реификованом објекту (*завезан, закренут*), специфични облици, садржатељи (*ћошкаст, шупаљ, празан*) и речи које оцртавају радње и процес(е) чији је типични објекат предмет (*наоитрити се, скресати, изрибати* и сл.). У многим случајевима реификација се јавља код семантички и творбено повезаних лексема (уп. *хладан, охладити се; експлозиван, експлодирати*), али тада, као и када су у питању конверзија (прид. *отворен, прил. отворено*) и деривација (уп. РСАНУ: камен 1. в. фиг. *особа чврстог, постојаног карактера*. г. фиг. *неосетљива, хладна особа*; каменица 6. фиг. а. (ж и м) погрд. *човек који ћути као камен*; каменити се 2. фиг. а. *постајати непомичан, непокретан, као без живота*. и сл.), фигуративна значења остају у оквирима исте когнитивне матрице.

Материјално окружење зато сагледавамо као веома широк и захвалан изворни домен чија перцептивна доступност омогућава испитивања заснована на непосредном искуству, што олакшава посматрање путева утеловљавања. Наиме, типичан предмет је материјална појава у простору и времену (исп. РМС, s.v. *предмет*), тродимензионалан, нежив ентитет, чулно опажљив, операбилан, саздан од материјала одређених карактеристика, једноставан (монолитан) или сложен (вишеделан) и непокретан, већином зависан од човека (или човеку намењен). С друге стране, човек је живо, разумно, друштвено биће које поседује емоције, способност говора, стварања (социјалних, културних и др. добара), људи се у свом делању руководе властитом вољом и носиоци су различитих карактерних и моралних особина. Човек је истовремено типични корисник и креатор предмета, и то му, упркос удаљености од домена *неживо*, даје повлашћену улогу сувереног концептуализатора.

Управо човекова потреба да разуме властиту природу активира реверзибилне метафоричке споне са свим изворним доменима обухваћеним Великим кругом постојања. Када је у питању карактеризација, те споне морају „отеловити” његове особине које припадају домену апстрактног, те је пут концептуализације најпре утрт општом метафором ЧОВЕК ЈЕ ОБЈЕКАТ, преко које се „материјализују”, тј. реификују и људска осећања, активности, облици делања, па и етичке вредности, нпр. преко метафоре чистоте (*блато*,

каљуга, глиб) и помоћу сликовне схеме вертикалности (Расулић 2004: 215) (исп. ниже 2.5, *врх* : *дно*).

2.2. **КОНЦЕПТ МАТЕРИЈЕ.** Личност се посматра као материјал (Лејкоф и др. ²1991: 209), а особине као својства материје (уп. *мек, крут, тврдо* и др.). Отуда је разложно поћи од библијске метафоре ЧОВЕК ЈЕ ЗЕМЉА, коју препознајемо у једном од значења им. *земља* (РСАНУ: *земља* 3. а. *фиг. нар. земаљско, смртно створење, биће које ће се и само претворити у земљу*). Пословица *Земља по земљи ходи*, коју бележи Вук, сведочи о дубини и чврстини каузалних (и судбинских) веза између људског и материјалног. Социјалне и моралне вредности такође се очитују у фигуративним значењима различитих облика материје, а међу њима није мали број оних којима се маркира отпадништво због припадности нижем, потцењеном слоју (*шљам, мутљаг, талог*); стигматизованости се придружују морална и духовна маргинализација (РСАНУ: *каљуга* 2. *фиг. беда, духовна, морална прљавштина, гадост; одвратност*). У овој лексичкој подгрупи најразуђенију негативну фигурацију има им. *блато*, којом се именује изопштена друштвена група (6. *фиг. олош, шљам*), најнегативније особине те групе (7. *фиг. а. поквареност, развраћеност*), удес и стање оних који се налазе у незавидном положају (7. б. *тешко стање, беда, понижење*), али и срамно вербално понашање (8. *фиг. ружне речи, измишљотине, клевете*).

Одбојност према таквој материји, па самим тим и према човеку коме се слична својства приписују може се односити не само на одсуство чистоте (нпр. *окаљан, укаљан, облаћен*; уп. НЕМОРАЛ ЈЕ ПРЉАВШТИНА : МОРАЛНОСТ ЈЕ ЧИСТОТА, Лејкоф и др. ²1991: 186), већ и на лоше структурне и непријатне тактилне особине (нпр. *љига, љигав, љигавац = онај који је љигав, нестабилан, несигуран, неодређен /у погледу карактерних особина, достојанства, поноса/*; исп. РСАНУ).

Општа метафора квантитета (ВРЕДНО ЈЕ ВЕЛИКО) управља асоцијативним процесом који недостатак или смањивање квантитета маркира као негативну појаву (исп. *плитак, тесан, ускогруд* и сл.; Вељковић Станковић 2018: 215–216), па отуда, у складу с деловањем, метонимијом *начин деловања материје за начин човековог понашања* добијено је значење им. *стипса = циција, шкртац, тврдица* (РМС). Позитивне стране наглашене кохерентности (чврстине) испољавају се јасније приликом спецификације материјала који се, поред тврдоће, одликују и несавитљивошћу, а пре свега издржљивошћу. Тако именице *камен, челик, кремен*² и сл. и од њих изведени придеви и

² Овде наводимо само основна и она фигуративна значења речи која се односе на човека како их доносе велики описни речници српског језика. РМС: **челик** 1. *гвожђе, железно велике тврдоће која се постиже додавањем нешто угљеника, сумпора и фосфора, надо, оцал*. 3. *фиг. онај који је чврст, јак, издржљив; јунак*. – Оно што је у гору отишло, оно је челик, оно су срца што не могуће трпети неправду. *Вес*. 4. (у атрибутској служби) *челичан, чврст, отпоран, постојан, издржљив*: ~ човек. РСАНУ: **кремен** 1. *мин. а. врста камена, минерал стакластог сјаја и велике тврдоће (SiO₂), кварц*. 2. *фиг. (у истицању физичких и карактерних својстава) а. онај који је чврст, отпоран, јак; отресита, снагаљива, брза, ватрена особа*. – А како ми се чини отресит је момак. – Прави кремен! ... Што уради оно ти је ... свесрдно урађено (Глиш. 1, 109). б. *онај који остаје при својој речи, одлуци и сл., онај који је непоколебљива, несаломљива врста карактера*. – Као, море! Ватра! Кремен! Челик карактер (Срем. 15, 14). 3. (у атрибутској служби,

глаголи (уп. прид. *камен, челичан*; гл. *челичити /ce/*), у складу с перцепцијом и богатим искуствима које човек има с овим материјалима, апострофирају постојаност и отпорност, особине цењене уколико се тичу деловања у социјалном окружењу (храброст, одлучност, издржљивост и сл.), али и када је у питању физиолошко обележје. У непрекидној борби за опстанак ове карактеристике се додатно промовишу, што потврђује да су појмовне метафоре, не само оне универзалне (ЕНТИТЕТ Х ЈЕ ЕНТИТЕТ Y), већ и специфичне, које се тичу разумевања посебних људских својстава (ЧОВЕК ЈЕ МАТЕРИЈА X), у једнакој мери културални и когнитивни ентитети и процеси.

Слаба структура материје доводи се у везу са недостатком снаге, нејакошћу физикуса и карактера (уп. РСАНУ: пекмез 2. а. *слабашина, нејака особа, слабић, мекушац /и у физичком и у карактерном смислу/*. б. *размажена особа /обично дете/*; пекмезар 2. подр. *безначајна, неугледна особа; особа која живи на туђ рачун*; пекмезаст *слаб, нејак, размажен*; пекмезенко *особа без воље, одлучности и сл., слабић, мекушац*). Чак и када је у питању цењена, фина материја пријатна на додир, поред позитивних значења (уп. РСМ свилен в. *пријатан /о гласу/*; РСЈ: фиг. *пун обзира, мек, питом: ~ човек*), управо због недостатка чврстине залази и у домен непожељног (РСЈ: *слабе физичке издржљивости, неотпоран*; уп. РСМ свилењак 2. фиг. *онај који је одрастао у удобности и богатству, размаженко*).

2.3. КОНЦЕПТ ФЛУИДА. Концепт материје обухвата и концепт човека као флуида, који се имплицитно најчешће спецификује као *вода*, премда ова именица нема фигуративно значење које би упућивало на човека. Но, будући да се различите емоције схватају као флуиди у човеку као садржатељу (уп. *Преплавила ју је љубав /нежност / туга. Прокључао је од беса /гнева. разг.*), немали број глагола и придева, већином девербала, упућује на то да човека поимамо и као садржатеља флуида (уп. *узаврети, узбуркати се, смутити се, сјезерити се; бистар, мутан, смућен, помућен, узбуркан* и сл.). Својим особинама (бистрином, животодавношћу, могућношћу промене агрегатног стања), а пре свега динамиком, тј. експанзивношћу и снагом специфичним за водену стихију (реку, море) метафора *воде*, као прототипичног флуида, покреће многа фигуративна значења у којима откривамо природу човека, по најпре његову емотивну и духовну страну.

У складу с поимањем емоција као флуида, о неочекиваном, наглом показивању унутрашњих преживљавања и њиховој вербализацији говори се као о прекорачењу граница садржатеља (речног корита или какве посуде). Тако су, на пример, значења глагола *излити (се) (отворено показати, открити /расположења, мисли/*) и *искипети (ражестити се; истрошити се, исцрпити се*

као први део неправих сложеница) *постојан, издржљив, храбар; окретан, брз, вредан*. – Ранко је био кремен дете. Био је руку чистих као злато, а вредан као кртица (Дач. Ж. 2, 44). **камен** 1. а. мин. *минерални агрегат различитог састава од кога се великим делом састоји Земљина литосфера, стена*. в. фиг. *особа чврстог, постојаног карактера*. – Никад ниси могла чити да сам те ја где оговарао, а видио сам ја много ... Али ја сам камен (Шим. 6, 34). г. фиг. *неосетљива, хладна особа*. – па добро ... и ја нисам камен, мислим и ја на све то (Вас. Д. 2, 111). фиг. *тешка брига, невоља, мора*. – А мени је камен на души ... Теби ћу ево ... казати: гризем се што никако не могу да се спреим за оно што ме чека (Сек. 5, 197).

/од болести/) обликована метафором ПОКАЗИВАЊЕ ОСЕЋАЊА / МИСЛИ ЈЕСТЕ ИЗЛАЗАК ФЛУИДА ИЗ САДРЖАТЕЉА. Немир и узбуђење такође се поимају као бурни покрети водене масе (уп. узбуркати се, узаврети = *узбудити се, ускомешати се*), док се обрнути процес сагледава као мирна вода (језеро) (уп. РСМ: сјезерати се / сјезерити се = *смирити се, стишати се*).

Аналогно емотивнима, и ментални човекови потенцијали за изворни домен имају *воду*. Под окриљем метафора РАЗУМЕВАЊЕ ЈЕ ВИЂЕЊЕ И ИДЕЈЕ СУ ПЕРЦЕПЦИЈА оштроумност и способност логичког мишљења разумевају се као „прозирање”; испреност се схвата као *бистрина* (уп. *бистар* човек), а пометеност мисли и речи види се као на *смућеност* (уп. РСМ смутити се 4. а. *доћи у стање збрке, пометености*. б. *збунити се, смести се, осетити се нелагодно*. в. *узнемирити се, узрујати се, узбунити се*). Концепт флуида такође обликује и фигуративна значења глагола којима се именују човекови когнитивни капацитети и физиолошка стања, о чему сведоче гл. *изветрити, исхлупити* (РСАНУ: 2. *постати старачки слаб /најчешће у духовном смислу/, изнемоћати, посенилити*) скопнети и ископнети (РСАНУ: 3. *фиг. изгубити снагу, свежину, оронуту, смршати*).

С друге стране, промена агрегатног стања, у зависности од висине температуре којом је условљена, може (последично) подразумевати деловање изразито негативних (*следити се*) или пожељних емоција (уп. *истопити се*), па се метонимијска потка *учинак топлоте /хладноће за емотивну реакцију и степен топлоте за темперамент* доводи у непосредну везу с одређивањем човека као *топлог* (РСМ: 3. а. *који изражава саосећање, наклоност, срдачан*. в. *пун осећања, нежан*) или *хладног* (3. б. *равнодушан, неосетљив, нељубазан*):

- (5) Био је топао и љубазан према нама и споразумевали смо се на француском (СрпКор2013; www.rts.rs, 29. 1. 2010).
- (6) Целе те ноћи окретало се то невероватно коло уокруг, у његовој средини био је ритмајстер, хладан, неумољив; сам непомичан и нем, он није дао никоме да мирује и ћути (СрпКор2013; Иво Андрић, *На Дрини ћуприја*).
- (7) Гануо ме је њен поглед, топао и хладан истовремено (СрпКор2013; Драгана Великић, *Руски прозор*, електронска верзија).

2.4. КОНЦЕПТ ВАТРЕ. Концепт *ватре* у српском језику изразито је динамичан; у њему се огледају најживље активности подстакнуте животним страстима, снажном жељом и мотивацијом. Како се човек схвата као садржалац емоција, од којих се многе схватају као *ватра* (уп. ЛУБАВ ЈЕ ВАТРА, ЛУТЊА ЈЕ ВАТРА, ТУГА ЈЕ ГОРЕЊЕ, БЕС ЈЕ ВАТРА; исп. Драгићевић 2010: 157, 165, 180, 200), нема сумње да топлоту, ватру и процес горења треба уврстити у концепт људског бића обухваћен материјом, јер без материје нема ватре. Метафора *ватре* у српском језику често има позитивне исходе, нарочито када се посматра као извор животодавне топлоте; тада јој се приписују енергија, полет и крепкост, док се њено одсуство изједначава с губитком

виталности (СТРАХ ЈЕ ХЛАДАН, исто, 190). Отуда лексема *ватра*³ окупља значења усмерена на човека у којима се огледају најразличитији облици агилности, силине осећања и живости делања (страст, занос, одушевљење, храброст, духовна снага, али и оштрина критике, гнев, јарост), а будући да се асоцијативно повезује са сјајем, бодрешћу и брзином, таква слика опстаје и у одсуству пламена, што се огледа и у значењима им. жар 2. фиг. *одушевљење, усхићење, занос*. 4. *сјај (обично у очима)* (РМС).

Енергија топлоте и светлости у придевима *запалив* и *горљив* (запалив 2. фиг. *који се лако, брзо одушевљава, загрева за нешто, распаљује због нечега*; горљив 2. фиг. а. *ватрен, одушевљен*. б. *ревностан, вредан*. в. *пожртвован, самопрегоран*) очитује се као максимална динамика духа (одушевљење, усхићење, занос; уп. ИНТЕНЗИВНЕ ЕМОЦИЈЕ СУ ТОПЛОТА, Лејкоф и др. ²1991: 143), а тако је и код већине глагола горења (исп. ниже А), код којих семе *топлоте, силине, животности* и *светлости* сједињују полет телесног и духовног у човеку. За разлику од њих, глаголи гашења (Б) постављени су опозитно, па се кроз наглашено одсуство поменутих сема (*топлота – сила / животност – светлост*) као заједнички именилац јавља *нестанак* (виталности), те се обе семантичке групе могу сматрати репрезентима контрастно постављених континуума *топло – хладно, силно / животно / светло – немоћно / неживотно – мрачно* (уп. СВЕТЛОСТ ЈЕ МАТЕРИЈА + / ДОБРО → живо, динамично : ТАМА ЈЕ МАТЕРИЈА – /ЛОШЕ → неживо, нединамично).

А.

РСАНУ: **запалити** 2. фиг. *учинити, утицати да се нешто развије, распали, разбукти*. б. *одушевити некога за нешто, привући, придобити*. – Њена појава опчинила је краља Лудвига I и окренула га демократском уређењу ... запалила је једну групу универзитетских младића који су у њој гледали симбол правде и слободе (Глиг. 1, 193). 2. фиг. в. *одушевити се, загрејати се за нешто, бити понет нечим*. – Ми [смо] Словени па брзо гаснемо, као што смо се брзо запалили (Крл. 1, 10).

изгорети 2. *за истицање интензитета неког осећања (страсти, жеље, стида и сл.)*. – Кад нисам код ње, да изгорим жив од жеље да је видим (Стер. 12, 189).

изгарати 3. фиг. а. *бити обузет каквим великим осећањем, каквом великом страшћу*. – Његово срце изгара од весеља (Коз. Ј. 2, 39). б. *жудети за неким или нечим*. – Не можеш ти онога мрзети који толико за тобом изгара (Вин. 3, 160). 4. фиг. *радити неуморно, с пуном преданошћу, не штедећи себе*. – Успут су ми рекли да је вриједна ... и да изгара на народном послу (Шуб. 4, 110).

³ У РСАНУ читамо: **ватра** 1. а. *запаљена материја кад горећи развија топлоту и светлост, огањ*. 2. *боја ватре, румен, руменило (на лицу)*. 4. а. *повишена телесна температура, бунило*. б. *телесна, животна топлина*. – Ухватила га за руку, која је горела последњом ватром (Живад. 2, 7). 5. фиг. *писмени или усмени напад, грдња, оштра критика*. 9. а. *страст, страственост, љубав, љубавна жудња; жар*. б. *занос, одушевљење*. 10. а. *љутња, гнев, јарост*. б. *жучност*. в. *силлина; жестина; ватреност*. г. *жив темперамент*. 12. *храброст, смелост, одважност; надахнуће, духовна снага, инспирација*. – Он осети у себи ватру која човека извештава о богоданом дару; и тако поста појета (Мил. М. Ђ. 17, 195). 16. (у придевској служби) *који у великој мери има неку особину* а. *веома вредан, жустар, хитар* (на послу). – Беше ватра за работу ... вредна ... ради и све поје ... волешем гу, кад потрчи! (Срем. 8, 155). в. *одважан, куражан, храбар (човек, јунак)*. г. *кочоперан*. д. *веома привлачан, заносан*. – Обично је озбиљна, фина као у салону, данас врагољаста, ватра (Шен. А. 4, 67).

РМС: **разгрејати** 2. фиг. *испунити пријатним осећањем, орасположити; привући, заинтересовати*. – Његове ју ријечи разгријаше. *Кум. разгрејати се орасположити се, развеселити се под дејством алкохола*. 2. фиг. *пасти у ватру, одушевити се, занети се*. – Фехим се био разгријао, узнио – а младићи су га слушали позорно. *О–А*.

Б.

РСАНУ: **згаснути** 3. фиг. б. *престати живети, умрети*. – Четврт сата ... прије но ће згаснути на својој таваници, Зимко је ... мислио на добру вечеру (Михал. С. 1, 19).

РМС: **сагорети** фиг. *пропасти од претераног напрезања, од напорног рада или од тешке болести*. – Његов живот [је] сагорео на раду пре времена. *Бел*.

угасити 2. фиг. б. *смирити, стишати (гнев, бес, јарост)*. 4. разг. *зло проћи, пропасти*.

утулити се 1. *престати горети или светлети, угасити се*. – фиг. Она ће изгорети сама у себи, утулити се као остављена светиљка. *Сим*. 2. фиг. *нестати, изумрети, искоренити се*. – Код краљева њиних утули се раса, стара смелост њина нестане тог часа. *Панд*.

утуљено прил. *без сјаја у очима, мрачно, безизражајно, тупо, угашено*. – Гледао је уморно, тупо, утуљено. *Сиј*.

2.5. КОНЦЕПТ САДРЖАТЕЉА. Поимање човека као садржатеља незаобилазно је приликом разматрања концептуализације емоција, које разумевамо као флуиде, жива бића (човека, животињу, биљку), (нат)природне силе, а такође и као (операбилне) објекте који се могу давати, узимати, изгубити, наћи и др. (уп. Драгићевић 2010, Перез Рул 2001/2: 183–184). Поред квалитета садржатеља, важни су облик садржатеља и степен његове испуњености. Отуда, иако прид. *празан* означава духовну ограниченост, прид. *пун* не може се сматрати правим опозитом у смислу процене духовног садржаја, јер *испуњеност* може упућивати на оптимално присуство позитивних, али и негативних садржаја, тј. емоција, расположења и сл. (нпр. човек *пун* радости, среће / туге, бола; *пун* доброте / злоће и сл.). Ипак, *испуњеност* и *пуноћа* говоре у прилог постојању и реализацији капацитета личности (духовних, емотивних и интелектуалних; нпр. *пун* идеја), што доприноси да се овај квалитет чешће убраја у оне који су пожељни (в. 2.9.2).

Поред постојања садржаја, важне компоненте су видљивост и доступност, које се опојмљују преко концепата *отворености* и *затворености*⁴, који се пре свега односе на осећања и духовни „простор”, а с тим у вези и на слободну вербализацију емотивних стања у непосредној комуникацији, и на социјалну улогу коју такво понашање обликује (уп. *закопчан*):

- (8) Она сасвим друге нарави. *Отворена*, говорљива и насмејана (Срп-Кор2013; Саша Божовић, *Теби, моја Долорес*, Београд: Четврти јул, 1984).

⁴ Ови концепти лако су препознатљиви у значењима антонимних придева *отворен* и *затворен* (РСАНУ: **отворен** 8. а. *који нескривено исказује своје ставове, осећања и др.; који није уздржан, који се без устезања, радо поверава, искрен*. б. *својствен таквој особи, који јасно, нескривено одражава јасна расположења, неприкривен*. д. (често у ген. синтагмама, уз им.: глава, памет, разум, дух и сл.) *уман, разуман, проициљив, бистар*. 9. а. *који делује јавно, неувијено*. б. *који се не скрива, не прикрива, који се показује, испољава отворено, нескривено, неприкривен, јасно изражен, испуљен*. **затворен** 2. а. *који не открива своја осећања и расположења, који се нерядо поверава, закопчан, уздржан*. б. *на којему се не огледају осећања, расположења, промене у њима, непрозиран, недокучив; непредусретљив, резервисан*).

- (9) После пола сата ми углавном знамо животе један другог; сваки је отворио своје срце како у цивилизованом свету није чак ни ред отвариати (СрпКор2013; Растко Петровић, *Африка*, Београд, Нолит).
- (10) Мој дух, затворен у себе, постао је доступан осећању захвалности, сласти заједничког нежног живота (СрпКор2013; Јан Потоцки, *Рукотис нађен у Сарагоси*, Београд: СКЗ, 1988).
- (11) Њена суштина затворила се у себе попут шкољке (СрпКор2013; Момо Капор, *Зое*, Загреб: Знање, 1984).
- (12) Док је пре преображаја закопчан био као неко ко осим немоћи нема шта да крије, сада је то као неко ко моћ неће да показује (СрпКор2013; Борислав Пекић, *Нови Јерусалим*, електронска верзија).
- (13) Никада дотад закопчани професор Тарановски није био тако говорљив (СрпКор2013; Миодраг Поповић, *Великани старог Филозофског факултета у Београду*, у: *Политика*, 10. 10. 2001).

Позиција у садржатељу, нпр. *врх*, *дно*, сагласно оријентационим метафорама ДОБРО ЈЕ ГОРЕ и ЛОШЕ ЈЕ ДОЛЕ, користи се за представљање друштвене хијерархије, а на исти начин – према својој типичној позицији – концептуализује се и материја (уп. РСАНУ: кајмак 2. фиг. *горњи друштвени слој*, *сталеж*. РМС: талог 2. в. *нижи*, *деklasирани друштвени слојеви*, *људи са друштвеног дна*, *олош*, *полусвет*). Међутим, концепт *дна* није једнообразан, што се огледа у битно различитим фигуративним значењима ове лексеме. У првом случају семантика је детерминисана схемом (социјалне) вертикале, док је, из другог угла гледано, иста позиција схваћена као повлашћена и скривита, па зато резервисана за најдрагоценије. *Значајно* се опажа као физичка особина, а њена важност сигнализвана је *средишњим* местом (уп. срце, душа) и позицијом која обезбеђује заштиту – *унутрашње* и *дубоко* (уп. ЗНАЧАЈ ЈЕ ФИЗИЧКО СВОЈСТВО, ЗНАЧАЈ ЈЕ ВЕЛИЧИНА, исп. Лејкоф и др. ²1991: 13). Отуда им. *дно* у домену *људско* развија значење 'најтананији, најдубљи део (душе, срца, бића и сл.)' (s.v. *дно*, РСАНУ 6), а такође и као 'основа, бит, суштина' (s.v. *дно*, РСАНУ 7). Унутрашњи човек свет концептуализује се, дакле, као тродимензионални простор, а духовно средиште схвата се преко значајности положаја објекта у том простору (уп. прим. из РСАНУ: *Закопао је спомене на најдубље дно себе*, наваљао гломазно камење заорава (Симић Н. 4, 23)).

2.6. КОНЦЕПТ (И)РЕГУЛАРНОГ ОБЛИКА. За пометеност и збуњеност, као и за сва слична стања и манифестације несналажљивости и неналажења начина од стране појединца да се адекватно постави и/или реагује у каквој ситуацији, нема погоднијег изворног домена од *ирегуларног облика предмета*, којим се сликовито успоставља аналогија између хаотично постављене предметности и „облика” човекових лоше артикулисаних реакција. Метафора ирегуларности (ИРЕГУЛАРНА СПОЉАШЊОСТ, тј. ФОРМА / ОБЛИК ЈЕ ИРЕГУЛАРНА НУТАРЊОСТ /ДУХОВНО СТАЊЕ/) опонира метафори канонског облика и хармоничности (уп. бити уравнотежен : изгубити равнотежу), а већи број глагола и од њих изведених придева показује широк

дијапазон дисторзија које се повезују с различитим типовима неспретности у понашању (вербалном и невербалном): *Спетљао се*, па све нешто *мрси* и *завијено* говори, рек'о би човек да је *смотанко*, срећом, није увек такав. (разг.) и сл.:

- (14) ...оженио се најзад овде и времешан момак, за кога се сматрало да је некако уврнут, донекле ишчашен... (СрпКор2013; *Политика*, 17. 1. 2001).
- (15) Некада анатемисани као смотани и невешти, људи који пишу и већину послова обављају левом руком... (СрпКор2013; *rts.rs*, 12. 8. 2008).

Несумњива афирмација регуларног облика и става, када је у питању човек, али и све што га окружује, огледа се у изједначавњу аномалне форме с мање или више озбиљним недостацима који су социјално непожељни (закренут = *својеглав*, *на своју руку*; уврнут = *чудан*, *настран*; сулуд. и сл.).

Промена форме (*отупети*, *оштри се*, *укалупити се* и сл.), као и модификација структуре (*омекшати*, *смекшати*, *отврднути*, *углачати се* и др.) упућују на реакције које су резултат социјалног и емоционалног прилагођавања. Истовремено, метонимија *промена форме за промену понашања / испољавања* настанак фигуративности ових лексема доводи у посредну везу с метафором ЧОВЕК ЈЕ МАТЕРИЈА, јер је материја оваквим (пре)обликовањима подложнија од структурно дефинисаних предмета које је теже преобликовати. Зато се у потоњим случајевима, посебно када су промене нагле и/или драстичне, место модификације јављају последице деструктивног деловања: *сломити се*, *урушити се*, (*пре*)*пући* и сл. (ЧОВЕК ЈЕ ПРЕДМЕТ САЧИЊЕН ОД СОЛИДНОГ / ЧВРСТОГ МАТЕРИЈАЛА), па се нарушавање првобитног облика доживљава као уништавање целине, а не као пука промена структуре (ПСИХОЛОШКО / ЕМОТИВНО ОШТЕЋЕЊЕ ЈЕ ФИЗИЧКО ОШТЕЋЕЊЕ (КАО ПОСЛЕДИЦА ДЕСТРУКТИВНИХ СИЛА) → *кидати се*, *распасти се* и сл.).

- (16) Проблеми га нису сломили... (СрпКор2013; *Политика*, 8. 3. 2006).
- (17) То што ја сваки дан долазим подигнуте главе на посао не значи да нисам изнутра сав искидан... (СрпКор2013; *Политика*, 22. 9. 2000).
- (18) Али, још много пре жене поклекао је и сломио се мушкарац... (СрпКор2013; *Политикини културни додаци* 2000).

Карактер се посматра као облик / форма (јер се сматра да га је могуће разумети посматрањем начина, тј. *облика* понашања), те је у овом изворном домену активна метафора ПРОМЕНА ФОРМЕ ЈЕСТЕ ПРОМЕНА САДРЖАЈА, тј. СВОЈСТАВА, а следствено њој и ОБЛИКОВАЊЕ ЉУДСКОГ КАРАКТЕРА ЈЕСТЕ ОБЛИКОВАЊЕ ПРЕДМЕТА (уп. *избрусити се*, *убличити се*, *тесати* = *формирати*, *обучавати*, *васпитавати*; *привикавати културним навикама*).

Најзад, човек концептуализован као солидан (компактан) објекат може, осим промени облика, бити подвргнут промени канонске позиције, што се на појмовном плану испољава као губитак равнотеже: *узљуљати се, уздрмати се, срушити се* и сл.

- (19) Он је угрожен, али му дух није уздрман, он се не распада у парампарчад... (СрпКор2013; Раде Кузмановић, *Дан и ноћ*, Београд, 1993).
- (20) ...наше осећање идентитета озбиљно је угрожено и ми се морамо бранити како би се пољуљана равнотежа личности опет како треба успоставила (СрпКор2013; Владета Јеротић, *Човек и његов идентитет*, Београд: Ars Libri, Земун, 2007).

Глаголи и девербативни придеви (*пољуљан, уздрман, срушен* и др.) не јављају се само као декриптори психичких стања и човекове социјалне позиције, већ се употребљавају уз апстрактне именице којима се именују друштвено релевантни односи и вредности (уп. *пољуљано* поверење / пријатељство; *уздрман* ауторитет / стандард; *срушена* нада / вера итд.). Отуда можемо закључити да су метафоре конзистентности (исп. Вељковић Станковић 2018: 216–217, фн 84) и стабилности неизоставан део концепта здравог духовног стања појединца и добро утемељених друштвених вредности.

2.7. КОНЦЕПТ СЛОЖЕНОГ ОБЈЕКТА. Објекти једноставне структуре, већином они који се убрајају у потцењену предметност, веома често су изворни домени за лоше особине, нпр. за глупост (глуп човек = *ћускија, буздован, батина* и др.) и у књижевном језику и у жаргону (уп. Вељковић Станковић 2018: 234). Ово, међутим, не значи да сложени, полифункционални објекти имају повлашћено место када је у питању карактеризација човека. Као што фигуративна значења именица с оваквим референтима показују, за именовање људског својства бира се, по правилу, једна карактеристична особина, али не обавезно према критеријуму престижности, нити пожељности (уп. аутомат фиг. *онај који без размишљања врши наређења*; марионета фиг. *особа, лице које служи као оруђе у туђим рукама, којим управља други*. и сл.). Ипак, структурна сложеност дозвољава да се објекат посматра из различитих углова, па није необично да такве лексеме развијају и по неколико – понекад доста различитих – фигуративних значења. Такав је случај с им. *лутка*, чији је фигуративни опсег одређен (а) семом *лепо* у позитивном смислу, (б) семом *лепо* у негативном смислу (*физичка лепота за одсуство других квалитета*) и (в) семом *операбилно* у негативном смислу (*операбилност за одсуство воље, духовне и социјалне аутентичности*):

РСАНУ: *лутка* 3. фиг. а. *лепа, дотерана женска особа; у пеј. значењу: уопште особа без правих, обично духовних вредности, празна, испразна особа*. б. *особа која се поводи за другим, којом други управља; особа која служи као оруђе у спровођењу туђих намера, играчка, марионета, пион*.

*лутак*¹ 2. фиг. а. *гиздавац, кицош, фићфирић, помодар*. б. *мушка особа која се поводи за другим, којом други управља, која служи као оруђе у спровођењу туђих намера, марионета, пион*. – Одмах позна, шта су наумили ... | Власт краљеву да преузму на се, | А од краља да начине лутка (Новић 5, 52).

РСЈ: **лутка** 2. фиг. а. (и хип.) назив од мила за дете, девојку и сл. б. лепа, дотерана женска особа. в. пеј. особа без правих духовних вредности, празна, испразна особа. г. особа која се поводи за другима, којом други управља; особа која служи као оруђе у спровођењу туђих жеља, намера, играчка, марионета, пион.

лутак 2. фиг. гиздавац, кицош.

Као што се из наведених лексикографских дефиниција може видети, семантика им. *лутка* се шири, диференцира а истакнутија експресивност је јасније и оштрије поларизована (хип. : пеј.), док се полисемантичко поље им. *лутак* сужава, те РСЈ бележи само једно фигуративно значење, што показује да је – осим изостанка пејорације – сема *операбилности* с временом избледела и да би се у неком савременом тексту, у контексту сличном оном који је наведен у РСАНУ (Новић) употребили синоними марионета, пион или сл.:

- (21) Наиме, у „Невидљивима” уметници постају марионете у рукама неких скривених „инжењера душе” (СрпКор2013; *Политика*, 10. 7. 2008).
- (22) Калмиков рече: „Ми смо у ствари пиони на шаховском пољу, а пиони не знају где ће их метнути играчева рука...” (СрпКор2013; Михаил Шолохов, *Тихи Дон*, превод Милоша Московљевића, Београд: Просвета, 1974).

Да примарну улогу у успостављању аналогија између сложених објеката и човека имају најистакнутија својства показују и именице из домена грађевине и делова грађевине (уп. *стуб*, *стожер* и сл.), посебно када су у питању објекти који денотирају трошан, оштећен грађевински објекат (метафора ЧОВЕК ЈЕ ГРАЂЕВИНСКИ ОБЈЕКАТ очитује се и код глагола: *срушити /се/, обрушити се, поткопавати, руинирати; градити се, изградити се, уградити се* и сл.):

- (23) Иако је Божич, сад, био само руина оног Божича, он је, у Бечу, још увек, имао приступа у друштво својих некадањих другова... (СрпКор2013; Милош Црњански, *Друга књига сеоба*, Антологија српске књижевности, Учитељски факултет).
- (24) То више није био млад човек, већ читава рушевина младости што се одржава и изванредном жилавошћу, и тесним дебелим омотима око бедара (СрпКор2013; Растко Петровић, *Африка*, Београд: Нолит).
- (25) Патријарх Павле је сав свој живот посветио служби Богу и својему роду и себе уградио у живот наше цркве и нашег народа (СрпКор2013; rts.rs 15. 11. 2009).
- (26) Изградио се у особу која, без икакве одступнице, себе увек даје до краја (СрпКор2013; *Полтика*, 31. 12. 2006).

2.8. КОНЦЕПТ МУЗИЧКОГ ИНСТРУМЕНТА. Код лексема с архисемом *музички инструмент* фигуративност је већином подстакнута асоцијативним везама са човековим говором, при чему преовлађује запажање непожељних облика и начина изражавања, као и непријатна акустичка сензација којом је говор праћен. Тако су чак и *гусле*, као инструмент уз који су наше

епске песме (с)певане, те је стога стекао статус значајне културе, посматране из угла снижене динамике, за епiku својствене дигресивности и облика стилизације који подразумевају различита понављања, у деривату *гуслати* развиле пејоративно значење (гуслати пеј. разг. *стално понављати, говорити једно те исто; зановетати*; уп. РСЈ и РСМ). Занимљиво је да таква семантизација, коју наведени глагол данас има у разговорном језику, изостаје у РСАНУ, што показује не само еволуцију значења⁵, већ имплицитно и њене узроке, који, претпостављамо, корен имају у губљењу афинитета за певање и слушање народне поезије у пратњи гусала, па и у постепеном удаљавању од традиционалних вредности. Веома сличну семантику развија и гл. *гудети*¹ (РСАНУ: 3. фиг. б. *говорити, причати; понављати једно те исто /усмено или писмено/*), којим се именује свирање на било ком гудачком инструменту (РСАНУ 1. б. *производити звуке, мелодију /о гудачким инструментима/*); зато бисмо рекли да се детериорација у овом случају (3. фиг. б) односи пре свега на неумешно свирање и непријатан звук који се притом производи, а не на одбојност према гудачким инструментима уопште.

Финоћа и квалитет звука доводе се у везу с лепим, развојним и смисленим говором преко метонимије *акустичке особине инструмента за квалитет казивања*, па се сваки облик непримереног и нелепог језичког испољавања сагледава као какофонија произведена (зло)употребом каквог једноставног, обично потцењеног инструмента (уп. РСАНУ: дромбуљати 2. фиг. подр. а. *говорити којешта, лупетати; дрндати 2. б. жаморити, жагорити; говорити којешта, наклапати, торокати; гунђати, чантрати; дрндао 2. разг. брбљива особа, наклапало. и сл.*). Сувишним и одбојним сматра се неумесно понављање без размишљања (уп. РСАНУ: верглати фиг. *лако и брзо нешто говорити /наизуст, не мислећи и сл./*; верглаш фиг. *онај који говори брзо, не мислећи*), а посебно неумереност у говору, брбљивост, која се такође повезује с иритантним звуком различитих справа (уп. клепетуша 2. фиг. *брбљивица, торокуша; блебетало; чегртаљка. 2. фиг. особа која говори којешта, блебеће, блебетало; чегртати. 2. фиг. говорити којешта, брбљати, блебетати; чакетало 3. фиг. онај који говори којешта, који блебеће, блебетало*):

- (27) Он је верглао уобичајене туристичке фразе: Марко Поло је из Кине донео шпагете и барут (СрпКор2013; *Политика*, 9. 1. 2010).
- (28) Ова клепетуша изговорила је још неколико сличних глупости... (СрпКор2013, Јарослав Хашек, *Доживљаји доброг војника Швејка у Првом светском рату*, књ. 1, Београд: Култура, 1989, превео Станислав Винавер).
- (29) А сад на посао! ... И не трубимо о томе унаоколо! (СрпКор2013, Борислав Пекић, *Беснило*, Београд: БИГЗ, 1987).

⁵ С друге стране, застаревање значења примећујемо код секундарног значења им. *гусле*, које се у савременом српском језику веома ретко употребљава као синоним за *виолину* (исп. РСАНУ гусле 2. в. *виолина*. – Сватови иду из града под гуслама /Шен. А. 9, 168/).

Не само произвођење звука на једноставном, примитивном инструменту (уп. *диплити*⁶), већ и музицирање на каквом год инструменту или предмету (*дрндати*, *дрндало*⁷), па и свирање уопште (РСМ: свирати б. вулг. *говорити некоме нешто што му није мило или пријатно да слуша, звоцати*) посматра се као потцењена, неозбиљна или непримерена активност (РСМ: трубити 2. фиг. а. *разносити, ширити гласине, сензационалне вести*. б. *позивати; говорити /обично понављајући нешто више пута/*), због чега многи глаголи с овим значењем имају пејоративна значења, а често је такав случај и код именица, посебно оних којима се именују инструменти просте грађе (уп. РСАНУ: дудук 2. фиг. погр. *глуп, ограничен човек, глупак, блесан*. б. покр. *тром, нерадан, лењ човек, ленићина*).

2.9. КОНЦЕПТИ КВАНТИТЕТА, ИСПУЊЕНОСТИ И ЕЛАСТИЧНОСТИ (АНКЕТА). Да бисмо испитали још неке облике концептуализације човека као инанимантног ентитета, школске 2016/17. год. спровели смо други део анкете *Својства и „димензије” човека-објекта (II)*⁸ (исп. Вељковић Станковић 2018: 204–224), којим смо – код изворних говорника српског језика (студената групе 01 Филолошког факултета у Београду) – желели испитати аспекте квантитета, испуњености и еластичности. Укупни налази презентовани су у Табели 1 (исп. ниже), а анализу резултата излажемо овде, следствено табеларном приказу.

2.9.1. ВЕЛИКИ ЧОВЕК – МАЛИ ЧОВЕК. Величина се поима као збир изразито позитивних особина које се углавном испољавају кроз саосећајан, хуман, племенит однос према другима. Значајност особе, судећи према одговорима испитаника, произилази пре свега из моралне врсноности (уп. *људина*), а тек потом из веома вредних плодова рада и стваралаштва. Физичка одличја, тј. крупна грађа, телесна развијеност, као и истакнут друштвени положај имају периферну позицију у тумачењу значења. Уопштено истицање врлина („хиљаду добрих ствари у једној особи”) и релативно велик број атрибута употребљених зарад осликавања појма *доброте* показује да се у изразито позитивној представи људског бића сустичу све пожељне човекове „димензије”⁹ и карактеристике – ширина, дубина, мекоћа и топлина (уп. *велико-*

⁶ У РСАНУ: *диплити* 2. фиг. пеј. покр. а. *проводити време бесмислено; зајавати; живети без онога што је потребно, нормално у животу*. б. *говорити којешта, брбљати*.

⁷ РСАНУ: *дрндати* и *дрндати* 2. а. *рђаво, досадно, нескладно свирати* (обично на инструменту са жицама). б. *жаморити, жагорити; говорити којешта, наклапати, торокати; гунђати, чантрати; дрндало* и *дрндало* в. фиг. пеј. *мизучки инструмент са жицама*. 2. разг. *брбљива особа, наклапало*.

⁸ У анкети је учествовало 90 студената, а упитник је профилисан на исти начин као и претходна, опширнија анкета (уп. Вељковић Станковић 2018: 209–224): као одговор на први захтев требало је, уз сваку од наведених синтагми, дати бар једну холистичку карактеризацију и/или блискозначницу (придев или именицу), а други захтев се односио на слободно дефинисање синтагматских спојева. Циљ је био сагледавање организације ових концепата у целини, тј. људских особина које се на њиховом темељу могу одредити, као и типичних сценарија у којима се оне испољавају.

⁹ У прилог чињеници да у овом домену делује метономија *квантитет за квалитет* сведочи и значење које РСЈ бележи за им. **формат** 2. фиг. *вредност, способност*: научник великог формата, као и израз **човек од формата** *изванредна личност, човек великих способности, величина, ауторитет*.

душан, широкогруд, племенит, добротинитељ, алтруиста, човек и сл.). У типичном сценарију учествују појединац и група / друштво (*добар човек / људина – добра дела – /други/ људи*), при чему се врлина препознаје у добробити коју деловање појединца доноси другима (уп. ДОБРОТА ЈЕ ДАВАЊЕ, нпр. *велик човек... брине о другима // помаже и сл.*). Доминантне метафоре су: ВРЕДНОСТ ЈЕ ВЕЛИЧИНА (Лејкоф и др. ²1991: 14) → ВЕЛИЧИНА ЈЕ ДУХОВНИ / ЕМОТИВНИ КАПАЦИТЕТ / ДОБРОТА (ДОБРОТА=ДАВАЊЕ), тј. ЗБИР ПОЗИТИВНИХ ОСОБИНА И ХУМАНИХ ДЕЛА(ЊА).

Судећи по односу карактеризације придевом *мали* и наведеним описним дефиницијама, очито је да му је у већем броју случајева придато фигуративно значење прид. *низак* (*неморалан, нечастан, подао*). Таква, негативна оцена чита је код адјектива с префиксом *не-*, као и код спонтано употребљених зоолексема (*бубашваба, вашка, гњида, кукавица*), којима се истиче морална нискост. Истовремено, те лексеме потврђују вишесмерна саодношења фигуративних значења унутар ВК и сведоче о превази пејорације у изворном домену фауне. Дакле, избор блискозначних лексема открива да је атрибут *низак*, у складу с метафором вертикале – ЛОШЕ ЈЕ ДОЛЕ, када је реч о етичкој и духовној миноризацији, адекватнији од прид. *мали*, јер потоњи, по свему судећи, не располаже довољним дерогативним потенцијалом (уп. РМС 7. а, 7. б: *безначајан, немоћан, неспособан*). Доминантне метафоре, као и код синтагме *велики човек*, произилазе из социјално оспољеног понашања: НИСКОСТ ЈЕ НЕМОРАЛНОСТ, те једним делом кореспондирају с одсуством ширине (уп. *тесан човек*).

2.9.2. ИСПУЊЕН ЧОВЕК – ПРАЗАН ЧОВЕК. Највећа кохерентност одговора забележена је у карактеризацији онога ко је *испуњен* (*срећан / срећник 29, задовољан 14, успешан 13, остварен 10*); то потврђује и одсуство одговора с најнижом фреквенцијом, која по правилу расте управно пропорционално са разумевањем концепта. Иако прид. *испуњен* природно колоцира и с негативним садржајима, посебно када су у питању емоције (нпр. *испуњен тугом, бесом, јадом и сл.*), у спрези с им. *човек* подстиче афирмативна значења, из чега следи да је управо остварење животних циљева основни услов за досезање среће и задовољства. Будући да наши описни речници не бележе прид. *испуњен*, осим као облик трп. прид. гл. *испунити*, такву семантизацију, пре свега због једнодушне формулације испитаника у домену *људско*, треба имати на уму као актуелно фигуративно значење овог попридевљеног партиципа.

Доминантна метафора је ИСПУЊЕНОСТ ЈЕ СРЕЋА / УСПЕХ. Оба сценарија условљена су присуством, односно одсуством среће (*испуњен : празан*), осећаја задовољства и виталности: *животни циљеви – (не)постизање циљева – (не)срећа / духовна (не)оствареност / (не)успех*.

Насупрот виђењу *испуњености*, *празан човек* је окарактерисан као несрећан, непродуховен, незадовољан, неиспуњен и неостварен (исп. Табела 1). Како је атрибуција прид. *несрећан* доминантна, а велик придева у улози дескриптора грађен префиксима *не-* и *без-* (*незанимљив, неосетљив, непокретан, непродуктиван; безосећајан, беживотан, бездушан, бесциљан*), можемо

закључити да се узроци одсуства среће и остварености препознају у творбеним основама наведених адјектива, и то као минус присуство. То потврђују и слободне описне дефиниције, које се по правилу јављају с негацијом (који *нема* вољу за животом / *нема* саосећајности за друге; коме *ништа није* важно; *не налази* мотивацију и сл.). Неиспуњеност се сагледава као духовна и емотивна пустош (*непродуховљен, празноглавац, безосећајан, резигниран, неосетљив, пустиња* и др.), друштвена самоизошћеност и инертност (*усамљен/ик*), а с тим у вези и одсуство виталности (*беживотан, непокретан, олупина*). Водећа метафора супротна је претходној карактеризацији: ПРАЗНИНА ЈЕ НЕСРЕЋА.

2.9.3. САВИТЉИВ ЧОВЕК. Колокација с именицом *човек* побудила је сценарио притиска који ствара туђ утицај, па је, у складу с фигуративним значењем прид. *савитљив*, особа идентификована овим атрибутом оцењена као *прилагодљива, флексибилна, еластична*, а тек у нешто мањем броју случајева и као *покорна, понизна* (исп. РМС s.v. *савитљив*). Мада се за карактеризацију именицом *конформиста* определио мањи број испитаника, у дефиницијама преовлађује истицање опортунистичког понашања (уп. „своје понашање подешава и мења у зависности од ситуације”), те се као доминантне метфоре издвајају ТУЂ УТИЦАЈ ЈЕ ТЕРЕТ, ПОДЛЕГАЊЕ ТУЂЕМ УТИЦАЈУ ЈЕ ПОКОРНОСТ, САВИЈАЊЕ ЈЕ ПОКОРНОСТ (уп. изр. *савити главу / кичму, рогове, врат / пред неким = покорити се, попустити*), БИТИ САВИТЉИВ ЗНАЧИ БИТИ КОНФОРМИСТ(А) / ОПОРТУНИСТИСТ(А).

2.9.4. КРХАК ЧОВЕК. Карактеризација придевом *крхак* недвосмислено упућује на емотивност и (следствено овој особини) на изражену слабост. Слабост се идентификује као нестабилност, немоћ, колебљивост и сл., неретко блискозначним реификатима (уп. *ломљив, лабав, порцелан, свилен*). Концепт се ослања на метафору ПСИХИЧКА / ФИЗИЧКА СЛАБОСТ ЈЕ СКЛОНОСТ ДЕФРАГМЕНТАЦИЈИ, преко које се непоуздана личносна структура поима као нестабилна и/или недефинисна форма (‘као од стакла’; *лабав, слина*), а човек под теретом осећања као слабић (*преосетљив, емотивац, емотивко, мекушац*) (ПРЕВЕЛИКА ЕМОТИВНОСТ ЈЕ ПСИХИЧКА СЛАБОСТ) који, у типичном сценарију, подлеже јер бива побеђен због неконзистентности властитог устројства.

3. Закључни осврт

Човек све доживљаје, утиске пропушта кроз властите филтере – чулне и мисаоне; своју спољашњу и унутрашњу „архитектуру” позајмљује окружењу и истовремено препознаје себе у наизглед несродним облицима, структурама и својствима. Да бисмо рекли штогод о себи и свом карактеру, који се најбоље испољава у поступцима и начинима делања, улазимо у несродне домene, од њих преузимамо неке кључне особине и „заодевамо” се њима. Тако се удевамо и у концепт неживог (нпр. говоримо о *паметним* телефони-

ма, (*не*)*поузданим* уређајима, *симпатичним* стварима, *агресивним* облицима итд.). Однос ових двају домена, као и осталих у оквиру ВК, успоставља се метонимијски (*инанимантно за анимантно*), а у поддоменима се препознаје у метафорама (општој ЧОВЕК ЈЕ ОБЈЕКАТ / МАТЕРИЈА и бројним посебним, исп. 2.3–2.9. и Вељковић Станковић 2018: 208, фн 76).

Облици људског понашања и особине које такво понашање оспољава посматрају се као *облици / форме* и процеси модификације тих облика и/или *садржатеља*, па читав низ глагола и од њих изведених придева с примарним значењем 'својство предмета X' своја фигуративна значења развија преко изворног домена *форме* и метафоре КАРАКТЕРНЕ ОСОБИНЕ ЧОВЕКА СУ РЕЗУЛТАТ ОБЛИКОВАЊА // ФОРМА САДРЖАТЕЉА, док се адјективне реилексеме, чија се семантика ослања на специфичности сценарија у којима се одређене особине показују (исп. Анкета, 2.9), могу сматрати холистичким метаатрибутима, јер својим фигуративним значењима обухватају читав низ људских особина и поступака који учествују у формирању карактера.

Човеков карактер посматрамо као кохерентан скуп карактеристика који, упркос индивидуалним цртама, може бити приписан већем броју људи који их деле, а особине као релативно стабилна својства која се манифестују у друштвеном окружењу. Таква, подразумевана стабилност доводи до изразите активности изворног домена *форме / облика*, у чијим се разноликим видовима препознају појединачне особине. У реилексеме пројектоване етноспецифичне вредности фаворизују канонски облик (за разлику од деформисаног, в. 2.6, уп. ЛЈУДСКА ОСОБИНА ЈЕ НАЧИН ОФОРМЉЕНОСТИ), канонску кохерентност (уп. КАРАКТЕРНА ОСОБИНА ЈЕ СПЕЦИФИЧНОСТ ОБЈЕКТА) и канонски капацитет садржатеља (исп. концепт квалитета садржатеља, в. 2.5), у односу на које се – као пожељне особине – одмеравају и у српском језику вреднују отпорност, функционалност (на основу које се схватају различити облици људских способности), степен социјалне уклопљености, емотивни капацитет и духовна снага.

Табела 1. Анкета *Својства и „димензије” човека (II)*

СИНТАГМА (придевска реилексема + им. <i>човек</i>)	КАРАКТЕРИЗАЦИЈА ЈЕДНОМ РЕЧЈУ ИЛИ СИНТАГМОМ	ДЕФИНИЦИЈА (описна, нпр. онај који ...)
ВЕЛИКИ ЧОВЕК	<p>људина 16, добар (човек) 11, великодушан 7, успешан 5, јунак 3, широкогруд 3, висок 2, добродушан 2, добротинитељ 2, племенит 2, херој 2 //</p> <p>алтруиста, бизнисмен, важан, висок, господин, громада, диван, добротвор, дружељубив, значајан, лав, легенда, мек, моралан, несебичан, образован, председник, разуман, топао, узор, храбар, човек, цин, широк 1. Σ – 79</p>	<p><i>Велики човек</i> је онај који ... има велико срце, воли људе / крупан, високог раста / чини дела вредна поштовања / паметан, поштован / поседује све квалитете / хиљаду добрих ствари у једној особи / морално чист, праведан / срчан; позната, важна, значајна особа / приступачан, стрпљив, пун разумевања // срдачан, жели да помогне /</p>
МАЛИ ЧОВЕК	<p>низак 18, лош / зао човек 10, кепец 3, завидан 3, човечуљак 3, јадан 2, малограђанин 2, неморалан 2, патуљак 2, саможив (ац) 2, себичан 2, шкрт(ица) 2//</p> <p>баксуз, безначајан, безвредан, безобразан, бубашваба, вашка, гњида, завидан, користољубив, кукавица, лицемер, мизерија, небитан, неважан, непросвећен, несавестан, нечовек, плашљивко, подлац, преварант, приземан, примитиван, сиромаш, ситан, сујетан, уплашен, ускогруд 1. Σ – 78</p>	<p><i>Мали човек</i> је онај који је... физички и морално мали / задаје ниске ударце у животу гледа само своје потребе и бави се небитним стварима / човек без вредности / ситне душе / без племенитих особина / не помаже, али користи остале / спреман да науди другима / неморалан, „гази преко мртвих” /</p>
ИСПУЊЕН ЧОВЕК	<p>срећан / срећник 29, задовољан 14, успешан 13, остварен 10, угледан 8, свестран 7, духован 6, породичан 3. Σ – 90</p>	<p><i>Испуњен човек</i> је онај који је ... задовољан собом и својим животом / остварио све своје циљеве / живи пуним плућима / испуњен духом, енергијом, срећом / духовно, материјално, пословно остварен /</p>

<p>ПРАЗАН ЧОВЕК</p>	<p>несрећан 17, непродуховљен 8, незадовољан 8, неиспуњен 6, неостварен 6, празноглавац 6, шупалац 6, безосећајан 5, незаинтересован 4, беживотан 4, неначитан 2, усамљен(ик) 2 //</p> <p>беживотан, бездушан, бесциљан, досадан, испразан, љуштура, незанимљив, неосетљив, непокретан, непродуктиван, олупина, равнодушан, резигниран, пустиња, тужан 1.</p> <p>Σ – 89</p>	<p><i>Празан човек</i> је онај који... се није пронашао ни у чему, чији је живот неиспуњен / нема вољу за животом / нема саосећајности за друге; коме ништа није важно / води испразан живот; не налази мотивацију ни у чему око себе / без осећања и духовности /</p>
<p>САВИТЉИВ ЧОВЕК</p>	<p>прилагодљив 17, конформиста 9, флексибилан 6, изманипулисан 5, послушан 5, покоран 5, понизан 5, еластичан 4, несамосталан 4, поводљив 3, сналажљив 3, довитљив(ац) 2, мекушац 2, слаб 2//</p> <p>наивчина, разгибан, лакомислен, гибак, спретан, дружељубив, приступачан, ломљив, развијен, способан, гимнастичар, домишљат, бескичмењак 1.</p> <p>Σ – 85</p>	<p><i>Савитљив човек</i> је онај који... лако подлеже притиску или туђем утицају / своје понашање подешава и мења у зависности од ситуације / спреман на сваку врсту компромиса / савија своју кичму не би ли удовољио другима / човек без свога ја / изузетних физичких способности /</p>
<p>КРХАК ЧОВЕК</p>	<p>слаб / слабић 17, нежан 14, (пре)осетљив 11, емотиван / осећајан 10, емотивац / емотивко 8, ломљив 5, нестабилан 3 //</p> <p>немоћан, издајица, лабилан, слина, осетљивац, рањив, плачљивац, плачљивко, усамљеник, незаштићен, колебљив, свилан, порцелан, ситан, мекушац, лабав 1.</p> <p>Σ – 84</p>	<p><i>Крхак човек</i> је онај који је... емотивно нестабилан / слабашне психичке и физичке конституције, кога све погађа, повређује / крхког здравља / нема психичку стабилност, слаб, емотиван, као од стакла / тешко подноси непријатне ситуације, емоције, људе, негативна мишљења других /</p>

ИЗВОРИ

- Лалевић 2004:** Miodrag S. Lalević, *Sinonimi i srodne reči srpskohrvatskog jezika*, [fototipsko izd. 1974. god.], Beograd: Nolit.
- РМС 1967–1976:** *Речник српскохрватскога књижевног језика*, I–VI, Нови Сад: Матица српска.
- РСАНУ 1959–2017:** *Речник српскохрватског књижевног и народног језика* (т. I–XX), Београд: САНУ, Институт за српски језик.
- РСЈ ²2011:** *Речник српскога језика* (ур. Мирослав Николић), Нови Сад: Матица српска.
- СрпКор 2013:** *Корпус савременог српског језика* (СрпКор), верзија СрпКор2013, Група за језичке технологије Универзитета у Београду, 2013.

ЛИТЕРАТУРА

- Аквински 2010:** Тома Аквински, *Биће и суштина* (прир. М. Тасић), Београд: Dereta.
- Вељковић Станковић 2018:** Драгана Вељковић Станковић, *Како мислимо речи – прилози проучавању когнитивних аспеката српске лексике*, Београд: Филолошки факултет Универзитета у Београду – Јасен.
- Драгићевић 2010:** Рајна Драгићевић, *Вербалне асоцијације кроз српски језик и културу*, Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије.
- Епли и др. 2007:** Nicholas Epley, Adam Waytz, John T. Cacioppo, “On Seeing Human: A Three-Factor Theory of Anthropomorphism”, *Psychological Review* Vol. 114 (2007), No. 4, 864–886.
- Лејкоф и др. ²1991:** George Lakoff, Jane Espenson, Alan Schwartz, *Master Metaphor List*, Berkeley: University of California.
- Перез Рул 2001/2:** Carmelo Perez Rull, “The Emotional Control Metaphors”, *Journal of English Studies* Vol. 3 (2001–2), 179–192.
- Расулић 2004:** Katarina Rasulić, *Jezik i prostorno iskustvo*, Београд: Филолошки факултет.
- Узелац 2003:** Milan Uzelac, *Istorija filozofije I*, Vršac: Viša škola za obrazovanje vaspitača.

Dragana D. Veljković Stanković

ON ANTHROPOCENTRIC SEMANTIC DERIVATION OF REILEXEMES
IN SERBIAN

Summary

In this paper we start from the hypothesis that a semantic derivation of lexemes denoting unanimated entities is a language universality and that its outcomes based upon personification and anthropomorphization are specific in every language. The aim is to examine figurative meanings of rei-

lexemes and cognitive-linguistic viewing of a human profile socially, emotionally and characterfully conditioned, pictured by this lexical-semantic circle in Serbian.

Key words: Serbian language, reilexemes, human properties, anthropocentric semantic derivation, figurative meaning

Душко М. ВИТАС, Цветана Ј. КРСТЕВ, Ранка М. СТАНКОВИЋ
Филолошки факултет
Универзитета у Београду

БЕЛЕШКА О ДИГИТАЛИЗАЦИЈИ РЕЧНИКА

У раду ће се анализирати ограничења која проистичу из линеарног процеса традиционалне израде речника на примеру Речника САНУ. Начин да се превазиђу ова ограничења се састоји у формирању електронске лексикографске базе која не представља само пуку дигиталну транскрипцију папирног издања речника. Посебно се указује на чињеницу да текст речника може представљати корпус и приказују се одабрани примери анализе таквог корпуса формираног из текстове 1. и 19. тома Речника САНУ.

Кључне речи: лексикографија, рачунарска лексикографија, информатика, информациони систем

1. Увод

Информатичарско интересовање за речнике има најмање два извора. С једне стране, процес производње речника (и енциклопедија) може да послужи као прототипски пример информационог система на коме се може илустровати конверзија традиционално започетог пројекта у информатизовано окружење, али и методе изградње информационог система започетог *ab ovo*. С друге стране, различите информатичке апликације, почев од најнаивнијих игара речима, па до комплексних система за рачунарски посредовану комуникацију са човеком, садрже у позадини речнике у специфичним форматима. Отуда употребљивост једног језика у информатизованом друштву зависи непосредно од доступности таквих речника у дигиталном облику. Могућност губитка употребне моћи једног језика у информатизованом друштву не погађа непосредно међуљудску комуникацију, али ономогућава говорнике једног језика да користе технолошке могућности које имају говорници информатички боље опремљених језика. Назначимо да ово питање није питање локализације (или прилагођавања) софтверских пакета, већ питање суштинске интеграције српског језика у различите апликације да се не би морале користити само посредством других језика. У извесном смислу, ова ситуација

наликује на однос какав постоји између језика који имају писмо и језика који су остали без њега.

Квалитетан речнички ресурс за српски језик би могао бити Речник САНУ (РСАНУ 1959–2019, даље само Речник), али, као што је показано у (Витас и др., 2015), овај се пројекат одвија сувише споро да би могао да одговори на растуће информатичке захтеве. При томе, како је на истом месту назначено, питање евентуалне модернизације рада на овом пројекту се тек однедавно артикулише на начин који би омогућио пуну интеграцију српског језика у амбијент какав нуде модерне информатичке технологије.

Шта више, и други домаћи лексикографски пројекти се одвијају на сличан начин. Циљ овог рада је да укаже на могућа ограничења у информатизацији лексикографског посла у домаћој средини, као и да прикаже један прилаз у решавању овог проблема.

2. Линеарност процеса израде речника

Рад на Речнику САНУ, како је то уосталом дефинисано Законом (Закон, 2005), јесте процес који се састоји у објављивању томова речника. Из овако одређеног задатка следи да је резултат пројекта израде Речника његова штампана верзија у одређеном броју томова. Одавде даље следе два важна својства процеса његове израде:

- процес је строго линеаран у времену и
- резултат рада се повремено објављује у облику штампаног, дакле папирног, тома овог Речника.

Закон не одређује технологију којом ће појединачни томови бити произведени, нити судбину узгредних производа лексикографског рада. Наведена својства процеса израде речника, с обзиром на временски распон између првог и последњег објављеног тома, носе извештан број неминовних последица на садржај појединачних томова.

Линеарност процеса израде Речника је одређена обликовањем резултата рада на пројекту кроз штампане толове који следе азбучни редослед. Неке од последица овако организованог процеса израде су:

- обрада одреднице на одређено слово, нпр. *p*, не може бити ни сачињена, ни објављена пре него што се заврши обрада свих одредница које јој претходе (и то у облику штампаних томова);
- линеарно одвијање процеса израде речника не може да опише динамичке процесе у језику као што су нове одреднице или нова значења одредница које се налазе у већ објављеним томовима;
- допуњавање грађе током времена, нужно мења дистрибуцију коришћених извора што потенцијално води ка неуједначеностима у дистрибуцији извора и природи изабраних примера између почетних и завршних томова;

- како је полазна концепција речника утврђена на почетку израде Речника, објављени томови следе полазне принципе у обликовању речничког чланка, па се новине у поимању својстава српске лексике и њених међуодноса углавном не могу узимати у обзир
- како је речник првенствено намењен истраживачкој и високо стручној публици, други типови корисника и њихових потреба нису уграђени у текст речника, а друкчије потребе и друкчији погледи на грађу не могу бити приказани у линеарном процесу израде;
- и као најзначајније, кретање кроз речник је могуће једино преко одреднице: потрага за информацијом која није одредница није могуће друкчије до линеарном претрагом.

Последица линеарног процеса израде Речника је његово поступно формирање у облику штампаних томова. Али током рада на Речнику, технологија припреме штампаног издања је значајно промењена. Коначни текст првих томова је обликован у класичној штампарији¹, док су рукопис последњих објављених томова припремили сами лексикографи у *MS-Word*-у (уз накнадно формирање текста). Ова технолошка иновација је само привидна: рачунар се у поступку припреме рукописа за штампу користи као писаћа машина. Ово значи да је електронска верзија рукописа само „рукопис” који је припремљен графички у формату Речника, али не и сам Речник. Другим речима, текст појединачних томова у дигиталном облику није исто што и њихов папирни еквивалент. Шта више, овакав облик дигиталног речника не подлеже аутоматској контроли садржаја (почев од употребљених карактерских скупова па до експлицитних ознака у микроструктури речничког чланка).

Промена у технологији припреме рукописа није утицала значајније на утврђени процес израде Речника: резултат рада је и даље објављивање новог тома. Статус електронске верзије припремљеног текста, будући да је реч о узгредном производу у припреми коначне верзије тома, није дефинисан: његова даља употреба² није до скоро била предмет посебне бриге. Непосредна последица оваквог прилаза је да електронска верзија текста, припремљена за штампу, није предмет адекватног архивирања, није организована на начин који омогућава његову поновну употребу, а није ни заштићена од могућих злоупотреба. Најзад, штампана верзија је ограничена физичким димензијама појединачних томова чиме су постављена ограничења на обим речничког чланка, избор, број и дужину примера итд.

¹ Тек у 3. тому постоје подаци о штампарији.

² Овде под употребом се подразумева архивирање, модификовање и дистрибуција дигиталне верзије одштампаног тома.

3. Дигитални облици српских речника

За разлику од одштампаног речника на папиру, његов привремени живот у дигиталном облику омогућио је развој различитих платформи које омогућавају претрагу штампаних томова преко веба. Овде се разликује неколико начина употребе таквих ресурса. Најједноставнији пример су скениране верзије папирних речника са препознатим карактерима, обично у формату pdf. Међу оваквим речницима се може пронаћи већина домаћих речника укључујући и речнике издате у Институту за српски језик САНУ³ и Матици српској⁴. Овакав облик дигитализованих речника, поред своје несумњиве корисности (доступан је где год је доступан и веб), ипак је само дигитална транскрипција папирне верзије.

Нешто сложенији прилаз скенираној верзији речника српског подразумева растављање текста речника на речничке чланке и њихово обликовање у језицима за обележавање, у дијалектима XML-а. Један такав речник се може наћи на веб-страни предузећа Србсофт⁵ која објављује *Речник српског језика*, „урађен је на основу 18 томова Речника Српске академије наука и уметности и 3 последња тома Речника Матице српске”. За разлику од прве групе дигитализованих речника, овај систем омогућава претраживање текста ових речника кроз одговарајућу сумеђу. Занимљиво је да се у решењу Завода за унапређење васпитања и образовања ова дигитализована компилација два угледна речника назива „рукопис додатног наставног средства Програмски пакет РАС”⁶ што потврђује став из претходне тачке према коме је Речник САНУ само онај који је штампан (у више томова). Друкчије обликовање истог садржаја, дакле, није више Речник САНУ чак и када се предочи у форми „рукописа”.

Нешто друкчији прилаз дигитализованим речницима нуди платформа Расковник⁷ Института за српски језик и Центра за дигиталне хуманистичке науке. Ова платформа приказује више дигитализованих штампаних речника. Речнички чланци су описани у складу са ТЕI-препорукама, а сами текстови похрањени у XML-базу података што омогућава претраге које превазилазе оквире штампаних верзија као што су опсцене речи или речи грчког порекла у Вуковом *Српском рјечнику* (Тасовац, 2017).

Ови различито организовани дигитализовани речници су довршена дела која се од своје папирне верзије разликују према начину претраге. Одавде следи да они могу бити од помоћи лексикографу у консултовању извора, али садрже и већину недостатака које одређује линеарни процес стварања речни-

³ *Речник САНУ* се налази на <https://books.google.rs/> полазећи од папирне верзије са Универзитета у Индијани.

⁴ *Једнотомник*, као и други мањи речници се налазе, нпр, на <https://repo.etfovac.com/srpski-jezik/> (посећено 01.07.2019.)

⁵ <http://www.srpskijezik.com/Home/Store>

⁶ <https://spaces.hightail.com/space/YOq5sKGvpc/files/fi-0ed700f5-8d2d-430f-8573-df2a226f94-bf/fv-8299eb9a-c879-4dd1-b9f2-44b8822dc1c8/1.%20Zavod%20za%20unapre%3-Fivanje%20vaspitanja%20i%20obrazovanja.pdf>

⁷ <http://raskovnik.org/reznici> (посећено 01.07.2019.)

ка. Основни недостатак, према нашем мишљењу, је методолошка неуједначеност у избору и опису одредница, као и у структурирању самог речничког чланка.

За разлику од речника наведених у т. 3, пројекат Викиречника⁸ илуструје један друкчији прилаз изградњи речника у дигиталном окружењу. Упркос високој неуједначености чланака, овај пројекат показује да је могуће не само превазићи линеарни ток израде речника него, што је још значајније, уградити у речник информације које се не могу представити у штампаним речницима, као што је изговор или повезивање са енциклопедијском информацијом.

4. Превазилажење линеарности

Превазилажење недостатака које долазе од линеарности процеса израде речника се постиже организовањем радног процеса око лексикографске базе података. Овакве базе података, које су постале уобичајени део савременог организовања лексикографског процеса⁹, су централни део ове производне активности (Еткинс и др. 2008).

База се састоји из записа који на формализован начин прецизно описују микроструктуру речничког чланка укључујући и различите врсте упућивања на друге чланке или њихове делове. У случају миграције традиционално започетог лексикографског пројекта ка лексикографској бази, опис микроструктуре садржи опис усвојене структуре чланка, али потенцијално и различите надградње које нису биле предвиђене или нису могуће у продукцији папирне верзије речника. У том светлу, лексикографска база је средство за акумулацију лексикографског (и лингвистичког) знања о језику која, као динамички објекат, обезбеђује ажурност кроз интеракцију са корпусом, хомогенизацију употребљених ознака унутар базе, али и различите погледе на садржај базе: речник постаје *вишеслојна* конструкција из које је могуће извозити различито обликоване речнике различитог садржаја (Пустојевски и др. 2017).

У овако конципираном процесу, штампани томови речника се јављају као повремени извод одговарајућег дела базе. У случају када је речник доступан преко вебa, а његов комплетан садржај видљив, штампани том има првенствено архивски значај. Увођење лексикографске базе у процес израде речника подразумева, поред задатака у пројектовању базе (Павловић-Лажећић 1996), одређивање за начин организовања корпуса и његове експлоатације, као и одређивање система за писање речника (*DWS – dictionary writing system*) који мора бити тесно повезан са структуром базе и корпуса. Одлуке о ове две компоненте су дакле најуже повезане са концепцијом базе и морају омогућавати приступ пројектованим пољима која чине речнички чланак.

⁸ <https://sr.wiktionary.org/>

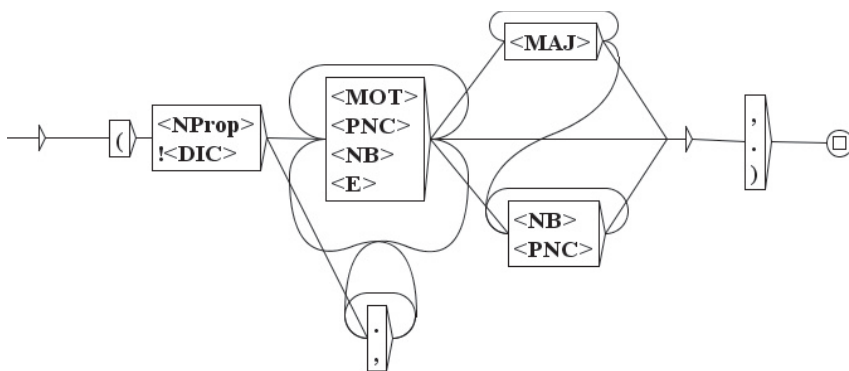
⁹ Погледати сумарни преглед о системима за писање речника и системима за управљање корпусом на http://www.elixicography.eu/wp-content/uploads/2015/04/ENeL_WG3_Vienna_DWS_CQS_final_web.pdf

Елементи овако конципираног рада на изради речника САНУ су дати детаљније у (Станковић и др. 2018а), (Станковић и др. 2018б) (СТИЈОВИЋ и др. 2017), (СТИЈОВИЋ и др. 2018).

5. Речник као корпус

Целина речника је својеврстан корпус који омогућава увид у различита својства речника невидљива листањем његове папирне верзије. Упоредили смо неструктуриране дигиталне верзије 1. и 19. тома¹⁰ са циљем да испитамо могућност аутоматске анотације сировог текста, али и да сагледамо својства језика који чини овај текст. Први том садржи око 550.000 облика речи на 690 страна штампаног текста, а 19. том око 672.000 облика речи на 800 страна.

Како текст Речника, као што је раније речено, није структурирани документ, неопходно је раздвојити поједине делове речничког чланка у засебне јединице као што су одредница, граматичка дефиниција, поједина значења, пример, итд. Део примера је и упућивање на извор у коме је цитирано значење потврђено. Издвајање једног одређеног броја дела цитираних извора се може извршити графом на слици 1.

Слика 1. Граф који екстрахује део цитираних извора у РСАНУ

Примери овако екстрахованих извора су дати у табели 1.

х послова (Гар. И. 2, 16). На глас о рус
ну мараму (Босна, Мургић Ф., ЗНЖ 8, 97).
м чесмама (Мус. 1908, 36/3). абдестана ж
абдицира (Павлин. 3, 22). абдов, абдова
х, штраух (Фрушка Гора, Шкар. 2, 235). а
ве у абез (Батут 1, 152). абемарија ж по
авемарија (Дубровник, Зоре 2). абен1, -а
кабаницу (Поп. Д. Ј. 1, 148). абен2, -а
бено воће (Ниш, Стој. Д.). фиг. рђав, бе

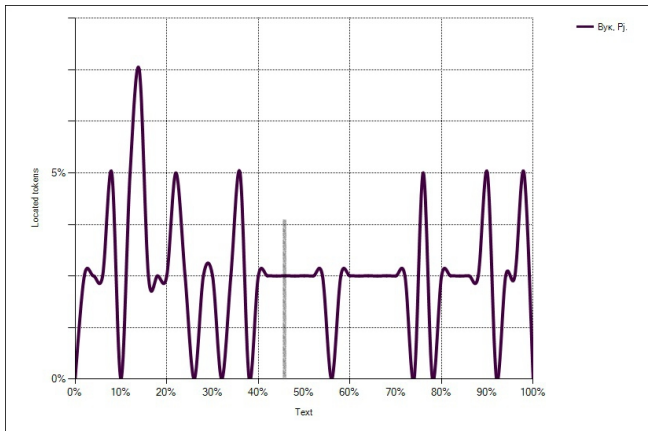
¹⁰Први том обухвата одреднице од А до Богољуб, а 19. том од оцат до петогласник.

онајпречи (Новић 1, 116). абено прил. на
рау живи (Новић 3, 32). Кад [ко] живи л
бритвица (Новић 6, 132). Ђелавој глави
а абењача (Мил. М. Ђ. 9, 226). абер и аб
ништавило (Цар. БК 1901, 1599). абердак,
ердар (1) (Вук, Рј.; Р–К 2). абердан, -а

Табела 1. *Извори екстраховани графом са слике 1.*

Други графови препознају друге типове цитирања, а сви заједно омогућавају да се аутоматски издвоје поља у којима је назначен извор. Најчешће цитирани извор у анализираним томовима је Вуков *Рјечник*, а дистрибуција цитирања је приказана на слици 2, где вертикална сива линија обележава границу између текста 1. и 19. тома. Крива на слици 2. приказује како се дистрибуира ознака за Рјечник у линеарном тексту¹¹.

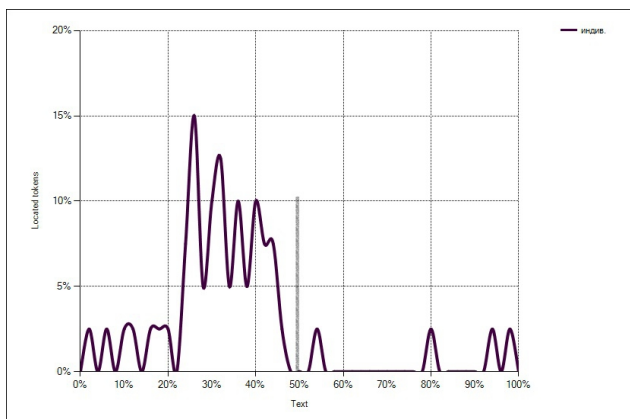
Разлика у дистрибуцији овог извора између 1. и 19. тома је, по свој прилици, последица проширивања полазног корпуса новим изворима који су „разредили” појављивања примера из *Рјечника*, што је очекивани резултат у линеарном процесу израде Речника.

Слика 2. *Дистрибуција извора Вук, Рј. у 1. и 19. тому РСАНУ*

Као илустрација промене у атрибуцији обележја се може посматрати расподела квалификатора *индив* (= индивидуално, само код једног писца) који реализује 90% својих појављивања у 1. тому као што илуструје слика 3.

¹¹ Графици на сликама 2, 3, 4 и 5. имају следеће значење: дуж x-осе су приказана места на којима се појављује одређени феномен у целини корпуса, а на y-оси се читава колико је процената од укупног броја појављивања анализираниог феномена реализовано у посматраној тачки на x-оси.

Слика 3. Дистрибуција квалификатора индив.

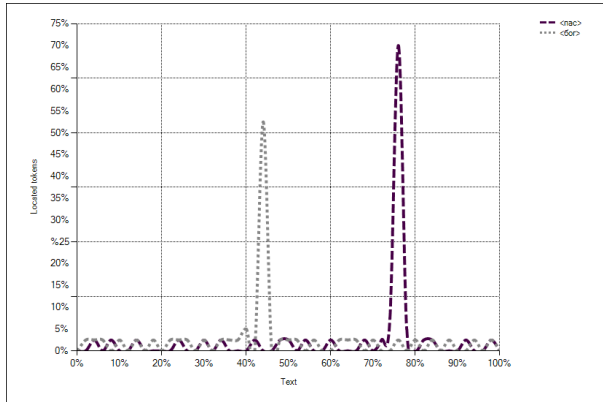
Погледајмо даље дистрибуцију неких именица у оба анализирана тома. Подаци о фреквенцији су дати у табели 2. Именица <бог> у различитом облицима је описана чланком у 1. тому, а <нас> у 19. Дистрибуција обе именице (у било ком облику) је приказана на слици 4. Овај график указује да се обе именице интензивно користе у зони око речничког чланка који их описује, али се користе и у другим деловима текста, првенствено у примерима¹². Из угла корисника речника може бити значајно и корисно имати увид и у друге примере у којима се користи одређена реч. Ова врста веза, коју није могуће утврдити у штампаном издању, могуће је успоставити кроз лексикографску базу (као део који интерагује са корпусима). Из угла лексикографа, овакви примери показују да је изванредан број примера у изворима садржан у објављеном делу речника и да могу представљати додатну грађу пиликом обраде одређене одреднице.

	Том 1	Том 19	Збирно
<бог.N> ¹³	874	336	1210
<нас.N>	121	716	837

Табела 2. Високофреквентне именице у 1. и 19. тому РСАНУ

¹² Према слици 4, одредница <бог> остварује половину својих појављивања у зони чланка који је описује, а другу половину у осталим деловима корпуса.

¹³ Ознака .N обезбеђује да се у претраживању корпуса препознају само именички облици леме наведене међу угластим заградама < и >.

Слика 4. Дистрибуција одредница <бог> и <пас>

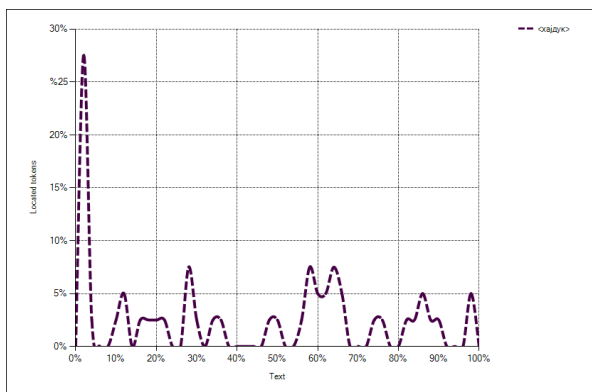
Грамматички опис уз одредницу *бог* је дат (ако се изоставе акценти и дужине) са:

бог, бога м (мн. богови, заст. бози, ген. богова, заст. бога). У тексту речника су потврђени и други облици флективне парадигме ове именице као што показује следећи списак (у колони обележеној са *f* су фреквенције облика, редом, у корпусу речника и у чланку одреднице *бог*):

Облик	<i>f</i>	Облик	<i>f</i>
(Б б)о ^г ¹⁴	465 (133)	<i>богови</i>	20 (3)
(Б б)ога	350 (115)	<i>богова</i>	18 (5)
(Б б)огу	151 (47)	<i>боговима</i>	9 (0)
(Б б)оже	127 (49)	<i>бози</i>	3 (2)
(Б б)огом	64 (31)	<i>богове</i>	2 (0)
		<i>бозима</i>	1 (1)

Погледајмо још пример именице *хајдук* за коју ће речнички чланак бити формиран у последњим томовима речника. Ипак, под одредницом *ајдук* наилазимо на упућивање са скраћеницом в.: *ајдук, -ука м (вок. ајдуче) (...) в. хајдук*. Поред овог упућивања, именица *хајдук* се у различитим облицима јавља у целом корпусу 1. и 19. тома преко 80 пута на начин приказан дијаграмом на слици 5, а преко четвртине својих појављивања има уз одредницу <*ајдук*>.

¹⁴ (Б|б) је регуларни израз који значи Б или б, овде Бог или бог.

Слика 5. Дистрибуција облика именице хајдук

Како су у оквиру чланка *ајдук* описана значења која се односе и на одредницу *хајдук*, простом трансформацијом могуће је аутоматски унапред формирати део чланка за ову одредницу.

Конечно размотримо још скраћивање примера унутар одредничког чланка. Као пример погледајмо пример уз придев *аветињски* ~ *Забележио [је] тај аветињски покрет живе статуе* (Андрић 5, 232). Корисник речника, који би пожелео да види шири контекст овог примера како би га боље разумео, би морао да потражи издање *Травничке хронике*, наведено у изворима, па да на страни 232 задовољи своју радозналост. Али ако претпоставимо да се у корпусу налази електронски текст овог романа, са обележеном пагинацијом, онда је проширивање примера на шири контекст сасвим једноставна операција. Један пример тако проширеног цитата би могао бити:

И конзул и његов тумач изишли су као из гробнице. Давна је био блед као покојник, са капљама хладног зноја на челу. Давил је ћутао све до куће. Али је, међу оних неколико најтежих страхаота које је у току година доживео у Травнику, забележио тај аветињски покрет живе статуе.

Дигитализовани извори у облику који омогућава претраживање могу допринети опису српске лексике и на други начин. Наиме, како је ексерпција из извора за Речник била парцијална, могуће је да потврде речи или њихових облика изостану из грађе (Витас 2007). Како бисмо испитали да ли су сви необични примери из извора представљени у Речнику, састављен је следећи експеримент, полазећи од електронске верзије романа Јакова Игњатовића *Милан Нарањкић*¹⁵ који се налази у списку извора за Речник (као Игњ. Ј. 9). Овај текст је у формираном корпусу Речника цитиран за тридесетак примера. Занимало нас је да ли се могу аутоматски издвојити они облици речи у овом роману за које не постоји адекватна одредница или опис у Речнику. Ограничили смо се на речи који почињу словом *а* и које би могле бити описане у 1.

¹⁵ Овај роман се наводи у изворима са ознаком (Игњ. Ј. 9) која се односи на издање СКЗ из 1900.

тому Речника. Поређењем два корпуса наилазимо на више примера таквих облика, а они су приказани у додатку 1. Циљ овог експеримента није био да тумачимо разлоге због којих су ове одреднице и облици изостављени, већ да прикажемо могућу интеракцију дигиталне библиотеке, уређене према критеријумима описаним у (Витас, 2016), и потенцијалне лексикографске базе. Наиме, овај експеримент показује да ће се нове одреднице наћи не само у новој грађи, већ и у делима која су била парцијално ексцерпирана.

6. Закључак

У раду је указано на проблеме које носи процес линеарне израде Речника као и на могућности превазилажења тих проблема организацијом речничке грађе у облику лексикографске базе података. Посебно су назначене могућности које доноси формирање објављених томова Речника као корпуса и његове интеракције са дигиталним библиотекама. Ипак, како је процес израде речника, у основи, процес изградње једног информационог система, изван је наших могућности да предвидимо критичне тачке у информатизацији овог пројекта. Оваква анализа би подразумевала израду неопходних информатичких докумената за реализацију таквог пројекта.

Додатак 1. Примери из романа *Милан Наранџић (1. део)* Јаше Игњатовића који нису илустровани у Речнику.

Нумерација страна је према првом издању романа чији се дигитални облик налази на <http://digital.bms.rs/ebiblioteka/publications/view/1383> док је дигитализована верзија употребљена за сравњивање са Речником према издању овог дела Матице Српске из 1949. У овом издању је наведено „Објашњење мање познатих речи и израза” које даје значење ниже наведених речи:

абонират као облик трпног придева – »Ви, фрајлице, често у театар идете?« / »*Абонирата* сам.« (стр. 208)

адресират као облик трпног придева – Један дан дође у руке Бранку једно писмо, мушком руком писано и *адресирато* на Паулину. (стр. 211)

академичан – Но једног је једним ударцем тако набоксирао, да је почео крв пљувати. Ту же га декану, држи се *академичан* концес. Једва га ослободе, издржавши ариште осам дана. (стр. 74)

акомпанирати – Сад даду около њега, над главом, испод ногу и код бока шест свећа запалити, па онда запојаше сви у хору Хинеско Јектеније, а Цигани су морали *акомпанирати*. (стр. 59)

алагер – Играо сам добро билијара, па сам сваки дан на *алагеру* што добијао. (стр. 117).

алатура – Ако је високоучена и високовоспитована, нек донесе много новача, тојест, кажем за мене. Напоследку: не дати да се први дан женидбе *алатура* интабулира. У овом случају најбоље је кад муж нема шта да се на њега интабулира. Јер, ако се интабулира, муж ће морати жени сваког њеног имендана лепо гратулирати, да му се у чему год воља испуни, и онда жена носи капут, а муж визитлу. (стр. 133).

анаван (у оригиналу *ан-аван*) – Онда га скину, па удри с њим у францес. Не зна како ће; уфате га двојица испод руке, па вуци *анаван*, гурај га, па ето шасекоте, па после с њим чардаш, па мазур, па тако даље, чак до зоре. (стр. 60)

ЛИТЕРАТУРА

- Витас 2007:** Душко Витас, „О проблему не(пре)познате речи у обради текстова на српском језику”, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, L, 111–120.
- Витас/Крстев 2015:** Душко Витас и Цветана Крстев, „Нацрт за информатизовани речник српског језика”, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 44/3, 105–116
- Витас 2016:** Душко Витас, „Инфраструктура за изучавање и обраду српског језика”, у: *Зборник Института за српски језик САНУ III* (уредник Срето Танасић), Београд: Институт за српски језик САНУ, 115–129.
- Еткинс и др. 2008:** Atkins, B. T. Sue; Michael Rundell. *The Oxford Guide to Practical Lexicography*. Oxford University Press.
- Закон 2005:** *Закон о Речнику Српске академије наука и уметности*, „Службени гласник Републике Србије”, број 110/05.
- Павловић-Лажетић 1996:** Gordana Pavlović-Lažetić, *Osnove relacionih baza podataka*, Београд: Matematički fakultet.
- Пустојевски и др. 2019:** Pustejovsky, James; Olga Batiukova. *The Lexicon*. Cambridge University Press.
- Станковић и др. 2018а:** Stanković, Ranka; Cvetana Krstev, Biljana Lazić, Mihailo Škorić. Electronic Dictionaries – from File System to lemon Based Lexical Database, John P. McCrae et al. (eds.) *Proc. of the 11th LREC – W23 6th Workshop on Linked Data in Linguistics : Towards Linguistic Data Science (LDL 2018)*, Miyazaki, Japan, ISBN 979-10-95546-19-1
- Станковић и др. 2018б:** Stanković, Ranka; Rada Stijović, Duško Vitas, Cvetana Krstev, Olga Sabo. The Dictionary of the Serbian Academy: from the Text to the Lexical Database, *Proceedings of the XVIII EURALEX International Congress: Lexicography in Global Contexts*, pp. 941–949.
- СТИЈОВИЋ/САБО/СТАНКОВИЋ 2017:** Рада Стијовић, Олга Сабо, Ранка Станковић, „Речник САНУ као база термилошких речника (на примеру речника кулинарства)”, *Словенска терминологија данас*, Београд: Српска академија наука и уметности, 109–123.
- СТИЈОВИЋ/СТАНКОВИЋ 2018:** Рада Стијовић и Ранка Станковић, „Дигитално издање Речника САНУ: формални опис микроструктуре Речника САНУ”, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 47/1, 427–440.
- РСАНУ 1959–2019:** *Речник српскохрватског књижевног и народног језика САНУ*, књ. I–XX, Београд: Институт за српски језик САНУ.
- Тасовац 2017:** *Караџић, Вук Стефановић, Српски рјечник: дигитално издање* (ур. Тома Тасовац) Београд: Институт за српски језик и Центар за дигиталне хуманистичке науке, 2017. ISBN: 978-86-82873-57-0.

Duško M. Vitas, Cvetana Krstev, Ranka M. Stanković

A NOTE ON A DICTIONARY DIGITIZATION

Summary

The paper analyses the limitations of the linear process of the traditional dictionary production and illustrates them on the example of the SASA Dictionary. These limitations can be overcome by the establishment of a lexicographic database that represents more than the digital transcription of a paper dictionary edition. It is additionally stressed that a dictionary text represents itself a valuable corpus for various research purposes which is illustrated by a few examples of the analysis of such corpus compiled from the first and 19th volume of the SASA Dictionary.

Снежана П. ВУЧКОВИЋ*
Филолошки факултет
Универзитета у Београду

О ОСНОВНИМ ТИПОВИМА ИСТОРИЈСКЕ ПРОМЕНЕ МОРФЕМСКЕ СТРУКТУРЕ РЕЧИ

У раду се представљају основни типови историјске промене морфемске структуре речи, указује на узроке који их покрећу, механизме њиховог деловања и резултате датих промена на синхронном пресеку савременог српског језика. Упућује се на значај познавања датих промена не само за историјску већ и за синхрону морфемску или творбену анализу.

Кључне речи: историјске промене морфемске структуре речи, упрошћавање основе речи, перинтеграција, усложњавање, декорелација, аналогија, народна етимологија

1.1. У току историјског развоја језика не мења се само фонетски састав, парадигматска својства, лексичко значење речи него и њена морфемска структура. Промене у морфемској структури доводе до тога да се на неком синхронном језичком пресеку она у неким случајевима показује потпуно другачијом у односу на реконструисану прајезичку из које је произишла, или на ону потврђену на неким хронолошки ранијим синхроним пресецима.

Теоријске основе за даља промишљања о карактеру и природи, облику, значењу и функцији морфема, те њиховим променама у историјском развоју словенских језика дали су још представници Казањске лингвистичке школе (Де Куртене, Богородицки, Крушевски), дијахронијско-синхронијске по свом основном усмерењу. Они су писали о томе да облик, функција и значење морфема могу током времена варирати и да се као резултат тога јављају промене у морфемској структури речи – она може изгубити способност да буде морфемски дељива (*упрошћавање морфемске структуре*), границе међу морфемама могу се померати (*перинтеграција*), просте речи могу током времена проширити своју морфемску структуру (*усложњавање*) (Николајев 2007: 8). Касније су ове основне поставке биле прецизиране и допуњаване (нпр. у радовима настављача казањске лингвистичке традиције

* snezanabaukvuckovic@gmail.com

О. Винокура, В. Виноградова, Н. Шанског, Ј. Азарха), те се у руској лингвистичкој литератури среће и појам *декорелације* као једног вида морфемске прерасподеле који није праћен померањем граница међу морфемама (в. тачку 2.4). У историјској српској лингвистичкој литератури на поједине узроке преображаја морфемске структуре речи указивано је у оквиру праћења промена њихове парадигматске структуре или приликом констатовања историјских промена у творбеној структури речи (нпр. у радовима Белића, Бошковића, а затим и других аутора који су се бавили историјским аспектом развита морфолошког и творбеног система српског језика). Самом питању типологије историјских морфемских промена није посвећивана посебна пажња¹, како због тога што (творбена) морфемика није у нашој науци стекла статус засебне лингвистичке дисциплине, тако и због синхрониске усмерености наше савремене науке о творби речи као описне дериватологије која се користи дескриптивним методом.

1.2. Предмет овог рада је представљање основних типова историјске промене морфемске структуре речи, осветљавање узрока који их покрећу и њиховог често напоредног деловања, те констатовање резултата тих промена на нивоу савременог српског језика. Као почетну етапу тј. као исходни морфемски модел у разматрању типова промене морфемске структуре узимамо онај који се у речницима посл. језика² реконструираше као примарни, док се резултати разматраних процеса прате на нивоу морфемског система савременог српског језика. Примери су бирани тако да илуструју дате промене и неке њихове аспекте. Приликом дефинисања неких од основних типова ових промена позивали смо се и на податке које о њима доносе термилошки речници Симеона (ЕРЛН), Ахманове, велики руски енциклопедијски лингвистички речник (*Лингвистический энциклопедический словарь* (ЛЕС)³), као и неки други термилошки приручници.⁴

2. Основни типови историјске промене морфемске структуре речи – *упрошћавање*, *перинтеграција*, *усложњавање* и *декорелација* – као и још неки језички процеси који узрокују и прате ове промене попут *аналогije* и *народне етимологије* – манифестују своје резултате и на нивоу морфемског система савременог српског језика. На одабраним примерима представимо механизам њиховог деловања и указати на неке њихове посебне аспекте.

2.1. Упрошћавање основе речи

Упрошћавање основе речи је историјски процес промене морфемске структуре при којем основа са првобитно полиморфемском структуром престаје да буде дељива на морфеме и претвара се у просту (морфемски недељи-

¹ На неке од овде разматраних морфемских промена позива се у свом тумачењу историјског развита појединих творбених типова и Р. Маројевић (в. нпр. Маројевић 2014: 637–652).

² ЭССЯ и СП.

³ По броју одредница које садржи, карактеру и исцрпности дефиниција и посебно свом синхрониско-дијахрониском усмерењу овај термилошки речник веома је репрезентативан не само за руску лингвистичку науку већ и за славистику уопште.

⁴ В. библиографске референце у одељку *Литература*.

ву) реч.⁵ Основни узроци упрошћавања, који такође ретко делују изоловано, могу бити:

- а) фонетске промене: нпр. *обрнути* < **ob-vrŋ-nŋ-ti*; *сан* < **sŋp-nŋ* (: **sŋp-a-ti*); *пландовати* < *пладновати* < **poldŋnovati* („одмарати (се) око поднева”); *једанаест* (упор. стсл. **ЈДИНЪ НА ДЕСАТЕ**); *обед* (: **ob-ēd* : псл. **jasti* „јести” < **ēd-ti*), итд.;
- б) морфонолошке и творбене промене: нпр. *обарити* (: **ob-variti*; упрошћавање сугласничке групе *bv* на морфемском шаву и перинтеграција префиксалног сугласничког елемента у састав творбене основе (упор. *барити* као депрефиксирану секундарну форму)⁶); топон. *Тренча* (српсл. trqb~a) ↔ **terbŋsŋ* „онај који треби (крчи) шуму” + *-jŋ* ⇒ *terbŋsŋ* (посес. придев од **terbŋsŋ*) ↔ **terbŋsŋ-a* (*vŋsŋ*) > **terbŋsŋ-a* (универбизација двочлане топонимске синтагме) > *Тренча*⁷;
- в) прекид семантичких веза са сродним речима датог етимолошког гнезда тј. семантичка дивергенција деривата: нпр. *недеља* (: **ne-dēl-a-ti*); *запад* (: **za-pad-ti*); *ужина* (**(j)ugŋ*)⁸, итд.
- г) губљење или архаизација мотивне речи: нпр. *сунце* (: псл. основа **sŋln-*, упор. стсл. **БЕСАЉНИНЪ** „таман, лишен сунчане светлости”, СС: 82); *вест* (: **vēdēti* „знати”); *оветишао* / *овеишао* (: **vetŋhŋ* „стари”, срп. арх. *vetax*), итд.

Ако током историјског развоја језика речи које имају просту основу нестану или буду архаизоване, тада се мотивациона веза са њиховим дериватима киди и временом ти деривати постају нове прости, морфемски неделиве немотивисане речи⁹ које могу постати и центром новог коренског гнезда (упор. нпр. **paŋ*¹⁰ : *палац*, **ula*¹¹ : *улица*, итд.).

⁵ В. ЛЕС s. v. *опроциене*. Ахманова упрошћавање поистовећује са процесом деетимологизације: губљење етимолошке мотивисаности речи као последица кидања смисаоне везе са њеним етимолошким кореном и тесно спајање у једно цело при фузији морфема које улазе у састав изведених или сложених речи (Ахманова 1966: 130). Исто и у ЕРЛН (II: 213).

⁶ Лома 2000: 603.

⁷ Лома 2013: 215–216.

⁸ Лексема *ужина* деетимологизована је због прекида асоцијативних веза које су је доводиле у везу са Сунцем односно са његовим положајем на небу у подне тј. у време узимања овог оброка (упор. *подне* „2. јужна страна неба, југ, јер на тој страни стоји сунце кад је подне (пола дана)”, РЈА XX: 276, 278; стсл. **ПОЛОУ ДЪНЕ** „на југ, к југу”, СС: 202), као и због губљења протетичког гласа *j* који се у њеној основи не јавља.

⁹ О односу мотивисаних и немотивисаних речи пише и проф. Б. Ђорић и наводи термине који се у литератури за ове друге срећу: *прости речи, засебне, лексичке, праве, основне, усамљене, немотивисане* (Ђорић 2008: 23).

¹⁰ Упор. рус. *беспáлый, шестипáлый* (в. Фасмер III: 191–192).

¹¹ „Прасловенска именица **ula* првобитно је означавала ’шупљу стабљику, трску’ односно ’шупљину стабљике или дебла’. Њен мушки парњак **ulŋjŋ* ’кошница’ (заправо ’шупље стабло дрвета’), уобичајен је назив за кошницу у многим словенским језицима (бугарско *улей*, словеначко *ulj*, чешко *ul*, руско *улей* итд.). У српском та реч постоји само у дијалектима, нпр. у облику множине *уљеви* ’кошница’ (забележио Вук Караџић у Срему), као и *уљаник, улиште*, такође у Српском рјечнику према Вуковим записима из југозападних крајева.” (Влајић-Поповић 2013: 105–107).

Упрощавање основе речи манифестује се и у појави тзв. *везаних коренова* у морфемској односно творбеној структури неке речи. Везане коренске морфеме су оне које се јављају само у споју са афиксалним творбеним морфемама (*об-у-ти* / *из-у-ти*, *уз-е-ти* / *от-е-ти*, *при-вик-ну-ти* / *на-вик-ну-ти*, *пт-ица* / *пт-ић* итд.) и не постоје самостално.¹² У структури неке речи оне се могу издвојити ако постоји бар једна истокорена, генетски сродна реч у којој се везани корен јавља у споју са неким другим афиксом.¹³ Тако се, на пример, везани корен *пт-* у лексеми *пт-ица* издваја путем поређења са истокореном речи *пт-ић* (у којој се јавља у вези са другачијим творбеним афиксом; упор. и укр. *птаха*, *птаха* „птица”, рус. *пташка* „птичица”, *птенец* „птић”); корен *-у-* у лексеми *об-у-ти* на основу поређења са сродном лексемом *из-у-ти*, итд. Коренске морфеме у везаном облику по правилу губе своју семантичку прозирност јер се из језика изгубила лексема са којом би оваква, не до краја упрошћена морфемска односно творбена структура, стајала у јасној формалној и семантичкој вези. Говорећи о примерима сложених глагола (типа *узети*, *отети*, *почети*, *начети*) који су током историје изменили свој облик и који се на синхронном пресеку савременог српског језика не могу сматрати сложеним иако се префикс и даље формално може одвојити, Стевановић каже да је у њима „већ и свако посебно значење које би префикс собом носио сасвим ишчезло” (Стевановић 1991: 450). Слично утврђује и Б. Ћорић говорећи о немотивисаности придева *разговетан*: „У речи *разговетан* препознајемо сегмент *раз-* (срећемо га у изведеницама типа *разбудити*, *разбацати* и сл.) и сегмент *-ан*, који долази у бројним примерима типа *страстан*, *гласан* итд., а ипак се та реч не може посматрати као изведена, будући да средишњи део *-говет-* не упућује ни на какво значење које би било предано придеву *разговетан*.” (Ћорић 2008: 25).

Везани коренови, историјски гледано, представљају једну од карика историјског ланца која повезује некада морфемски дељиве и нове просте, морфемски недељиве речи. На пример:

- а) Данас се у лексеми *унутра* више не издваја њена бивша морфемски дељива структура: псл. **вън-отрѣ* (упор. стсл. *ѡтрѣ* „унутра”, *ѡтрѣ-ова* – 1. „утроба (тела)”; 2. „живот”; 3. „материнска утроба”; прен. „унутрашњост (чега); срце, душа”, *ѡтрѣ-нь* „унутрашњи”, СС: 806). Дата лексема има у својој структури везан корен (упор. *из-нутра*) настао као резултат процеса перинтеграције: због померања морфемских граница између префиксалне и коренске морфеме (псл. **вън-отрѣ* → **вѣ-нотрѣ*) постпредлошко *n* постало је саставни део корена и аналошки се уопштило. Морфемска дељивост дате речи могућа је само на основу поређења са семантички и морфемски блиским речима. Губљење датог историјског корена (**вън-отрѣ*) у слободном, невезаном виду, промена његовог фонетског лика

¹² „Vezani korijen – korijen poznat samo u spoju sa primarnim afksom” (Симеон 1969: II, 710).

¹³ У синхронијској науци о творби речи оперише се појмом *везаних* (творбених) *основа* (упор. Клајн 2002: 212–244; Бабић 1986: 477–478) тј. оних које се јављају само у вези са неким творбеним афиксом и не постоје на синхронном пресеку неког језика самостално.

(**nqtr-*), као и слабљење семантичких веза са другим речима истог гнезда (упор. данас већ донекле арх. лексему *нутр-ина*), воде упрошћавању основе дате речи, њеној десемантизацији и претварању у просту коренску лексему.

- б) Везани корен срећемо и у групи глагола типа *на-вићи* / *-викнути*, *с-вићи* / *-викнути*, *од-вићи* / *-викнути* (несвр. *-викавати*) у чијој се морфемској структури историјски корен **vyk-* не може на синхронном нивоу реконструисати јер је током језичког развитка изгубљен као слободна коренска морфема (упор. упор. стсл. **ВЪК-НЖ-ТИ** „привикнути, научити се, стицати навике, умење”, СС: 160). Иако њихов етимолошки корен **očk-* још постоји у дериватима из лексичко-семантичке групе глагола *учити* (*наука*, *ученик* и сл.), он се због низа историјских фонетских промена у споменутој групи глагола на савременом нивоу не препознаје и не доводи у везу са разматраним облицима.¹⁴ Свршене варијанте ових глагола (типа *свићи*, *навићи*, *одвићи*, *привићи* и сл.), такође су током историје мењале своју првобитну структуру (упор. нпр. **s-vyk-ti* > срп. *свићи*), те се и код њих основа глагола упростила и последично деетимологизовала. Упрошћавањем сугласничких група на морфемској граници и даљом деривацијом (упор. **ob-vyknqti* > **obuk-ějъ* > *обичај*) добијени су и потпуно деетимологизовани, морфемски недељиви деривати који на синхронном нивоу функционишу као просте лексеме.

Наведени примери показују да су историјске фонетске и морфемске промене и још више семантичка дивергенција у значењима неких деривата који припадају истом коренском гнезду довеле до кидања етимолошких веза те се границе везане коренске морфеме на синхронном нивоу постављају на основу представе о датом продуктивном морфемском моделу, као и на основу издвајања регуларних и продуктивних афиксалних морфема.

2.2. Перинтеграција

О перинтеграцији као историјском процесу промене морфемске структуре речи који се односи на померање границе између морфема и који доводи до нове морфемске прерасподеле¹⁵, доста је писано у нашој литератури, на пример у вези са питањем формирања система флексијских наставака различитих врста речи у историјским граматикама, питањем порекла сложених по структури суфикса (упор. Бошковић 1978: 367, 447¹⁶, Стакић 2002: 81–88, Ћорић 1982: 225, 227), или у вези са променом морфемске односно творбене

¹⁴ Етимолошки дифтоншки корен **očk-* био је током историјског развитка преобразован процесима монофтонгизације (упор. **uk-i-ti* > *учити*, **na-ukiti* ⇒ *научити*, *наука*, *научник*), дуљењем коренског вокала (**ŷk* > **uk-*) и усложњавањем коренске морфеме путем секундарне протезе (**v-uk-*) – упор. стсл. **ВЪК-НЖ-ТИ** – где се он јавља и у префигураном облику (упор. **навѣкнѣти**, **навѣченик** „познавање, поимање”, СС: 346).

¹⁵ ЛЕС, s.v. *переразложение*; Ахманова 1966: 319.

¹⁶ Бошковић се служи и терминима (*морфолошка*) *декомпозиција* и *престројавање морфема*.

структуре речи при којој део творбеног елемента (префикса или суфикса) прираста њеној основи (в. нпр. Лома 2000: 601–621). Перинтеграција је за процес промене првобитне морфемске структуре подједнако важна као и упрошћавање. Док је процесом упрошћавања српски језик током свог историјског развита добио нове просте по структури речи, које су онда могле постати и центром новог коренског гнезда, процесом перинтеграције он се богатио и бројним новим творбеним афиксима и новим творбеним моделима.

Из великог броја примера издвојићемо само неке да овај процес илуструју:

- а) перинтеграција у корист суфиксалне морфеме: нпр. у класи именичких девербативних деривата где се варијанте суфиксалних морфема јављају као последица перинтеграције основинског наставка датих глагола – упор. нпр. варијантне суфиксе **-telъ* / **-itelъ* где је варијанта **-itelъ* добијена перинтеграцијом основинског наставка *-i-* у кругу датих глаголских основа (**goniti* : **gonitelъ*, **děliti* : **dělitelъ*, **poběditi* : **poběditelъ* итд.)¹⁷, а затим се уопштила (упор. срп. *мрзети* : *мрзителъ*, *држати* : (*све*)*држителъ* итд.); или варијантне суфиксе **(e)нје* / **-тје* добијене перинтеграцијом наставака старих трпних партиципа који су се потом уопштавали и као самостални творбени елементи додавали и на основе непрелазних глагола (упор. **hoditi* : **hoždenije*, **blōditi* : **blōždenije*, **žiti* : *žitije*, **sъniti* : **sъnitije*, итд.)¹⁸. Данас су суфикси *-ње* и *-ће* најпродуктивнији наставци за класу глаголских именица и додају се на различите типове глаголских основа.¹⁹
- б) перинтеграција у корист основе: *сумъ-а* (: *сумъати*) ⇔ **sŕ-tъn-ja* (: **-тъn-ě-ti*); **vъn ědra* (ак. мн. од **ědro* „унутрашњост”; упор. грч. *etor* „срце”, *etron* „црево”) > **vъ nědra* (упор. стсл. *цѣдра* „недра, груди, пазуси”; срп. ијек. *њедра*; рус. *недра* „дубине земље”); **kъn jemi* > *kъ n’emi* (појава тзв. постпредлошког *n’* у облицима заменице трећег лица); арх. *кѹзница* „ковачница” (РСА 10: 770) – од псл. **kovati*, **kujŕ* ⇒ псл. **ku-znъ* / **kъ-znъ* „ков, оно што је сковано, ковани предмети” (упор. **žiznъ* : *žiti*, **bojaznъ*, **bolěznъ* и др.) ⇒ **kuzn-ъnica* ⇒ *кѹзн-ица* „место где они настају; ковачница”, итд.
- в) перинтеграција у корист падежног наставка: псл. наставак лок. једн. именица **-ŕ-* основа мушког рода **oŕi* (> **-ě*) резултат је споја основинског и старог локативног падежног наставка; облик акузатива једн. именица **-ā-* основа женског рода настао је такође као резултат перинтеграције основинског наставка (**ām* > *ŕ* > *u*); у срп. јез. наставак дат., инстр. и лок. множине именица ж. рода *-ама* (тип *женама*) настаје као резултат перинтеграције старог основинског наставка у састав дате флексијске морфеме, итд.

¹⁷ Јефимова 2006: 65.

¹⁸ Јефимова 2006: 134, 138.

¹⁹ О природи и функционисању ових суфикса на савременом нивоу руског и српског језика в. Терзић 1969: 27–39.

Узроци који доводе до процеса перинтеграције су различити. Могу бити везани за појаву закона отвореног слога у прасловенском периоду (тако се, на пример, може објаснити појава постпредлошког *n'* (некад у саставу предлога **vъn*, **kъn*, **sъn*) у облицима заменице трећег лица, као и облици **od-rěšiti* > *o-drěšiti* ⇒ *drěšiti*, **ot-voriti* > *o-tvoriti* и сл.), прекид етимолошких веза са речју која стоји у основи датог коренског гнезда (упор. нпр. **bъděti* ⇒ **bъd-rъ* ⇒ **bъd-r-ostъ* : *бодр-ост*), непродуктивност некадашњих творбених модела, односно њихових творбених елемената (в. *кузн-ица*), спречавање стварања тешких за изговор сугласничких група на морфемском шаву корен на сугласник + суфикс који почиње сугласником (нпр. код суф. варијаната **-telъ* / **-itelъ*), гласовних промена које су довеле до разградње старог (индо-европског) система именичких основа на прасловенском нивоу (основински наставци почели су се схватати као део падежног наставка) итд.

2.3. Усложњавање морфемске структуре речи

Усложњавање је процес промене морфемске структуре речи при којој реч која се раније није могла делити на морфеме постаје морфемски дељива (Шански 1959: 129). Појава се пре свега односи на велики број позајмљеница које у језик прималац улазе као целе, морфемски недељиве лексеми и у његовом морфемском односно творбеном систему функционишу као просте речи (чак и онда кад су по свом пореклу морфемски дељиве). О даљој промени њихове морфемске структуре пише Б. Ћорић: „Међутим, ствари се у овом погледу током времена могу знатно изменити, па чак довести и до тога да споменуте лексичке јединице на новом терену покажу већи или мањи степен структурне рашчлањивости, што се може протумачити као последица укључивања ових формација у творбени систем језика примаоца.” (Ћорић 2008: 69–70). У чланку *Принципи творбене анализе стране лексике* исти аутор наводи да се временом из неких од ових лексема може издвојити и суфикс који „формантску улогу добија на домаћем терену укључивањем у домаћи творбени систем”²⁰, те набраја и услове који се у литератури обично издвајају као неопходни да би нека страна по пореклу лексема била морфемски рашчлањива: „а) ако се у језику примаоцу употребљава њихова творбена основа; б) ако се одређени суфикс може срести и у домаћим неологизмима; в) ако се модел (структура) позајмљеница поклапа са моделом (структуром) неких домаћих речи” (Ћорић 2008: 41–42).

Морфемска структура исконских, словенских по пореклу речи такође је могла током историје бити усложњена додавањем продуктивних (за дато значење) творбених суфикса на просту, на датом синхронном пресеку, основу. Овај вид усложњавања морфемске структуре потврђен је још на стсл. нивоу где су се, на пример, најпродуктивнији стсл. именички суфикси јављали у функцији актуелизације (обнављања) лексема које се на старословенском ни-

²⁰ Такви су нпр. турски по пореклу суфикси *-иџа*, *-лук*, *-лиџа*, *-ана* итд. или интернационални суфикси *-ист(а)*, *-ат*, *-ор*, *-ант*, *-ура*, *-ада* и њихове варијанте (Ћорић 2008: 40–51).

воу препознају као просте, немотивисане речи.²¹ Разлог овој појави може се тражити у општој језичкој тежњи ка већој формалној изражајности узрокованој деетимологизацијом простих стсл. лексема. У функцији суфикса „проширивача” налазили су нпр.: а) суфикс *-ъникъ*: *сѣпъръ* / *сѣпърникъ* „супарник, противник”; б) *-tel'ъ*: *сѣпасъ* „спаситель” (у јеванђељским текстовима много фреквентнија од варијантне суфиксиране лексеме) / *сѣпаситѣль*; в) *-ъсь*: *богословъ* (калк према грч. θεο-λόγος) / *богословъць*, *люבודѣн* / *люבודѣнць* „прељубник”; г) *-ъница*: *кошь* / *кошьница*, *смокты* / *смоктъвънница*; д) *-ъје*: *оуѣтро* / *оуѣтрик*, *паматъ* / *паматник*, *помоштъ* / *помоштник*, *ждолъ* / *ждолик* „долина”, *забъгтъ* / *забъгтъик* „заборав”, итд. (СС). Ови секундарно додати афикси не мењају значење творбене основе нити га модификују у извесном правцу, већ само маркирају припадност дате лексеме одређеној творбено-семантичкој категорији или лексичко-граматичкој класи: упор. нпр. срп. арх. *тврђа* (РСЈ 1306) : *тврђава*, *лис* (РСА 11: 470) : *лисац*, *кръ* : *кръав*, *сиъ* : *сиъав*, *ћос* : *ћосав* (Стевановић 1991: 550), *тмур* (РСЈ: 1322) : *тмуран*, итд.

Посебан тип усложњавања морфемске структуре представља секундарна афиксација која утиче на увећање броја творбених морфема у речи и при којој као резултат контаминације²² функционално и семантички блиских творбених морфема могу настати нови сложени суфикси. Тако је, на пример, најпродуктивнији редупликациони модел у стсл. језику (у класи именица) био је онај који се односи на удвајање афикса са истим творбеним значењем. Афикси другог деривационог корака не мењају творбено или граматичко значење првог афикса већ га у потпуности понављају. На пример:

- а) суфикс **-ъstvo* + **-ъје* → **-ъstvije*: *богатъство* : *богатъствикъ*, *господъство* : *господъствикъ*, *владъчъство* : *владъчъствикъ*, *лихонъмъство* : *лихонъмъствикъ*, *лжкавъство* : *лжкавъствикъ*, *отъчъство* : *отъчъствикъ* итд. (СС). Наведене творбене варијанте су апсолутно синонимичне, узајамно заменљиве у истом контексту, без стилистичке, нити битне разлике у учесталости употребе. Прасловенски суфикс **-ъје* био је најпродуктивнији старословенски именички суфикс, посебно у творби *nomina actionis*. Његово ширење изван сфере примарне употребе и на довољно продуктиван и изразит (регуларан) тип творбе изведеница са суфиксом *-ъstvo*, може бити знак извесног преводилачког манира, наглашавања књишког карактера ових старословенских лексема, појаве коју Радосав Бошковић назива „суфиксални узус епохе” (Бошковић 1978: 364). У српском језику лексеме са сложеним суфиксом *-ствије* имају архаичан, књишки карактер и стилски су обележене (упор. *путешествије*, *моленствије*), а творбени тип којем припадају изгубио је продуктивност.

²¹ В. Јефимова 2006: 18–21.

²² Термин *контаминација* односи се на комбиновање делова посебних суфикса који су обично у одређеном творбеном систему и функционално идентични (синонимни) (в. Ћорић 1982: 225, 227)

- б) суфикс $*-ostb + *-yn'i \rightarrow *-ostyn'i$: **БЛАГОСТЬ** : **БЛАГОСТЪИНИ** „доброта, милост” (: грч. χρηστότης, ἀγαθωσύνη, ἀγαθότης) (СС: 90); **МИЛОСТЬ** : **МИЛОСТЪИНИ** 1. „милост, милосрђе”; 2. „милосрдни поступак, милостиња” (: грч. ἔλεος, ἐλεημοσύνη) (СС: 326–327). У оквиру творбено-семантичке категорије адјективабстракта прасловенски суфикс $*-ostb$ био је у стсл. језику најпродуктивнији, са много више потврда од њему синонимичног суфикса $*-yn'i$ који се јавља у само неколико примера (упор. **БЛАГЪИНИ**, **ГРЪДЪИНИ**, **ПРАВЪИНИ**, **СВАТЪИНИ**, СС). Напоредна употреба довела је до контаминације ових суфикса. Секундарно додавање мање продуктивног суфикса на основу примарно изведену продуктивнијим, синонимичним суфиксом, могло би стајати у функцији експресивизације тј. појачавања, наглашавања и истицања већ изражених творбених значења. Исти сложени суфикс у српском језику налазимо у називу манастира *Љубостиња* чија је основа већ упрошћена, са елементима који се могу само етимолошки издвојити или у лексеми *милостиња* која има резултативно значење и у којој је дошло до замене старе флексијске морфеме према данас продуктивном парадигматском типу. Аналогну формацију препознајемо у творбеном типу са апстрактним именичким суфиксом *-ota* у првом делу сложеног суфикса: *босотиња*, *голотиња*, *сухотиња* и сл. У значењу ових деривата постоји извесна негативна експресивна конотација.

2.4. Декорелација

Декорелација је историјски процес промене морфемске структуре речи који се тиче измене карактера и значења морфема и њихових односа у речи. При овом процесу се не мења број морфема нити границе међу њима, већ се дешава њихова функционална и значењска прерасподела (Шански 1959: 130).

Издвојићемо неколико примера овакве врсте морфемске промене:

- а) реанализа морфемске структуре именица прасловенских *-s-* (упор. стсл. ном. једн. **ЧОУДО**, ген. једн. **ЧОУД-ЕС-Е**, ном. мн. **ЧОУД-ЕС-А**) или *-й-* основа (упор. стсл. ном. једн. **СЪИНЪ**, ген. једн. **СЪИНОУ**, дат. једн. **СЪИНОВИ**) – при којој се стари основински наставак, који се сретао у зависним падежима (и једнине и множине) или само у неким падежима (као код *-й-* основа), данас интерпретира као основински наставак за множину (*чудо* : *чуда/чудеса*, *син* : *синови* и сл.);
- б) флексијски наставак *-a* у номинативу једн. именица женског рода (типа *жена*) по пореклу је основински наставак старих $*-ā-$ основа које у ном. једн. падежни наставак нису имале (Бошковић 2007: 126)²³;

²³ По новијим тумачењима псл. $*-ā-$ основе по пореклу су основе на ларингал ($*-ā-$ = eH₁), али су већ у индоевропском прајезику имале моцијску функцију (према именицама *-ō-* основа

- в) пошто је у старијем (бесфлексијском) типу индоевропских сложеница²⁴ била садржана веома плодотворна могућност да се само непроменљивим обликом основе изразе различити падежни односи, то су управо ове сложенице постале аналошки узорак основном типу сложеница у прасловенском језику – оном са спојним вокалом *-o-*. Како је тип именичких основа са основинским наставком *-ǫ-* био врло продуктиван у именичком морфолошком систему, то се овај тематски вокал декорелацијом тј. променом своје функције (од обличке постао је творбена морфема) и значења аналошки уопштио и код оних сложеница које су у функцији прве компоненте имале именицу са другачијим типом основинског наставка (упор. стсл. **водоносъ, љубодѣи, љубодѣаник**; срп. *костобоља, каменорезац* и сл.);

г) непродуктивни суфикс *-ав* који срећемо у лексеми *љубав* (: *љубити*) такође је резултат процеса декорелације – основински наставак *-ъи-* који се среће у зависним падежима именица старих **-ǫ-* основа (упор. стсл. **љубъи, љубъве, љубъвъ**, рус. *любов*), по новој језичкој интерпретацији добија статус творбеног афикса, итд.

2. 5. Аналошке промене морфемске структуре речи

Појам аналогije, као једног од универзалних покретача развитака и функционисања језика, био је разматран још у учењима античких граматичара (аналогисти и аномалисти), младограматичара (у оквиру тезе о безизузетности фонетских закона – изузеци су тумачени управо дејством аналогije или позајмљеница)²⁵, структуралиста (Сосирово разматрање аналогije као стваралачког принципа језика)²⁶ итд. Схваћена као процес формалног уједначавања унутар морфолошке парадигме једне речи (тзв. *аналогичко уједначавање*) или као процес генерисања и проширивања морфолошког обрасца са једне лексичке јединице на другу, односно као пренос односа који постоје у једном пару језичких јединица на други пар језичких јединица (тзв. *четворочлана аналогija*) (в. Суботић 2002: 40–41) – аналогija је значајна и за објашњавање процеса промене морфемске структуре речи.

м.р.) или је дати наставак служио за творбу девербатива типа **paguba, *bēda, *utēha* (Михаљевић 2014: 46).

²⁴Бесфлексијску епоху репрезентују сложенице у којима је именичка реч у непроменљивом облику основе испред управне речи могла значити различите падежне односе. У флексијској епоси облик самосталне именичке речи или било који други њен облик заменио је стару основу, те су се у сложеницама почели огледати различити падежи (Белић 1998 : 137, 174).

²⁵Паул 1960: 128–142.

²⁶Сосир 1989: 193–206. Полазећи од тога да „аналогija сама за себе не може бити чинилац развоја”, Сосир утврђује да је „стална замена старих облика новим један од најупадљивијих видова трансформације језика. Сваки пут кад се једна креација коначно одомаћи и избаци свог супарника, имамо збиља нешто ново створено и нешто напуштено, и у том смислу аналогija заузима главно место у теорији развоја.” (Сосир 1989: 202).

Аналогија је двојствена по својој природи јер генерализујући неко правило или образац и увећавајући број регуларних, правилних форми она постаје носилац начела конзервације и системности у језику, а са друге стране, она је и носилац иновативног начела јер је узрок појаве нових облика у језику, затим неправилних, дублетних форми, изузетака и сл. Аналошка промена морфемске структуре речи може довести до тога да се речи – чији се етимолошки корен на савременом синхронном пресеку јавља само у везаном облику – морфемски сегментују погрешно, према обрасцу продуктивнијих речи или облика. Синхрона морфемска анализа, на пример, глаголе као што су *отворити*, *затворити*, *притворити*, *растворити* морфемски може сегментовати тако што издваја префиксалне морфеме (*от-*, *за-*, *при-*, *раз-*), слободну коренску морфему *-твор-* (: *творити*), обличку морфему *-и-* и инфинитивни наставак *-ти*. Дијахроно гледано, њихова примарна морфемска дељивост (**ot-vor²⁷-i-ti*) потрвена је због губљења мотивног глагола и нове, аналошке морфемске реинтерпретације која сугласнички елеменат префикса тумачи као део творбене основе (**o-tvor-i-ti*).

Ми на овом месту аналогију наводимо као један од важних узрока промене морфемске структуре речи и не можемо примерима представити огромну масу случајева на којима се огледа дејство аналогојских феномена. Навешћемо ради илустрације само неке случајеве који се поглавито односе на аналошки мотивисане промене фонетског облика морфема које чине основу речи или аналошке случајеве промене примарних флексијских морфема:

- а) аналошка једначења унутар једне морфолошке парадигме (између основа једне речи): *камен* (упор. стсл. **КАМЪ**, **КАМЕНЕ**, **КАМЕНИ**, **КАМЕНЬ**); дат. лок. једн. *мени* (упр. стсл. **МЪНЪ**) према ген. *мене* (упор. стсл. **МЕНЕ**); дијал. ак. мн. *орасе* према ном. мн. *ораси*; 3. л. мн. *хоће* (упор. стсл. **ХОТАТЪ**) према *хоћу*, *хоћеш* итд.; инф. *донети* уместо **донести* (упор. стсл. **НЕСТИ**, **НЕСЪ**) према аористу *донех*; 1. л. једн. аориста *дадох* (поред *дах*) према презенту (упор. арх. *дадем*, *даду*; стсл. 3. л. мн. презента **ДАДАТЪ**); импер. *реци* (упор. стсл. **РЪЦИ**) према през. *речем*, инф. *рећи* (стсл. **РЕЦИ**, **РЕЧЕТЪ**); *јесту*, *једем* (упор. стсл. **ЈАСТИ**, **ЈАМЪ** ← **jasti* < **ēd-ti*) према **sъn-ēditi* (стсл. **СЪНЪСТИ**) итд.
- б) аналошка једначења између облика различитих речи: ген. једн. *сина*, *камена* (упор. стсл. **СЪНОУ**, **КАМЕНЕ**) према *града*, *оца* (стсл. **ГРАДА**, **ОТЪЦА**); ном. / ген. једине *тело*, *тела* (упор. стсл. **ТЪЛО**, **ТЪЛЕСЕ**) према *село*, *села*; дијал. *сво* уместо *све* према *то*; аор. *запах* (од *запети*), *донех* (од *донети*) према *чух*, *них*, *дах*, *знах* и сл. (било је и **реъ* / **рећ* односно **нѣсъ* у облицима старог сигматског аориста); *девет* (стсл. **ДЕВАТЪ** уместо **neve-*, упор. стинд. *náva*, лат. *novem*, ствнем. *niun*) према *десет* (стсл. **ДЕСАТЪ**, упор. лат. *decem*, лит. *dėšimt*); прилог *дању* према *ноћу* (облик

²⁷ Псл. **vert-/*vort-* „затварати” од ие. **cer-* „затварати, покривати” (упор. и *врата*, струс. *воръ* „ограда”, итд.) (Фасмер I: 350, 354–355).

добијен процесом адвербијализације, од облика инстр. једн. **ноцтнѣж**); итд.²⁸

2.6. Народна етимологија

Под народном етимологијом се обично подразумева погрешна представа говорних субјеката о мотивационим или етимолошким везама двеју речи заснована на њиховој фонетској или семантичкој блискости.²⁹ Може бити узрокована непознавањем праве мотивације дате речи (веома често је то случај са позајмљеницама – *каљача* : нем. *Kalosche*³⁰; топон. *Липљан* : лат. *Ulpiana*³¹), као и губљењем или архаизацијом мотивне речи (упор. топон. *Купиново* : псл. **къръ* „лабуд”, срп. дијал. *куп*, пољ. *kiefr*³²; *Гвоздац* : псл. **gvozdъ* „густа шума, честар”³³, и др.). Ову појаву може изазвати и аналошко преосмишљавање мотивационих односа по моделима неких сазвучних речи (упор. нпр. дијал. *нераст* „неуштројен мужјак животиње” (од псл. **nerst* „парење (животиња)”) : **не-расти*)³⁴. Због аналошког преосмишљавања на основу принципа народне етимологије може доћи и до појаве ремотивације која одговора актуалном схватању односа и веза међу речима, односно до ре-анализе и преосмишљавања исходног модела морфемске структуре лексема: нпр. *каљ-ача* : *каљав* (суфикс се додаје на редуковану придевску основу).

3. Познавање историјских процеса који воде измени морфемске структуре речи, узрока који их покрећу, механизма њиховог често укрштеног деловања, значајно је не само за историјски оријентисане радове из области морфологије и историјског развоја творбеног система српског језика него и за синхрону морфемску и творбену анализу. Оне у своје поље проучавања укључују разматрање природе и карактера, састава и односа морфема у структури једне речи, затим њихове семантике и продуктивности, веза и односа односа које имају са другим речима у систему савременог српског језика – али се у бројним случајевима показује да је потребно напустити раван дескрипције, прекорачити границе синхроног језичког система и ући у разматрање историје формирања одређене морфемске структуре да би поједини облици из класе изузетака, недовољно јасних, непродуктивних и нерегуларних, уникалних и варијантних форми и сл. били појашњени. У закључку желимо нагласити и да је за правилну синхрону творбену анализу неопходно јасно представити особености и мотивне и мотивисане речи као структурне

²⁸ С. Ившић, од кога смо преузели већину наведених примера, аналошка уједначавања дели на *граматичка* и *појмовна*. Прва се односе на а) једначења, од кога смо и преузели већину наведених примера, између основа једне речи (*унутрашња*) и б) једначења између граматичких облика различитих речи (*спољашња*), док друга подразумевају једначења између речи којима се означавају сродни или супротни појмови (Ившић 1970: 24–30). О процесу аналогije и њеним подврстама, аналошким законима и тенденцијама в. Суботић 2002: 40–49, 95–105.

²⁹ Варбот и Журављев 2016, s. v. *народна етиологија*.

³⁰ В. Клајн 2003: 66.

³¹ Лома 2001: 13.

³² Лома, *ibid.*

³³ Лома 2001: 15.

³⁴ В. ЭССЯ 25: 7–11.

целине, са одређеним структурно-семантичким особеностима коренских и афиксалних морфема које је чине, те да је пре творбене анализе неопходно извршити и морфемску анализу језичких јединица које повезује одређени однос мотивације. Познавање процеса историјског развитка одређене морфемске структуре, често се показује, није у том поступку споредан и непотребан екскурс већ важан и комплементаран истраживачки поступак.

ЛИТЕРАТУРА

- Ахманова 1966:** О. С. Ахманова, *Словар лингвистических терминов*, Москва: Издательство „Советская энциклопедия”.
- Бабић 1986:** Stjepan Babić, *Tvorba riječi u hrvatskom književnom jeziku*, Zagreb.
- Белић 1998:** Александар Белић, *Општа лингвистика (О језичкој природи и језичком развитку)*, Изабрана дела Александра Белића, том I, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Бошковић 1978:** Радосав Бошковић, *Одабрани чланци и расправе*, Титоград: Црногорска академија наука и умјетности.
- Бошковић 2007:** Радосав Бошковић, *Основи упоредне граматике словенских језика: фонетика, морфологија, грађење речи*, Београд: Чигоја штампа.
- Варбот и Журављев 2016:** Ж. Варбот, А. Журављев, *Краткий понятийно-терминологический справочник по этимологии и исторической лексикологии* <http://etymolog.ruslang.ru/doc/etymology_terms.pdf. 3. 3. 2016>.
- Влајић Поповић 2013:** Јасна Влајић Поповић, *Речите речи*, Београд: Завод за уџбенике.
- ЕРЛН – Симеон 1969:** Rikard Simeon, *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva I–II*, Zagreb: Matica hrvatska.
- Ившић 1970:** Stjepan Ivšić, *Slavenska poredbena gramatika*, Zagreb: Školska knjiga.
- Јефимова 2006:** В. С. Ефимова, *Старославянская словообразовательная морфемика*, Москва: Институт славяноведения РАН.
- Клајн 2002:** Иван Клајн, *Творба речи у савременом српском језику*, део први: *Композиција и префиксација*; Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, Нови Сад: Матица српска.
- Клајн 2003:** Иван Клајн, *Творба речи у савременом српском језику*, део други: *Суфиксација и конверзија*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, Нови Сад: Матица српска.
- ЛЕС:** *Лингвистический энциклопедический словарь* <<http://tapemark.narod.ru/les/238a.html>; 30. 6. 2019.>
- Лома 2000:** Александар Лома, Перинтеграција *об-* > *б-* као етимолошки проблем, *Јужнословенски филолог*, LVI/1–2, 601–623.
- Лома 2001:** Александар Лома, „Топономастика као изазов”, *Књижевност и језик*, XLVIII/1–2, 9–20.

- Лома 2013:** Александар Лома, *Топонимија Бањске хрисовуље*, Београд: САНУ <http://aleksandarloma.com/PDF/Knjiga/A.Loma_Toponimija%20Banjske%20hrisovulje.pdf; 30. 6. 2019.>
- Маројевић 2014:** Радмило Маројевић, „Српски и словенски нулти суфикс”, у: *Творба речи и њени ресурси у словенским језицима* (Зборник радова са 14. међународне научне конференције Комисије за творбу речи при Међународном комитету слависта), Београд: Филолошки факултет, 637–652.
- Михаљевић 2014:** М. Mihaljević, *Slavenska poredbena gramatika*, 2. dio, Zagreb: Školska knjiga.
- Николајев 2007:** Г. А. Николаев, Теоретические проблемы русского словообразования. Казанская научная школа, *Диалектное словообразование, морфемика и морфонология*, СПб: Наука, 7–29.
- Паул 1960:** Г. Пауль, *Принципи истории языка*, Москва: Издательство иностранной литературы.
- РЈАЗУ:** *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1880/1882 – 1975/1976.
- РСАНУ:** *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, Београд : Српска академија наука и уметности, 1959–.
- РСЈ:** *Речник српског језика*, Нови Сад: Матица српска.
- Сосир 1989:** Ferdinand de Sosir, *Opšta lingvistika*, Beograd: Nolit.
- СП – Słownik prasłowiański** [ред. F. Sławski], том I–V, Polska akademia nauk, 1974–.
- СС – Старославянский словарь, по рукописям X–XI веков**, Москва: Русский язык, 1994.
- Стакић 2002:** Милан Стакић, *Морфонологија и деривација: чланци и расправе*, Београд: Филолошки факултет.
- Стевановић 1991:** Михаило Стевановић, *Савремени српскохрватски језик I (Увод, фонетика, морфологија)*, Београд: Научна књига.
- Суботић 2002:** Ljiljana Subotić, *Istorijska lingvistika*, Novi Sad: Filozofski fakultet, Katedra za srpski jezik i lingvistiku.
- Терзић 1969:** Александар Терзић, „Структурно-семантичке одлике глаголских именица творбеног типа -ние, -ение, у руском и -ње, -ће у српскохрватском језику”, *Анали Филолошког факултета*, IX, Београд, 27–93.
- Ћорић 1982:** Божо Ћорић, О структури суфикса у јужнословенским језицима, *Књижевност и језик*, XXVIII, 3–4, 225–230.
- Ћорић 2008:** Божо Ћорић, *Творба именица у српском језику (одабране теме)*, Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије.
- Фасмер 1986/1987:** М. Фасмер, *Этимологический словарь русского языка*, I–IV, Москва: Прогресс.
- Шански 1959:** Н. М. Шанский, *Очерки по русскому словообразованию и лексикологии*, Москва.
- ЭССЯ – Этимологический словарь славянских языков** [ред. О. Н. Трубчев], том I, Москва: Наука, 1974–.

Snežana P. Vučković

ON PRIMARY TYPES OF THE HISTORICAL CHANGE IN MORPHEMIC
WORD STRUCTURE

Summary

The primary types of the historical change in morphemic word structure – de-etymologization, metanalysis, expansion of stem, the change in the meaning of morphemes and their relations within a word without the change in the number of morphemes or their boundaries, as well as some processes causing or following these changes, such as analogy and popular etymology – manifest the change results at the level of contemporary Serbian language's morphemic system as well. Understanding of the historical processes leading to the change in morphemic word structure has also proven to be significant for synchronic morphemic and derivational analysis, especially when it comes to exceptions. The exceptions are non-productive and irregular forms based on which old productive morphological and derivational types can be reconstructed while the causes and pathways of their change during the language's historical development can be identified.

Key words: historical changes in morphemic word structure, de-etymologization, metanalysis, expansion, analogy, popular etymology

Јелена Р. ЈОВАНОВИЋ СИМИЋ*
Филолошки факултет
Универзитета у Београду

О МЕЋУИСКАЗНОЈ КОНВЕРГЕНЦИЈИ И ХОМОГЕНИЗАЦИЈИ ГОВОРА СА СИНТАКСИЧКОГ И ВЕРБАТОЛОШКОГ ГЛЕДИШТА

На граници структурне и комуникативне синтаксе стоји читав низ питања о природи и функцији језичких структура које, с једне стране, представљају комуникативно индивидуализоване формације, а с друге стране, текстовне интегративе – тј. минималне јединице изградње текстовне структуре. Са тог аспекта ми ћемо у раду пред читаоцем (ослањајући се на *Српску синтаксу* – Симић/Јовановић 2002), на неколиким примерима размотрити неке односе међу самосталним исказима у говорном низу, онима који се ни по чему не могу сматрати спојеним или интегрисаним у јединствену форму. Узгред: под конвергенцијом у овом раду подразумевамо приближавање јединица на семантичкој равни, што се може обележити конструктивном узајамношћу и изговорним обједињавањем, али не мора увек.

Кључне речи: текст, исказ, атракција, хомогенизација

1. Опште напомене

1. Текст или дискурс (први је код нас схваћен само као писмени еквивалент другог) може се у најпростијој дефиницији објаснити као скуп тематски повезаних исказних јединица, на једној страни, и пишчевом намером – комуникацијском интенцијом, на другој. То укупно значи – смислом. Смисаона повезаност међу исказним формама у тексту у начелу не мора бити ничим обележена. Доволна је контактна позиција да покаже блискост међу њима. Али 'блискост' може значити разноврсне односе. Говорићемо, дакле, о начелима успостављања везе међу исказима и о контакту међу исказима, о спојевима исказних јединица, и хомогенизационим процесима међу њима, мада ће се у анализи примера показати да постоје могућности повезивања

*jelenajo@bitsyu.net

и неконтактних, тј. исказа растављених трећим. Боље је стога расправљати о интерсентенцијалној кохезији текста, али нам ваља пазити и на терминолошку традицију како се не би изгубила веза са научноистраживачким наслеђем. Ако за исказне форме узмемо и термин 'реченица', онда је, пазећи на различита значења термина 'реченица', све ово могуће слободно назвати и 'међуреченичном хомогенизацијом'.

а) Разгледаћемо најпре следећа два одломка, а затим ћемо покушати да проширимо и продубимо широм анализом грађе:

- Са чистог, блиставог неба просипа се жива, треперава, весела свјетлост.
- Мирише дријемовац, то рано, дријемовно, планинско цвијеће. По влажним пропланцима зелени се задовољни, кочоперасте кукуријек, а са сувих присојних камењара, између спржене, труле бујади почињу се плавити миришљаве љубичице.
- Птице слађано и складно цвркућу, и прхћући у њежном раздраганом узбуђењу, прелијећу с гране на грану. Кроз чађаве комјенове тихано шуми дим, и весело, лагано се повија кроз танки, бљедуваво свијетли прољетни ваздух, губећи се у тужној, леденој модрини јелове шуме, што се поносито надвија над селом ПК Ј 35.
- Тако је сада живот на капији био још живљи и шаренији.
- Сада се по вас дан и још у неко доба ноћи смењивао на капији сав тај многобројни шарени свет, наши и страни, млади и стари. Сви су они били забављени сами собом и закупљени само мислима, ђеифовима или страстима које су их довеле на капију. Зато и нису обраћали пажњу на пролазнике који су, вођени другим мислима и својим бригама, прелазили мост оборене главе или одсутна погледа, не гледајући ни лево ни десно и не обазирјући се на оне који седе на капији.
- Међу такве пролазнике свакако је спадао и газда Милан Гласинчанин са Околишта. Висок, мршав, блед и погнут човек. Цело му тело изгледа прозачно и без тежине, а на оловним стопалима. Стога се у ходу клати и повија као рипида у дечјим рукама. Коса и бркови седи као у старца. Такав, он сада пролази овуда кораком месечара ИА Ћупр 165.

(а) Први одломак уобличен је просто. Тематске целине постављене су једна поред друге, по реду који би се могао свести на врсте описаних факата. Прво је пажња усмерена на светлост, и на небеске висине (*Са чистог, блиставог неба...*), па на тло и биљни свет на њему (*Мирише дријемовац...*). Затим се писац окреће животињском свету (*Птице слађано и складно цвркућу...*), па се овлаш дотиче људског станишта, да би се у истом циклусу идеације поново виноу у небеско плаветнило. У тексту нема никаквих назнака таквог кретања идеја: факта чине прост, али лепо сређен скуп којем одговара серија исказних форми код којих међуодносно остају необележени. Све је ослоњено на при-

родне односе, и поређано по аналогији са њима. Рекло би се по овоме да је идеална дефиниција структуре језичког дискурса она Јакобсонова (1966), изгледа позајмљена од Витгенштајна (1978): језички дискурс јесте слика света о којем извештава.

- (б) У другом одломку прилике су сасвим друкчије. Првим исказом аутор обухвата тематски круг о којем извештава као целину, повезујући га такође са претходно испречаним (*Тако је сада живот на капији...*). Из општег тематског комплекса затим се издваја најближи, помоћу којег се општи исказ развија. Поновљеним 'сада' наглашена је веза двеју описних целина, двају параграфа. Трећи параграф се наставља развојем тематског комплекса у низ који тежи појединачном и конкретном елементу теме. Видљиво је настојање аутора да свуда успостави везу међу мислима, а тој вези потчињава односе међу чињеницама, као и међу описним целинама. Поменувши у првом исказу многобројни свет, он други започиње управо обухватајући то мноштво општом заменицом 'сви', да би затим нагласио кретање у маси, у којој се почињу разазнавати пролазници од оних који ту седе. У трећем пасусу разлика између та два елемента прераста у општу супротстављеност свега свему, и у супротстављеност једног из масе издвојеног лика свима осталим. Факта се приказују као у себи затворени скупови особина, стриктно разграничени међусобно. Такође и поменути лик је насликан комбиновањем начела идентитета и супротстављања. Сам он је целовито представљен, а супротстављен околини. Опис се завршава исказом који личи на закључну мисао неког научног разматрања, или на епилог поетске приче: – *Такав, он сада пролази овуда кораком месечара.* – Овоме реду излагања одговара управо друга Витгенштајнова опаска: да језик преодева мисао, а да одећа у томе не одговара сасвим ономе што прекрива.
- (в) Два су закључка која следе из наше анализе. Прво, текст може по својим особинама бити двојак: или тежити простој репродукцији природних односа међу тематским целинама, или пак интегрисати те односе у ауторове погледе, који ће се пројектовати на опис као аутономни систем факата, скуп интерпретативних појмова, и додатно тумачење реда ствари. Први тип јесте чисто дескриптиван, а други има интерпретативни карактер: емпиријске чињенице укључује у токове аналитичких и синтетичких покрета мисли, воље и емоционалних стања. Друго, текст по саставу може бити такође двојак. Или садржати номинацијске јединице дискретно уобличене, или пак поред њих и ознаке међуодноса међу јединицама описа. Први тип текста може се назвати неинтегративним, изолативним или аналитичким; а други – *mutatis mutandis* – интегративним или синтетичким, сада наравно у конструктивном смислу.

2. Прва дистинкција тиче се самих семантичких маса, њихове рашчлањености и слојевитости, те дистрибуције слојева и чланова. Друга је лингвистичка у ужем смислу јер обухвата језичке јединице, њихову дистрибуцију и хијерархију. Зато је у раду посвећеном језичкој структури текста оправдано бавити се превасходно другим скупом факата, а први узимати у обзир уколико је од значаја за језички ниво истраживања. Покушаћемо, према томе, у првом реду да разложимо и објаснимо појам интегративности текста, или хомогенизације, како смо већ раније ту појаву назвали – и да са тога становишта претресемо грађу. Дистинкција дескриптивност *versus* интерпретативност у први план испливава у текстовима неинтегративнога карактера, па ће се тамо и помињати, док ће у интегративном типу бити употребљена за објашњење функција интегратора.

Али наше се анализе неће кретати на нивоу текста и дискурса као целине, већ на нивоу исказних форми. Стога нам ваља истаћи још једну дистинкцију, и учинити још једно разграничење: између два аспекта анализе. Први је аспект макроаналитички, и тиче се интерсентенцијалних релација и појава. Други је микроаналитички и ограничава се на интрасентенцијални ниво. Ми ћемо, у вези с тим, у првом реду пратити исказне форме од оног момента кад бивају захваћене хомогенизацијским процесима и обухваћене изговорним луком јединственог исказа – када изгубе неке атрибуте сентенци, и постану сентентноидима. Од тренутка, дакле, кад добију карактер и статус сентентоида – па даље. Оно што томе претходи занимаће нас само узгред, и само као припремна фактографска маса за главни део истраживања.

2. Исказ у парентези

1. Проблем уметнутих конструкција није само лингвистички, већ и стилски. Ми ћемо на овом месту размотрити само неке његове лингвистичке аспекте¹, нарочито оне који су од значаја за разумевање важнијих интегративних процеса у дискурсу и тексту. Уметнуте целине могу бити врло различитог обима. Ми ћемо се бавити само онима које су уклопиве у јединствен исказ. По правилу су то опет појединачне исказне форме. Интерпункцијска питања мало ће нас занимати, а рећи ћемо само толико да се уметнута форма од осталих елемената исказа одваја заградом, цртом, или каткада запетом. Остало се може наћи у *Правописном приручнику* (Симић 1998).

2. Почећемо од релативно најпростијих примера:

– Помогао бих му, *бог зна и моја напашена душа*, и друкчије, кад бих могао и знао ПК Ј 21; – Није имао какве земље да зирати и обрађује, а није имао кога ни да чува (*Милокрвна је Луце била већ умрла*) ПК Ј 40; – Заиста је Јуре уредно и по закону вршио своју службу. Кад би затекао марву у зијану, истјерао би је мирно, без галаме (*Кондија је викао да се чуло у десето село, јер је увијек био бунован*), а чобанина би мало покарао ПК Ј 41; – У почетку

¹ О нормативном аспекту парентезе, посебно колико се тиче интерпункције, исп.: Симић 1998. – О стилским проблемима уметнутих и сличних елемената исп.: Симић 2001.

је све добро кренуло, пронађена је млада, удовица под самом планином (*Нек само није с Козина! – тјешио се дјед*), али онда настадоше муке с нашим новим попом БЂ КДН 13; – ... а Сава се на то само зеричак погне напријед, још једном невољко упиљи шта је то међу дједовим прстима (*нешто канда јесте!*), посегне руком за чашом и уздише БЂ КДН 107; – Окупљени око њега лепећемо онда и ми, врпољимо се и очекујемо – *ха, сад ће нешто бити!* – али све се завршава напречац, неочекивано и просто БЂ КДН 148; – Кад би стриц отишао да донесе пржине, воде или креча (*њима је увијек нешто недостајало!*), ми бисмо се све троје упетљали у зидање БЂ КДН 149; – Чуо си већ, она моја врагуља, унука, родила синчића – *омакло се црцици!* – па знаш већ како је БЂ КДН 161.

(а) У првом примеру обрт из народскога репертоара друштвено прихваћених формула којима се оверава истинитост израза: – *бог зна и моја напаћена душа* – цео је уметнут међу делове приповедног дискурса: – *Помогао бих му и друкчије, кад бих могао и знао*. Он са исказном формом у коју је уметнут нема ни тематских ни структурних ни лексичких додира, али је интенционално истосмислен с њом.

(б) Други и трећи пример слично су организовани као први: – *Кад би затекао марву у зијану, истјерао би је мирно, без галаме (Кондија је викао да се чуло у десето село, јер је увијек био бунован); – ... пронађена је млада, удовица под самом планином (Нек само није с Козина! – тјешио се дјед)*. – Ни овде садржај парентезе ни по обличком ни по лексичком ни тематском садржају није у вези са оквирном конструкцијом, али је смисаоно с њом усаглашен.

(в) У четвртном примеру: – *... није имао кога ни да чува (Милокрвна је Луце била већ умрла)* – уметнута исказна форма тематски је у вези са оквирним исказом (смрт Луцина, његове супруге, јесте узрок и објашњење чињенице што Јуре нема шта чувати), али облички је и лексички изолована. Такође и у последња два примера из ове групе.

(г) У петом: – *... невољко упиљи (да види) шта је то међу дједовим прстима (нешто канда јесте!)* – речи 'шта' и 'нешто' генетички су и семантички довољно блиске да бисмо смели посумњати у њихову везну улогу. Тематска блискост обе целине – уметнуте и оквирне – тиме је потврђена и подвучена: сасвим је јасно да нешто из парентетичке структуре упућује на исти факат као и шта из оне у коју је уведена.

3. Са гледишта које управо описујемо – лексичкога – много су убедљивији примери:

– Сад суд, *веле*, почиње постављати кнезове, и кроз који дан одузеће жандари кнезовски мур од кнеза и предати Јури Пилиграпу (*Притискао мур на некакву молбеницу, шта ли? – говорило се по селу*) ПК Ј 93; – Узели смо (*ко да не узме кад ти се изненада понуди тако нешто!*), али се ниједно од нас није одлучило да је стави у уста (бомбону) БЂ КДН 93; – На ту седницу долазили су сви министри, али право гласа имали су само они од њих који су били узети из реда саветника (*министар који је премапотписао указ о чијој се законитости расправљало, није имао право гласа*) СЈ Обр 236; – По службеним саопштењима, изабрано је у Народну скупштину 84 споразумних радикала, 26 споразумних напредњака, 14 самосталних радикала и 6 либерала Авакумовић-Рибарчеве групе (*од Андоновићевих либерала није прошао ниједан*) СЈ Обр 227–228; – Заведен је лекарски преглед стоке ради одлучивања болесне стоке од здраве (*предлог да се установи и преглед земаљских производа – жита, сувих шљива итд. – није усвојен*) СЈ Обр 244; – Закључен је и зајам ради исплате летећег дуга, чију тачну цифру ни министарство финансија није

знало, али за који се обично узимало да износи између тридесет и четрдесет милиона (*последња цифра на којој се министарство финансија зауставило, била је 36.748.055*) СЈ Обр 248. – Ми смо давали у залогу незаложене вишкове монополских прихода, и уз то незаложен део железничких прихода (*због тога се на железничку имовину стављала хипотека за рачун поверилаца*) СЈ Обр 249; – У последњем буџету режима од 11 октобра, расходи су терали преко 76.000.000 (*пored тога било је и неколико милиона ванбуџетских расхода*) СЈ Обр 261.

(а) У првом од њих: – *... кроз који дан одузеће жандари кнезовски мур од кнеза и предати Јури Пилиграну (Притискао мур на некакву молбеницу, шта ли? – говорило се по селу)*, – везна је реч 'мур', која се појављује и у уметнутом и у оквирном делу. Јединство текста као целине много је чвршће него код примера претходне групе.

(б) У другом: – *Узели смо (ко да не узме кад ти се изненада понуди тако нешто!)* – поновљена лексема у сенци је демонстративне секвенце 'тако нешто', која упућује на шири контекст (стриц Ницо донео је бомбона), али ипак одржава посредничку везу између уметнуте и оквирне конструкције.

(в) У трећем примеру везну улогу има реч 'министар' (подржана демонстративом 'они', који има анафоричку функцију): – *На ту седницу долазили су сви министри, али право гласа имали су само о н и од њих који су били узети из реда саветника (министар који је премапотписао указ о чијој се законитости расправљало, није имао право гласа)*.

Сем репетитивних, и у овим конструкцијама срећу се супститутивне секвенце. Под 'супститутивношћу' схватамо, наиме, случајеве када једној именици нпр. као називу за одређени садржај уместо поновљеног егземплара када се циклус дискурзије поново врати том садржају – наступи нека друга лексема, као апонирана именска реч или заменица и сл.

1) Најчистији је случај прономиналне супституције, која је истовремено и показатељ структурне хијерархије у парентетичкој конструкцији. Размотрићемо примере да бисмо се у то уверили:

– Како је то могуће? – чуди се Ч е х, иако је то потврђивала и година рођења у пасошу (*а он је вјеровао документу изнад свега!*) Бћ КДН 11; – Те исте године у лето, кад се поче писати десетина (*нигде је још није било!*), постави десетар Јуру за свог вијећника ПК Ј 39;

– Продуживши пут само са једним својим б р о д о м (*други се вратио у Холандску*), стигао је почетком августа на Нову земљу МП Пол 23.

У оквирном делу првог примера јавља се реч 'Чех', која је, да би обележила исти садржај, у уметнутом тексту замењена личном заменицом 'он'. Анафоричност прономиналних речи јесте први и основни разлог због којег заменица долази после именице. Ипак је карактеристично да је прономинална лексема употребљена и у парентези, што ову поставља и у хијерархијски однос са оквирним делом конструкције – као секундарну појаву.

Идентични су односи у другом примеру: у оквирном делу употребљена је именица 'десетина', а на њеном месту у парентези стоји одговарајућа заменичка енклитика у генитиву 'је'.

2) У следећим примерима односи су врло интересантни: парентеза садржи двоструке показатеље одговарајућег садржаја – демонстративну заменицу и апонирану именичку реч:

Зато се у песми о Авдагиној Фати (о *таквим изузетним створењима песме никну однекуд саме!*) певало... ИА Ћупр 116; – Последњи четвртак у августу месецу (*то је био тај суђени дан*) дошли су Хамзићи на коњма по девојку ИА Ћупр 123; – Од руке до руке колале су слике и карикатуре како бољшевици (*а то су; каже, ти исти социјалисти!*) с ножем у зубима, изукрштани реденицима, газе тешким чизмама по гомили лешева БЋ КДН 69.

Обрт 'таква (изузетна) створења' из парентезе у првом примеру односи се (уз проширење које захтева компарација) на исти садржај на који и 'Авдагина Фата' у оквирној конструкцији. Потреба за демонстративом поред апозиције јасно карактерише парентетичку номинацију као секундарну, дакле потчињену оквирној.

Слични су односи и у друга два примера: речи 'четвртак', одн. 'бољшевици', из оквирног дела сваког примера, праћене су спрегом 'то... тај (суђени) дан', или 'то... ти (исти) социјалисти', у парентези.

3) Специфичне су прилике у примерима који следе:

– Наместо старинских дућана са дрвеним ћепенцима саграђени су нови, тврдо зидаани, са крововима покривеним црепом или лимом и са металним вратима (*Као жртва тих мера требало је да буде порушен и Алихоџин дућан, али се хоџа одлучно одупирао, парничко и на све могуће начине извлачио, док није успео да његов дућан остане какав је и на месту на ком је*) ИА Ћупр 159; – Ваше оштре шиљате бодље, то су следећене сузе, – *добро ја то знам!* – а њихова зелена боја, то је чежња за вјечито зеленим прољећем ПК Ј 36; – Виле се, наравно, нису спустиле на стрица (*здје би то дјед могао!*), али су и један и други сматрали да је већ пао пресудан ударац БЋ КДН 128; – Кад се видјело да неће добити камења за читаву конобу (*то је мајсторе обавијестио неки случајни намјерник из села, касно би се они тога сјетили!*), стрицу паде на ум да насред наше њиве зване Паланчиште, има нека гомила камења БЋ КДН 149–150;

– Грађанске школе, које су од првог дана биле непопуларне, укинуте су такође, и наместо њих заведене продужне или више основне школе са два разреда, у којима се учило исто што и у основним школама (*према приликама и потребама учила се осим тога још и пољопривреда*) СЈ Обр 239; – Ми смо довели у залогу незаложене вишкове монополских прихода, и уз то незаложени део железничких прихода (*због тога се на железничку имовину стављала хипотека за рачун поверилаца*) СЈ Обр 249; – У последњем буџету режима од 11 октобра, расходи су терали преко 76.000.000 (*поред тога било је и неколико милиона ванбуџетских расхода*) СЈ Обр 261;

– Изненађен сам сазнањем да је Рушче дијете (*на да, зато оно и плаче*) и никако не могу да схватим откуд и оно међу толиким Русима БЋ КДН 30.

(а) Оквирни назив и не постоји. Уметнута заменичка реч понавља, сажимајући га – садржај глаголске речи у предикату, или читавог оквирног исказа. Тако се у првом примеру заменица 'то' односи на 'неспуштање вила', тј. на садржај оквирне исказне форме; парентетичко 'то' из другог примера открива садржај предикатског глагола у сопственом исказу, а упућује и на 'недостатак камења' у оквирној исказној форми. Итд.

(б) За нијансу друкчије ствари стоје у примерима друге групе. Обрт 'осим тога' не понавља просто садржај дела оквирног исказа (*у којима се учило исто што и у основним школама*) – сажимајући га, наравно, – него га

додатно приказује у посебном светлу, као значајнији, одн. централни у односу на уметнути као перифернији. Такви су односи и у последњем примеру те групе. У другом од њих парентетичко 'због тога' има двојаку функцију: сем што понавља садржај оквирне конструкције, оно садржај уметнуте конструкције изјашњава и као последицу онога што се исказује у оквирном исказу.

Теоријски је врло битан последњи податак: супституентски прономен преузима нову улогу – улогу везног елемента који посредује између уметнуте и оквирне конструкције у функцији специјалних конектора. Ово је свакако виши ступањ приближавања двају исказа, и хомогенизованости глобалне структуре.

(в) Последњи пример интересантан је по томе што су у њему комбинована оба описана начина: 'оно' из парентезе понавља садржај речи 'дијете', док се 'зато' односи на сазнање да 'је Рушче дијете', дакле на садржај субјекатско-предикатског комплекса из оквирне конструкције. Боље рећи, приказује субјекатско-предикатски садржај 'оно плаче' из сопственог исказа као последицу одговарајућег оквирног садржаја.

4) У примерима као:

– И на хиљаде онаких будала као што је онај Осман Караманлија не могу ту ништа помоћи ни променити (*Тако се још увек препире хоџа у себи*) ИА Ћупр 139; – Учитељи нису више примали плату из окружног, него из сталног државног приреза (*примање плате постало је стога сигурније и уредније*) СЈ Обр 239; – Према томе, дало би се претпоставити да је Драга, убрзо после лажне трудноће, – *отприлике онда када се и у публици стало о томе говорити* – покренула питање о престолонаследству свога брата СЈ Обр 225,

– заменичка реч из уметнутог дела конструкције – 'тако', 'стога', 'онда' и сл. – функционално је и семантички осиромашена и сведена углавном на улогу конектора. У првом од тих примера 'тако' поређењем упућује на идентитет начина реализације садржаја уметнутог дела са оквирним, потчињавајући парентезу оквиру и приказујући је као прост квалификатор, као опис тога начина. То је, наравно, само семантичко, тј. смисаоно потчињавање, које нема већих реперкусија на синтаксичке односе. У другом примеру је по истом поступку оквир приказан као узрочник дешавања описаних парентезом, а парентеза као последица. У последњем је истакнута истовременост реализације једнога и другог садржаја, с тим што се оквирни приказује као главни догађај, а уметнути садржај као упућивање на време, и временски квалификатор.

5) Следе специфични случајеви обележени неким периферним својствима:

– Окружен стално свачијом бригом и потребом./ не мислећи никад на себе, он је, *бар му се тако чинило./* провео цео век здрав, срећан и имућан ИА Ћупр 145; – Приватни живот грађана заштићен је од злоупотреба штампе (*нарочито се имало у виду уцењивање*) тачним дефинисањем увреде или клевете и забраном доказивања чињеница из породичног живота СЈ Обр 231; – Оћута мало дјед тако стојећи изнад запослена стрица (*ипак, Америка није шала*), па истом забринуто кашљуцу БЂ КДН 9;

– Тек у зло доба сјетише се ко то зобље толике булије и појоше да је туже стрицу Ници (*нек заповједи оној својој да се окани беспослица*), али се младожења тако разгорупади на тужиоце како се нико надао није БЂ КДН 6.

Обрт 'бар му се тако чинило', из првог примера, сем што заменичким прилогом 'тако' на већ показани начин упућује на садржај оквирне конструкције, садржи и реч 'бар', која релативизује односе стављајући под сумњу исправност саме супституције. У другом примеру реч 'нарочито', напротив, истиче значај тога поступка; као што 'ипак' у последњем случају имплицитно скреће пажњу на сметње, али релативизујући их истиче вредност супституције.

Последњи пример је врло специфичан и теоријски врло важан: 'нек заповједи...' описује садржај предикатске формације из оквирног исказа 'да је ту же', и тако отвара односе на овој релацији који су нам познати из описа дијалогских конструкција. Овде, наравно, није успостављен потпуни однос уводнице и реплике, јер парентеза не доноси речи 'тужитеља' како их је он изговорио, а како је то уобичајено у конструкцијама директног говора, већ њихов 'индиректни' опис.

Врло је значајно откриће да у сфери простијих облика хомогенизације, где искази остварују просторни контакт без даљих интегративних појава – ипак налазимо клице за такве појаве. У следећем поглављу покушаћемо да на грађи пратимо развој тих кретања од нижих ка вишим фазама. Значајно је и то да су између форми уоквирених парентезом и оквирних углавном утврђени слични семантички односи као иначе између чланова већ обрађених секвенци са исказним формама у међусобном контакту. У следећем поглављу покушаћемо да пратимо даља интегративна кретања, тј. процесе у међусобном приближавању контактних исказних форми по фазама – од нижих ка вишим.

3. Интегративни спојеви (1): општа начела међуисказне конекције

0. Листа међуисказних интегративних структура, тј. оних код којих је кохезија међу контактним исказним формама остварена лингвистичким средствима, далеко је дужа, а разноврсност класа далеко већа – него неинтегративних. Наравно, интегративност овде треба схватити као стање у којем је међу различитим исказним формама успостављена извесна веза, а не у смислу да је један и стварно интегрисан у други. Лингвистичка средства помоћу којих се то постиже – разноврсна су бар у оној мери у којој су разноврсни конекција и конектори код лексичких фразних структура (Јовановић Симић и Симић 2015). У овом поглављу најпре ћемо говорити о општим начелима интерсентенцијалне специјалне кохезије, а затим о конекцији и тзв. анафорским конекторима.

1. Најпростији пут зближавања међу исказним формама свакако су лексичка понављања – реч из претходеће формације преноси се у следећу, и снагом формалне и семантичке асоцијације смисаоно обједињује узастопне, па каткада и неузастопне јединице.

а) Прво ћемо навести случајеве простог понављања, лексичке репетиције:

– То се исто дешавало *ноћу*. *Ноћу*, кад би под изговором да треба да посвршава још неке послове остајала сама, *ноћу* се пред њом отварао свет, богат, пун светлости и промена, непрегледан ИА Ћупр 120; – Село се побуни с неправда које је *Јуре* учинио. Тужбе учесташе, те се *Јуре* мораде драговољно одрећи царске службе ПК Ј 40;

– Зар је *он* моја прилика? *Он*, стара зловна пакосна кљусина! ПК Ј 54; – Ако је ико убацио у социјалистичку, то си *ти*, Ницо. *Ти* си дошао да гласаш пјан-пјанцит БЂ КДН 69; – Један тренутак – па се *све* обли у бјеличастој свјетлости. *Све* расте, прелива се ПК Ј 15;

– А шта *каже* гаталинка? – *Каже* да ће ноћас пасти киша. – И шта *још*? – И *још*. – *Још* вели нешто лијепо БЂ КДН 2–3.

Простим понављањем, као што је већ раније истицано, сматрамо појаву исте речи без посебног осврта на позицију, и без намерне или ненамерне варијације поновљених форми. У нашим примерима – што није обавезно за целу грађу – остварена је обличка једнакост међу поновљеним примерцима где год је облик био релевантан, тј. где су употребљене флексијске речи: *ноћу* – *ноћу*; *Јуре* – *Јуре*; *ти* – *ти*; *све* – *све*; *каже* – *каже*.

б) Посебан случај структурно релевантног понављања представљају примери са намерном позиционом изједначеношћу примерака:

– Побие ли се *гдје* ко, *Јуре* је први на лицу мјеста. Украде ли се *гдје* што, *Јуре* лети и јавља жандарима. Отме ли се *гдје* цура кога било закона, – *Јуре* тражи и налази отимаче ПК Ј 38; – *Све* удара на влагу помијешану са лаким, освјежавним мирисом. *Све* ћути, ништа се не креће. *Све* стоји усправ, тихо, побожно ПК Ј 31;

– Сарафов, озлоглашен са својих убистава у Румунији, *долази* код нас кришом и под лажним именом. Радев *долази* јавно СЈ Обр 254; – *Сјутра* је Преображење, а уједно и царски дан. *Сјутра* ће се код кнежеве куће огледати Јаблан и Рудоња ПК Ј 14; – *Како* је *све* то преливено нечим тајанственим! *Како* *то* *све* боно дира и прија уздрхталој души ПК Ј 57;

– *Те дај* угњечи мало граха, *те дај* укувај на копрен погачицу... *Те дај* пристави мало чорбе ПК Ј 40.

У трочланим конструкцијама првог и другог примера остварен је градацијски успон, чиме је потврђен појачајни учинак позиционо уређених репетитивних структура.

в) У последњем примеру из претходне тачке трочлана поновљена конструкција доживела је извесну измену у реду јединица. Имамо још један случај са сличним односима:

– Две ствари у уставу привлачиле су пажњу и давале повода препиркама. *Једна* је била женско наследство, *друга* установа сената. Ни *једна* ни *друга* ствар није била популарна СЈ Обр 218.

Укрштеним понављањима створена је мрежа асоцијативних путева којом су три исказа чврсто повезана у конструктивну целину. Слично је и у следећем примеру, који истовремено најављује и границе у оквиру којих је понављање оправдано, структурно продуктивно и стилски благотворно, а преко којих даље није:

– *Ја сам срећна, много, премного срећна!* – непрестано се умиљава и улагује. – *Ја сам несрећан, много, премного несрећан.* – Она се учини као да то не чу, па настави још

живље: – Је л да смо ми срећни, много, премного срећни? – Јест, ми смо несрећни, много, премного несрећни ПК Ј 48–49.

Претерано, више ритуализовано него слободно понављање истих јединица води сигурно у једноличност и монотонију. Зато, ако је тонска линија ових дијалošких реплика и ауторских упадица врло разуђена, конструкција као целина оставља утисак монотоније.

г) Други случајеви варијативне репетиције нису увек успешни структурни интегратори:

– Дирек *за тај фењер* прикован је за ону храстову греду која је остала у зиду од некадашњег чардака. *Тај фењер* на капији имао је да издржи дугу борбу са мераклијским навикама оних који воле да у мраку певају, пуше и разговарају ИА Ћупр 162;

– Троје *сирочади*, све једно другом до ува – додаје неко, а ја сам се досјетио да се то мисли још и на мога брата и сестру. *Сирочад!* Не знам тачно шта му то значи... БЋ КДН 41–42; – Истини за вољу, сваки човјек, Србин, био он из Босне или Лике, дубоко у срцу завјетно је био везан још уз *једну другу владу*, много ближу својој души. Била је то она *староставна српска влада* још од Косова, она Цар-Лазарева БЋ КДН 35; – *Римљани* су историја, а нијесу политика! Нек поп гледа свој епитрахил, а мене и *Римљане* нек остави на миру БЋ КДН 155;

– Девојке су *певале*. *Певала* је и она ИА Ћупр 120; – „*Изгинућемо сви!*” „*Да изгинемо!*” шта вреди сва та хука, кад ево, дође овако време да човек пропадне тако да не може ни *да изгине* ИА Ћупр 139; – Заступао је *кнеза* и *гдје треба* и *гдје не треба*. Више је ишао на уред него *кнез* ПКЈ 38; – Изнад нас се стаде *магла* комешати и све силније *шумити*. *Шуми магла*. Вјетар, све оштрији ПК Ј 56.

У првом примеру 'тај фењер' варира позиционо, а задржава формални идентитет. У првом остварењу има позицију адвербијала, и према томе вредност акузатива (са предлогом *за*), а у другом је номинатив у функцији субјекта.

Доказ колики је учинак оваквог понављања пружа први пример из последње групе, где у потоњем исказу упркос поновљеном предикату 'певала је' нагласак лежи на субјекту 'она'.

д) Наводимо још неке случајеве:

– *Она не долази као непријатељ* да отме земљу силом. *Она долази као пријатељ* да учини крај нередима ИА Ћупр 138; – *Шта је теби?* *Јеси ли ти* оно малоприје певала? ПК Ј 53.

Има се утисак да су то више случајна него регуларна понављања, а учинак им је већином неосетан, и сем тематског повезивања – немају већег значаја.

ђ) Врло је интересантан тип кружног понављања, у којем учествује више исказа и у њима више лексема:

– *Швабе* који улазе *боје се* заседе. *Турци се боје Шваба*, Срби *Шваба* и *Турака*. *Јевреји се боје свега и свакога* ИА Ћупр 141.

Глагол 'бојати се' одржава континуитет излагања, а остале лексеме својом неуједначеном узајамношћу стварају осећај 'усклађене' варијације. Карјњи исказ обједињује цео низ својом свеобухватношћу, и претвара га у узлазну градицију.

е) Посебно место заузима понављање при којем је остварена лексичка варијација:

– У прво време видела се само *војска*. Као вода из земље извирали су *војници* из сваког угла, из сваког жбуна ИА Ћупр 154; – Иако је у то вријеме у Аустро-Угарској заиста било лако добити пасош за Америку, ипак је ту било разних препрека, особито због *војске*. Онај ко је био *војни* обвезник имао је приличних тешкоћа БЂ КДН 10; – Чак и кад би сјела *да коме пише*, она је сваки час бацала перо, поскакивала, цичала и смијала се као да поново оживљава све оно *о чему пише*. Најзад је *писмо* остајало или незавршено или сасвим кусо БЂ КДН 134; – Врачарин рецепт не поможе *стричевој* тајној болци. Учини само толико да *стриц* Ницо за добрих мјесец дана омрзну сваку ракију БЂ КДН 143; – *Ти се*, синко, ништа не бој. *Твој* бак је стари мејданџија ПК Ј 16.

Пароними случајно дистрибуирани у тексту скоро да не успостављају узајамну везу, нити било какву асоцијативност, и као да немају никаквог учинка у зближавању исказних форми. Понегде, као у претпоследњем случају, *стричев* – *стриц*, сусрет паронима омета склад дискурзије и могао би бити избегнут заменом именице заменицом: *стричев* – *он* (в. даље, т. 3).

2. Уместо понављања исте јединице, које – рекосмо – може водити у једноликост, значи и у монотонију, тј. стилску атрофију исказа, аутори прибегавају, како смо видели, варијацији. Посебан вид варијације јесте замена јединице њеним синонимом, боље хомосигнификативом – синонимска супституција:

– *Преклињао је* кнеза да му испуни жељу. И старији су људи *молили* кнеза ПК Ј 14; – Већ сјутрадан, *побједник* и *побијеђени* нађоше се заједно на орању... *Стриц* је држао ручице плуг, а *отац*, инвалид, гонио је коње БЂ КДН 26; – *Куме Ницо*, како ћеш то урадити, ако за бога знаш? *Ајме, кукавче*, кад за то сазна стари Раде, ишћераће те из куће БЂ КДН 70.

Уместо да двапут употреби исту глаголску реч да би означио молбени захтев, аутор у првом примеру применио је спрегу блискозначница 'преклињати' – 'молити'. Тиме не само да је успео изрећи исто да не употреби исту реч на премалом одстојању, него је успео градуирати израз, јер је преклињање далеко интензивнији начин молбеног обраћања него мољење само. Алудирајући на препирке двојице младих људи који су у рату учествовали на различитим странама, па један стигао кући као победник, а други као губитник, аутор их у почетном исказу другог примера у шали тако и назива. А у другом примеру употребљава друкчије, посебне називе, и тако постиже успелу варијацију у понављању садржаја, називајући га из различитих углова.

Препознајемо већ помињано начело супститутивности као основу повезивања исказа. И апозиције као услова за остварење супституције.

Проста лексичка супституција, међутим, као да значи избегавање понављања, и отварања асоцијативних путева међу исказним формама.

3. Много чешћи и лингвистички обичнији начин супститутивног понављања садржаја у низу узастопних исказа, који обавља своју функцију успостављања асоцијативних веза и зближавања исказних форми, иако без готово икаквог стилског учинка при томе, јесте онај који се обавља

употребом заменица, заснован је на тзв. анафоричкој функцији заменичких речи. Прономиналној супституцији не постављају се никакви структурни услови, тако да се спреге тих речи са онима које замењују – могу наћи у разноврсним положајима.

а) Именица у номинативу и у положају субјекта, као супститут, спрегнута је са личној заменицом у истој позицији, као супституентом, ако то захтевају структурне прилике у сваком исказу посебно:

– У ствари *та хроника* није била ни опширна ни опасна. За пет-шест година, откад је мудерис води, *она* је испунила свега четири странице једне мале свеске ИА Ћупр 146; – Такав је човек био *Шемсибег Бранковић из Црнче*, један од највиђенијих и најугледнијих бегова у касоби. *Он* је имао шест синова ИА Ћупр 157; – Ма кад би ти само знао шта је *пилигран!* Ти би прије кабулио умријети нег да ти се *он* попне на леђа ПК Ј 41; – Тако неку сличну подвалу извео је и *Благоје Беслаћ*. *Он* је просто-напросто извадио пасош на име стриц-Нициног прадеда БЂ КДН 10; – Ни *стриц* се није помјерао с мјеста. Побједнички великодушан, *он* је чврсто стајао на мало размакнутих ногама и самозадовољно се истезао увис БЂ КДН 36; – *Стриц Ницо* као да га и не чује. Некуд сав занесен, *он* стоји над кравом као да у себи чита молитву БЂ КДН 125; – Образујући своју засебну странку самосталних радикала – *млади* нису истицали никаква нова начела. *Они* су се држали радикалног програма СЈ Обр 217; – *Нова политика* коју је почео македонски комитет под вођством Сарафовљевим, не одликује се само употребом злочиначких средстава. *Она* има још једну одлику... СЈ Обр 254;

– Остали су само *одреди жандармерије*. *Они* су узимали станове и спремали се за сталан боравак ИА Ћупр 155.

У првом наведеном примеру *хроника* из полазног исказа јавља се у потоњем још два пута – као предмет мудерисовог књижевног посла (*откад је мудерис води*), и као предмет ауторове оцене (*она је испунила свега четири странице*). Оба потоња пута идентификована је заменицом – у истакнутом последњем случају њеним номинативом у служби субјекта реченице. Очито се овде ради о замени номиналне речи, односно дискриминатора, како се тај тип речи може назвати према Белићевој дефиницији², заменичком речју као идентификатором истог садржаја. Лично име 'Шемсибег Бранковић', у другом примеру, има свог прономиналног заменика у речи 'он'. Реч 'пилигран' (параграф) из полазног исказа у трећем примеру замењена је у потоњем са 'он'. Исто тако и 'Благоје Беслаћ' у следећем, или 'стриц' у четвртом итд.

Помена је вредан лексички састав супститутивних и супституисаних јединица. У нашим примерима супституент је искључиво лична заменица. Рекло би се да ће супститути бити лична имена, или у најбољу руку још и опште именице које се на разноврсне начине тичу људских бића. Међутим, том типу супституције подложне су именице најразноврснијег значења, тако да се може рећи – опште посматрано – да су њоме обухваћене све именичке речи. Све именичке речи под одређеним условима заменљиве су личним заменицама.

Зачудо, ма да бисмо очекивали другу констелацију односа, у следећем примеру супститут се односи на ректум:

²Праве именице по Белићу (1999: 43) „обележавају збир особина једног јединственог предмета”.

– Подаље иза официра наилазила је чета *нешадије, јегера* у зеленим униформама са перјем на кожном чеку и белим каишима преко груди. *Они* су затварали видик и изгледали као шума у покрету ИА Ћупр 149.

Заменица 'они' односи се на 'јегере', иако би као шума требало да изгледа целина, чета, а не појединци који је чине. Но то су све питања прецизности описа, а не начина супституисања назива заменичким идентификаторима. Кохезиона улога супституције остаје на снази.

б) У последњем наведеном примеру рекли смо да је супституисан ректум, дакле именска реч у зависном падежу, а супституент је у номинативу и у служби субјекта. Синтаксичка асиметрија не омета комуникативни учинак супституције. Слично је и у примерима:

– Сви се бојимо *жандарма*. *Они* у наше село долазе из једног другог свијета, отуд иза брда БЂ КДН 31; – Сви ми, па већ и они најмањи, знамо *за рат*. *Он* је расплакао многе жене, везао им црне мараме, прориједио стоку и људе БЂ КДН 31; – *Стрица Ницу* напастали смо као три досадна подневна обада. *Он* је радио нешто у њиви па се није особито ни бранио БЂ КДН 45; – Читавог тог дана ја сам се осјећао у школи изванредно свечано, па сам на одмору нестрпљиво трчао према башти да видим *стрица*. *Он* ми се чинио као неки драг познаник БЂ КДН 133; – И сљедећих дана *за стрица Ницу* нађе се посла код школе. Ни *он* вам не би знао казати је ли га то учитељица звала БЂ КДН 138; – И *Бука* су, онако слаба и немоћна, извели на скуп. *Он* је само шутио и слушао шта други говоре ПК Ј 89; – После овога требало је још извршити Фирмилијаново *посвећење*. *Оно* није извршено ни у Скопљу..., ни у Солуну СЈ Обр 258.

в) У примерима које наводимо ниже однос је обрнут; супститут је у номинативу, а реч која га замењује у зависном падежу (исп. и први пример под а):

– Поред њега пролазе *неки војници*. Међу њима угледа опет дебело и доброћудно и подсмешљиво лице онога са црвеним крстом на руци ИА Ћупр 140; – Знао сам ја да *та будала* неће ни живе ни мртве с миром пустити. Нека *му* је бог у помоћи ИА Ћупр 135; – Ипак, упркос ратној слави и убојној спреми, *дошњак* је са собом носио нешто дјечачки весело, понесено и устрептало. Кад год си се нашао поред *њега*, очекивао си да ће ти иза првог брежуљка доћи мио гост БЂ КДН 5; – Попнеш се до неког забаченог кућерка уздигнутог у висока брда, кадли тамо – стигло *име Николја* прије тебе. Не смета *њему* ни бујицом изгледана стаза, ни вратоломна стрњика БЂ КДН 16; – Од наше старе трешње најзад је на врху остала само *зелена ћуба*, попрскана црвенилом. У *њој* су, неуморно, жагорили врапци БЂ КДН 47; – Она се још поиздиже на прсте да му поправи чвор на марами и пред самим носом стрица Нице сину малим, заобљеним и бљештавим грудима, тако да *стриц* за тренутак утрну и обневидје. Запахну *га* мирис млада здрава створења БЂ КДН 136; – У нашем далеком комшилuku, код својих ујака, живјела је дјевојчица сирота, *ђаво и по од цуретка*. Отац *јој* умро, мати се преудала БЂ КДН 159–160; – *Мрзуда* упрти рубине и пође на перило. Нешто *јој* се стеже око срца кад изиђе с бременим из зграде ПК Ј 25; – *Јуре* поблиједи. Мале пругасте очи заводнише, и чело *му* се набра. Шубара *му* испаде из руку ПК Ј 46; – Високо, танковијасто, *дивљасто чељаде*, ћути. Тврда једрина затегла сваки крајичак бијеле, влажне кошуље на *њој* ПК Ј 54; – *Вида* је сва уздрхтала. Топла, влажна румен облила *јој* образе ПК Ј 59.

г) Није редак случај да се супститут и супституент нађу обоје у зависној позицији, и у косом падежу, обично сваки свом:

– Двојица већ држе *хоцу*, који се много и не брани. Везују *му* руке на леђима ИА Ћупр 136; – За њима је јахала група од шест официра *са пуковником* на челу. На *њему* су

били сви погледи ИА Ћупр 149; – Од свега осталог човјек би се некако и бранио, али делер ти изићи на крај *с њесмом!* Никад ти не знаш право шта је у њој лаж, а шта истина БЂ КДН 8; – Пјевали смо и ми, дјеца, *о том чика Пери*, а ја сам *га* очекивао сваког дана да се појави оним путем из села Поткалиња. Није *га*, богами, никако било да утоли моју радозналост БЂ КДН 33; – Пази *ти* кад радиш *с Ницом*. Немој да опет нађете некакве Римљане па да *вас* поведу дјевери БЂ КДН 156.

Последњи пример је специфичан утолико што супституентска реч семантички заступа две супститутске: заменицу у номинативу 'ти' и именицу у инструменталу 'Ницом'. Збирна супституција није ни иначе необична појава, и свакако сем што отвара асоцијативне везе са супституисаним речима, она их истовремено повезује у глобалну структуру: има функцију кондензатора (Симић и Јовановић 2002: 242).

д) Једном се именица нашла у вокативу, а заменица у косом падежу, једном, а други пут у номинативу:

– Ево ти, *главоњица*. Кад *ти* се матер сладила штокуда по туђим кукурузима, можеш и *ти* БЂ КДН 18.

4. Сада нам се ваља сетити како заправо функционишу заменичке речи, и шта је то анафорска функција, о којој смо већ понешто рекли. Примећујемо, наиме, да је супституција код ових примера, и поред све разноврсности, ипак подвргнута једној строгој закономерности, то јест: заменик увек следи за замењеном речју, тј. супституент следи за супститутом (главоњица – ти), и упућујући на исти садржај; супституентска реч је у ствари постцедент, и подсећа увек на свој антецедент као обавезно постојећу чињеницу. Антецедент је обавезна форма, доминанта, или семантичко језгро целе ове спрегнуте двојне конструкције; а заменица супсумптив, постцедент, споредан упућивач на исти онај податак који је назван именичком речју, или идентификован неком другом речју. Ова се анафоричка функција може дефинисати као отварање двојких асоцијативних веза: (а) ванлингвистичких према садржају супституисане речи, (б) лингвистичких према самој тој речи. Ако је прва функција заменичке речи идентификацијска, са семантичким дејством, друга, анафоричка, има чисто демонстративни карактер, а учинак јој је – синтаксичко повезивање речи, а тиме и конструкција у којима су употребљене.

5. И поред таквог функционалног оптерећења, лична заменица није увек неопходан елеменат текста: може се изоставити. Али изостављивост није случајна, она је лингвистички регулисана. Заменица, хоћемо рећи, није слободно употребљива или одбацива, већ у српском језику влада закономерност изостављања, тј. позициона ограниченост слободне употребе, те *mutatis mutandis* и трансформацијске могућности изостављања. Да бисмо увидели ту закономерност, послужићемо се једним већ навођеним примером. Он је гласио: – *У ствари та хроника није била ни опширна ни опасна. За пет-шест година, откад је мудерис води, она је испунила свега четири странице једне мале свеске.* – Већ смо утврдили двоструку замену номиналне јединице прономиналном – једном је супституент у облику номинатива и у функцији реченичног субјекта (*она је испунила...*); дуги пут у акузативу, и има службу

објекта (*откад је мудерис води*). Покушаћемо да изоставимо заменичку реч из једне и друге позиције, па ћемо видети какав је резултат: (а) – ...*За пет-шест година, откад мудерис води, она је испунила свега четири странице једне мале свеске*; (б) – ...*За пет-шест година, откад је мудерис води, испунила је свега четири странице једне мале свеске*. – Прва трансформација није успела, јер је добијена конструкција 'непотпуна': податак о објекту остао је необјављен, а био је потребан. Друга је замена успела: конструкција је и даље потпуна, пошто и глаголска реч – иако само индиректно, граматичким обликом – упућује на носиоца радње 'испуњавања'. Можемо закључити да је изостављивост заменице ствар контекста: прави или ближи објекат углавном је обавезан члан конструкције јер је условљен 'непотпуношћу' прелазног глагола. Субјекат, међутим, није структурно условљен, већ евентуалним комуникативним потребама.

а) Ова се дистрибуцијска особеност личне заменице – тј. њена изостављивост уколико није синтаксички блокирана – може многоструко потврдити грађом:

– *Авдага Османгић* није више силазио у касабу. Издахнуо је те исте зиме, загушен кашљем, не проговоривши никад ни с ким ниједне речи о јаду због кога је умирао ИА Ћупр 125; – *То је био млад, ситан и блед човек, мрких кадифастих очију тужна погледа. Био је неизрециво бојажљив и ћутљив* ИА Ћупр 146; – *Млади рабин је премирао од страха. Није имао снаге да одува дим од себе него му се дуго још ковитлао кроз бркове и браду* ИА Ћупр 147; – *Мулазим и поп Никола* се снајоше први. Закључише да су 'законоше' извршиле своју дужност и да им сад не остаје друго до да иду својим кућама ИА Ћупр 151; – О томе *Лујо* будан сања. Час види како је *Јаблан* пао, како убоден издише; час, опет, како је надбо Рудоњу ПК Ј 14; – *Заиста је Јуре* уредно и по закону вршио своју службу. Кад би затекао марву у зијану, истјерао би је мирно, без галаме ПК Ј 41; – Наједанпут снажно духну вјетар, разби маглу на све стране, и преда мном се, у мутној, дрхтавој свјетлости, указаше крда оваца, говеда, и *гомилнице чобана* с накукуљеним црним хаљинама. *Сједјели* су око ватара поврх којих се млитаво, изнемогло повијаше црно прамење растрганог дима ПК Ј 52; – *И Вук* се диже, доби снагу, као да се препороди. У кошуљи, гологлав и распојас, блијед као смрт и испијен као каква авет изиђе у народ ПК Ј 91; – Он је био досељеник из Лике као и половина становника нашег села, а шта је *Личанину* торбу на леђа па преко 'баре' у Америку. Украде само неку ситницу, овна или јаре, побије се гдјегод или се наљути на неког у кући због печена кромпира и – ево ти га – јавља се за годину-две из Америке БЂ КДН 9; – *Аустријски жандари* као да се више склањају од Руса него што их траже. Забринуте су и невесели БЂ КДН 30; – Промичем између њих радознано, без бојазни, и не знам шта бих с тако големим играчкама. Откинуле су се, кренуле и више никог не слушају БЂ КДН 30; – *Дјед Раде*, богами, није ни сјутрадан био лијен, устао је прије зоре, упрегао коње и отпирио у варош. Добио је цемент и још успут измамоу у гвожђари кутију коломасти БЂ КДН 64; – *И таман* би требало да још за то сазнају они докони и поспрдљиви *Козињани*. Растелалиће и разгласити у три парохије, па нећеш жив остати БЂ КДН 97–98; – *Илија* је бенастији од сваке краве па опет иде. Још се напије ко мајка па само забације ону своју дрвењачу БЂ КДН 126.

Свуда би у наведеним примерима неексплицитна заменица имала облик номинатива и функцију субјекта реченице: – *Авдага Османгић није више силазио у касабу. Издахнуо је он // Он је издахнуо те исте зиме...*; – *То је био млад, ситан и блед човек, мрких кадифастих очију тужна погледа. Био је он // Он је био неизрециво бојажљив и ћутљив*; – *Млади рабин је премирао од страха. Није он // Он није имао снаге да одува дим од себе...* – Свуда је

уведена реч у ствари сувишна. Стога су трансформацијске варијанте стилски активне – и обележавају погоршање у односу на полазну. Стилски је неутралнија варијанта са субјектом на почетку (друга од две дате трансформацијске могућности), али 'он' у њој више бode очи као плеонастични елеменат.

б) Лична заменица, дакле, у служби субјекта конгруенцијских реченичних структура – како нешто више рекосмо, – није синтаксички, ако није лексички неопходан елеменат дискурзије. То ће се на свој начин показати у следећим примерима:

– Сваке вечери, откад су настале врућине, до неко доба ноћи напаса *Лујо Јаблана*. Пази *га* као очи у глави. Два пута *га* на недјељу соли. И ужину с њиме полови. Воли *он* *Јаблана*, јер је *Јаблан* најјачи бак у цијелој околици ПК Ј 13; – *Лујо* се поноси. Остале говедаре и њихове бакове поношљиво презире. Усред гробља смио би *он* ноћити, кад је *Јаблан* с њиме ПК Ј 13.

Заменица је употребљена не у следећем исказу, већ једно или два места даље. У оба случаја ред речи показује да ју је писац узео као стилски активно средство, али ни као стилски неутрални члан конструкције не би била сувишна, исп. трансформисане варијанте: – *Сваке вечери, откад су настале врућине, до неко доба ноћи напаса Лујо Јаблана. Пази га као очи у глави. Два пута га на недјељу соли. И ужину с њиме полови. Он воли Јаблана, јер је Јаблан најјачи бак у цијелој околици; – Лујо се поноси. Остале говедаре и њихове бакове поношљиво презире. Он би усред гробља смио ноћити, кад је Јаблан с њиме.*

Друга је ствар што би и форме без употребљене заменице биле синтаксички потпуно легитимне. Нас занима сада легитимност форми са употребљеном заменицом, која је такође ван сумње. Закључујемо да се потреба за заменицом, или поновљеном именицом, јавља на оном одстојању на којем почиње слабити осећај за тематско јединство дискурса. Правило које одавде следи доста је јасно: репетиција номиналних јединица, или њихова прономинална супституција, неопходна је као средство за одржање тематског јединства текста или дискурса. Анафоричка функција овде је постављена на исти план са семантичком асоцијативношћу поновљених јединица. И једно и друго имају улогу одржања семантичког континуитета излагања, као и тематског јединства текста.

6. Не само личне, него и друге, посебно демонстративне заменице, могу се наћи у улози семантичког организатора текста или дискурса, испољавајући такође анафорску асоцијативност.

1) Прво ћемо навести конструкције са именски и придевски употребљеним демонстративима:

– Како да *му* вјерујеш? Не хода *тај* више по рођеној мајчици земљи БЂ КДН 24; – Тога послижеподнева иза оних скалина изишло је у свијет једно *сироче*. На први поглед *то* је остао онај исти малишан који се тамо завукао БЂ КДН 42; – Кафа, шта је у нашој кући *кафа*? *То* је чест и подворење којим госта дочекује домаћица БЂ КДН 15;

– Туђи цар положио руку на њих и туђа вера завладала. *То* излази јасно из ових крупних речи и нејасних порука ИА Ћупр 139; – За целу касабу и за сав срез он је оличење српске цркве и свега онога што народ назива и сматра хришћанством. И више од *тога*,

свет у њему гледа српског свештеника и старешину уопште ИА Ћупр 143; – Знало се да он пише хронику најважнијих догађаја у касаби. И *то* му је код грађана стварало глас ученог и изузетног човека ИА Ћупр 146; – Свега је било, али жене, у свом лику, нису се никад задржавале ни седеле на капији, ни хришћанске ни, поготово, муслиманске. Сад се и *то* променило ИА Ћупр 164; – Стрица Ницу први пут су оженили кад му је било једва шеснаест година. Све је *то*, канда, било против његове воље БЂ КДН 6; – Замисли кад цар цара мазне вилама по испреплетеној златној круни! Звони *то*, брате, их! БЂ КДН 27; – Стриц Ницо, онако незлобив и добродушан, био је душу дао за то да се од њега и преко њега дозна све што ти драго о сеоском животу. *То* је мала учитељица осјетила БЂ КДН 135.

Примери нам нису особито репрезентативни што се тиче лексичке стране заменичких речи: у скоро свима је употребљена заменица 'то'. Нисмо све најпрецизније ни маркирали, јер би то тражило да истакнемо много више речи него што смо учинили. Али поделили смо их ипак у две групе, и то по једној особености која је врло важна, а која ће се показати кад их упоредимо.

(а) У првом примеру заменица 'тај' идентификатор је истог садржаја као и лична заменица у облику датива 'му' из претходног исказа, што значи да се преко ове даље ослања на претходни контекст, реализујући своју анафоричку функцију. У другом и трећем примеру заменица 'то' има функцију супституента именице 'сироче', односно 'кафа', из претходног исказа. Анафоричност је слична по природи као код личне заменице.

(б) У другој групи примера, међутим, заменица 'то' друкчије успоставља везу са исказом који јој претходи. Ту смо особеност већ сусрели при прегледу парентетичке анафоризације, али ћемо је још једном помно размотрити. Не може се, како смо већ рекли, издвојити посебна називна реч на коју се 'то' ослања, већ се она односи на целину исказа, на његов садржај као глобално јединство. Помније ћемо разгледати неке примере ради прецизног увида: – *Туђи цар положио руку на њих и туђа вера завладала. То излази јасно из ових крупних речи и нејасних порука*; – *За целу касабу и за сав срез он је оличење српске цркве и свега онога што народ назива и сматра хришћанством. И више од тога, свет у њему гледа српског свештеника и старешину уопште*; – *Знало се да он пише хронику најважнијих догађаја у касаби. И то му је код грађана стварало глас ученог и изузетног човека*; – *Свега је било, али жене, у свом лику, нису се никад задржавале ни седеле на капији, ни хришћанске ни, поготово, муслиманске. Сад се и то променило*. – У последњем примеру: што се променило, јесте целина онога описаног претходним исказом: неизлазак жена на капију да тамо стоје или седе. Што је стварало мудерису добар глас, било је сазнање да пише хронику. Више од онога што се описује потоњим – јесте оно што је описано у претходном исказу. Што се може закључити из крупних речи на плакатима освајачевим, јесте оно што је садржано у претходном исказу тог примера као целини, или – уколико има реченичну (моноклаузалну) форму – бар његовог предикативног језгра (код поликлаузалних конструкција по правилу су обухваћена сва предикатска језгра, ако су релевантна са гледишта анафоризације).

Заменица овде нема само анафорску функцију, већ и неку другу коју нам ваља некако описати и дефинисати. Пре свега, наше аналитичке фор-

мулације тешко су се дале уобличити без исте те заменице коју описујемо, што значи да су циркуларне. Али и поред тога дају нешто за наш увид у природу односа о којима говоримо: садржај претходног исказа или смо сажели именицом (‘неизлазак’, ‘сознање’), или заменицом ‘оно’. У њих се улива значење доминантних речи, а то су у полазним формама углавном лични глаголски облици у предикату. Дакле, вербална перспектива сигнификације денотата у полазним формама замењена је номиналном, као прво; и друго: садржај је глобализован, занемарена је рашчлањеност тематике, и сведена у јединствен тематски оквир. Рећи ћемо да је извршена супстантивизација и тематска глобализација садржаја претходног исказа.

2) Чести су у оваквој функцији и заменички прилози:

– Због тога очево ‘да’, које је веже исто као и оно њено ‘не’, мораће изаћи пред кадију са Мустајбеговим сином... Али *исто тако* зна, и исто тако добро и посигурно, да после тога не може њена нога ступити у Незуке ИА Ћупр 122; – У мешмеми је пред кадијом обављено венчање. *Тако* је одржана реч којом је Авдага дао своју кћер за Мустајбегова сина. Затим је мала поворка кренула пут Незука ИА Ћупр 124; – Изгледа као да се играју. *Тако* су неразумљиви и неозбиљни у очима света сви ти њихови послови ИА Ћупр 156; – Кад им је већ до рата, требало би цареве извести на какву ледину, сваком у шаке по једне виле и нек се туку па ко надјача. *Тако* би људи сиромаси остали на миру БЋ КДН 27; – Ето, још ћемо дочекати да нам и жандари пред кућу дођу, а због чега! *Тако* ти је то кад Ћопићи окрену продавати своје псе БЋ КДН 100; – Охлади се једна жена од главе до ножних прстију: није богме шала кад се такве ријечи одваљују. *Тако* само говоре људи кад се одмећу од сваког реда БЋ КДН 142;

– Половином августа Аустријанци су ушли у Сарајево. Мало *затим* била се несрећна битка на Гласинцу ИА Ћупр 131; – Наравно, ми нит знамо имена царева нити знамо чији су, гледамо брошић више задивљено него ли завидљиво, али једног дана сазнајемо да је један од царева Турчин. *Тада* већ привирујемо у брошић пажљиво БЋ КДН 31; – Дођу тако неке године и с њима невоље и напасти невидовне којима се нико није надао. Удара се *онда* у звона наопако... БЋ КДН 115;

– Али у кућама, и то не само турским него и српским, није се ништа мењало. *Ту* се живело, радило и забављало по старом начину ИА Ћупр 156; – Мало ко од грађана одлази на капију, јер је увек пуна војника. *Ту* седе, певају на разним језицима, шале се ИА Ћупр 155; – ...и даље настави да задиркује све док стричева кола не заронише у буквик. *Ту*, у прастарој мудрој тишини, расплину се стричев гнев БЋ КДН 16; – Да докинем ту магловиту збрку, јурим у поље, међу чобане. *Тамо* је све чисто, отворено и сунчано БЋ КДН 30; – Па заборављајући на пријекор који је добио, он је наставаљао, живо, занимљиво, да нам описује поход јазавчеве породице на кукурузе. Био је *ту* и тата јазавца, стара искусна лоповчина БЋ КДН 121; – Они још не слушају туђих разговора, па с у увијек негђе око куће, откривају непознат свијет гдје се вјечито нешто лепрша, плъуска и трчи. *Одатле* се само долива БЋ КДН 104.

(а) Двоструко ‘исто тако’ у потоњем исказу првог примера квалификује предикат реченице, глагол у презенту ‘зна’. Али то не чини приписујући му сопствени садржај, већ упућујући на предикат ‘мора’ у реченици из претходног исказа. Тако овај заменички прилог остварује своју анафорску функцију, и тако утиче на зближавање двају исказа. У другом примеру исти прилог ‘тако’ описује начин вршења радње предиката реченице у којој је употребљен: *одржана је реч*. Но о начину не извештава сам, већ опет упућујући на претходни исказ, и реченични предикат у њему: *обављено је венчање*. Слично је и у трећем примеру, с тим што се сада прилог ‘тако’

позива на целу једну реченицу из претходног исказа: *као да се играју*. Овде описана анафоричност има и једну посебну улогу коју смо описали у поглављу о конексији и конекторима као специфичан начин успостављања везе међу исказним формама (Симић и Јовановић 2002: 224).

(б) Прилог 'затим' у другом примеру из исте групе: – *Затим је мала поворка кренула пут Незука* – инсистира на времену вршења радње предиката *кренула је*. Он то опет не чини по себи, већ у ослонцу на полазни исказ, први у овом примеру, и предикат 'обављено је', извештавајући да се предикат којем време одређује – реализује после онога на који се ослања: ...*обављено је – затим је кренула...* Исто то значење, и на исти начин остварено, има прилог 'затим' и у примеру из друге групе: *ушли су Аустријанци – затим је била битка*. По сличном начелу временски су одређени предикати прилозима 'тада' и 'онда' у следећа два примера, али не по сукцесији међу предикатима, него по истовремености, што одговара прилошком значењу прилошких речи. Опет препознајемо и конексиону функцију прилога.

(в) Прилог 'одатле' одредба је места где почиње реализација глагола у предикату 'долива се'. Али ни он ту функцију не обавља по себи, већ у ослонцу на место вршења радње предиката 'су око куће' из одговарајуће реченице претходног исказа. На сличан начин функционише прилог 'тада' из следећег издвојеног примера, с тим што наглашава истовременост реализације предиката који временски одређује и онога на који се ослања.

(г) Прилози 'тамо' и 'ту' из последње две групе примера функционишу као претходно описани, једина је разлика у томе што је предмет квалификовања није временска блискост него идентитет: *јурим у поље – тамо је све исто; у кућама се није мењало – тамо се живело*.

Већ смо у прегледу парентетичких конструкција утврдили природу анафорике наведених речи: оне заправо квалификују један исказ у ослонцу на други, и тако између њих успостављају везу, а истовремено и семантичку хијерархију међу њима (по правилу је исказ којем припадају оквалификован као спореднији, у односу на онај на који реч упућује: – *Половином августа Аустријанци су ушли у Сарајево. Мало затим била се несрећна битка на Гласинцу*. – Обрт 'мало затим' не само да утврђује временски след догађаја, него потоњу радњу приказује као споредни факат, временски одмерен према претходној као тематском стожеру и временском изходишту. Таква је функција заменичких речи свакако синтаксички релевантна, и већ је потврђена као везна, конективна.

3) Посебан, и врло занимљив случај представљају супституције какве смо нашли у следећим примерима, и у којима је супституент присвојна заменица:

– *Аустријанци су прилазили полако. Њихове* предстраже су са друге обале угледале пред каравансерајем поред моста она два топа ИА Ћупр 137; – И у *non-Николином* животно била је једна сенка. *Његов* брак је остао без деце ИА Ћупр 144; – *Мудерис* није био мање уплашен. Сва *његова* речитост и цело достојанство ученог човека напустили су га јутрос одједном ИА Ћупр 147; – Ово је *дијете* одрасло. Оно је *његова* старевина ПК Ј 23; – Дошла је и кнежева *Драгиња*. *Њезина* жута дјевојачка марама украшена је уском траком БЂ КДН 37; – Негдје далеко, иза девет брда, иза девет ријека, расте на бријегу усамљено *дрво*. У *његовим* гранама савила гнијездо чаробна птица БЂ КДН 39.

Присвојна заменица образована према личној обавља своју анафорску функцију – тиме и функцију повезивања двају исказа – исто тако добро као остале наведене заменичке речи. Она то, међутим, чини на специфичан начин: – *Аустријанци су прилазили полако. Њихове предстраже су са друге обале угледале...* – Заменица 'њихове' упућује на именску реч 'Аустријанци' утврђујући припадност 'предстража' њима. Посесија је овде подлога за успостављање везе двају исказа, као што је горе био начин, време или место реализације садржаја.

7. На периферији анафоричких функција, и организацијске улоге у скупу исказа, налазе се речце за изузимање као у примерима:

– Већ сутрадан мост је био оно што је. *Само* је деци из оног нараштаја остала у очима нова и необична слика ИА Ђупр 163; – На стрњишту испод села, у једној забрдици, скупιο се Лујо, сав под хаљиницу. *Само* му вири пјегаво лице с крупним, грахорастим очима ПК Ј 13; – Окренеш се – не видиш ништа. *Само* чујеш како ријека уједначено хуји и осјећаш како тешко дише ледена, јесенска ноћ ПК Ј 29; – Зађосмо у маглу. *Само* се још подалеко иза нас види влажан, бљедуњав траг од мутне свјетлости ПКЈ 51; – Све прође и мину. *Само* га још запахњује мирисни слатки дах сјећања и успомена на прошле дане ПК Ј 57; – У чистој миришљавој собици дубока тишина. *Само* је тихано претржава Видино убрзано дисање ПК Ј 60-61;

– Сви га радо слушају, али сви се, увредљиво брзо и лако, тријезне и иза леђа га називају лажовчином. *Једино* ми, дјеца, остајемо непоколебљиво уза њ и опчарано се хватамо за његове приче БЂ КДН 24.

Речју 'само' или 'једино' садржај исказа којем припада изузима се из садржаја претходећег. На тај се начин успоставља веза међу њима: – *Већ сутрадан мост је био оно што је. Само је деци из оног нараштаја остала у очима нова и необична слика.* – Мосту као објекту супротставља се слика бљештаво осветљенога тога истог моста као његов елеменат, као нешто што он изазива у сећању или сл. То је схваћено као део опште представе моста, који се исказом: – *Само је деци из оног нараштаја остала у очима нова и необична слика* – тај део изузима.

8. Врло је значајна једна додатна околност с којом смо се сусрели анализирајући грађу, објашњавали је узгред, али коју нисмо до краја схватили. Сада је време за систематску интерпретацију и дефиницију њену. Овде смо се поново сусрели са конексијом и конекторима³. Вратићемо се стога неким примерима и размотрити их поново са тога додатног гледишта.

(а) У већ анализираном случају (т. 3, под а): – *У ствари та хроника није била ни опширна ни опасна. За пет-шест година, откад је мудерис води, она је испунила свега четири странице једне мале свеске* – анафорску функцију лична заменица у оба случаја остварује као лексичка јединица идентификацијског типа, упућујући из друге перспективе на садржај именице 'хроника'. Односи између прономиналног супституента и номиналног супститута по томе врло живо подсећају на односе у апонираној конструкцији. И тамо и овде спрегнути су контекстни синоними, тј. сигнификатори једнога и ис-

³ О конексији, конјункцији и трансјункцији исп.: Јовановић 2005: 301–319; Јовановић Симић 2015: 1–16.

тог денотата. И овде и тамо један од сигнификатора осећа се као важнији (именички дискриминатор), други мање важан, секундаран (прономинални идентификатор). Разлика ипак постоји, а састоји се у томе што се веза међу сигнификаторима не може сматрати синтаксички релевантном. Стога је неопходно разликовати уже синтаксичку од несинтаксичке или текстовне конекције (исп.: Јовановић Симић и Симић 2015). Ова друга је успостављива пре свега међу посебним исказним структурама, интерсентенцијална је по позицији. Прва је претежно унутарисказна, или интрасентенцијална.

(б) У неанализираном примеру (исп. т. 6, под а): – *Стрица Ницу први пут су оженили кад му је било једва шеснаест година. Све је **то**, канда, било против његове воље* – обрт 'све то' – као што је показано у сличним случајевима – супститутивну функцију обавља у односу на цео претходни исказ, кондензујући његов садржај на начин који га чини подложним номинирању помоћу једне од саставних речи или њиховог номиналног еквивалента (нпр. овде Ницина рана женидба или сл.). И између тако кондензованог исказа, као супститута, и његовог супституента, формирају се односи као у апонираној конструкцији⁴: Ницина рана женидба – 'то'. Ова условна апозиција омогућује, без сумње, зближавање двају исказа, али не до нивоа синтаксички релевантних интерсентенцијалних односа. Конекција је и овде текстовног типа.

(в) У примеру (исп. т. 6, под б): – *Негдје далеко, иза девет брда, иза девет ријека, расте на бријегу усамљено дрво. У његовим гранама савила гнијездо чаробна птица* – односи су друкчији, и врло специфични. Значење посесије овде је објашњиво као однос парцијалности према глобалности садржаја (исп.: дрво – његова грана). Отприлике као да је хипероним парцијално супституисан хипонимском јединицом. Сигнификацијска асиметрија подсећа донекле на однос зависне речи према управној у синтагматици (исп. однос атрибута према именици), али не у целини. Можда је боље и овде говорити о апозицији, али асиметричној, познатој само случајевима контекстне кохезије.

(г) Узећемо још пример (т. 8, под а): – *Све прође и мину. Само га још запањује мирисни слатки дах сјећања и успомена на прошле дане.* – Супротстављеност генералне перспективе парцијалној врло је видна чак и на лексичком плану, где функционишу речи 'све' и 'само'. Видимо да је узимање у ствари случај хиперонимско-хипонимске везе, али остварене другим средствима, не чистом сигнификацијом, већ апстракцијом њеном као елементом смисла. Битно је да је и овде сигнификацијска еквиваленција, наравно парцијална, основ за тумачење односа међу исказима као посебног типа апозиције: остварује се и даље на текстовном нивоу.

9. Сводећи расправу о прегледаним интеграцијом донекле захваћеним исказним формама закључићемо да постоје врло важна, и каткада за познавање лингвистичке физиономије текста врло значајна начела узајамног повезивања исказних форми која не морају бити чисто синтаксичка по карак-

⁴О апозицији и апонирању исп.: Симић и Јовановић 2002: 227.

теру. Та међуисказна – тематском или интенционалном природом дискурзије условљена начела – сигурно представљају основицу лингвистичких форми повезивања јединица у тексту. Али вањски симптом интерсентенцијалне везе јесте пре свега делимичан лексички идентитет, или лексичко понављање, како смо га ми овде схватили. Он сведочи о делимичном тематском идентитету или преклапању исказних форми. Сем понављања, и управо у сврху његовог избегавања, тематско преклапање може бити обележено лексичком супституцијом – помоћу блискозначница или прономиналних супституената.

Разлика у средствима обележавања семантичког преклапања омогућава варијацију и стилску промоцију неких интегративних конструкција захваћених семантичком хомогенизацијом.

4. Интегративни спојеви (2): везничка међуисказна конекција и интерсентенцијална колокација

1. Већ смо у више случајева утврдили интензивну узајамност исказних форми. Од свих је најјачи утисак у том правцу оставила секвенца у којој за питањем следи одговор. Поново ћемо се вратити тим секвенцама, и размотрићемо следеће две групе примера:

– Шта је било између Авдаге Османагића и Мустајбега Хамзића, како је Мустајбег затражио Фату за свога јединца Наила и како му је преки и честољубиви Авдага дао девојку? *То никад нико неће знати* ИА Ђупр 119; – Зашто је то тако? *Нит ја сам знам, нит ми се пита кога* БЂ КДН 37; – Куда ћу? *Не знам ни сама* ПК Ј 54;

– Како и на који начин, *то никад нисам сазнао* БЂ КДН 11–12; – Кроз душу му струји слатка, неодољива чежња. За чим – *ни сам не зна* ПК Ј 59.

Подвукли смо одговоре да бисмо их лако распознали. Видимо да их има два типа по саставу – једни су са заменицом 'то', други без ње; једни су одвојени од питања међуисказном, или како смо је друкчије назвали – интерсентенцијалном паузом, граfiјски обележеном помоћу упитника у претходећем, и великог слова у потоњем исказу; и други унутарисказном или интрасентенцијалном: зарез између формација, мало слово, и без упитника.

(а) Демонстратив 'то', са својом анафоричком асоцијативном моћи, значи важно појачање узајамности питања и одговора у првом овде наведеном примеру. Примећујемо још једну особеност овога примера: питање одржава своју упитну, значи узлазну тонску линију, иако структурни тип којем припада то не захтева. Занемаримо ли је, тада и пауза нема више исти карактер, а оба исказа знатно се приближавају један другоме: – *Шта је било између Авдаге Османагића и Мустајбега Хамзића, како је Мустајбег затражио Фату за свога јединца Наила и како му је преки и честољубиви Авдага дао девојку, то никад нико неће знати.* – Умањена пауза није више довољна да обезбеди изговорну аутономију оба исказа, и они на неки начин бивају стављени у јединствен оквир: обухваћени јединственим тонским луком. Тај лук, и поред паузе, оцртава се тако што први исказ добија полуузлазни тон

својствен нпр. незавршеној конструкцији обележеној тротачком, а други се прилагођава томе преузимајући улогу завршног дела секвенце. Али ова структурна прерада није, наравно, ни потпуна ни чврсто постављена, па и изговор стегнуте конструкције није ни довољно одређен ни стабилан. И заиста: разлика између полазне и верзије добијене трансформацијом у нашем примеру није ни практично јасно оцртана, нити лингвистички лако објашњива. Најбоље је говорити о прелазним формама између синтаксички повезаних и дискретних исказних секвенци. За сада остављамо по страни улогу примарно упитних форми, тј. ознака упитности, у новим условима. Занимаће нас искључиво могућност изговорног приближавања исказних јединица, и њиховог укључења у заједнички скупни исказни комплекс. Ту ћемо појаву назвати термином колокација.

(б) Зачудо, иако немају анафоричког појачивача узајамности, и следећа два примера из прве групе понашају се на исти начин, тј. допуштају прераду у моносентенцијалну структуру: – *Зашто је то тако, нит ја сам знам, нит ми се пита кога; – Куда ћу, не знам ни сама.*

(в) Колокација форми није само ствар експеримента, већ је и нормални процес у тексту, одн. дискурсу. Сведочанство пружају примери друге групе, које смо ексцерпирали управо у изговорно обједињеној форми: – *Како и на који начин, то никад нисам сазнао; – Кроз душу му струји слатка, неодољива чежња. За чим – ни сам не зна. – Унутарисказни односи могу се обратном трансформацијом такође преиначити у међуисказне: – Како и на који начин? То никад нисам сазнао; – Кроз душу му струји слатка, неодољива чежња. За чим? – Ни сам не зна.*

(г) Последњи пример разликује се од осталих интерпункцијски утолико што је на месту које нас занима и у сраслој верзији постављена црта, која упозорава на нешто израженију паузу него што је може сугерирати запета. Ми смо црту у реконструисаној форми намерно задржали, али то вероватно није неопходно, јер и верзија без црте упућује на прелом интонације и дубоку паузу која услед тога настаје: – *За чим? Ни сам не зна. – Осећамо да уклањање црте није изазвало ништа посебно у могућој фонијској репродукцији. Друкчије је у полазној, тј. стегнутој форми: – За чим, ни сам не зна. – Замена црте зарезом повезана је са осетним померањем у прозодијској представи посматране конструкције.*

2. Све су ово, наравно, познате ствари, и о њима не би овде ни требало дуже говорити да није једнога додатног момента који нас у овој расправи посебно занима.

2.1. Наиме, две верзије изговорног, тј. тоналитетског обједињавања исказа – она са зарезом и она са цртом – нису једна и иста форма, већ две различите. Оне сведоче о различитим могућностима, и различитим ступњевима приближавања колоцираних форми. Конструкције са зарезом показују виши ступањ сраслости од оних са цртом. Говорићемо стога о два ступња колокације, о простом примицању, концентрацији сентенцијалних структура, које сада добијају вид сентентоида, – и стезању, или *атракцији*.

2.2. Потребна нам је још једна напомена о врстама колокације, али она се тиче размештаја колоката. Према свему што смо говорили о колокацији (Симић и Јовановић 2002: 265), излази да они следе један за другим. Ваља нам, поред тога, говорити о уметању колоката – о колокативној парентези, или боље о парентетичкој колокацији, на једној страни; и о адитивној – о додавању једног колоката другоме. У овом раду говорићемо само о адитивној колокацији.

3. Као што видимо, приметљив на тексту, и на први поглед примарни скуп дистинкција између примакнутих и стегнутих конструкција – јесте интерпункција. У току анализе стећи ћемо нешто прецизнији увид и у улогу интерпункцијских ознака, и у типологију ових појава. За почетак расправе ипак је добро кад се за ослонац могу узети лако уочљиви параметри. Зато ћемо ми анализу и започети разврставши грађу према интерпункцијским одликама секвенци. На једној страни, у оквиру 'примакнутих' секвенци, обрадићемо оне код којих су поред црте употребљени двотачка тачка са запетом и црта. У оквиру 'стегнутих' – секвенце обележене запетом.

4. Ваља нам унапред указати на једну интересантну појаву која прати све фазе хомогенизације: сентентоиди на свим ступњевима примицања, стежања и даљих интегративних процеса, праћени су – одн. боље речено: омогућени су или условљени – истим оним семантичким и структурним појавама које смо утврдили на међуисказним, односно интерсентенцијалним релацијама: а то су понављање, прономинализација и редукција, на вањском плану, те изосигнификативност, косигнификативност, хомосигнификативност, односно имплицативност, експланативност итд. – на унутрашњем. Време да објаснимо мање познате термине којима ћемо се у даљој анализи често служити.

(а) Изосигнификативност јесте однос речи, описних структура или исказа који упућују на различите садржаје из исте семантичке сфере. Такви су нпр. временски адвербијали у следећим узастопним исказима: – *Борис рано устаје, али се ретко кад појављује из куће пре дванаест.* – Прилог 'рано' и предлошко-бројевна секвенца 'пре дванаест' показују време, али сваки за себе, независно од онога другог.

(б) Косигнификативност је однос речи, описних конструкција или исказних форми које упућују на суседне садржаје, тј. на делове неког заједничког денотата, као нпр. у стиховима Б. Радичевића: – *Глава клону, лице потавнило, / Боловање око ми попило.* – Речи 'глава', 'лице' и 'око' елементи су људског организма. Косигнификатори описују тај организам у болесном стању, упућујући на његове делове по неком реду.

(в) Хомосигнификацијски однос постоји међу речима, описним структурама или исказним формама када упућују на исти денотат, али не делећи га, већ обухватајући га заједнички, по правилу сваки из свог угла посматрања: – *Пера је заљубљен – он само прича о Мирјани.* – Факат Перине заинтересованости за Мирјану описан је два пута, али оба пута са различитих гледишта: једном се упућује на његове осећаје, а други пут на говорну активност преко које се осећаји испољавају. Посебни случајеви хомосигни-

фикативности јесу хомотемпоралност (истовременост), хомолокалност (истомесност) и сл.

(г) Посебан случај хомосигнификације јесте и хиперсигнификација и хипосигнификација. Настаје између две речи, описне структуре или исказне форме када једна описује неки садржај у целини, а друга његов ужи део: – *Мирјана је сва процветала: очи јој сијају од среће, а радост избија из сваког покрета.* – Друге две јединице упућују на појединости из круга факата описаних првом у целини. Друге две су хипонимски сигнификатори, а прва хиперонимски.

(д) Из ове серије употребљавамо још један термин контингентност. – Можемо рећи: то је општа ознака свих врста семантички конвергентних форми, свих оних које долазе у међуоднос на основу идентитета, суседства или било какве кореспондентности тематских садржаја. Употребљавамо га кад није од важности, или није лако прецизније одредити тип семантичке везе међу речима, описним структурама или исказима.

(ђ) Још је код нас могуће срести и термин хетеросигнификативност: ознаку за разнозначне јединице, када је на то потребно скренути пажњу. Овде спадају такође и блискозначнице, јер су и оне заправо разнозначне.

5. Закључак о међуисказној узајамности

1. Заиста се у анализи показало да оно што се дешава на међупростору између самосталних исказних форми не само да по значају превазилази границе оказионалног, већ и по структурној и комуникативној функцији има карактер високе лингвистичке регуларности. И још више: тек пратећи те појаве, и трудећи се да их разумемо и теоријски објаснимо – ми постајемо свесни законитости које владају на унутарисказном плану: многи процеси са интересентенцијалног преносе се на интрасентенцијални ниво, и развијају се даље у међуконструкцијске, као и међуклаузалне процесе.

2. Процеси међуисказне хомогенизације, према томе, јесу закономерна лингвистичка појава. Они се јављају у различитим видовима, имају карактер ступњевите развојне линије са узлазним еволуцијским током. Пратили смо их од почетног стадијума чисто семантичких и смисаоних узајамности до прилично унапредовале структурне хомогенизованости: од простих међуисказних односа до унутарисказних релација међу сегментима који га као сентентоидне форме чине.

а) Семантичка узајамност, узета по себи, јавља се у више категорија, и те се категорије на овај или онај начин понављају на различитим ступњевима структурне хомогенизације. Три су темељна типа што смо их могли издвојити и посматрати у анализи грађе: (аа) Први је тип полисентенцијалних структура које описују блиске тематске садржаје, имају контингентне денотате, или и неке заједничке елементе денотата. (аб) Други је ступањ извесна изговорна сраслост исказних форми која сведочи о њиховом приближавању

– колокацији. Изговорна сраслост испољава се у обједињавању интонацијских кривуља у једну мање–више континуирану. Искази губе самосталност и постају на неки начин чланови једнога и истог: постају сентентоиди. (ав) Колокацију смо објаснили као двостепену појаву. (1) Први степен је окарактерисан као лабавија веза, интерпункцијски обележена двотачком, тачком и зарезом, или каткада цртом, а изговорно нешто дубљом паузом међу сегментима. (2) Други је степен обележен вишим јединством интонације, а интерпункцијски зарезом међу сегментима.

б) Приближавање исказних форми условљено је не примарно говорним, већ семантичким моментима. Говорни долазе као последица. Семантичке односе који на то утичу објаснили смо такође на неки начин као ступњевиту појаву. Приказаћемо је у обрнутој хијерархији. (ба) Први, највиши ступањ јесте хомосигнификативност, то јест 'синонимност': – две и више форми на различите начине описују исти тематски садржај, и повезане су као 'парафразне', као узајамно апониране конструкције, као опис и његово објашњење, као конкретни опис и апстрактна интерпретација итд. (бб) Други тип је у ствари посебан случај 'хомосигнификативности'. Ради се о могућности 'хиперсигнификативног' упућивања на тематски садржај као целину, и његову 'хипосигнификативну' парцелацију по начелу 'контингенције'. 'Хиперсигнанс', дакле, обухвата целину садржаја, 'сигнатума', док га 'хипосигнанси' деле и као целина образују 'синонимну' структуру у односу на њега. (бв) Трећи је тип однос 'косигнификативности' – две или више форми парцелишу један и исти денотат, и сигнификују свака свој део. (бг) Трећи тип налазимо код тзв. 'изосигнификативних' кореспонденција: форме описују дистинктне садржаје из једне и исте семантичке сфере – предметност, временске односе, простор, апстрактне сигнификате различитих врста итд. (бд) Сви наведени типови, опште узев, јесу случајеви међусказне или међусентенцијалне тематске 'контингентности' – искази парцелишу стварност и описују делове на овај или онај начин. Сем просторне везе, помоћу које је најбоље представљена предметна целовитост теме, или суседство, сродност тематских садржаја, овде спадају временска и узрочно-последична, имплицативна веза међу елементима, посматрана у свим својим видовима и појавним формама.

в) Што се тиче структурне интеграције, видели смо да се она јавља тек на вишим ступњевима семантичког зближавања, и то у више појавних облика. (ва) Понављање форми може бити схваћено, и стварно се узима као основа узајамности исказних форми. Понављање само може бити вишеструко – од стварне појаве истог лексичког облика у два или више исказа, преко облички варираних лексема, творбених варијаната итд., па даље преко хомонима и сличних појава, до паронимски кореспондентних форми које и не морају имати заједничких семантичких елемената или додирних тачака, већ остају на нивоу фонолошких кореспонденција. (вб) Понављање је често фактор стилског оптерећења текста, па уместо истих лексичких јединица долазе различите, које по различитим линијама упућују на исти садржај: ту су издвојени, прво, прономинални, и друго апозицијски супституенти.

Други имају карактер и функцију синонимних назива, а први – анафорских упућивача. Анафорика је врло интересантна појава у језику, и то не само по себи, тј. по томе што може послужити као основа за конекциону спрегу међу јединицама, већ и по томе што често изазива и супротну осетљивост супституисане јединице према супституентској – катафоричку функцију речи.

3. Анафорици – пре свега демонстративи, али и други различити заменички функциви – имају дакле способност упућивања на речи које супституишу, и успостављања узајамности с њима. Али из тога узајамног односа анафорских и катафорских јединица извире нешто ново: успостављање структурних контаката, па чак и творбеног сливања с њима. Тако створене конструкције и лексичке јединице заправо у себи обједињују две функције: катафорску и анафорску. Такве речи које владају способношћу истовременог упућивања и према претходећем (анафорски), и према потоњем контексту (катафорски) јесу праве релационе речи – везници.

4. Порекло везника, и њихове првобитне облике – ми дакле видимо у конекторима; а конектори су еволуцијски повезани са деиктичким речима и њиховом анафоричком и катафоричком асоцијативношћу. Присуство везника, са своје стране, говори о вишој фази хомогенизацијских процеса од оних које ми овде пратимо: односно о специјалној структурираности вишечлане форме – о фразној структури.

ИЗВОРИ

- БЋ Кдн 1964:** Бранко Топић, *Крава са дрвеном ногом*, Београд: Народна књига.
ИА Ћупр 1963: Иво Андрић, *На Дрини ћуприја*, Београд: Просвета.
ПК Ј 1961: Петар Кочић, *Јаблан и друге приповијетке*, Београд: Народна књига.
СЈ Обр 1991: Слободан Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, св. 1–2, Београд: БИГЗ.

ЛИТЕРАТУРА

- Белић 1999:** Александар Белић, *Опита лингвистика*, Београд: Завод за уџбенике.
Витгенштајн 1978: L. Wittgenstein, *Tractatus logico-philosophicus*, Sarajevo: Svjetlost.
Јакобсон 1966: Роман Јакобсон, *Лингвистика и поетика*, Београд: Нолит.
Јовановић 2005: Јелена Јовановић, „Конексија и конјункција – два типа везничких функција”, *Српски језик*, X, 301–319.
Јовановић Симић 2015: Јелена Јовановић Симић, „О ’конјунктиву’ и ’трансјунктиву’”, *Наш језик*, XLVI, 1–16.
Јовановић Симић / Симић 2015: Јелена Јовановић Симић и Радоје Симић, *Вербатологија*, Београд: Јасен.

- Симић 1998:** Радоје Симић (ред.), *Правописни приручник српскога књижевног језика*, Београд: НДСЈ.
- Симић 2001:** Радоје Симић, *Опита стилситика*, Београд: НДСЈ.
- Симић/Јовановић 2002:** Радоје Симић и Јелена Јовановић, *Српска синтакса*, св. I–II/III–IV, Београд: НДСЈ и Јасен.
- Стевановић 1991:** Михаило Стевановић, *Савремени српскохрватски језик*, св. I–II, Београд: Научна књига.

Jelena R. Jovanović Simić

ABOUT INTERIASISCAL CONVERGENCE AND HOMOGENIZATION OF SPEECH FROM
SYNTHESIS AND VERBATOLOGICAL GLORIA

Summary

At the border of structural and communicative syntax there is a whole series of questions about the nature and function of linguistic structures that, on the other hand, are communicatively individualized formations, and on the other hand, textual integratives – ie. the minimum unit of text structure construction. From this aspect, we will work in front of the reader (relying on the *Serbian syntax* – Simic and Jovanovic 2002), on some examples, to consider some relationships among independent statements in the speech series, to those who can not in any way be regarded as merged or integrated into a single form. By the way: under the convergence in this paper we mean the approaching of units at the semantic level, which can be marked by constructive reciprocity and pronounced unification, but it does not have to.

Key words: text, statement, attraction, homogenization

Душка Б. КЛИКОВАЦ
Филолошки факултет
Универзитета у Београду

О ЗНАКОВИМА У ПРАВОПИСУ (3): НЕРЕЧЕНИЧНИ (ПОМОЋНИ) ПРАВОПИСНИ ЗНАЦИ И НЕКОЛИКО НАПОМЕНА О ПРАВОПИСНИМ ЗНАЦИМА УОПШТЕ

У раду се најпре бавимо помоћним правописним знацима: коментаришемо једну употребу термина *помоћни правописни знаци* која се појавила у литератури, наводимо дефиниције помоћних правописних знакова дате у правописима, разматрамо инвентар интерпункцијских знакова који се могу употребити и као помоћни правописни, наводимо помоћне правописне знаке који се налазе у досадашњим правописима и коментаришемо критеријуме по којима се ти знаци укључују у правописе. Затим пажњу посвећујемо различитим аспектима правописних знакова уопште: њиховом именовању, начинима на које се читају наглас, односима међу њима и дефинисању свих правописних знакова заједно.

Кључне речи: српски језик, правопис, правописни знаци, помоћни правописни знаци, нереченични правописни знаци, правописна синонимија, правописна полисемија, правописна хомонимија

1. Увод

Први део овог рада (Кликовац 2017) био је посвећен подели правописних знакова (=свих знакова који се користе у правопису) на реченичне и нереченичне и терминима који се за њих користе; предложили смо термине *интерпункцијски* или *реченични* знакови (оба су традиционални термини управо с тим значењем), односно *помоћни* или *нереченични* (први термин су увели Пешикан и др. 1993, а преузели и Пижурица и др. 2010).

У 2. делу рада (Кликовац 2018a) бавили смо се реченичним знаковима – њиховом дефиницијом и њиховим инвентаром. Указали смо и на њихове одлике по којима се разликују од нереченичних знакова и због којих би, по нашем мишљењу, требали да имају посебно место у правопису: 1) они, бар начелно, одговарају елементима прозодије; 2) без њих се не може написати ни најједноставнија реченица; 3) њихово усвајање у вези је са усвајањем од-

ређених синтаксичких знања; 4) њима је могуће стилски нијансирати исказ. Поменули смо и да би се могла увести термилошка разлика између *правописних знакова у ужем смислу* – а то су они који се дописују словима, речима, реченицама или читавом тексту, и *правописних знакова у ширем смислу* – а то су они који се на другачије начине комбинују са словима: велико слово на почетку реченице, тип слова, белине. (Указали смо и на другачије решење – да се само они први знакови сматрају правописним, а да се ови други, уз рашчлањавање на пасусе, разбрајање на делове и фусноте, сматрају нечим чиме се правописни знаци „допуњавају” – како кажу Пешикан и др. 1993.)

У овом делу рада бавимо се најпре помоћним правописним знацима: коментаришемо једну употребу термина *помоћни правописни знаци* која се појавила у литератури (т. 2), наводимо дефиниције нереченичних знакова дате у правописима (т. 3), разматрамо инвентар интерпункцијских знакова који се могу употребити и као помоћни правописни (т. 4), наводимо помоћне правописне знакове који се налазе у досадашњим правописима, коментаришући критеријуме по којима се ти знакови укључују у правописе (т. 5).

Затим пажњу посвећујемо различитим аспектима правописних знакова уопште: њиховом именовању (т. 6), начинима на које се читају наглас (т. 7), односима међу њима (т. 8) и дефинисањем свих правописних знакова заједно (т. 9). Рад завршавамо Закључком (т. 10).

2. Једно термилошко питање

Видели смо (Кликовац 2017) да термин који би означио групу знакова који се не тичу реченице уводи тек Боранић¹⁰1951 [1921]. То је термин *правописни знаци*. Њега преузимају *Правопис 1960*, Симић и др. 1998 (и Симић 2003), Бабић и др. 2002 [1996], као и Шипка (2000). Анић и Силић 2001 употребљавају термин *правописни знакови у ширем смислу* (за разлику од оних у *ужем смислу* – реченичних).

Пешикан и др. (1993), већ у уводном делу поглавља о правописним знацима (стр. 253), за нереченичне знакове уводе термин *помоћни правописни знакови*:

У интерпункцији [=свим правописним знацима] се могу разликовати реченични знакови – који указују на границе пуних реченица и суреченица, на њихов карактер, као и на односе и одлике њихових делова – и помоћни правописни знакови, за различите посебне потребе.

Затим, мало даље на истој страни, кажу:

Најважнију улогу [међу свим правописним знаковима] имају они знакови који су неопходни за уобличавање писане реченице. То су пре свега тачка, као знак који заједно с великим словом показује границе пуних реченица, и запета или зарез, знак најбитнији за предочавање унутрашњих односа у реченици [...]. – Без зареза и тачке није могућно исправно писање ни најједноставнијих текстова, а многе реченице својим карактером и склопом изискују и друге реченичне знакове: црту, тачку са зарезом, наводнике, двотачку (или две тачке), заграду, упитник и (знатно ређе) узвичник.

Дакле, изричито се набрајају реченични знаци,¹ као што је јасно истакнута и њихова улога („најважнија“) међу свим знаковима, јер су „неопходни за уобличавање писане реченице“.

Преправљено издање овог правописа (Пижурица и др. 2010: 143), међутим, уноси извесну пометњу:

Интерпункцијски [=правописни] знаци су: тачка [·], запета [;], црта [-], тачка са запетом/тачка запета [;], наводници [„ „], упитник [?], узвичник [!], цртица [-] и остали правописни и помоћни знакови.

Наиме, није јасно по ком критеријуму су наведени баш ти знаци. Од реченичних знакова недостају бар двотачка и заграда (ако већ не и тротачка), а у списку се нашла *цртица*, која је нереченични знак. Биће да двотачка и заграда недостају грешком, јер о тим знацима аутори у наставку посебно говоре – и као о „интерпункцијским“ и као о „правописним“ [=помоћним правописним].² А цртицу вероватно ту помињу зато што и о њој говоре под посебним поднасловом (као што то чине и аутори правописа из 1993). Дакле, Пижурица и др. одступају од претходне верзије *Правописа српскога језика* утолико што, пре него што ће се посветити правописним знацима појединачно, не набрајају реченичне знаке, него неке правописне знаке.

Термин *помоћни интерпункцијски термини* користи и В. Брборић, али не дефинише његово значење, осим што га употребљава као комплементаран термину (дакле, и појму) *основни интерпункцијски термини*, који другде нисмо срели. Није јасно шта би овај други термин означавао, али би се из контекста као што је следећи (Брборић 2018: 68) могло закључити да се мисли на правописне знакове који су најчешћи:

Матичин *Правопис* из 1993. доноси ове термине, као основне: тачка, запета или зарез, црта, тачка и запета или тачка и зарез (тачка са зарезом), две тачке (двотачка), заграда, наводници, упитник, узвичник, цртица.

Ово су заиста знаци које Пешикан и др. (1993) обрађују појединачно, посвећујући свакоме посебан одељак означен одговарајућим поднасловом, док остале знакове обрађују у оквиру једног одељка под јединственим насловом „Остали правописни и помоћни знакови“. Аутори су се за то одлучили вођени првенствено припадношћу тих знакова реченичним знаковима – чију важност, видели смо, изричито наглашавају. А зашто посебно обрађују цртицу? Можда зато што о њој имају да кажу више него о другим помоћним знаковима (посвећују јој читаву страницу), а можда и зато да би истакли њену дистинктивност према црти; на ово друго упућује прва реченица унутар одељка посвећеног том знаку (стр. 290):

Док црта начелно служи у организовању и обликовању реченице, цртица у својој основној служби припада лексици, животу речи [...].

¹ Недостаје тротачка, коју очигледно не сматрају реченичним знаком – што није оправдано, али у чему нису усамљени (в. т. 4.2. у овом раду).

² Ту претпоставку поткрепљују и други пропусти на које се наилази у том правопису (в. Кликовац 2011а, 2011б).

Међутим, знакове које обрађују у појединачним одељцима и с одговарајућим поднасловима Пешикан и др. (1993) нигде не издвајају у посебну групу нити их називају посебним термином. То не чине ни Пижурица и др. (2010). Другим речима, ни у једном ни у другом правопису нема помена о „основним” правописним знаковима, односно о томе да је термин (и појам) *помоћни правописни знаци* комплементаран било чему другом осим термину (и појму) *реченичних знакова*. Тог помена има још мање у правописима у којима се не употребљава ни термин *помоћни правописни знаци*; упркос томе, В. Брборић (2018: 71) тврди:

Постоји [од Вука до данас] јасна подела на основне и помоћне интерпункцијске знаке, број основних је ограничен, док је број помоћних неограничен, а повремено ‘стижу’ нови знаци и нови термини.

Увођењем појма „основних термина” пометња коју уноси правопис Пижурице и др. (2010) претвара се у појмовну збрку. Наиме, питање учесталости одн. важности знакова релативно је питање и не тиче се суштинске разлике међу знаковима, а подела на реченичне и нереченичне знакове је начелне природе и заснована на природи знакова.³

3. Дефиниције нереченичних знакова

У правописима нема много покушаја да се дефинишу нереченични знакови.

Неки правописи их дефинишу као знакове који се везују за речи. Тако Броз (1892), како смо видели (Кликовац 2017), разликује знакове који се „употребљавају у писању ријечи” и оне који се „биљеже у писању реченица” (он је, узгред, и једини правописац који наводи прво нереченичне, а тек онда реченичне знакове). Слично томе, и *Правопис 1960* за те (у изворној терминологији *правописне*) знаке каже да се употребљавају „уз поједине речи”. Симић и др. (1998) кажу, неодређеније, да ти знаци „обележавају језичке јединице” (стр. 120).

Бабић и др. (2002 [1996]: 125) дају следеће објашњење: „Pravopisni znakovi služe zato da se odredi kako što treba čitati ili razumjeti. Tako npr. točka iza brojke označuje samo to da brojku treba pročitati kao redni, a ne kao glavni broj.” Проблем је, међутим, што помоћу дефиниције дате у првој реченици не бисмо могли разликовати нереченичне знакове од реченичних; да није додат пример, не би се тачно знало о којим знаковима је реч.

Зауостављамо се, тако на формулацији коју дају Пешикан и др. (1993: 253) – да „помоћни правописни знакови” служе „за различите посебне по-

³ Приметићемо и да сами аутори правописа из 1993. узвизник сматрају знаком који се у реченицама употребљава „знатно ређе” (в. други по реду цитат у овој тачки), што им не смета да га ставе у групу знакова који међу свим правописним знацима имају „најважнију улогу”, управо по његовом својству да служи „убличавању писане реченице”.

требе”. Наиме, ти знаци су толико разнородни да се може дати само врло уопштена квалификација, и пре свега негативна – да нису интерпункцијски.

4. Који се интерпункцијски знаци могу употребити као помоћни правописни

4.1. Како смо видели (Кликовац 2017), у неким правописима прави се разлика између реченичних и нереченичних знакова. Ево знакова који се у тим правописима наводе и као реченични и као нереченични, одн. оних чије се обе те употребе разматрају:

Знак	Термин којим се тај знак назива и правопис у којем се помиње као нереченични знак или чија се нереченична употреба објашњава
.	<i>тачка</i> (<i>Правопис 1960</i> , Симић и др. 1998), <i>точка</i> (Броз 1892, Боранић 1951, Бабић и др. ⁶ 2002 [1996], Анић и Силић 2001)
,	<i>зарез</i> (Бабић и др. ⁶ 2002 [1996], Анић и Силић 2001)
:	<i>две тачке</i> (Белић 1950, <i>Правопис 1960</i>), <i>двоје тачке</i> (Боранић 1951), <i>двотачка</i> (Симић и др. 1998), <i>двоточка</i> (Анић и Силић 2001), <i>двоточје</i> (Бабић и др. ⁶ 2002 [1996])
;	<i>точка-зарез</i> (Анић и Силић 2001)
–	<i>црта</i> (<i>Правопис 1960</i> , Симић и др. 1998, Анић и Силић 2001), <i>станка</i> (Боранић 1951), <i>цртица</i> (Бабић и др. ⁶ 2002 [1996])
– –	<i>црте</i> (Анић и Силић 2001)
=	<i>двострука цртица</i> (Анић и Силић 2001)
„ ” „ ” » «	<i>наводници</i> (Бабић и др. ⁶ 2002 [1996], Симић и др. 1998)
, ’	<i>полунаводници</i> (Бабић и др. ⁶ 2002 [1996])
?	<i>упитник</i> (Бабић и др. ⁶ 2002 [1996], Анић и Силић 2001)
!	<i>ускличник</i> (Бабић и др. ⁶ 2002 [1996], Анић и Силић 2001)
...	<i>три тачке</i> (Боранић 1951) <i>неколико тачака</i> (<i>Правопис 1960</i>)
() []	<i>обла</i> и <i>угласта заграда</i> (Белић 1950) ⁴ <i>заграда</i> (Броз 1892, Боранић 1951, <i>Правопис 1960</i> , Симић и др. 1998), <i>заграде</i> (Анић и Силић 2001, Бабић и др. ⁶ 2002 [1996])

⁴Белић (1950) уопште не говори о реченичним употребама овог правописног знака.

4.2. У овом списку наводе се неки интерпункцијски знаци који сасвим сигурно имају и нереченичне употребе. То су следећи (уз сваки ћемо навести његове најтипичније употребе као помоћног правописног знака):

- тачка, која се употребљава иза неких скраћеница, иза редних бројева (с одређеним ограничењима), у вишецифреним бројевима да, почев од краја броја, одвоји по три цифре итд.;
- зарез, који се употребљава у децималним бројевима;
- двотачка, која има и значење „према“;
- црта, која има и значење „од... до...“, а служи и да уведе ставке у набрајању (као што је случај са ставкама које читалац управо сад има пред очима);
- заграда, у коју се ставља факултативан део речи (нпр. *акцен(a)m*), и други део заграде, који се може употребити да означи редни број (уместо тачке и др. знакова) приликом навођења одељака.

Што се тротачке тиче, тај знак као интерпункцијски има две врсте употреба: (1) да стоји на крају реченице уместо изостављеног текста – било да је тај текст стварно изостављен или се само наговештава могућност да се он на том месту продужи, и (2) да означи дужу паузу унутар реченице, између двеју реченица или чак између два дела текста (опширно овај знак разматра Кликовац 2012). И у једном и у другом случају има прозодијски корелат. Само се у једном случају може сматрати помоћним правописним знаком: кад, обично у загради (угластој или облој), аутор њоме означава да је на том месту изоставио део текста. Тада се у гласном читању на том месту не прави пауза нити има неког другог прозодијског сигнала који би се бележио тротачком.

4.3. Да упитник и узвичник могу бити употребљени и као нереченични знаци, кажу Бабић и др. (2002 [1996]) и Анић и Силић (2001), али само Бабић и др. (2002 [1996]: 92) објашњавају која је употреба узвичника таква:

Као правописни знак ускличник се употребљава у заградима, сам или с гичејима *sic!*, *tako!*, кад се жељи истакнути да је што вјерно prepisano, pogotovu ако се преноси тискарска погрешка или кад се жељи упозорити читатеља да на то обрату посебну pozornost.

Реч је, очигледно, о таквој употреби упитника и узвичника за коју Пешикан и др. (1993: 290) кажу:

Упитник, узвичник или оба знака заједно пишу се у загради (облој или угластој) као знак ауторовог става према неком податку или тврдњи која се у тексту наводи. Упитник се овако употребљава кад аутор неки део текста који наводи сматра нејасним или кад се колеба у погледу интерпретације, а узвичником се често наглашава да је текст тачно наведен, тј. да није у питању омашка, иако навод може изгледати необично:

У запису је поменут и оков корица јеванђеља: „Бог да прости ковача Тому јере ми скова мајсторију[?] и приложи“. – Писар се, како је уобичајено, извињава за могуће грешке: „Не писа Дух свети и анђел, но рука грешна и дрвна[!] и очи дремљивљи“.

Иван оваких случајева заграђени упитник, узвичник или оба знака обично указују на ауторов негативан став (сумњу, неслагање, иронију и сл.) према ономе што се наводи. У овој служби каткад се пише и удвојени упитник или узвичник.

Поставља се питање – зашто би се ове употребе упитника и узвичника сматрале нереченичнима? Приметићемо да ти знаци у наведеним случајевима стоје, заправо, уместо читаве реченице: упитник уместо реченице „Да ли је ово сасвим тако?“, а узвичник уместо реченица „Пише баш тако!“ или „Тако аутор каже, али ја сматрам да је то крајње неприхватљиво!“. Тако упитник и узвичник стоје, метонимијски, за читаву реченицу на чијем би се крају налазили – што је употреба која се јасно надовезује на реченичну, те се не би могла сматрати помоћноправописном.

4.4. Могућност да се наводници и полунаводници употребе и као нереченични знаци помињу Бабић и др. (2002 [1996]: 87), али не објашњавају која би то њихова употреба била. Те употребе прецизирају Симић и др. (1998: 119); прва је:

Речи и изрази у недоследном и посебном значењу: – *Измучен најгупљим егзерциром откако сам у „школи“..., ја вечерас опет размишљам о том очевом „народу“ и твојој „Србији“...*

Друга је „за обележавање наслова, натписа и ознака – ређе при исписивању, а чешће при навођењу“.

Овде се поставља исто принципијелно питање као и у случају упитника и узвичника: да ли је довољно да се неки интерпункцијски знак веже за једну реч да би се сматрао нереченичним? Јасно је да су у управо наведеним примерима речи „народ“ и „Србија“ употребљене као цитат; стога наводници у њима имају исту ону употребу као и кад означавају управни говор – а ово друго је несумњиво реченична употреба. Исту цитатност можемо запазити и онда кад служе да означе „наслов, натписе и ознаке“ – што, заправо, примећују и сами аутори кад кажу „ређе при исписивању, а чешће *при навођењу*“ (курзив наш – Д. К.).

Чак и онда кад наводници служе као „пишчева ограда“ – тј. „у значењу ’тобожњи’, ’лажни’ или ’наводни’, ’такозвани’“ (како кажу Пешикан и др. 1993: 286), њихова употреба је суштински цитатна – било да аутор стварно цитира нечију туђу реч (с којом се не слаже) или се понаша као да ју је неко други изговорио или би је могао изговорити (па се опет с њом не слаже).

Према томе, и кад се под наводницима налази само једна реч, они су употребљени са истим значењем као кад су употребљени као реченични знаци. Због тога бисмо рекли да ни у том случају нису употребљени као помоћни правописни знаци.⁵

⁵ Овде би се могло отворити питање да ли је заграда помоћни правописни знак кад се употреби у оквиру једне речи, у случајевима као што је *акцен(а)т* – будући да и тада, као и на нивоу реченице оди. текста, означава део који се може изоставити а да остатак може опстати као целина. Међутим, чини се да је то ипак другачији случај: кад се налази унутар речи, заграда више нема битно својство које има као интерпункцијски знак и на основу којег је дистинктивна према другим интерпункцијским знацима (пре свега удвојеној црти и удвојеном зарезу) – а то је да је део текста који ограђује мање важан, маргиналнији за целокупни текст. Изостанак тог битног својства сврстао би је у категорију помоћних правописних знакова.

4.5. Најзад, Анић и Силић (2001: 7) помињу и да се тачка и зарез („точка-зарез”) и „црте” (=удвојена црта) могу употребити и као нереченични знаци. Међутим, у одељцима о тим знаковима такве употребе не помињу, нити се види које би оне могле бити. „Двострука цртица” је пак знак који може бити употребљен само као помоћни правописни (в. Кликовац 2018а). Сви ти знаци се као „правописни у ширем смислу” (=помоћни правописни) очигледно помињу грешком.

4.6. Ако један интерпункцијски знак не престаје нужно да буде интерпункцијски простом чињеницом што је употребљен само уз једну реч, поставља се питање питање да ли интерпункцијски знаци који су делатни и на нивоу текста, тј. који могу раздвајати текстуалне целине – а то су црта, тротачка, заграда и наводници – у тој употреби престају да буду интерпункцијски самом том чињеницом што се не везују за реченицу. Сматрамо да је и ту пресудно њихово значење: пошто и у текстуалној употреби имају исто оно значење које имају и на нивоу реченице, и даље их треба сматрати интерпункцијским, а не помоћним правописним. Интерпункцијски знаци се, значи, типично, али не и искључиво, везују за реченицу.

5. Знаци који могу бити само нереченични

5.1. Осим поменутих знакова, у правописима се појављују и следећи – било да се помињу као нереченични или се наводе у правописима који не праве разлику између реченичних и нереченичних знакова:

Знак	Правопис у којем се помиње и термин којим се назива
-	<i>везица</i> (Броз 1892, Новаковић 1894), <i>цртица</i> (Боранић 1951, <i>Правопис 1960</i> , Пешикан и др. 1993, Дешић 1994, Симић и др. 1998, Шипка 2000, Пижурница и др. 2010, Дешић 2015, Анић и Силић 2001), <i>везица (цртица)</i> (Белић 1923), <i>везица (полуцрта, цртица)</i> (Белић 1934, Белић 1950), <i>спојница</i> (Бабић и др. ⁶ 2002 [1996], <i>Хрватски правопис 2013</i>)
,	<i>апостроф</i> (Броз 1892, Новаковић 1894, Белић 1923, Белић 1934, Белић 1950, Боранић 1951, <i>Правопис 1960</i> , Пешикан и др. 1993, Дешић 1994, Симић и др. 1998, Шипка 2000, Пижурница и др. 2010, Дешић 2015, <i>Правописно упутство 1929</i> , Анић и Силић 2001), <i>изоставник</i> (Бабић и др. ⁶ 2002 [1996], Анић и Силић 2001, <i>Хрватски правопис 2013</i>)

˘	генитивни знак (Боранић 1951, <i>Правопис 1960</i> , Дешић 1994, Бабић и др. ⁶ 2002 [1996], Симић и др. 1998, Дешић 2015), без термина (<i>Правописно упутство 1929</i> , Белић 1923, Белић 1934, Белић 1950), знак дужине (угласти) (Пешикан и др. 1993), знак дужине (Шипка 2000, Пижурица и др. 2010 ⁶)
˘˘˘˘	акценти (Новаковић 1894, Боранић 1951, Пешикан и др. 1993, Дешић 1994), акцентске ознаке (Симић и др. 1998), акцентски знаци (Белић 1923, Белић 1934, Белић 1950, <i>Правопис 1960</i> , Пижурица и др. 2010, Дешић 2015), „знакови за акценте” (Броз 1892), знакови за нагласке (Анић и Силић 2001, <i>Хрватски правопис 2013</i>), нагласци (Бабић и др. ⁶ 2002 [1996])
˘	знак краткоће (Пешикан и др. 1993, Пижурица и др. 2010)
—	хоризонтална црта (<i>Правописно упутство 1929</i>), знак за дуљину (Анић и Силић 2001), знак дуљине (Бабић и др. ⁶ 2002 [1996]), ненаглашена дужина (Пешикан и др. 1993), неакцентована дужина (Дешић 1994, Дешић 2015) знак за заногласну дужину (<i>Хрватски правопис 2013</i>)
<, >	знаци порекла (<i>Правопис 1960</i> , Пижурица и др. 2010, Дешић 2015), знаци поријекла (Боранић 1951, Шипка 2000), знакови подријетла (Бабић и др. ⁶ 2002 [1996]), без термина (Белић 1950)
/	коса црта (Пешикан и др. 1993, Дешић 1994, Симић и др. 1998, ⁷ Шипка 2000, Анић и Силић 2001, Пижурица и др. 2010, Дешић 2015, <i>Хрватски правопис 2013</i>), коса цртица (Бабић и др. ⁶ 2002 [1996])
*	звездича (Белић 1950, <i>Правопис 1960</i> , Пешикан и др. 1993, Симић и др. 1998, Пижурица и др. 2010, Дешић 2015), звјездича (Боранић 1951, Бабић и др. ⁶ 2002 [1996], Шипка 2000, Анић и Силић 2001, <i>Хрватски правопис 2013</i>)
=	знак једнакости (Белић 1950, <i>Правопис 1960</i> , Пешикан и др. 1993, Бабић и др. ⁶ 2002 [1996], Шипка 2000, Пижурица и др. 2010, Дешић 2015)

⁶ Термин *знак дужине* ови аутори резервишу само за знак дужине који има угласти облик, али кажу и следеће: „Ненаглашени дуги вокал [...] у тексту се обележава на два начина: – у општем језику угластим знаком дужине (˘) [...], – у стручном језику лингвистике равном хоризонталном цртом изнад самогласничког слова (˘) [...]” (стр. 140). Тако, заправо, није јасно термилошко решење ни за један од ових знакова.

⁷ По овим ауторима, коса црта може бити „јединачна или удвојена” (Симић и др. 1998: 122).

◦	знак степена (Пешикан и др. 1993, Шипка 2000, Пижурница и др. 2010, Дешић 2015)
%	знак процента (Пешикан и др. 1993, Шипка 2000, Пижурница и др. 2010) знак за постотак (<i>Хрватски правопис 2013</i>)
‰	знак промила (Пешикан и др. 1993, Шипка 2000)
.....	низ тачака (Симић и др. 1998) више тачака (Шипка 2000) ⁸
)	полузаграда (Дешић 2015) лук (Бабић и др. 2002 [1996]) десна заграда (<i>Хрватски правопис 2013</i>)
-	знак за растављање и означавање несамосталних облика (<i>Хрватски правопис 2013</i>)
[ситне бројке]	ситне бројке (Пешикан и др. 1993, Пижурница и др. 2010, Дешић 2015), ⁹ експонентне бројке (Шипка 2000) експонирани број (Анић и Силић 2001), повишена бројка (Бабић и др. 2002 [1996])
”	двојни апостроф („дето”) (Пешикан и др. 1993), знак понављања (Бабић и др. 2002 [1996]), знак понављања („дето”) (Пижурица и др. 2010)
““	знак понављања или знак истости (Шипка 2000) ¹⁰
~	тилда (Пешикан и др. 1993, Шипка 2000, Дешић 2015), „тилда” (Пижурица и др. 2010) вијугава цртица (Шипка 2000)
≈	удвојена тилда (Пижурица и др. 2010)
→	стрелица (Пешикан и др. 1993, Шипка 2000), знак упућивања (Пижурица и др. 2010) ¹¹
>, <, →	знакови за упућивање (<i>Хрватски правопис 2013</i>)
..	„трема” (Пешикан и др. 1993, Шипка 2000, Пижурница и др. 2010)
◦	кружић испод слоготворног слога за обележавање сугласника (Пижурица и др. 2010)

⁸ Шипка (2000) не даје тачно графичко решење за знак који назива *више тачака*.

⁹ Пешикан и др. (1993) прецизирају да се *ситне бројке* могу писати као *експонентне (подигнуте)* и *индексне (спуштене)*, што преузимају и Пижурница и др. (2010) (Дешић 2015 помиње – свакако у складу са школском наменом свог правописа – само изразе *подигнуте* и *спуштене*); аутори који предлажу термине *експонентне бројке* и сличне термине ту разлику немају у виду.

¹⁰ Као знак понављања или знак истости Шипка наводи два графичка решења: ” и ““.

¹¹ Ови аутори знаком упућивања означавају и стрелицу у обрнутом смеру (←) (стр. 143).

x	знак множења (Шипка 2000) множни крижић (Бабић и др. 2002 [1996])
–	знак одузимања (Шипка 2000) знак мање (минус) (Бабић и др. 2002 [1996])
+	„плус” (Пешикан и др. 1993), знак сабирања (Шипка 2000) знак више (плус) (Бабић и др. 2002 [1996])
+ – x ∙ :	знакови математичких операција (Хрватски правопис 2013)
=, >, <, ≤, ≥	знакови за односе (Хрватски правопис 2013)
:	знак диобе (Бабић и др. 2002 [1996])
:	знак за омјер (Хрватски правопис 2013)
:	знак за одјељивање сати и минута у временском запису (Хрватски правопис 2013)
/	разломачка црта (Хрватски правопис 2013)
//	двојна коса црта (Пижурица и др. 2010)
	усправна црта (Шипка 2000, Пижурица и др. 2010)
	двојна усправна црта (Пижурица и др. 2010)
†	крижић (Бабић и др. 2002 [1996]) крстић (Шипка 2000)
§	параграф (Бабић и др. 2002 [1996], Шипка 2000) знак за чланак (Хрватски правопис 2013)
[цифре]	бројке (арапске и римске) (Боранић 1951)
&	без термина (Дешић 2015)
@	без термина (Дешић 2015), знак којим се одјељује име приматеља електроничке поште и име послужеоца (Хрватски правопис 2013)

М. Дешић (2015) даје и табелу са „најчешћим изразима на интернету”: скраћенице *LOL*, *omg*, четири емотикона, као и знакове за „like” и „share”.

5.2. Најпре неколико напомена у вези с појединачним знацима. У овом списку најчешћи знак је, свакако, цртица, будући да се налази на сваком месту где се реч дели на крају реда. Међутим, нереченични знак који први улази у правописе јесте *апостроф*: помиње га у групи интерпункцијских, као једини нереченични знак, још Ј. Стојановић (1892), с примерима из народне поезије: *Скин’ оружје, незнана делији, па нос’ главу куда теби драго!* и сл. Халидеј (1989: 33) у прегледу развоја правописних знакова помиње апостроф, уз цртицу и заграду, као знакове који су се јавили пре зареза, тачке и зареза, двотачке, црте, упитника и узвичника. Овде треба приметити да је у

неким језицима – нпр. француском и енглеском – апостроф знатно важнији него у српском, јер су случајеви изостављања гласова одн. слова и систематски (везани за одређене облике лексема) и чести. Осим тога, у енглеском језику апостроф означава и посесивност, а у француском се обавезно јавља у одређеним случајевима кад глагол почиње самогласником. Стога се апостроф међу интерпункцијским знацима код Стојановића нашао можда и под страним утицајем.

Запажамо и да се знак „)” у правописима разматра некад у оквиру *заграда* (тако чини Дешић 2015), а некад (такав је случај у два хрватска правописа) сматра посебним знаком (в. табелу).

Цифре правописним знацима сматра само Боранић (1951). То не изгледа оправдано, јер бисмо онда морали и слова сматрати правописним знацима.

5.3. Сад једно начелно разматрање. Примећује се да у новије време нереченични правописни знаци почињу да се „множе” у правописима – сваки нов правопис додаје још понеки такав знак. Стога се поставља питање критеријума за уношење помоћних правописних знакова у правопис.

Један критеријум помињу Пешикан и др. кад кажу (1993: 253):

Обрађиваће се они знакови и они поступци који спадају у општије правописне обичаје, који не остају ограничени на поједине струке и специјалности.

Подразумевани изузетак су специјализовани лингвистички знаци који се срећу у стручним лингвистичким текстовима одн. у речницима, као и општији знаци који у лингвистичкој струци имају специфичне употребе. Пешикан и др. (1993: 293–295) помињу следеће: знаке за акценте, знак краткоће и знак за ненаглашени дуги слог у облику равне црте,¹² *усправну црту* (која разграничава стихове), *двојну усправну црту* (која се пише између алтернативних језичких облика и „означава цезуру у стиховима при њиховој анализи”), *тилду* (која се у речнику пише „уместо насловне речи, да се не би [та реч] посебно исписивала”, или означава „каткад и заменљивост, алтернацију две језичке јединице”), *трему* (као знак да се слово посебно чита, нпр. самогласничко *p*), *стрелицу* (којом се „у лексиконима и сл. каткад означава упућивање на другу заглавну реч”, или означава „развојни језички процес”). Такође помињу и специфично лингвистичке употребе *звездице* (да означи реконструисане или претпостављене речи и форманте, као и некњижевне речи) и *косе црте* (кад се пише „између напоредних или алтернативних језичких облика” или да разграничи стихове). Пижурица и др. (2010) додају *знаке порекла* (нпр. *Ѕићџа* > *Жича*, одн. *Борча* < *борџа* < *Ворџь* < *Borislavъ*), *двојну косу црту* (која се може употребити уместо двојне усправне црте као знак за алтернативност), *удвојену тилду* (која означава „заманљивост (алтернацију) речи и израза”) и *кружић* испод слоготворног сугласника. Може се поставити питање да ли је у правопису, који пре свега треба да се бави знацима опште

¹² За „угласти знак дужине” кажу да га „пишемо у било ком тексту, али само по потреби – да се јасније разазнају речи” (1993: 293). – Да би се овај знак разликовао од знака дужине који употребљавају лингвисти у својим текстовима, било би добро увек га називати *угластим*.

намене, место оволиком броју знакова који се јављају само у лингвистичким текстовима, одн. опширном опису таквих знакова.

Други критеријум за навођење помоћних правописних знакова се нигде у правописима не експлицира, али се подразумева (или би бар тако требало). Реч је о томе да је правопис (у смислу правила писања и књиге у којој су та правила дата) по дефиницији правопис *природног језика*, тј. да се у њему износе знакови и правила за записивање језика који се користи речима, а не знаци и правила за записивање неког специјализованог језика (какав се користи у математици, логици, хемији и др.), односно – ови други знаци се помињу само у оној мери у којој се срећу у неспецијализованим текстовима на природном језику, односно само у оним значењима које имају у општем језику.

Стога се традиционално у правописима од математичких знакова помиње само знак једнакости. Пешикан и др. (1993) додају и *косу црту* у својству разломачке црте, *знак степена*, *знак процента*, *знак промила*, *знак „плус“* – јер су, како кажу, „убичајени“, одн. „добивају општију примену“. Дакле, још увек нема говора о увођењу математичких знакова у правописне приручнике (и у складу с тим се, рецимо, двотачка уопште не помиње у значењу које има у математици). Нешто другачије поступају Бабић и др. (2002 [1996]: 124): они помињу све математичке знаке, с образложењем да се „*gdjekaд* употребљавају и у обичном писанју“, али инсистирају на њиховој нематематичкој употреби. Тако за знак *минус* кажу да служи најчешће „за означавање *temperaturnih stupnjeva ispod ništice*“, множни крижић помињу пре свега као знак којим се означавају димензије: „*npr. soba 5x4 m (soba duga pet, a široka četiri metra)*“ и сл. Ипак, помињу и употребу тачке као знака за „пута“ у множењу и указују на то да се онда пише у средини ретка (*исто*: 451). Даље у томе иде *Хрватски правопис 2013*, који наводи не само математичке знакове за основне рачунске операције него и оне за *односе* ($=$, $>$, $<$, \leq , \geq). Иако то чини да би дао типографско упутство („*Ispred i iza znakova matematičkih operacija i odnosa nalaze se bjeline*“ (стр. 111)), на једном месту, говорећи о типовима *заграда*, напомиње да употреба неког типа заграда зависи од обичаја у одређеној струци, и као илустрацију дају једну математичку једнакост (стр. 103).

И у српској средини има аутора који сматрају да математичке знаке треба уврстити у правописне приручнике. Тако М. Шипка (2000: 1416, 1417) истиче потребу да се у наредна издања *Правописа српскога језика* (дакле после оног из 1993) унесу и термини (и „ноције“) *знак сабирања*, *знак одузимања*, *знак множења*.¹³ Слично предлаже и В. Брборић, коментаришући правопис Матице српске из 2010: „Чини се да би било боље да су уз основне и помоћ-

¹³ Те појмове, мада не и одговарајуће термине, донекле уводи М. Дешић у свом школском правопису (Дешић 2015). На пример, иако знак једнакости дефинише само у вези с језиком, даје пример и из математике: „Знак једнакости ($=$) ставља се између речи и израза који означавају нешто што је једнако, а чита се *као једнако је, исто што, је: овог = овога, 3 + 3 = 6*“ (стр. 193). И црту помиње као математички знак: „У математици се ставља црта између бројки, са значењем *’мање’* или *’минус’*: $50 - 10 = 40$ “ (стр. 181). На сличан начин наводи се и математичка употреба двеју тачака (стр. 176). Међутим, нема математичке употребе заграда, а не говори се ни о знаку

не интерпункцијске термине дати издвојени посебно математички знаци и њихови термини [...]” (Брборић 2018: 69), те као „једну од могућих целовитости математичких знака” наводи: „знак сабирања, знак одузимања, знак дељења, знак множења, знак једнакости, знак неједнакости, знак приближности, мање од, више од, мање или једнако, више или једнако, знак степена, знак процента, знак промила, стрелицу на лево, стрелицу на десно, стрелицу лево-десно, стрелицу на горе, стрелицу на доле, стрелицу горе-доле” (*исто*: 69–70, у фусноти). И опет, у Закључку (стр. 71): „Сматрамо да математички и лингвистички термини спадају у интерпункцијске термине и да се у правопису мора наћи места и за њих.”

Међутим, треба имати у виду две ствари. Прво је да правопис, како смо видели, треба да помене знакове који се срећу у текстовима на природном језику, и то у текстовима опште намене, и то најчешће такве знаке;¹⁴ и друго, имена и употребу математичких знакова прописује математика, а не лингвистика (као што и свака друга наука дефинише и именује знакове који спадају у њен метајезик). Стога бисмо рекли да систематском навођењу математичких симбола, као ни симбола било које друге науке, није у правопису место – исто онако као што није место ни свим могућим знацима који могу да се појаве у неком тексту.

6. Како назвати неки правописни знак

6.1. У малочас наведеној табели нереченичних знакова можемо запазити различите називе за знакове који имају исту форму; на пример, у *Хрватском правопису 2013* знак који изгледа као две тачке једна изнад друге (и обично се назива *две тачке* или *двотачка*) има називе према својој употреби: *двоточка* (ако је интерпункцијски знак), *знак за омјер* и *знак за одјељивање сати и минута у временском запису* (ако је помоћни правописни).¹⁵ То отвара начелно питање – да ли је боље знак назвати према његовом изгледу (облику, форми), или према његовој употреби. То не важи само за помоћне правописне знакове: знак „...” чак и у *Правопису српскога језика* Матице српске (и издању из 1993. и ономе из 2010) назива се *знаком прекида* – термином који је заснован на његовој употреби, а тек у загради стоји термин *три тачке* – који је заснован на његовој форми.

Таквих случајева је у прошлости било више. Тако се знак који се данас назива *црта* некад звао *пауза* (Стојановић 1891), *станка* (Боранић¹⁰1951 [1921]), *знак почивке* (Новаковић 1894, Петровић 1912, Петровић 1914, Бе-

„+”. Јасно је да би доследно објашњење математичких симбола (поготово оних сложенијих) правописца одвело далеко.

¹⁴ Треба се запитати и колико се често, и да ли се уопште у таквим текстовима срећу стрелице нагоре, надоле и горе-доле, знак неједнакости, знакови „мање од” и „више од” и сл.

¹⁵ Такође, знак „-” назива се и *спојница* и *знак за растављање и означавање несамосталних облика*; „<” и „>” су и *знакови за односе* и *знакови за упућивање*; знак „/” је и *коса црта* и *разломачка црта*.

лић 1923, Белић 1950), *знак прекида* (Новаковић 1894, Петровић 1912, Белић 1923) и *прекидни знак* (Белић 1934, Белић 1950, *Ново правописно упутство* [1943]) – што су све називи засновани на његовој употреби да означи паузу, да би се од *Правописа 1960* усталио данашњи назив (први га употребљава Белић 1923), који одсликава његов изглед. Ако се, међутим, доследно примени принцип да се знак назива по његовој употреби, догодиће се да се исти назив употреби за два различита знака; на пример, С. Новаковић (1894) и М. Петровић (1912) *знаком прекида* називају и тротачку и црту. Стога је, начелно говорећи, боље знак назвати према форми, јер сваки има различите своје употребе, од којих се неке поклапају с употребама других знаковима.

Ако се неки знак употребљава у међусобно неповезаним значењима, и ако се увек означава истим именом, онда можемо рећи да је термин који га означава (нпр. *две тачке* или *двотачка*) хомонимичан. О тим и другим односима међу правописним знаковима биће више речи у т. 8.

6.2. Неки правописни знаци имају, чак и ако је о једној средини реч, два назива. Тако Пижурица и др. (2010) дозвољавају, као што смо видели, два термина за знак „...”: и *знак прекида* и *три тачке*. Осим – па чак и пре – термина *две тачке* Пешикан и др. (1993) наводе и термин *двотачка*. Исти аутори дозвољавају и више назива за знак „;”: У неформалној употреби двојстава има још више: осим најновијим правописом прописане *занете*, у широкој употреби је и *зарез*; осим *упитника*, *узвичника* и *наводника* у оптицају су и термини *знак питања* (свакако подржан и фразеологизмом *бити под знаком питања*), *знак узвика* и *знак навода*. И тако даље.

Иако већи број термина за један знак начелно није пожељан, приликом било каквих измена правописа – а то укључује и терминолошке измене – мудро је следити савет П. Ивића (1998: 12–13):

Правопис има смисла мењати само ако је ново решење далеко боље од старог; иначе је грехота уносити забуну у публику, кршити створене навике, одучавати људе од научног.

Дакле, ако је назив устаљен, не треба га мењати ако није изразито лош. Ако правописац мисли да постоји бољи, треба да га уведе, али да остави и први и да сачека да пракса каже своје. Избацивање устаљеног термина (као што је искључиво прописивање *занете* и *тачке са занетом* у правопису Пижурице и др. (2010)), сматрамо, није добро решење.¹⁶ Наиме, ако су термини прозирни, не би требало да представљају тешкоћу.

¹⁶ Има и другачијих мишљења. Тако Брборић и Дешић (2003: 223) кажу: „Као што нису добра двострука правописна решења, једнако нису добри ни двоструки правописни термини. И једни и други слабе норму. [...] Двострука и трострука решења морају бити скраћена, јер је штета већа од добити коју они доносе.” – И Брборић (2018: 71) сматра да „дублетна решења нису најсрећнија, али [*sic!*] је вероватно најбоље да се полако њих ослобађамо”. Такође каже: „Није тешко утврдити који је термин бољи и коме ваља дати предност.” Проблем је, међутим, у томе што то често *јесте* тешко. Да ли је бољи термин *занета*, који је код Срба старији, или *зарез*, који се усталио и код Срба и још увек је уобичајен (в. о томе Кликовац 2018б)? С друге стране, термини *двотачка* и *тротачка* јасно су „бољи” од термина *две тачке* и *три тачке*, у том смислу што су једночлани и могу се употребити у контекстима у којима се ови потоњи не могу употребити (нпр. *Избегавај много двотачки у тексту*), али би инсистирање на њима као на јединима било насилно у односу на устаљену праксу.

7. Како се наглас читају правописни знаци

7.1. Несумњиво је да „[в]елика већина писаних текстова, у наше време, нити настаје бележењем говора, нити је намењена читању наглас” (Клајн 2000: 139); стога и правописни знаци служе пре свега визуелној организацији текста. Ипак, они обично могу бити и прочитани наглас, и о томе ћемо рећи неку реч.

Приликом изражајног читања наглас интерпункцијски знаци се читају као паузе, при чему се оне комбинују и са другим елементима прозодије (нпр. испред *зареза* је тон типично подигнут, испред *тачке*, *двотачке* и *тачке и зареза* спуштен; део реченице између две *црте* или унутар *заграда* може се читати бржим темпом и спуштеним тоном; реченица на чијем крају стоји *упитник* одн. *узвичник* изговара се са упитном одн. узвичном интонацијом и сл.). Изузетак су *наводници*, јер иако се део текста који се њима издваја може прочитати прозодијски другачије него остатак текста (нарочито кад је у питању управни говор у књижевним текстовима), они превасходно служе да том делу текста визуелно дају другачији статус у односу на остатак текста – статус цитата.¹⁷

7.2. Неки правописни знаци се читају наглас (и то може бити на различите начине), а неки се не читају. То одликава њихову различиту природу и разнолике функције.

(1) Многи се читају као нека реч или израз. Такви су: *знак процента*, *знак промила*, *знак степена*, *знаци порекла* (и *стрелица* у истој употреби), *знак једнакости*, *удвојена тилда* („или”), *коса црта* (у значењу разломачке црте „кроз”, између алтернативних облика „или”), *двојна коса* или *усправна црта* као знак алтернативних облика („или”), *знак сабирања* („плус”), *црта* у значењу „минус”,¹⁸ *крстић* („умро”), *знак „&”* („и”), *стрелица* одн. *знак упућивања* кад служи да се упуту на другу одредницу у речнику („види”), *две тачке* („према”), *црта* („од... до...”), *заграда* у случајевима као што је *акцен(а)т* (читају се оба облика, с речју „или” или „односно” између), *тачка* кад стоји између цифара које означавају сате и минуте (нпр. *5.30* се чита као „пет сати и тридесет минута” или „пет и тридесет”)¹⁹.

Неки помоћни правописни знаци се читају тако што се изговара њихово име: *зарез* одн. *запета* (кад је у оквиру децималног броја: *2,5*), па и *ситне бројке* кад значе „квadratни”, „кубни” и сл. (с тим што се онда читају као редни бројеви: „на трећи/четврти степен”). Неки се читају као нека већ употребљена реч или израз: *тилда*, *знак понављања* (овај други се може читати и као „исто”). Најзад, неки још немају устаљено име, па се читају на различите начине: знак „@” (који се најчешће чита, по енглеском узору, као „ет”, али у

¹⁷ И неки други интерпункцијски знаци одређеном делу текста дају посебан статус: тачка, упитник, узвичник, а у неким употребама и тротачка одсечку текста дају статус реченице, а заграда – статус мање важног дела текста.

¹⁸ На исти начин се читају и други математички знаци.

¹⁹ Ова употреба тачке се, иначе, не може наћи у српским правописима, али је свакако важна.

неформалном говору има и друге, сликовите називе – в. Новокмет 2014), а и знак „&”²⁰.

Знаци из ове групе очигледно чине текст краћим (слично скраћеницама) и додају му извесну иконичку димензију, захваљујући којој се он лакше прати и интерпретира. Неки од њих су неопходни, а неки уобичајени.

(2) Неки се не читају посебно, али се захваљујући њима реч изговара на одређени начин. Тако се понашају знакови за акценте, *знак краткоће, угласти знак дужине*, знак за ненаглашену дужину, „*трема*”, кружић испод слоготворног сугласника; у текстовима опште намене нарочито је важан угласти знак дужине, који може отклонити двосмисленост. *Цртица* чини да се реч изговара подељена на делове (кад се помоћу цртице дели на морфеме, слоге и сл.).

(3) Неки се не читају, и не могу се читати, јер им је функција управо да означе да су слово/слова или део текста изостављени: *апостроф, низ/више тачака*.

(4) Неки се не читају, али чине да неки део текста стекне одређени статус: различити знаци за раздвајање стихова (*коса црта, усправна црта, двојна усправна црта*); знак за параграф. Сличну функцију, али помоћу својства да упућују на фусноту, имају *звездица* и *експонентне ситне бројке*.

(5) Има оних који се не читају посебно, али дају низу слова одн. цифара одређену интерпретацију: *цртица* кад се пише испред суфикса, иза префикса и сл.; *тачка* кад означава да је нешто скраћеница или да неки број треба читати као редни; различити знаци који означавају да је број редни (нарочито приликом набрајања ставки): *заграда, полузаграда* (други део заграде), евентуално *знак степена* – нпр. *1., 1), (1) или 1°*. Слична је и *тачка* у вишесцифреним бројевима, захваљујући којој се величина таквог броја лакше уочава.

8. Односи међу правописним знацима

Међу правописним знацима можемо запазити неке односе у које обично ступају лексеме и граматичке конструкције. Детаљно испитивање тих односа превазилази оквире овог рада, те ћемо их само забележити и илустровати понеким примером.

Најпре, два правописна знака (а понекад и више њих) могу имати у датом контексту исто или слично значење – што бисмо могли назвати **правописном синонимијом**. На пример, ради најаве објашњења или конкретизације

²⁰ Овај знак је графички настао као лигатура од латинског *ET* и значио је „и”, а име које има у енглеском – *ampersand* – добио је сажимањем начина на који су га ђаци читали у алфabetу – *and per se and* (подаци су добијени са следећих сајтова: <https://en.oxforddictionaries.com/explore/origin-of-ampersand/>, <https://www.merriam-webster.com/dictionary/ampersand>, <https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english/ampersand> (сајтови посећени 30. 8. 2018). Истог је порекла и његово име у француском – *esperluette* (постало од *et per lui et*) (<https://fr.wikipedia.org/wiki/Esperluette>, сајт посећен 15. 7. 2019). У нашем језику би најприкладнији израз вероватно био *комерцијално „и”* (што је решење којем прибегавају и неки други језици).

неког појма могу се употребити и двотачка и црта (пр. 1)²¹; за обележавање уметнутог текста могу се, осим заграде, употребити и две црте или два зареза – при чему сваки знак има своју стилску вредност (пр. 2, где се може запазити силазна градација по важности уметнутог дела)²²; термин се може означити наводницима или курзивом (пр. 3); управни говор се може означити и наводницима и цртом; да раздвоји ставке у набрајању, у неким случајевима може се употребити и зарез и тачка са зарезом; редни број се, приликом набрајања ставки, може означити различитим помоћним правописним знацима (в. малочас наведени пр. под (5) у т. 7.2) итд.

- (1а) Наишле су разне недаће – женина болест, неродна година, одлазак сина у војску.
- (1б) Наишле су разне недаће: женина болест, неродна година, одлазак сина у војску.
- (2а) Цртом се – слично зарезу и загради – може издавати уметнути део текста [...].
- (2б) Цртом се, слично зарезу и загради, може издавати уметнути део текста.
- (2в) Цртом се (слично зарезу и загради) може издавати уметнути део текста.
- (3а) Термином *интерпункција* означаваћемо само реченичне знаке.
- (3б) Термином „интерпункција” означаваћемо само реченичне знаке.

Затим, један правописни знак (пре свега интерпункцијски) може имати више повезаних значења одн. употреба – што бисмо могли назвати **правописном полисемијом**. Како се чини, та значења одн. употребе најчешће су конкретизације једног истог општег значења одн. употребе. Примера ради, двотачка означава паузу која служи најави, а та се најави може конкретизовати као најави управног говора, најави објашњења или конкретизације неког појма, најави узрока, последице, закључка или премисе, најави примера итд. (детално о употребама двотачке в. Кликовац 2014). Слично томе, „раздвојна” (како кажу Пешикан и др. (1993: 276)) функција црте такође се може конкретизовати на различите начине. Могуће је, међутим, да се, као у случају тротачке, образује читава значењска мрежа заснована на тзв. породичним сличностима (в. Кликовац 2012). У т. 4.3. видели смо да се неке употребе упитника и узвичника изводе од њихове основне употребе метонимијом. Више података о правописној полисемији, као и о структури категорија правописних знакова, може се добити, наравно, тек после детаљне анализе употребе свих правописних знакова.

А ако исти графички облик има значења одн. употребе који нису у међусобној вези, имамо посла с **правописном хомонимијом**. То је систематски случај са интерпункцијским знаковима који могу служити и као нереченични

²¹ Реченицу (1а) наводе Пешикан и др. (1993: 275), с напоменом да црта ту „алтернира са двама тачкама, а делимично и са зарезом”.

²² Реченицу (2а) употребљавају Пешикан и др. (1993: 275), и користе као илустрацију правила које се њоме износе.

знаци: тачка кад означава крај реченице на једној страни и тачка иза редног броја или иза скраћеница на другој; двотачка у интерпункцијској употреби и двотачка у значењу „према“; црта као интерпункцијски знак и у значењу „од... до...“ итд. Односи хомонимије важе и између помоћних правописних знакова. На пример, хомонимичне су коса црта која стоји између алтернативних облика и разломачка коса црта; тачка иза скраћеница и тачка која означава да је број редни итд.

9. Дефиниција правописних знакова уопште

У правописима не наилазимо често на дефиниције свих правописних знакова заједно. Симић и др. (1993: 129) у једној реченици употребљавају израз „знаци придодати словима“. Анић и Силић (2001: 9) дају дефиницију која је и неодређена и нејасна: „*Pravopisni su znakovi pismeni znakovi kojima se obilježavaju pravopisni odnosi u tekstu.*“ Наиме, није очигледно шта би то били „правописни односи у тексту“.

Дешић (2015) каже: „*Правописни знаци су знаци који се употребљавају, према одређеним правилима, да би се боље разумео садржај писаног текста, да би читаоци боље схватили поруке које су им упућене*“ (стр. 161, курзив изворни). Ова дефиниција садржи најважније својство правописних знакова – а то је да помажу разумевање писаног текста, а довољно је широка („употребљавају се“) да обухвати и знаке који се не пишу а функционишу као правописни (од таквих знакова Дешић помиње *типове слова*).

Брборић (2018: 68) каже да су то „они [знаци] који се употребљавају у писању ради јаснијег обележавања онога што се пише, па можемо рећи да су то сви знаци који нису слова, а пишемо их у неком тексту“. Ова дефиниција обухвата типичне случајеве правописних знакова, али је у односу на све правописне знакове и преширока и преуска. Преширока – зато што би обухватала и цифре као правописне знакове, а преуска – зато што обухвата само оне правописне знаке који се пишу. Наиме, неки од њих се не пишу као посебни (као што су управо поменути *типови слова*, или велико слово на почетку реченице) или се уопште не пишу (видели смо да неки аутори у правописне знакове укључују и белине, поделу текста на пасусе итд.). Такође, и правописни знаци у ужем смислу (а то су они који се заиста дописују тексту) пишу се не само уз слова него и уз цифре (нпр. зарез у децималним бројевима, тачка у вишецифреним бројевима итд.).

Ако бисмо све то имали у виду, правописне знакове бисмо могли дефинисати као знакове који се комбинују са словима или, евентуално, цифрама да би се добио јасан, прегледан писани текст. Они олакшавају читање и разумевање текста тако што га рашчлањују, прецизирају и чине прегледнијим.

10. Закључак

Што се тиче термина *помоћни правописни знаци*, његови творци – Пешикан и др. 1993 – приписали су му значење нереченичних знакова. Сматрамо да тако треба и да остане, тј. да је разлика између реченичних и нереченичних знакова суштинска и начелна и да се не сме изгубити из вида.

Помоћне правописне знаке је практично немогуће обухватити једном дефиницијом; за њих се једино може рећи да служе за „различите посебне потребе” (Пешикан и др. 1993), одн. могу се обухватити негативним својством да нису интерпункцијски.

Интерпункцијски знаци који се употребљавају и као помоћни правописни јесу *тачка, зарез, двотачка, црта, заграда и тротачка*. Интерпункцијски знаци који се употребљавају на нивоу текста – а то су *црта, тротачка, заграда и наводници* – задржавају и тада своје интерпункцијско значење. Такође, интерпункцијски знак не губи нужно ту своју природу и ако се веже само за једну реч (*упитник, узвичник, наводници*).

Што се тиче критеријума по којима се помоћни правописни знаци уносе у правописе, сматрамо да треба водити рачуна о томе да правопис прописује правила записивања природног језика, а помиње оне знакове који се налазе у таквим текстовима опште намене, и то најчешће такве знакове (уз изузетак најчешћих лингвистичких знакова); стога у њему није место оним знацима чије значење и употребу прописују друге науке (математика, физика, хемија итд.).

Правописни знак се може назвати према својој употреби и према свом облику (графичком решењу). Ово друго се чини практичнијим, јер се тиме избегава да се знаци који изгледају различито назову истим именом. С друге стране, иако је, начелно говорећи, пожељно да сваки знак има по једно име, сматрамо да на томе не треба инсистирати по сваку цену, укидајући устаљене обичаје.

Правописни знаци се обично могу прочитати наглас. Приликом изражајног читања интерпункцијски знаци се читају као паузе, обично у комбинацији с другим елементима прозодије. Помоћни правописни знаци се читају на више начина – или се уопште не читају; то одсликава њихову различиту природу и разнолике функције.

Интерпункцијски знаци, иако су настали људском интервенцијом, у једном погледу се понашају слично лексемама и граматичким конструкцијама: полисемични су, тј. њихова значења и употребе сачињавају категорију; некада постоји неопходан и довољан услов за чланство у њој – тј. једно опште значење које обухвата сва значења, али некада се формирају и другачије категорије. Ако нека значења одн. употребе припадају двома, па и трима категоријама правописних знакова, имамо посла с правописном синонимијом.

А у случајевима кад један исти графички облик има међусобно неповезане употребе, можемо говорити о правописној хомонимији.

Правописне знакове уопште можемо дефинисати као знакове који се комбинују са словима или, евентуално, цифрама да би се добио јасан, прегледан писани текст. Они се могу тексту дописивати, али могу се и на друге начине с њим комбиновати.

ЛИТЕРАТУРА

- Анић/Силић 2001:** Vladimir Anić, Josip Silić, *Pravopis hrvatskoga jezika*, Zagreb: Novi Liber.
- Бабић и др. 2002 [1996]:** Stjepan Babić, Božidar Finka, Milan Moguš, *Hrvatski pravopis*, Zagreb: Školska knjiga.
- Белић 1923:** Александар Белић, *Правопис српскохрватског књижевног језика*, Београд: Издавачка књижевна Гец Кона.
- Белић 1934:** Александар Белић, *Правопис српскохрватског књижевног језика (Према прописима Министарства просвете)*, (треће, поправљено издање), Београд: Издавачко и књижевско предузеће Гец Кон.
- Белић 1950:** Александар Белић, *Правопис српскохрватског књижевног језика* (ново, допуњено и исправљено издање), Београд: Просвета.
- Боранић 101951 [1921]:** D. Boranić, *Pravopis hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Zagreb: Školska knjiga.
- Брборић 2018:** Вељко Брборић, „Интерпункцијска терминологија код Срба од Вука до данас”, у: *Српска славистика – Колективна монографија, Том I: Језик*, Београд: Савез славистичких друштава Србије, 61–73.
- Брборић/Дешић 2003:** Вељко Брборић, Милорад Дешић, „О стандардизацији правописне терминологије”, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 42/3, 219–227.
- Броз 1892:** Ivan Broz, *Hrvatski pravopis*, Zagreb.
- Дешић 1994:** Милорад Дешић, *Правопис српског језика – Приручник за школе*, Земун: Нијанса / Никшић: Унирекс.
- Дешић 2015:** Милорад Дешић, *Правопис српског језика – школско издање*, Београд: Klett.
- Ивић 1998:** Павле Ивић, „Из прошлости српског правописа”, у: *К новој писмености* (приредио Р. Гачевић), Београд: Научна књига, 11–15.
- Клајн 2000:** Иван Клајн, „Конвенционално и суштинско у правопису”, у: *Лингвистичке студије*, Београд: Партенон.
- Кликовац 2011а:** Душка Кликовац, „О обради запете у новом издању *Правописа српског језика* (Матица српска, 2010)”, *Књижевност и језик*, LVIII: 1–2, 115–124.
- Кликовац 2011б:** Душка Кликовац, „О обради интерпункције у старом и новом издању *Правописа српског језика* (Матица српска, 2010)”, *Књижевност и језик*, LVIII: 3–4, 229–248.

- Кликовац 2012:** Душка Кликовац, „О интерпункцијском знаку три тачке (тротачки)”, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 41/3, 63–92.
- Кликовац 2014:** Душка Кликовац, „О двотачки”, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 43/3, 113–153.
- Кликовац 2017:** Душка Кликовац, „О знаковима у правопису (1): подела на реченичне и нереченичне и одговарајућа терминологија”, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 46/3, 2017, 95–111.
- Кликовац 2018a:** Душка Кликовац, „О знаковима у правопису (2): реченични знакови”, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 47/3, 69–85.
- Кликовац 2018b:** Душка Кликовац, „О зарезу иза односних реченица са *ко*, *што* (и коментар о термину за означавање тог интерпункцијског знака)”, *Језик данас*, XIV, 12, 26–31.
- Новаковић 1894:** Стојан Новаковић, *Српска граматика*, Београд: Државна штампарија.
- Новокмет 2014:** Слободан Новокмет, „Како зовемо симбол @?”, *Језик данас*, X, 1–2, 42–46.
- Ново правописно упутство [1943]:** *Ново правописно упутство српског књижевног језика*, Београд: Министарство просвете.
- Петровић 1912:** Милан Петровић, *Српска граматика с правописом*, Нови Сад.
- Петровић 1914:** Милан Петровић, *Српски правопис за средње школе*, Нови Сад.
- Пешикан и др. 1993:** Митар Пешикан, Јован Јерковић, Мато Пижурица, *Правопис српскога језика*, Нови Сад: Матица српска.
- Пижурица и др. 2010:** Митар Пешикан, Јован Јерковић, Мато Пижурица, *Правопис српскога језика, измењено и допуњено издање* (Редакција: Мато Пижурица (главни редактор), Милорад Дешић, Бранислав Остојић, Живојин Станојчић), Нови Сад: Матица српска.
- Правопис 1960:** *Правопис српскохрватскога књижевног језика*, Нови Сад – Загреб: Матица српска – Матица хрватска.
- Правописно упутство [1929]:** *Правописно упутство за све основне, средње и стручне школе*, Београд: Државна штампарија Краљевине Југославије.
- Симић и др. 1993:** Радоје Симић, Живојин Станојчић, Бранислав Остојић, Божо Ћорић, Милош Ковачевић, *Правопис српскога језика са рјечником*, Никшић: Унирекс, 1993.
- Симић и др. 1998:** *Правописни приручник српскога књижевног језика* (приредила правописна комисија, одг. ред. Радоје Симић), Београд: Научно друштво за неговање и проучавање српског језика.
- Стојановић 1891:** Љубомир Стојановић, *Лекције из српскога језика за II разред гимназије*.
- Халидеј 1989:** М. А. К. Halliday, *Spoken and Written Language*, Oxford: Oxford University Press, 1989.
- Хрватски правопис 2013:** *Hrvatski pravopis* (gl. ur. Željko Jozić), Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- Шипка 2000:** Милан Шипка, „О српској правописној терминологији”, *Јужнословенски филолог*, LVI/3–4, 1411–1417.

Duška B. Klikovac

ON MARKS IN ORTHOGRAPHY (3): NON-SENTENTIAL (SUBSIDIARY)
MARKS AND SOME REMARKS ON ORTHOGRAPHIC MARKS
IN GENERAL

Summary

This paper (in continuation to Klikovac 2017 and 2018a) is structured in two parts. The first part deals with subsidiary (non-sentential, i.e. non-punctuation) orthographic marks, whereby the author comments on one emergent use of the term 'subsidiary orthographic marks' in the pertinent literature, provides an overview of the definitions of subsidiary orthographic marks given in the extant orthography manuals, considers the inventory of punctuation marks which can be used as subsidiary orthographic marks (and establishes that these include the full stop/period, comma, dash, colon, ellipsis/three dots, and brackets/parentheses), provides an overview of the subsidiary orthographic marks listed in the extant orthography manuals, and argues against including mathematical symbols in orthography. In the second part, which deals with various aspects of orthographic marks in general, the author argues in favour of naming the orthographic mark according to its form (i.e. the graphic solution) rather than according to its function, considers the ways in which orthographic marks (including both punctuation and subsidiary marks) are read aloud, and establishes that the phenomena of polysemy, synonymy and homonymy, which are commonly associated with lexemes and grammatical constructions, are also observable in orthographic marks. In conclusion, all orthographic marks taken together are defined as signs which are combined with letters or, potentially, numbers, in order to achieve a clear, discernible written text; as such, they can be inserted into a text as additional written signs, but are also textually combinable in other ways.

Цветана Ј. КРСТЕВ
Филолошки факултет
Универзитета у Београду

О ОДАБИРУ ОДРЕДНИЦА ЗА ЕЛЕКТРОНСКИ РЕЧНИК СРПСКОГ ЈЕЗИКА И ЊИХОВОМ ПОВЕЗИВАЊУ*

Потпуно, или што потпуније, препознавање облика речи у писаним текстовима је један од предуслова успешне аутоматске обраде текста. При томе се под препознавањем не подразумева пуко одређивање да ли реч припада неком језику или не, већ се претпоставља да ће за препознате облике речи бити позната и њена својства (канонски облик или лема, граматичка улога, значење, доменско одређење и слично). Електронски речник српског језика је изграђен управо с оваквим циљем. Да би се електронски речник могао дограђивати и допуњавати новим информацијама неопходно је адекватно радно окружење које се заснива на лекикографској бази података. У овом раду представљена је лексикографска база и апликација ЛЕКСИМИРКА и њене могућности на једном примеру обогаћивања садржаја речника и повезивања одредница.

Кључне речи: аутоматска обрада српског језика, електронски речници, корпусна анализа, лексикографска база

О садржају и формату електронског речника српског језика

Рачунарска обрада и разумевање текста на природном језику се, у зависности од постављеног задатка и примењених метода, у већој или мањој мери ослањање на адекватно осмишљене и изграђене лексичке ресурсе. Електронски речници (у даљем тексту е-речници) у смислу (Грос и Перен 1987) су незаменљив лексички ресурс за ове намене. Улога електронских речника није да само препознају да ли речи текста припадају језику (као бинарна функција да/не) већ и да препознатим речима придруже што више корисних информација (врста речи, граматичка својства, домен примене и слично). Да

* Овај рад приказује резултате постигнуте током 2018. и 2019. године у оквиру пројекта Српски језик и његови ресурси (178006) који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

би остварили ову улогу, е-речници треба да буду што обухватнији и богатији чиме се број непрепознатих речи у обрађиваном тексту смањује. Математичким језиком речено, ако је T скуп свих облика речи које се јављају у једном тексту, а R скуп свих облика речи обухваћених е-речником, оптималан однос ова два скупа је $R \cap T = T$, или $T \subseteq R$. Овај циљ је, међутим, тешко достижан, а разлози за то су многобројни што је детаљно образложено у (Витас 2007).

На основу реченог следи да један е-речник треба да садржи све (или већину) облика речи које се могу наћи у тексту, што значи да њихов канонски представник, односно лема, није довољан. Ово је и суштинска разлика између електронских и традиционалних (штампаних) речника који су намењени људима. Приликом одабира одредница за традиционалне речнике и информација које ће им бити придружене претпоставља се да ће просечан корисник, коме је речник намењен, без већих проблема надопунити све оне информације које нису експлицитно наведене или да ће моћи да их пронађе у одговарајућим приручницима, на пример, граматикама.

Ову разлику ћемо илустровати на примеру глагола *певати*. Одредница овог глагола у традиционалном речнику почиње следећим информацијама:

пѐвати, -âм, ијек. **пјѐвати**, несврш. (РМС)
пѐвати јек. **пјѐвати**, -âм несвр. (ЈРМС)
пѐвати ијек. **пјѐвати**, -âм (дијал. ијек. пљевати) несврш. (РСАНУ)

На основу датих информација, као и оних које се подразумевају, читалац лако закључује да је у питању несвршени глагол чији је облик инфинитива *певати* у екавској варијанти, *пјевати* у ијекавској, те да је прво лице једнине презента *певам*. На основу овога ће читалац закључити да се глагол *певати* (као и *пјевати*) мења по V глаголској врсти те му неће бити проблем да изведе остале облике овог глагола.

Опис овог глагола у е-речнику изгледа другачије. Пре свега, глаголи *певати* и *пјевати* се морају одвојено описати, а све остале информације морају бити исцрпно дате и то на такав начин да их рачунарска апликација којој је намењен може недвосмислено протумачити. У табели 1 је приказан опис ова два глагола у е-речнику српског језика. У горњем делу табеле су глаголи *певати* и *пјевати* означени као несвршени (маркер +Impref) који припадају екавском (маркер +Ek), односно ијекавском (маркер +Ijk) изговору.¹ Маркер VI говори да су у питању глаголи, а осим тога их повезује са регуларним изразом, у табели представљеним у облику графа, који омогућава генерисање свих њихових облика. У доњем делу табеле приказани су генерисани облици.² Уз сваки генерисани облик, на пример певала, дата је његова лема, у овом случају облик инфинитива певати, а затим и придружене информације: ради се о глаголу (V), радном глаголском придеву у средњем роду множине (Gpn) или женском роду једнине (Gsf).

¹ У е-речнику српског језика акценти нису забележени, јер је речник намењен обради писаних текстова који их такође не бележе.

² Читљивости ради, графом је представљено генерисање само неких облика глагола; ти облици су и представљени у доњем делу табеле.

Опис глагола *певати* и *пјевати* дат у горњем делу табеле служи за систематизовање информација у речнику и његово одржавање, док се облик дат у доњем делу табеле ефективно користи за рачунарску обраду текста. Више о структури е-речника и информацијама у њему може се наћи у (Крстев 2008). Овде приказан формат е-речника није једини који се користи. У аутоматској обради се често користи и такозвани MULTTEXT формат (Крстев и др. 2004). Без обзира на формат е-речника све њих одликује исцрпност и експлицитност бележења информација.

Леме (речник Delas)	
певати, V1+Imperf+Ek пјевати, V1+Imperf+Ijk	
Облици (речник Delaf)	
певати, певати. V:W; певам, певати. V:Pxs; певају, певати. V:Pzp; певаше, певати. V:Yys:Azp; певај, певати. V:Yys; певајте, певати. V:Yyp; певајући, певати. V:S; певао, певати. V:Gsm; певала, певати. V:Gpn:Gsf; певаћемо, певати. V:Fxp; певаћете, певати. V:Fyp; певан, певати. V:Tms; певано, певати. V:Tns	
пјевати, пјевати. V:W; пјевам, пјевати. V:Pxs; пјевају, пјевати. V:Pzp; пјеваше, пјевати. V:Yys:Azp; пјевај, пјевати. V:Yys; пјевајте, пјевати. V:Yyp; пјевајући, пјевати. V:S; пјевао, пјевати. V:Gsm; пјевала, пјевати. V:Gpn:Gsf; пјеваћемо, пјевати. V:Fxp; пјеваћете, пјевати. V:Fyp; пјеван, пјевати. V:Tms; пјевано, пјевати. V:Tns	

Табела 1. Глаголи *певати* и *пјевати* у е-речнику српског језика.

О одабиру одредница за електронски речник српског језика
 Одреднице глагола се у традиционалним, штампаним речницима наводе, по правилу, у облику инфинитива, док се други глаголски облици не појављују као засебне одреднице, осим изузетно, на пример,

- ће**, енкл. 3. л. јд. и мн. през. од *хтети* (PMC)
- ће**, енклитички облик 3. л. јд. и мн. през. од *хтети* (JPMC)

У речничком чланку глагола се по правилу наводи облик или наставак првог лица јединине презента, док се неки други облици, али никада сви, наводе изузетно у опису промене глагола. На пример,

вѣсти , вѣзѣм несврш. (р. прид. вѣзао, вѣзла, вѣзло; трп. прид. вѣзен)	(РМС)
вѣсти (вѣсти), вѣзѣм несвр. (трп. прид. вѣзен)	(ЈРМС)
вѣсти и вѣсти , вѣзѣм несвр. (имп. вѣзи; импф. вѣзијах и вѣзах; аор. вѣзе; р. пр. вѣзао, вѣзла, вѣзло; пр. пр. вѣзаѡв(ши); трп. вѣзен (непр. вѣжен))	(РСАНУ)

С друге стране, трпни придеви, као и радни глаголски придеви и прилози времена садашњег употребљавају се некада и као прави придеви. У граматичици (Стевановић 1966) наводи се да се радни глаголски придев употребљава и у служби именских речи (т. 672), да се трпни придев као и радни употребљава придевски (т. 676), а да облик глаголског прилога садашњег, осим прилошке, има и придевску службу (т. 680). Такође, у граматичици (Станојчић/Поповић 2010) је речено да: „Прави описни придеви настају и попридевљавањем четири нелична глаголска облика – трпног и радног глаголског придева и садашњег и прошлог глаголског прилога, дакле, остваривањем трансформационог принципа” (т. 328). У граматичици (Пипер/Клајн 2014) наводи се да трпни глаголски придев, осим што служи за грађење партиципског пасива, може да се, у принципу, употреби и атрибутивно (т. 319), те да се изврстан, мањи број радних придева од непрелазних глагола употребљава и атрибутивно, аналогно правим придевима (т. 315). У истој граматичици се наводи да се „облик са истом основном као глаголски прилог несвршеног вида понекад употребљава у придевској функцији придева са значењем сталне особине” (т. 328).

Четири нелична глаголска облика, трпни и радни глаголски придев и садашњи и прошли глаголски прилог, наводе се у речницима као засебне одреднице у појединачним случајевима. Тако се у предговору (РМС 1967-1976: књ. I стр. 12) наводи: „Глаголски придеви који су постали прави описни придеви, као *зрео, врео, утучен, отворен, виђен* уносили су се као посебне речи”, а у предговору (РСАНУ: књ. 1 стр. XXXIII): „Глаголски придеви (по пореклу) дају се као засебне одреднице када су постали прави придеви (напр. *врућ, зрео, држећ, васпитан, питом, ваљан*, итд.)”.

У табели 2 су дати примери обраде придева насталих попридевљавањем из неличних глаголских облика. За придеве настале од трпних радних придева, ако су обрађени, у речницима РМС и ЈРМС се наводи да представљају облик трпног придева одговарајућег глагола док се у речнику РСАНУ то некада наводи (видети примере за *исеван* и *основан*). За придеве настале од радних глаголских придева се у речнику РМС не наводи веза са одговарајућим глаголом, док се у ЈРМС та веза некада експлицитно наводи, а у неким случајевима је то и једини опис одговарајућег облика (видети пример *отупео*). Слично је и са речником РСАНУ (видети примере *доснео* и *отупео*). За придеве настале од прилога времена садашњег се ни у једном речнику не наводи веза са одговарајућим глаголом, а такав је случај и са малобројним примерима придева насталих од прилога времена прошлог – на пример, у речнику ЈРМС

се наводи само један такав пример *бивши*.³ Међу узорком примера из РСАНУ јавља се само придев *дошавши* (и *новодошавши*) настао од прилога времена прошлог, док се у СрпКор јављају осим њих још и *почивши* (и *блаженопочивши* и *благопочивши*). У РСАНУ *дошав(ши)* је засебна одредница (која само упућује на *доћи*), као и *новодошавши*.

испеван	РМС	испеван , -а, -о, ијек. испјеван 1. <i>трп. прид. од испевати 2. који је од много певања изгубио глас</i>
	ЈРМС	∅
	РСАНУ	испеван ијек. испјеван , -а, -о који је изгубио свежину, истрошен, промукао од певања
основан	РМС	основан , -а, -о 1. <i>трп. прид. од основати 2. заснован на разлозима, поткрепљен разлозима, доказима, оправдан</i>
	ЈРМС	основан , -а, -о 1. <i>трп. прид. од основати 2. на разлозима, на аргументима, на доказима утемељен, разложан, оправдан; ~ сумња, ~ захтев</i>
	РСАНУ	основан , -а, -о 1. <i>трп. прид. од основати (се) 2. заснован на разлозима, утемељен, оправдан 3.</i> <i>покр. који је почео да се пара, из ког испадају конци</i>
распеван	РМС	распеван , -а, -о, ијек. распјеван 1. <i>трп. прид. од распевати (се) 2. а. весео, ведар; испуњен песмом б. који се богато, звучно прелива, сличан певању (о гласу) в. пун песничког надахнућа, поезије.</i>
	ЈРМС	распеван јек. распјеван , -а, -о 1. <i>трп. прид. од распевати (се) 2. весео, ведар; испуњен песмом 3. који се звучно прелива, мелодичан.</i>
презрео	РМС	презрео , -ела, ело (ек. и ијек.; ретко ијек. презрио) 1. <i>превише зрео 2. а</i> <i>фиг. који је прешао године живота уобичајене за какво стање, занимање и сл., престар (о људима) б. који је прерано постао зрео, који показује својства зрелости пре уобичајеног времена.</i>
	ЈРМС	презрео , -ела, о (ретко јек. презрио, -рела) 1. <i>превише зрео; уп. презрети: ~ јабука 2. а</i> <i>фиг. који је прешао године живота уобичајене за какво стање, занимање и сл., престар: ~ девојка б. који је прерано постао зрео; ~ дечак.</i>

³ Прилог времена прошлог глагола *бити* се данас ретко користи. Ипак, међу примерима из РСАНУ могу се наћи и ови примери: „Постао подофициром, па, бивши рањен ... врати се кући с нешто пензије.” (Симо Матавуљ *Биљешке једног писца*, Београд, 1939) (уз одредницу *пензија*) и „Бивши у Карловци горњи изиђем на гроб нашега песника будилника, Лукијана Мушицког.” (у листу Јавор 1874) (уз одредницу *будилник*).

отупео	РМС	отупео , -ела, -ело ијек. отупио, -пјела, -пјео а. <i>туп, неосетљив, огугало</i> б. <i>који је изгубио оштрину, интензитет</i>
	ЈРМС	отупео , -ела, -о јек. отупио , -пјела, -о <i>рад. прид. од отупети у атриб. функцији</i>
	РСАНУ	отупео , -ела, -ело ијек отупио, -пјела, -пјео 1. а. <i>који не реагује на подражаје, туп</i> б. <i>који је изгубио оштрину, интензитет</i> в. <i>у коме се не виде осећања, реакције на подражаје, безизражајан</i> . 2. <i>у прид. служби: р. пр. од отупети (1а).</i>
доспео	РМС	∅
	ЈРМС	доспео , -ела, -о јек. доспио , -пјела, -пјело а. <i>који се потпуно развио, зрео; стасао: ~ воће, ~ деца</i> . б. <i>фин. који је доспео, приспео за плаћање, исплату: ~ меница, доспели дугови.</i>
	РСАНУ	доспео , -ела, -о ијек. доспио , -пјела, -пјело а. <i>који се потпуно развио, који је постао погодан за одређену намену; стасао, зрео: доспели усев, доспело воће, доспела деца</i> . б. <i>фин. који је приспео за плаћање, исплату.</i>
претећи	РМС	претећи -а, -е ијек. пријетећи , <i>који је пун претње; ~ говор, ~ став</i>
	ЈРМС	претећи јек. пријетећи , -а, -о <i>који је пун претње; ~ писмо, ~ гест</i>
важећи	РМС	∅
	ЈРМС	важећи , -а, -е <i>који још важи, који је на снази, пуноважан: ~ пропис, ~ исправа, ~ гест</i>
	РСАНУ	важећи , -а, -е <i>који важи, који вреди, који је на снази; исп. постојећи, пуноважан.</i>

Табела 2. Примери одредница из речника РМС, ЈРМС и РСАНУ које се одnose на придеве настале од трпних и радних глаголских придева и прилога времена садашњег.⁴

Ова анализа начина описа придева насталих попридевљавањем неличних глаголских облика у речницима српског језика, илустрована табелом 2, мора се узети условно. Тек када текстови ових речника буду доступни у адекватном дигиталном облику моћи ће да се уради темељна анализа.

⁴Симбол ∅ значи да не постоји као засебна одредница; примери из РСАНУ нису дати за оне облике који нису ни могли бити укључени до двадесетог тома.

Као што је речено у претходном одељку, организација и садржај електронских речника разликује се од традиционалних. Тако у е-речнику сви облици глагола треба да буду засебне одреднице којима се представник – лема, то јест глагол у инфинитиву – придружује као једна од информација. Поставља се, међутим, питање, шта треба да буде тај представник за рецимо *распеван*, а шта за *опеван*? Ако су у питању облици трпног глаголског придева, онда је јасно да то треба да буду облици инфинитива *распевати* и *опевати*:

распеван, распевати. V: Tms

опеван, опевати. V: Tms⁵

Питање је шта треба да буде тај представник у случајевима када се ови облици користе као прави придеви, имајући у виду да је *распеван* засебна одредница у традиционалним речницима, док *опеван* није. На пример:

...prevagu je davao tanano vedroj muzici Mocarta i kristalno jasnoj muzici Johana Sebastijana Baha, a ne Vagnerovoj monumentalno **raspevanoj**. (Ото Бихаљи Мерин, *Градитељи модерне мисли*, СрпКор⁶)

Sve što je 'mrtvo' uzdrhtalo je . Ne samo **opevane** zvezde, mesec, šume, cveće, nego i pikavac u pepeljari... (Ото Бихаљи Мерин, *Градитељи модерне мисли*, СрпКор)

Слична питања се намећу и у случајевима радних глаголски придева и прилога времена садашњег када се користе као прави придеви:

Добро **ускисао** и **порастао** хлеб је шупљикав, растрешен, бухав ... лакше сокове прима, па се брже и свари. (др М. Батут-Јовановић, *Сељачки хлеб и задружне пећи*, 1905, пример из САНУ уз *бухав*)

Postadosmo **putujuć**i pisari i uzemoso seliti svoja pera i črnilnice preko voda i granica carevina (Милорад Павић, *Хазарски речник*, СрпКор)

Одговори на ова питања се не могу наћи у традиционалним речницима због начина на који се у њима обрађују примери попридевљених глаголских придева и прилога – они се јављају или уз засебну придевску одредницу ако је она у речнику дата, или, у неким случајевима уз глаголску одредницу. На пример, у речнику РСМ срећемо следећи случај:

зачађати, -ам, сврш. = зачађити *зачађавити*. – Око **зачађала** стакла ... облијеће жућкаста лептирица. *Андр. И. Фиг.* Можда има још која искра у ... зачађалу његову срцу. *Коз. Ј.*

На узорку примера из речника САНУ који обухвата књиге 1, 2, 18, 19 и 20⁷ и садржи близу 2 милиона речи проналази се 50 примера употребе при-

⁵ Код Tms у е-речнику српског језика говори да се ради о облику трпног глаголског придева у мушком роду једине.

⁶ Корпус савременог српског језика СрпКор2013 (<http://korpus.matf.bg.ac.rs>) (Витас и Крстев 2012), (Утвић 2014)

⁷ Оваква анализа је омогућена отпочетом дигитализацијом РСАНУ и рашчлањавањем његовог садржаја (Стиловић и др. 2017), (Стиловић и Станковић 2018).

дева насталог од прилога времена садашњег.⁸ Међу овим примерима наилазимо на следеће случајеве:

1. Пример употребе придева насталог од прилога времена садашњег је дат уз глагол:

Чујеш и како глас бруји ... и како расте и пада као брз талас **бујајућих** вода. (Ivan Kozarac, Proza, 1947) – уз одредницу *бујати*.

2. Придева настао од прилога времена садашњег је засебна одредница уз коју је дат и одговарајући пример:

Очаравајућа способност вечнога живота и не изгледа више баш тако неприступачна. (Борислав Пекић, *Златно руно IV*, 1980) – уз одредницу *очаравајући*.

3. Пример употребе придева насталог од прилога времена садашњег је дат уз неку другу одредницу:

У овом се каже да **лутајуће** мине могу бити или вежбовне мине ... или мине положене пре новембра 1918 године. (Mornarički glasnik, god. I, Beograd 1933) – уз одредницу *вежбовни*.

Сличне примере срећемо у РСАНУ и у случају придева насталих од радних глаголских придева (261 случај): примери се јављају уз глагол (**васкрслој Србији уз васкрснути**), придев је засебна одредница (**оћелавелим плишем уз оћелавео**), или се примери јављају уз неке друге одреднице (**застарелим обичајем уз повлачити**), док су у случају придева насталих од трпних глаголских придева (96 случајева) придеви или засебне одреднице (**виђенијим кућама уз виђен**) или се јављају уз неке друге одреднице (**одабраније писце уз по**).

Из овога проистиче да би се питање попридевљених неличних глаголских облика могло у е-речнику решавати на више начина. Једна могућност је да се они игноришу, али већ и површна анализа њиховог појављивања у текстовима на савременом српском језику (видети податке из табеле 3) показује да би то довело у аутоматској анализи текстова до великог броја непознатих речи.

текст	трпни	радни	прилог в.с.
Д. Албахари <i>Мамац</i>	141	6	0
В. Арсенијевић <i>У потпалуљу</i>	161	13	12
Д. Киш <i>Пешчаник</i>	295	29	4
Г. Олујић <i>Излет у небо</i>	172	24	4
А. Тишма <i>Употреба човека</i>	701	66	9

⁸ Овде смо се ограничили само на оне придеве настале од прилога времена садашњег који су већ засебне одреднице у е-речнику (видети образложење даље у тексту) и на оне њихове облике који се не поклапају с обликом прилога.

С. Ваљаревић <i>Комо</i>	58	1	1
Д. Великић <i>Римски прозор</i>	358	19	10

Табела 3. Коришћење придјева насталих од неличних глаголских облика у одабраним романима српских писаца⁹

Друга могућност је да се они сврстају уз глагол од кога су настали, како што се то некада чини за неке од ових придјева у неким речницима. Илустрирамо овакво решење примерима:

- Пружили су му руку и повукли га уз **одроњену** страну брега,...
- Његов лелек пред сумњом, **ђикнулом** из повређеног мозга...
- Њено посртање без Верине **подупируће** руке,... (А. Тишма *Уномреба човека*)

Уколико би се прихватило овакво решење облици из претходних примера **одроњену**, **ђикнулом** и **подупируће** би се прикључили осталим облицима глагола *одронити*, *ђикнути* и *подупирати*, а одговарајући улази у е-речнику били би:

одроњену, одронити. V:aefs4g

ђикнулом, џикнути. V:aefs6g

подупируће, подупирати. V:aefs2g¹⁰

Последица усвајања оваквог решења била би да би при напредном консултовању корпуса, на пример СрпКор-а, упит [lemma="rodupirati"] вратио, између осталих и следеће редове конкорданци:

Rinsvind je ramenom **podupirao** uzdrhtalu policu, a kolenima vraćao na mesto Čarli koji se **podupire** štapom da mu uši ne bi utrnule od silnog stajanj ...dlan ruke položio na sedište do prolaza, kao da se tako najbolje **podupirem**. Tankim pritkama, kojima se **podupiru** pasulj i grašak, preti velika opasnost, Njeno posrtanje bez Verine **podupiruće** ruke, sred vike čiji smisao ne razume, Ona je obično ležala nalakćena, **podupirući** obraz dlanom, i gledala skoro ne

Иако овакви резултати могу да буду корисни, многи корисници СрпКор-а би вероватно желели да могу да претражују одвојено по глаголским а одвојено по придјевским облицима. На неадекватност оваквог решења указују и придјеви и именице изведени из попридевљених глаголских облика. Неки од њих су:

- ...пловила је уз саму обалу једна величанствена трбушина у коју би могли стати сви наши данашњи **загорели** и **незагорели** паприкаши. (Г. Олујић *Излет у небо*)
- У **полуупржен** лук ставити кашику брашна. (Пата *Кувар*)

⁹ Видети фусноту 8.

¹⁰ ф – женски род, s – једнина, 2, 4, 6 – генитив, акузатив, инструментал, а – позитив

- ...на другој су се продавале **малоупотребљаване** кочије, увезене из Париза 1814. године; (Н.В. Гогољ *Нос* 1995)
- ... da je njegov goli bes usmeren samo protiv njene brižljive, iako nespretno primenjene **negovanosti**. (Е. Јелинек *Пијанисткиња*)
- ...sa superiornom dosadom ispod konvencionalne i korektne **kvazizainteresovanosti**,... (О. Давичо *Песма*)

Уколико би се одреднице е-речника повезивале деривационим релацијама, то значи да би у случају оваквог решења придев *незагорео* био директно повезан са глаголом директно повезан са глаголом *загорети*, а именица *негованост* са глаголом *неговати*.

Због свих ових разлога је за е-речник српског језика одабрано треће решење у коме су сви прави придеви који су настали попридевљавањем неличних глаголских облика засебне одреднице у речнику лема Delas. Тако облици **одроњену**, **ђикнулом** и **подупируће** из раније датих примера имају као нормирани облик *одроњен*, *ђикнуо* и *подупирући* – придев у номинативу једнине мушког рода – а одговарајући улази у е-речнику су:

одроњену, одроњен. A+trpni:aefs4g

ђикнулом, ђикнуо. A+radni:aefs6g

подупируће, подупирући. A+prilog:aefs2g

Из ових примера се види да сви овако уведени придеви имају ознаку која указује да су настали од одређеног неличног глаголског облика, али не и ког глагола.

У е-речнику српског који у овом тренутку има 195.000 одредница (које генеришу скоро 2,5 милиона облика речи на начин приказан у табели 1) налазе се, као засебне одреднице, велики број придева насталих попридевљавањем неличних глаголских облика, а њихов број и дистрибуција дати су у табели 4. Треба имати у виду да су придеви настали од трпних придева обрађивани систематски, када и одговарајући глаголи, док су остали унети у е-речник када су уочени у неком обрађиваном тексту.

	трпни	радни	прилог в.с
укупно	11.352	321	205
одрични	594	16	2
с префиксом <i>ново-</i>	36	2	0
с префиксом <i>полу-</i>	34	6	1

Табела 4. Број придева насталих попридевљавањем неличних глаголских облика и придева насталих из њих префиксацијом (*не-*, *ново-*, *полу-*) у е-речнику српског.

3. О повезивању одредница у е-речнику српског језика

Као што је речено у претходном одељку, придеви настали попридевљавањем неличних глаголских облика имају у е-речнику ознаке која указују од кога глаголског облика су настали – трпног или радног глаголског придева или прилога времена садашњег – али нема назнаке глагола чији су то облици. Оваква информација може бити значајна за кориснике корпуса које би, на пример, могло интересовати који су то све глаголи од чијих су прилога времена садашњег настали придеви који су у употреби. Ова информација је важна и за аутоматску обраду; илустрације ради, ако бисмо сегмент „Њено посртање без Верине **подупируће** руке...” желели да трансформишемо у „Њено посртање без Верине руке која **подупире**...” потребно би било да постоји веза између придева *подупирући* који је настао попридевљавањем прилога времена садашњег и одговарајућег глагола *подупирати*. Одговарајуће леме и њихови облици би сада у е-речнику били представљени на следећи начин:

Delas	подупирати, V17+superlema=подупирати подупирући, A3+prilog+superlema=подупирати
Delaf	подупире, подупирати. V+superlema=подупирати: Pzs подупируће, подупирући. A+prilog+superlema=подупирати: aefs2g

У оваквом решењу се као посебна ознака неке одреднице у речнику лема (*Delas*) појављује +superlema, која као вредност има одредницу из истог речника с којом дата одредница успоставља везу. Ове ознаке се на начин који приказан у одељку 1 (табела 1) прослеђују и одредницама у речнику облика (*Delaf*). Уколико се даље прошири овакав начин допуњавања е-речника у њему би се појавиле и следеће одреднице:

Delas	одобравати, V+suplema=одобравати одобравање, N+глаголска+suplema=одобравати неодобравање, N+глаголска+одрич+suplema=одобравати одобраван, A+трпни+одрич+suplema=одобравати неодобраван, A+трпни+suplema=одобравати одобравајући, A+прилог+suplema=одобравати неодобравајући, A+прилог+одрич+suplema=одобравати
--------------	--

Оваква допуна е-речника омогућава, између осталог, корисницима који га користе за претрагу корпуса (директно, преко програмског система Unitex¹¹, или индиректно кроз тагирање и лематизацију Корпуса савременог српског језика (Утвић 2011)) да постављају упите било преко основних лема или преко њихових „суперлема”. Тако би, на пример, коршћењем система Unitex корисник за претраживање корпуса преко основних лема могао користити упите <одобравати.V>, <одобравање.N>, <одобравајући.A>, <одобраван.A>, <неодобравајући.A>, док би упит <suplema=одобравати> могао користити уколико жели да добије све облике глагола *одобравати* као и облике

¹¹ Unitex/Gramlab, софтверски пакет отвореног кода за обраду корпуса (<https://unitexgramlab.org/>)

именица и придева изведених из њега. Тако би, примера ради, примена упита <suplema=одобравати> у програмском систему Unitex на узорак примера из РСАНУ дала 32 поготка, а међу њима су:

Кнез Милош волео је **неодобравање** него пецкаву шалу. (Мил. М. Ђ. 2, РЈА)
 Овим се речима **одобрава** пиће. (Ник. В. 2, 418).
 ...народа, претставници Северног Вијетнама **одобравају**. (Пол. 1957, 15850/6).
 ...свадљивом, парничарском, али ... **одобравајућем** расположењу. (Пек. Б. 11, 139).
 Знао је да се на тај начин, **одобравајући** јој и повлађујући, дете квари.
 Нису **одобравали** не само брак него ни плотску везу међу човек...
 ...ми је највише годило да поберем његово **одобравање**. (Десн. 1, 166).
 ...се служим ни при грађењу буџета, ни при **одобравању**. (Н. Скуп. 1, 642).
 ...и усмене лицитације ... **одобравање** територијални надлежни инспектор (3б. зак.

Увођење додатних информација у е-речник значајно отежава његов развој и одржавање. На пример, ако бисмо одричне облике придева и именица желели да повежемо с њиховим афирмативним облицима, а не са глаголом од кога су настали, њихове „суперлеме” би биле друкчије, што значи и да би била потребна и другачија верзија речника, на пример:

Delas одобравање, N+глаголска+suplema=одобравање
 неодобравање, N+глаголска+одрич+suplema=одобравање
 одобраван, A+трпни+одрич+suplema=одобраван
 неодобраван, A+трпни+suplema=одобраван
 одобравајући, A+прилог+suplema=одобравајући
 неодобравајући, A+прилог+одрич+suplema=одобравајући

Ефикасно одржавање е-речника који садрже богате информације, као и могућност производње разних изведених облика – како у погледу формата тако и садржаја – могуће је једино ако се е-речник конципира као база података. Модели лексикографских база података могу бити разноврсни, и неки од њих су погоднији за развој традиционалних речника намењених човеку, док су други више прилагођени е-речницима који су намењени информатичким применама. С обзиром да је наш е-речник ове друге врсте за његов даљи развој је одабран модел заснован на *lemon* (Lexicon Model for Ontologies) моделу (Макреј и др. 2012) који је до сада успешно коришћен за развој лексичких ресурса за аутоматску обраду језика. Развијена је онлајн апликација за развој и одржавање е-речника, названа Лексимирика, која користи централизовану лексичку базу података (Станковић и др. 2018). Осим што омогућава истовремени рад више корисника, овако конципирана база података омогућава проверу конзистентности података, повезивање одредница међусобно, као и њихово повезивање са спољашњим ресурсима – семантичким мрежама, корпусима и другим речницима.

Увођење „суперлеме” за повезивање придева насталих из неличних глаголских облика са одговарајућим глаголом је само једна од веза која је успостављена у е-речнику српског језика кроз базу и апликацију Лексимирика. Примери других врста веза су:

- Варијантни облици:

кафа, N+var=кава
кава, N+var=кафа
моделирати, V+var=моделисати+var=моделовати
моделисати, V+var=моделирати+var=моделовати
моделовати, V+var=моделирати+var=моделисати

- Облици различитог изговора:

девојка, N+Ijk=дјевојка
дјевојка, N+Ek=девојка

- Деривациони облици:

акцијаш, N+fem=акцијашаца
акцијашаца, N+mas=акцијаш
акцијашев, A+присвојни+noun=акцијаш
акцијашаца, A+присвојни+noun=акцијашаца

Све успостављене везе су у оквиру Лексимирке детаљно описане, као и механизми за њихово аутоматско успостављање на основу информација већ садржаних у речнику – на тај начин успостављено је више од 89.000 веза између одредница у е-речнику. Лексимирка такође омогућава извоз е-речника у различитим форматима уз одабир информација које су прилагођене потребама корисника и њихових апликација.

4. Закључак

У овом раду смо представили неке карактеристике е-речника српског језика и дилеме које се јављају при одабиру одредница и представљања информација у њему, посебно у односу на њихово решавање у традиционалним речницима. Ове дилеме су илустроване на примерима придева насталих попридевљавањем трпног и радног глаголског придева и прилога времена садашњег и прошлог. Показано је да је једна од важних додатних информација у е-речнику повезивање одредница, али да се оно не може ефикасно спровести уколико се е-речник не конципира као лексикографска база. Лексимирка укратко представљена у овом раду представља једну такву базу података и апликацију која омогућава успостављање веза између одредница, њихово одржавање, као и експортовање резултата у формату прилагођеном кориснику.

У овом раду су за потребе илустровања употребе придева насталих из неличних глаголских облика коришћени Корпус савременог српског језика, други литерарни текстови као и један узорак примера из Речника српскохрватског књижевног и народног језика. Експлоатација примера из РСАНУ је указала на значај досадашњих резултата у дигитализацији овог речника као и неопходност наставка започетих активности, јер овај речник осим своје основне намене представља и неисцрпан извор података за научна истраживања.

ЛИТЕРАТУРА

- Вигас 2007:** Душко Вигас, „О проблему не(пре)познате речи у обради текстова на српском језику”, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, L, 111–120.
- Вигас/Крстев 2012:** Vitas, Duško, and Cvetana Krstev, ”Processing of Corpora of Serbian Using Electronic Dictionaries”, *Prace Filologiczne*, 63, 279–292.
- Грос/Перен 1987:** Gross, Maurice, and Dominique Perrin, *Electronic dictionaries and automata in computational linguistics, LNCS 377*, Berlin: Springer.
- Крстев и др. 2004:** Krstev, Cvetana, Dusko Vitas, and Tomaž Erjavec. ”Morpho-Syntactic Descriptions in MULTEXT-East-the Case of Serbian.” *Informatica (Slovenia)*, 28.4, 431–436.
- Крстев 2008:** Cvetana Krstev, *Processing of Serbian – Automata, Texts and Electronic dictionaries*. Belgrade: Faculty of Philology, University of Belgrade.
- Макреј и др. 2012:** McCrae, J. Et al. ”Interchanging lexical resources on the semantic web”. *Language Resources and Evaluation*, 46(4), 701–719.
- Станковић и др. 2018:** Stanković, Ranka, Cvetana Krstev, Biljana Lazić and Mihailo Škorić, ”Electronic Dictionaries – from File System to lemon Based Lexical Database”, *Proc. of the 11th LREC – W23 6th Workshop on Linked Data in Linguistics : Towards Linguistic Data Science (LDL–2018)*, Miyazaki, Japan, May 7–12, 2018, 2018, eds. John P. McCrae et al., ISBN 979-10-95546-19-1.
- СТИЈОВИЋ И ДР. 2017:** Рада Стијовић, Олга Сабо и Ранка Станковић, „Речник САНУ као база терминолошких речника (на примеру речника кулинарства)”, у: *Словенска терминологија данас*, Београд: Српска академија наука и уметности, 109–123.
- СТИЈОВИЋ /СТАНКОВИЋ 2018:** Рада Стијовић и Ранка Станковић, „Дигитално издање Речника САНУ: формални опис микроструктуре Речника САНУ”, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 47/1, 427–440. doi. org/10.18485/msc.2018.47.1.ch40
- УТВИЋ 2014:** Miloš Utvić, *Izgradnja referentnog korpusa savremenog srpskog jezika* (необјављена докторска дисертација, Филолошки факултет Универзитета у Београду).
- УТВИЋ 2011:** Милош Утвић, „Анотација Корпуса савременог српског језика”. *ИНФОтека* 12, 39–51.

Речници

- РМС 2007:** *Речник српскога језика*, Нови Сад: Матица српска.
- РМС 1967–1976:** *Речник српскохрватскога књижевног језика*, књ. 1–6, Матица српска [– Матица хрватска], Нови Сад [– Загреб].
- РСАНУ 1959–2019:** *Речник српскохрватског књижевног и народног језика САНУ*, књ. I–XX, Београд: Институт за српски језик САНУ.

Граматице

Станојчић/Поповић 2010: Живојин Станојчић и Љубомир Поповић, *Грамматика српског језика за гимназије и средње школе*, Завод за уџбенике, Београд.

Стевановић 1966: Михаило Стевановић, *Грамматика српскохрватског језика за више разреде гимназије*, пето издање, Цетиње: Обод.

Пипер/Клајн 2014: Предраг Пипер и Иван Клајн, *Нормативна граматика српског језика*, Нови Сад: Матица српска.

Cvetana J. Krstev

ABOUT THE SELECTION OF ENTRIES FOR THE ELECTRONIC DICTIONARY OF SERBIAN AND THEIR LINKING

Summary

Full recognition of words in written texts is one of the prerequisites for the successful natural language processing. By the recognition of words, we do not consider merely the decision whether a word belongs to a language processed or not. We presume that for a recognized word its properties would be known as well (grammatical role, lemma, meaning, domain of usage, etc.) The electronic dictionary of Serbian was compiled to fulfil these requirements. In order to develop and maintain the electronic dictionary efficiently and enable incorporation of rich information in it the adequate environment is crucial that is based on a lexicographic database. In this paper a lexicographic database and an application Leximir is presented and some of its functionalities are illustrated on an example of the enrichment of dictionary content by linking its entries.

Стефан Ж. МИЛОСАВЉЕВИЋ*
Филолошки факултет
Универзитета у Београду
(студент докторских студија)

О УПОТРЕБИ ИТЕРАТИВНИХ ГЛАГОЛА У ПЕРФЕКТУ
ЗА ОЗНАЧАВАЊЕ ИЗБРОЈИВОГ МНОШТВА РАДЊИ
И ЊИХОВОЈ КОНКУРЕНЦИЈИ
СА СВРШЕНИМ ГЛАГОЛИМА
(На примерима из новинарског стила српског језика)

У раду разматрамо конструкције са неким итеративним глаголима у перфекту којима се означава избројиво мноштво радњи; примери су из новинарског стила српског језика (типа *Ђоковић је пет пута освајао завршни Мастерс сезоне*). Да бисмо такву употребу анализирали, посматрамо, с једне стране, читаву значењску мрежу конструкција са глаголима наведеног типа у перфекту, и поредимо, с друге стране, несвршене глаголе са њиховим свршеним парњацима (нпр. *погађати/погодити*) у сродним контекстима. Тиме се, као друга важна тема нашег рада, издваја конкуренција несвршених и свршених глагола при исказивању избројивог мноштва радњи у српском језику. У анализи се ослањамо на постулате когнитивне лингвистике (пре свега на теорију прототипа) и, њој сродне, конструкционе граматике.

Кључне речи: српски језик, глагол, глаголски вид, перфекат, избројиво мноштво радњи, итеративност, конкуренција несвршеног и свршеног вида, новинарски стил, теорија прототипа

1. Увод

1.1. Предмет и циљ рада

Предмет овог рада јесу, пре свега, конструкције којима се, у новинарском стилу српског језика, исказује избројиво мноштво радњи,¹ а у којима

*milosavka93@hotmail.com

¹ За овај тип мноштва радњи у србистици се користе различити термини: збирна вишекратност / збирно мноштво (Танасић 2009а), репетитивност (Ивановић 2013), избројива вишекратност (Недић 2016). Нама се термин избројиво мноштво, као комбинација већ постојећих, чини најпрозирнијим, па га стога користимо у овом раду (скраћено: ИМ).

су употребљени итеративни глаголи *погађати*, *побеђивати* и *освајати* у перфекту, као у примеру *Месу је три пута погађао стиву*. Анализираћемо их полазећи од других конструкција у којима се они јављају у перфекту, и то тако што ћемо, применом теорије прототипа, разматрати „зракасту” структуру значења/употреба НП у тим конструкцијама. Како је реч о таквим конструкцијама у којима се, са приближно истим значењем, могу јавити и одговарајући свршени глаголи (*погодити*, *победити*, *освојити*), као друга важна тема нашег рада намеће се питање по чему се глаголи несвршеног вида у овом контексту разликују од својих свршених парњака. Дакле, циљ нашег рада је трострук: да размотримо случајеве у којима конструкције са несвршеним глаголима у перфекту могу исказати избројиво мноштво радњи, да те конструкције проучимо у контексту осталих конструкција са истим глаголима и, најзад, да испитамо конкуренцију несвршених и свршених глагола у датим конструкцијама.

Рад је организован на следећи начин. У наставку Увода представљамо досадашња проучавања ИМ у србистици, мотивацију за наш рад и корпус. У одељку 2 скицирамо теоријски оквир, а затим спроводимо анализу, крећући се од типичнијих конструкција, оних са итеративним (одељак 3) и општефактичким значењем (одељак 4), ка централној теми рада – конструкцијама са избројивим мноштвом (одељак 5). Након тога представљамо семантичку мрежу НП (одељак 6), пре него што, одељком 7, закључимо рад. Притом ћемо све време указивати и на односе између НП и СП.

1.2. Досадашња проучавања ИМ у српском језику и мотивација за овај рад

1.2.1. Надовезујући се на руског лингвисту В. С. Храковског, С. Таназић (2009а) описује четири основна типа мноштва радњи у српском језику. Разлике међу њима заснивају се на времену вршења радњи и њиховим актантама. Три типа која издваја Храковски јесу дистрибутив, мултипликатив и итератив. Дистрибутивом (пр. 1)² означава се мноштво радњи које припадају једном временском периоду (*у току ноћи*), а у њему учествују и исти (*лисица*) и различити актанти за све појединачне радње (*пилићи*). Мултипликатив (пр. 2) јесте тип мноштва радњи које такође припадају истом временском периоду, али су сви актанти појединачних радњи исти. Итератив (пр. 3) од поменута два типа разликује се по томе што се свака радња врши у засебном временском периоду, при чему у вршењу свих радњи учест-

У складу са тим термином, за одредбу која означава број понављаних радњи (нпр. *два пута*) користићемо термин одредба за избројиво мноштво (даље: ОИМ). Пошто (у типичном случају) понављање не укључује само глаголску радњу већ и њене учеснике (актанте), у раду ћемо, осим термина радња, често користити и термин ситуација. – Служићемо се и следећим скраћеницама: НП – „несвршени перфекат” (= перфекат глагола несвршеног вида); СП – „свршени перфекат” (= перфекат глагола свршеног вида).

²Истицања у свим примерима су наша – С. М.

вују исти актанти.³ Позивајући се на Храковског, Танасић (2009а: 29) наводи да су дистрибутив и мултипликатив типови коначног (избројивог) мноштва, а итератив тип бесконачног или неизбројивог мноштва.⁴

- (1) У току ноћи лисица је подавила све пилиће.
- (2) Ко то луца алком на вратима?
- (3) Данима и данима, чим би се нашло мало слободног времена, [...] партизански глумци увјежбавали су свој комад.

Четврти тип мноштва, о коме се у србистици, како истиче Танасић, није посебно говорило, јесте ИМ, као у следећим примерима (Танасић 2009а: 30–31):

- (4) Двапут Марко Скелесију викну, / Па га више ни чекати не шће
- (5) Их колико ме само пута тргла из сна пољарева вика.
- (6) Гутеша је због тога отишао у иностранство, а и мене су неколико пута доводили на информативне разговоре.

У следећој табели сумирана су својства ИМ која С. Танасић (2009а) наводи, чему смо додали и она о којима се може закључити на основу његових примера, иако их он експлицитно не наводи (ти наши коментари стављени су у угласте заграде).

(Не)ограниченост мноштва радњи	ИМ представља <i>ограничено, избројиво</i> мноштво радњи; то му је заједничко са дистрибутивом и мултипликативом.
Време вршења радњи	<i>Свака радња</i> у оквиру ИМ врши се у <i>засебном временском периоду</i> ; то му је заједничко са итеративом.
Карактер интервала између радњи	Код ИМ <i>не може се ништа рећи о интервалима између вршења радњи које чине мноштво</i> – карактер интервала међу појединачним радњама није релевантан. Ако се и јави нека прилошка одредба која идентификује карактер интервала, она служи да укаже на понављање ИМ именованих радњи и да те радње смести у одговарајући временски оквир: <i>Суботом су се неколико пута постројавали за покрет</i> = 'Кад год је била субота, они су се, у оквиру те суботе, неколико пута постројавали за покрет'.

³ Танасић (2009а: 29) не експлицира да ли се *исти актанти* могу (морају) односити на једног или више њих; у пр. (3) има их више, а из типологије Храковског (1989: 24) јасно је да то може бити и појединачни актант.

⁴ Могло би се поставити питање да ли мултипликатив заиста означава коначно мноштво кад је исказан презентом (као у пр. 2), или се о коначном мноштву може говорити само у вези са прошлим ситуацијама.

Број појединачних радњи и начин њиховог исказивања	Уместо податка о карактеру интервала, обавезно се јавља <i>податак о броју појединачних радњи</i> – било прецизан (нпр. <i>три пута</i>) или непрецизан (нпр. <i>неколико пута</i>). На ИМ [са непрецизним бројем радњи] може се указивати и [временским клаузама за учесталост] у реченицама попут <i>Кад год сам ја дошао, они су отишли</i> . У начину исказивања мноштва огледа се још једна разлика између итератива и ИМ: код итеративног мноштва понекад се самим глаголом може указивати на то да је у питању мноштво радњи, док је код ИМ то неопходно учинити посебним лексичким средством.
Актанти	[Танасић не коментарише посебно актанте, али је у свим примерима које наводи реч о <i>истим актантима</i> .]
Глаголски вид и време	Употребљавају се <i>и свршени и несвршени глаголи</i> , који најчешће означавају неку прошлу ситуацију [уп. пр. 4–6], али могу означити и будућу (<i>Марко ће три пута позвонити на вратима</i>), или се јавити при неререференцијалном представљању садашње радње (<i>Пре употребе боцица се неколико пута промућка</i>).

Табела 1.

1.2.2. Када је реч о глаголском виду, Танасић истиче само то да се ИМ исказује глаголима оба вида, али не иде даље од те констатације. И В. Станојевић (2008: 107–108) помиње чињеницу да се уз ОИМ⁵ употребљавају и несвршени (7) и свршени глаголи (8), сем када се исказују нека 'непоновљива' стања, уп. (9) (Станојевић 2008: 108):

- (7) Три пута сам летео авионом.
- (8) Три пута сам га срео прошле године.
- (9) [#]Три пута је био Србин/леворук/смртан/леп...⁶

1.2.3. Типовима мноштва радњи у српском (кроз поређење са украјинским језиком) бавила се и М. Ивановић (2013: 258–347), која их посматра као један вид акционалности⁷, при чему за ИМ користи термин репетитивност. Као битну разлику између ИМ (= репетитивности) и итеративности ауторка истиче то што итеративне ситуације нису референцијалне, док репетитивне јесу: у пр. (10а) свака микроситуација се односи на конкретну ситуацију, иако она није спецификована – али би могла бити, као у пр. (10б); код итеративних ситуација то није могуће (10в):

⁵ Станојевић користи термин одредба за спецификовано понављање.

⁶ Ови примери, како наводи и сам Станојевић (2008: 108), могу бити прихватљиви само у неким сасвим специфичним контекстима.

⁷ Акционалност је новији термин за оно што се у србистици традиционално назива видски лик или Aktionsart (уп. Кликовац 1996), а у новије време и тип глаголске ситуације (в. Новаков 2005).

- (10) **а.** Он је долазио трипут у ту кућу.
б. Он је долазио трипут у ту кућу: први пут прошлог јануара, други пут у мају и поново у августу.
в. Он је долазио често у ту кућу: *прошлог јануара, у мају, поново у августу...

Позивајући се и на славистичку литературу, М. Ивановић (2013: 320) наводи да се као основно и једино средство изражавања ИМ јављају одредбе кратности или бројања (ОИМ у нашој терминологији) – са прецизним (*два пута*), приближним (*пет-шест пута*) или непрецизним бројем понављања микроситуација (типа *неколико пута*).

1.2.4. С. Стојановић (2017) одредбе типа *неколико пута* сматра индикаторима општефактичког егзистенцијалног значења (одн. у његовој терминологији – перфектности искуства)⁸, као у следећем примеру (Стојановић С. 2017: 246):

- (11) Ја **сам** у своме животу неколико пута своје тело **излагала** мучењу.

1.2.5. Нас су на ово истраживање подстакле следеће чињенице. Најпре, у србистици се као средство исказивања ИМ углавном коментаришу само одредбе за ИМ – иако, како ћемо видети, постоји читав континуум синтаксичко-семантичких средстава којима се то може учинити. Даље, аутори који су проучавали ИМ у нашој средини нису се посебно бавили тиме какве ефекте има исказивање ИМ у зависности од тога који ће се видски парњак⁹ употребити онда кад се приближно исто значење може исказати глаголима оба вида – тј. у условима тзв. конкуренције видова.¹⁰ Ако, наиме, погледамо следећа три типа видских парова, видећемо да ОИМ уз њих нема исти ефекат:

- (12) **а.** Куцкао је на врата два пута.
б. Куцнуо је на врата два пута.
(13) **а.** Читао је ту књигу два пута.
б. Прочитао је ту књигу два пута.
(14) **а.** Побеђивао је Федерера два пута.
б. Победио је Федерера два пута.

Видски парњаци у пр. (12) означавају сасвим другачије ситуације – глаголом несвршеног вида (тзв. мултипликативом) означава се да се радња у *два интервала* понављала (не зна се колико се пута тачно поновила), а глаголом свршеног вида (тзв. семелфактивом) да се тачно два пута поновила. У пр. (13–14) ситуација је другачија – у оба случаја каже се да се радња извршила тачно два пута. Разлика између та два пара ипак није занемарљи-

⁸ Типове општефактичког значења представимо у т. 2.4 овог рада.

⁹ Под 'правим' видским парњаштвом подразумевамо случајеве када је немогућа секундарна имперфективизација (уп. нпр. Ивић 2001; в. и Грицкат 1984/1985); о видским парњацима в. и Стојановић О. 2017; Ђорђевић 2018, са тамо наведеним референцама.

¹⁰ У руској литератури било је сродних проучавања (нпр. Воронец 2015, 2017; Гатнар 2013; уп. и Бондарко 1971: 36–42).

ва. У пр. (13), где је несвршени глагол дуратив, а свршени префиксацијом изведен од њега, интуитивно је лако распознати разлику између свршеног и несвршеног вида: несвршени фокусира трајање радње, сам процес, а свршени резултат(ивност). У пр. (14) итеративни глагол изведен је од глагола који означава инхерентно тренутну ситуацију, па је такву разлику теже уочити. Сем тога, у пр. (13а) извршеност радње јавља се као импликатура, будући да се, бар у начелу, досегнутост унутрашње границе радње може поништити:

(15) **Читао сам** ту књигу два пута, али је нисам прочитао до краја.

Насупрот томе, извршеност радњи (а последично и досегнутост резултата) исказаних итеративним глаголом није могуће поништити ни у ком случају:

(16) ***Побеђивао је** Федерера два пута, али га ниједном није победио.

Једини аутор који се, према нашем увиду, бавио употребом овог типа глагола у српском језику у наведеном контексту, и то сасвим узгред, јесте С. Дики (2000: 118), који, међутим, наводи да је тада могуће употребити само глагол свршеног вида:¹¹

(17) Моји родитељи су Лазара ***сусретали/сусрели** само пар пута [...]

Најзад, у србистичкој литератури типови мноштва углавном се упоређују једни с другима, те се описују средства којима се они исказују. Нас занима (и) друга страна: како се истом формом – у нашем случају глаголима са типично итеративним значењем (и њиховим свршеним парњацима) – могу исказати различита значења и како су она повезана. Пошто су примери са типом ИМ који је предмет нашег рада карактеристични за перфекат, размотрићемо само овај глаголски облик (укључујући и крњи перфекат). Примере итеративних глагола испитиваног типа за исказивање ИМ пронашли смо, пре свега, у новинарском стилу, па ћемо се на њега ограничити, али статус ових конструкција у другим стиливима ваља такође испитати.¹²

1.3. Корпус

Корпус за рад чине примери преузети са електронског *Корпуса савременог српског језика*, који се развија на Математичком факултету Универзитета у Београду (<http://www.korpus.matf.bg.ac.rs>) (даље: ЕК) и са различитих

¹¹ Дики говори о *српскохрватском* језику. Ово посебно истичемо јер Љ. Шарић (2000: 111) наводи да су у хрватском језику могући и НП и СП у контекстима попут *Сиви вук двапут је падао/пао на старе лосове* [...]. Ова ауторка, полемишући са С. Дикијем и М. Ивић, наводи да се хрватски и српски аспекатски систем и иначе разликују по контекстима у којима допуштају одговарајуће видске облике (в. стр. 114–125).

¹² За десетак говорника српског језика, на основу кратке усмене анкете, конструкције са НП испитиваног типа јесу прихватљиве, као и одговарајуће са СП. Већини њих НП у тим контекстима делује „експресивније” од СП, који је неутралнији и „хладнији”. Ово питање заслужује засебну пажњу, али ћемо се у наставку рада летимично осврнути и на могуће разлоге за ову (потенцијалну) разлику у експресивности.

портала доступних преко претраживача *Google* (одсад: Г). Претраживани су примери са глаголима *побеђивати*, *погађати* и *освајати* одн. *победити*, *погодити* и *освојити*; укупно је прегледано око 1.400 примера, што је број који се односи на све конструкције са датим глаголима (не само на оне са ИМ). Примери су пре свега из језика спортских извештаја, али има и оних из других жанрова новинарског стила.

2. Теоријски оквир

2.1. Општи теоријски оквир

Рад заснивамо на теоријским поставкама когнитивне лингвистике, при чему узимамо у обзир и србистичку и славистичку литературу посвећену мноштву радњи. Ослањаћемо се на виђење глаголског вида које подразумева да се видско значење тиче читавог исказа, одн. одређених конструкција, а не само глагола, по чему је вид ствар синтаксе и прагматике колико и лексике и морфологије (уп. Кликовац 1996), што је приступ сродан оном који се развија у оквиру конструкционе граматике (нпр. Филиповић 2010). При томе, језичке јединице (па и синтаксичке конструкције) груписане су у категорије са прототипском структуром, са типичнијим значењима у центру и оним мање типичним на периферији; ова друга су са типичнијим повезана неким сличностима. Зато ће нам бити важна теорија прототипа, из чијег је угла глаголски вид већ проучаван у словенском свету (нпр. Холден 1989; Несет 2009). Преглед ове теорије и примере њене примене доноси Тејлор (³2003), а у проучавању синтаксичких појава српског језика примењивана је нпр. у Чудомировић 2014 и Кликовац 2018а. Важна ће нам бити и теорија појмовних метафора примењена на проучавање глаголског вида, пре свега радови Л. Јанде у којима она руски свршени и несвршени вид (перфектив одн. имперфектив) објашњава помоћу следеће две метафоре: ПЕРФЕКТИВ ЈЕ ДИСКРЕТНИ ЧВРСТИ ПРЕДМЕТ одн. ИМПЕРФЕКТИВ ЈЕ ФЛУИД¹³ – узимајући у обзир идеализоване когнитивне моделе чврстих предмета и флуида (Јанда 2004, 2006).^{14,15}

¹³ Оригинална формулација гласи PERFECTIVE IS A DISCRETE SOLID OBJECT одн. IMPERFECTIVE IS A FLUID SUBSTANCE (Јанда 2004: 471). Могу се, такође, издвојити и специфичније метафоре у оквиру сваке од наведене две (којима се објашњавају различита подзначења перфектива одн. имперфектива) (в. Јанда 2008б). Подлежна метафора за овакву концептуализацију јесте ВРЕМЕ ЈЕ ПРОСТОР, у оквиру ње и специфичнија метафора СИТУАЦИЈЕ СУ МАТЕРИАЛНИ ЕНТИТЕТИ (Јанда 2004: 471). О концептуализацији времена као простора (те као предмета и материје) у српском језику в. нпр. Кликовац 2004 (посебно стр. 115 и даље).

¹⁴ Л. Јанда (2008а) и Т. Несет (2009) пишу и о значају метонимијских веза између перфектива и имперфектива, као и између самих (под)значења имперфектива одн. перфектива.

¹⁵ Ваља посебно поменути и приступ В. Миљковића (2013), који итеративним значењима и синтаксичким конструкцијама којима се она исказују у српском језику такође приступа из когнитивнolinгвистичке перспективе, али из угла теорије менталних простора.

2.2. (Не)маркираност несвршеног вида и теорија прототипа

У литератури се постављало питање у вези са адекватношћу примене теорије прототипа на изучавање несвршеног вида, обично уз образложење да се његово значење у словенском свету објашњава немаркираношћу, па нема потребе за издвајањем његових различитих значења одн. употреба (за различите приступе исп. Дики 2000). Сам С. Дики, који виду у словенским језицима прилази из когнитивнолингвистичког угла, сматра следеће. Ако је несвршени вид у словенским језицима немаркиран, не би се очекивала његова изнијансирана употреба у различитим језицима: подаци показују да је у неким (словенским) језицима несвршени вид неприхватљив у контекстима у којима је у другим језицима прихватљив. То сугерише да у одређеним језицима несвршени вид *има своје сопствено специфично значење*. Како се и опсег употреба општефактичког значења несвршеног вида разликује међу словенским језицима, Дики сматра да то говори против уобичајеног метода да се ово значење несвршеног вида узме као *a priori* аргумент за немаркираност несвршеног вида. Стога, когнитивна лингвистика, закључује Дики, нема разлога да прибегне (не)маркираности као коначном објашњењу (Дики 2000: 104–105). Став С. Дикија имплицитно или експлицитно потврђују и други когнитивнолингвистички радови који оба вида посматрају као категорије са прототипском структуром (Холден 1989; Несет 2009).

Но, и кад се полази од става о немаркираности глаголског вида, неки истраживачи питају се да ли он једнако важи за све видске ликове и видске опозиције у које они ступају. Рецимо, Л. Јанда (1996: 225–227), објашњавајући зашто се за несвршени вид у руском углавном тврди да је немаркиран, каже, између осталог, и следеће: већина (творбено) простих глагола у руском језику означава активности (*activities*), а идеализовани когнитивни модел активности природно ће имплицирати да је имперфектив немаркиран у односу на перфектив. Међутим, неки (творбено) прости глаголи, попут *дати*, који означавају достигнућа (*achievements*), упућују на свршени вид као немаркиран, а несвршени (*давати*) као маркиран. Сродне тврдње, поткрепљене и емпиријским истраживањима, износи и О. Стојановић (2017), ослањајући се на когнитивну аспектолошку теорију немачког слависте Ф. Лемана. Леман, наиме, дели глаголе на оне који су онтогенетски настали перцепцијом ситуација из објективне стварности (тзв. алфа глаголи), и оне који су настали рекатегоризацијом првих (тзв. бета глаголи). Примарни глаголи, који су обично фреквентнији, когнитивно привилегованији и најчешће формално немаркирани, чине центар своје видске категорије и основа су за настанак секундарних бета глагола, који чине периферију. У случају видских парњака, обе лексеме означавају исти ситуациони тип стварне радње, и у томе почива њихова заједничка лексичка функција. Оно што се међа јесте фокусирање ситуације, одн. додатно фокусирање њених појединих обележја, попут процеса, итеративности и сл. (Стојановић О. 2017: 196). Примењујући Леманову теорију на српски аспекатски систем, О. Стојановић закључује да су у па-

ровима типа *писати/написати* или *чистити/очистити* несвршени глаголи примарни (тзв. алфа глаголи), док у примерима попут *наћи/налазити*, *спасити/спасиавати* „алфа улогу” преузима свршени парњак. Има и прелазних случајева, где границе нису тако оштре (исп. *idem*: 198–200).¹⁶

Како ћемо нашу анализу поставити узимајући у обзир управо наведене чињенице из литературе? Пре свега, чак и да, генерално посматрано, несвршени вид јесте немаркиран у српском (или у словенским језицима уопште) – што је питање на које, као једно од централних у аспектологији, немамо претензија да одговоримо у овом раду – тешко би се могло очекивати да он то јесте и у паровима *победити/побеђивати*, *погодити/погађати* и *освојити/освајати*. У њима би свршени парњаци, као достигнућа, били немаркирани (према Јандиној анализи) одн. тзв. алфа глаголи (по аналогiji са анализом О. Стојановић). Имајући у виду све наведено, не видимо препреку да и значења НП сагледамо из угла теорије прототипа.

2.3. Приступ итеративности

У литератури се итеративности приступа на различите начине.¹⁷ Ми ћемо, начелно, под итеративним прошлим радњама подразумевати оне које су се неограничен број пута понављале у прошлости. Овде ћемо се осврнути на њихову (не)референцијалност, јер ће нам то бити важно у каснијој анализи. Према М. Ивић (2008: 54), глагол радњу именује у референцијалном смислу онда кад је исказује као стварност, актуелну у садашњости, прошлости или будућности; иначе – реч је о неререференцијалној употреби. С. Дики (2000: 77), међутим, наводи да је нејасно колико су прошле хабитуалне (у нашем случају итеративне)¹⁸ радње „стварне”; другим речима, није јасно да ли се оне односе на стварне догађаје, или се пак односе на нелокализоване догађаје у структурном плану знања о прошлом свету, о коме говори Р. Лана-

¹⁶ У испитивању су учествовали двојезични говорници немачког и српског језика, тако што су имали задатак да за 48 високофреквентних глагола из немачког језика, датих у инфинитиву и без контекста, напишу одговарајући српски превод. Пошто су глаголи у немачком морфолошки/творбено немаркирани за вид, испитаници су морали да одаберу одговарајући видски парњак из српског. При томе су бирани такви немачки глаголи према којима у српском стоје тзв. чисти аспектуални парови, попут *отворити – отворати*, који имају исто лексичко значење а разликују се само по виду. Према Лемановој теорији, очекује се да испитаници као асоцијацију (тј. превод) наведу когнитивно привилеговану и онтогенетски примарну лексему, тј. алфа глагол, који се јавља као прототипичан носилац значења за дату објективну ситуацију. Аспектуално неутралан стимулус из другог (тј. немачког) језика активирао би притом релевантне карактеристике објективних ситуација (трајање, достизање унутрашње границе, пунктуалност и сл.), које би као реакцију у српском изазвале појаву глагола оног вида за који су те карактеристике дистинктивни маркери (Стојановић О. 2017: 197–198).

¹⁷ Увид у различита схватања итеративних значења (/ итеративности / итератизације / итеративних глагола) пружају нпр. следећи радови и студије: Ивић 2008; Танасић 2009б; Ивановић 2013; Миљковић 2013; Ристић 2011; Стакић 2011. Прегледно о итеративима у руској традицији пише Ј. Недић (2016).

¹⁸ Хабитуалност се везује за исказивање неке радње као навике или способности (субјекта), а у славистичкој литератури се углавном посматра у склопу итеративности (уп. нпр. Храковски 1989), што и ми чинимо у овом раду.

кер (1997).¹⁹ Наиме, да би објаснио временско-аспектуалне карактеристике хабитуалних ситуација, Ланакер посеже за дистинкцијом између актуелности (*actuality*) и структурног знања (*structural knowledge*). Актуелне ситуације одговарале би, приближно, ситуацијама које се у србистици одређују као референцијалне. Да би избегао пометњу, Ланакер актуелност разликује од стварности (*reality*), под којом подразумева оно што се у свету заиста догодило (онако како је то доживео неки концептуализатор). Рецимо, ситуација гледања утакмице у пр. *Пера жели да гледа вечерашњу утакмицу* није стварна, али јесте актуелна, јер се односи на конкретан догађај, који је предмет жеље. Реченицама са ИМ²⁰ попут *Пера је прошле године два пута ишао у биоскоп* исказују се стварне и актуелне ситуације, будући да се мноштво заснива на *актуелним, конкретним „примерцима” ситуација*, па је и њихова временска локализација начелно могућа. С друге стране, реченицама типа *Пера је прошле године стално ишао у биоскоп* описује се стварност (нешто што се догодило), али се не описују *актуелне* ситуације, засноване на конкретним „примерцима”, већ је свака ситуација из понављаног мноштва *произвољан представник ситуације датог типа*. Стога те ситуације немају конкретну локализацију у времену. Ситуације са итеративима (хабитуалне ситуације код Ланакера) производ су нашег структурног знања о свету.²¹ Према нашем мишљењу, на наведени начин елегантно се објашњава и разлика по референцијалности између итеративности и ИМ, на коју указује М. Ивановић (в. т. 1.2.3).

2.4. Приступ општефактичком значењу

2.4.1. Различити аутори на различите начине дефинишу и класификују општефактичко значење несвршеног вида у словенским језицима (исп. нпр. Дики 2000; Падучева ²2010; Мелиг 2013). Ми ћемо неке аспекте тих приступа приказати у мери која ће нам бити најнеопходнија за каснију анализу, са одговарајућим примерима на српском језику. Поћи ћемо од Мелиговог (2013) приступа, по коме несвршени вид има општефактичко значење (= ОЗ) кад означава тип ситуације (рус. „тип” *обозначаеваемой ситуациии*; енгл. *type of denoted situation*), при чему је таква ситуација *макар једном* била

¹⁹ За још неке приступе в. Дики 2000: 77 и даље.

²⁰ Ланакер (1997: 196) говори о репетитивним (*repetitive*) / итеративним (*iterative*) реченицама.

²¹ Другим речима, такве ситуације указују на структурирани модел света (*structured world model*) као познат идеализовани когнитивни модел (ИКМ) у нашој култури (уп. Ланакер 1997: 205 и даље; Ланакер мисли на „западну” културу, али поменути ИКМ постоји и у нашој култури). Наиме, ми се често питамо како ствари у свету функционишу, по каквим процедурама се одвијају и сл. Уређаје купујемо са упутствима за употребу, распоредима за одржавање, приручницима за коришћење итд. – верујемо да свет функционише на одређени начин. Доказ за такав ИКМ јесу изрази попут *типично, генерално, обично* и сл., па и саме хабитуалне и генеричке ситуације. Другим речима, хабитуалне (у нашем случају итеративне) ситуације одражавају фрагмент говорничковог „шаблона” о томе како свет функционише у нормалним околностима.

на снази (било кад) у оквиру неког интервала у прошлости.^{22, 23} Тако се примером (18) пита да ли се сусрет између Саше и Маше догодио (макар једном) у току прошле недеље, а примером (19) да ли је Саша (макар једном) учествовао у попуњавању анкете поменутог типа било кад до тренутка говора.

(18) Да ли **су се** Саша и Маша **сретали** (у току) прошле недеље?

(19) Да ли **је** Саша икад **попуњавао** такву анкету?

Једини услов за ОЗ, према Мелигу, јесте да је ситуација потенцијално поновљива (одн. да се концептуализује као таква). При томе, извршеност радње углавном се јавља само као импликатура, која може бити поништена, као у пр. (19), где би одговор могао гласити: *Да, али је никада није до краја попунио*. Међутим, ако је реч о глаголима који не могу имати дуративну интерпретацију (не могу означавати процес), као што је то случај у пр. (18), нужно је досезање кулминационе тачке радње (а самим тим и резултата).

2.4.2. Е. В. Падучева (²2010: 46–52) посебну пажњу посвећује општефактичком резултативном значењу (*общефактическое резултативное*), јер несвршени вид тад ступа у конкуренцију са свршеним. Ово значење ће и за нас бити најрелевантније.²⁴ Падучева (²2010: 34) под резултативношћу несвршеног вида подразумева да је ситуација означена глаголом досегла своју унутрашњу границу, те да је у неком тренутку наступило њено завршно стање.²⁵ Резултативно ОЗ карактеристично је управо по томе што настало стање није сачувано у тренутку говора или је престало бити актуелно (Падучева ²2010: 37–39, 63) – јер је у првом плану *фактичност* одн.

²² Разуме се, ако је реч о одричним реченицама, каже се да таква ситуација ниједном није била на снази, а ако је реч о упитним, пита се да ли се одиграла макар једном.

²³ Тип ситуације овај аутор супротставља конкретним ситуацијама (рус. *экземпляр*, енгл. *token*), нпр. *Ты вчера билеты на завтра покупал? В партере еще есть места?* (Мелиг 2013: 34). Док би свршени вид у датом контексту перспективизовао ситуацију као ограничену, несвршени глагол (у руском језику) указује на одсуство видске карактеристике, одн. исказује радњу као факт, због чега Мелиг користи термин јединично-фактичко (*единично-фактическое*) значење. Примере датог типа одликује то што им је циљ да разјасне ситуацију која следи (у наведеном примеру – питање које следи); њихов субјекат мора бити агенс и контролисати ситуацију (исп. *idem*: 34–35, 38). У српском језику слични примери јесу начелно могући (уп. нпр. *Луче си купио карте за сутра? Има ли још места у партеру?*), али у многим контекстима у којима се несвршени глаголи јављају у руском језику, у српском се мора употребити или свршени глагол или нека друга конструкција. У ту проблематику нећемо дубље залазити овом приликом.

²⁴ Општефактичко нерезултативно (*общефактическое нерезультивное*) значење исказује радњу чији резултат није досежнут (Падучева ²2010: 10, 22–23): *Луче сам решавао тај задатак, али нисам успео да га решим*. Општефактичко неограничено (*общефактическое неопредельное*) значење илуструју примери са глаголима који инхерентно означавају стање или неограничен процес, али који су (у датом контексту) прекинути (Падучева ²2010: 19–20): *Ево, овде је висила слика*. Блиско општефактичком значењу јесте акционално (*акциональное*) значење несвршеног вида, нпр. *Овде сам написао то писмо*. *Писао сам оловком*. Овим значењем тематизује се процес, па мора бити исказано глаголом који има дуративну интерпретацију. Резултативну интерпретацију у таквим примерима обезбеђује шири контекст, а не глаголски вид (детаљније в. у Падучева ²2010: 48–52).

²⁵ О могућим приступима резултативности в. нпр. Биверс 2012; Станојевић/Ђурић 2019; Стојановић С. 2017.

сама чињеница да се радња (није) догодила.²⁶ Резултативно ОЗ реализује се као општефактичко егзистенцијално (*общефактичко екзистенцијално*; даље: ОЕЗ) (пр. 20) и као општефактичко конкретно (*общефактичко конкретно*; одсад: ОКЗ) (пр. 21) (исп. Падучева²2010: 43–48). Главна разлика између ОЕЗ и ОКЗ тиче се, према Падучевој, временске локализације ситуација. Код ОЕЗ време није ограничено, тј. ситуација се могла догодити било кад у периоду до тренутка говора (20а) одн. било кад у оквиру неког временског интервала (нпр. у току *прошле године* (20б)). ОКЗ се пак тиче актуелног времена.

(20) а. Мој стриц се пео на Монт Еверест.

б. Прошле године сам му већ изражавао своје незадовољство.

(21) Ти си данас куповао хлеб?

ОЕЗ означава кратну ситуацију – ситуацију која се извршила *макар једном у неком временском интервалу* (ако другачије није спецификовано – било кад до тренутка говора), док ОКЗ означава ситуацију која се односи искључиво на *један конкретан догађај*.²⁷ И ОЕЗ може означити да се радња догодила само једном (кад то експлицира одредба *једном*): *Пера је већ једном путовао у Аустралију*. Међутим, за разлику од ОКЗ, време реализовања појединачне ситуације коју исказује ОЕЗ није ограничено (тј. могло се догодити било кад).

2.4.3. У литератури се говори и о прагматичкој (индиректној) резултативности ОЕЗ (тј. искуственог перфекта)²⁸, када се имплицира постојање индиректног резултата радње у тренутку говора – таквог који представља *знање, искуство* учесника у комуникацији, нпр. *Он је (већ) куповао кола* (~> Разуме се у куповину кола). Прагматички резултат код ОЕЗ важи без обзира на то да ли је семантички (јаки) резултат на снази (= Он има кола), на шта би недвосмислено упућивао свршени парњак (Станојевић/Ђурић 2019).²⁹ В. Јовановић (2013: 120) за искуствени перфекат

²⁶ Тзв. општефактичко двосмерно (*общефактичко двуправљено*) значење специфично је управо по томе што подразумева радњу чији резултат не важи зато што је наступила радња супротног смера и поништила га: *Неко је долазио код тебе* (уп. Падучева²2010: 22).

²⁷ Глаголи којима се може исказати ОКЗ примарно означавају *потенцијално кратну* ситуацију, која општефактичку конкретну интерпретацију задобија из прагматичког контекста: нпр. *Да ли сте доручковали?* односиће се на дан у коме се изговара (а типично се доручкује једном у току дана) (детаљније в. у Падучева²2010: 46–47).

²⁸ У литератури се ОЕЗ третира и као значење глаголског вида (в. нпр. Падучева²2010, 2013) и као значење (искуственог) перфекта (нпр. Јовановић 2013: 120; Стојановић С. 2017, 2018). Изнега 'подела' је условна: ако се ОЕЗ посматра као видско значење, најчешће се истиче његова везаност за прошлу ситуацију посматрану из садашњости, а ако се говори о значењу перфекта, обавезно се истиче да је реч о перфекту несвршених глагола. У том смислу, код свих истраживача статус ОЕЗ тиче се и вида и времена. Неки други типови општефактичког значења могу се реализовати и у другим глаголским облицима (в. Славкова 2018).

²⁹ Код неких других значења несвршеног вида прагматички резултат може важити и кад је семантички поништен; то су они случајеви које Падучева назива двосмерним општефактичким значењем: *Долазио је поштар* имплицира да је семантички резултат поништен (поштар више није ту), али може важити индиректни резултат (нпр. писма су на столу) (в. Станојевић/Ђурић 2019; исп. и Кликовац 2018/19: 30).

(= ОЕЗ) каже да он означава радњу која се догодила у прошлости макар једном, па чини део *говорничковог* искуства. Дакле, В. Станојевић и Љ. Ђурић одн. В. Јовановић наглашавају *искуство учесника у комуникацији* одн. *говорника*. Међутим, како С. Стојановић (2018: 114) истиче, по нашем мишљењу с правом, из употребе ОЕЗ следи да *вршилац радње* има (или нема) искуство у вршењу дате радње. Остављамо могућност да аутори говоре о *искуству* на различитим нивоима: *Он је (већ) куповао кола* значи да субјекат (*он*) има искуство у *куповини кола*, на основу чега (са)говорник може закључити да се он (= субјекат) *разуме* у *куповину кола*. Уп. и пример *Мој стриц се нео на Монт Еверест, може се попети и на ову планину* (парафразиран према Падучева ²2010: 64) – где је јасно да је искуство субјектово, а да говорник на основу знања о том искуству изводи закључак.

2.4.4. У когнитивносемантичкој литератури општефактичко резултативно значење објашњава се уз помоћ дистинкције фигура (*figure*) / позадина (*(back)ground*) (уп. Јанда 2004: 505–506; Холден 1989: 34–36). Ова дистинкција пре свега објашњава различиту улогу перфектива и имперфектива у приповедном тексту. Док перфектив служи за приповедно секвенцирање догађаја у приповедању, имперфектив углавном описује ситуације на позадини тих радњи, што, каже Јанда, подсећа на слику шкољки (перфектив) на пешчаној плажи (имперфектив). Сем у наративу, имперфектив, према Јанди, служи да означи позадинску информацију и када се јави са општефактичким значењем. Оно може послужити као позадинска информација у следећем примеру, у коме се описује нека продавница: *Одеш у ту продавницу. Она се налази преко пута зграде Министарства правде. Тамо се могу купити сјајне ствари. Ја сам тамо једном куповала свињетину* (наведени пример је груба парафраза Јандиног примера). Јанда истиче и то да општефактичко значење имплицира психолошку дистанцу и, последично, недостатак специфичности, због чега се по правилу не експлицира време радње. Холден ову дистинкцију објашњава на следећи начин: перфектив типично подразумева резултат, завршеност радње, а завршена радња доноси промену, помера наравицу, а самим тим је и истакнута. Имперфектив, с друге стране, будући да не означава завршену радњу, имплицира одсуство било какве промене, а самим тим и неистакнутост у дискурсу. У примеру са општефактичким резултативним значењем попут *Читао сам Ану Карењину*, најтипичније својство имперфектива – незавршеност радње у стварном свету – бива 'жртвовано' у корист апстрактније функције, сигнализовања да је нешто неистакнуто (непроминентно) или да је позадина.³⁰

³⁰ Овај пример, наглашава Холден, добро показује колико је теорија прототипа, која подразумева категорије са расплутим границама, погоднија од класичне категоризације: радња која је у „стварном свету” завршена и која би, према потребним и довољним условима, морала бити „смештена” у категорију перфектива, уз помоћ изобраења и метафоричких веза међу значењима, ипак бива изражена имперфективом, а границе међу периферним члановима перфектива и имперфектива – расплуте су.

3. Конструкције са итеративним значењем

3.1. Општа својства

3.1.1. Најтипичније значење глагола *побеђивати*, *погађати* и *освајати* јесте итеративно – одн. неререференцијално понављање радњи (ситуација). Оно је често праћено прилозима за учесталост, који прецизирају да ли је реч о регуларном понављању (22–23), понављању са мањим одступањима од регуларног (24–25), или, у најнетипичнијем случају – нерегуларном понављању (26); уколико нема посебне одредбе, подразумева се да је понављање (углавном) регуларно (27) (исп. Ивић 2008).

- (22) Раднички је противник по мери, у друголигашкој конкуренцији редовно **смо** их **побеђивали**. (ЕК)
- (23) Циљ социјалиста [...] је да понове победу и потврде резултате своје активности у свим досадашњим вишестраначким изборима, јер **је** СПС редовно **освајала** власт и остала водећа политичка снага у Алексинцу и Поморављу. (ЕК)
- (24) Степановић подсећа да **је** Црвена звезда често **побеђивала** у српској Атини [...]. (ЕК)
- (25) Караско: Често **смо** **погађали** оквир гола, сада смо имали среће. (Г)
- (26) Ове године Вашингтон **је** ретко **побеђивао**, а поготово на гостујућем терену. (Г)
- (27) Радмановић додавао, Гасол **погађао**. (Г)

Општа представа подразумевала би низ радњи истог квалитета (одн. низ произвољних ситуација истог типа) које су се 'неограничено' понављале у прошлости, као на следећој схеми (мањи кружићи стоје за тротачке):

Схема 1.

С обзиром на то да итеративно значење означава *тип ситуација* (а не конкретне примерке), уз овај вид мноштва, како је и напред поменуто (т. 1.2.3), не јављају се одредбе које спецификују време њиховог вршења (одн. локализују их на временској скали). Може се, евентуално, јавити одредба која исказује почетну (28) или завршну границу вршења радњи датог типа (29):

- (28) У истом месецу у којем је постао вицешампион Евролиге, Макаби из Тел Авива изгубио је титулу кошаркашког шампиона Израела, коју **је** редовно освајао од 1994. године. (ЕК)
- (29) У целини гледано, КГБ **је** у том рату углавном **побеђивао**, све до касних шездесетих година прошлог века. (ЕК)

3.1.2. Сама форма итеративних глагола (одн. суфикс којим се имперфективизује мотивни свршени глагол) довољна је да укаже на то да је реч о *итеративном значењу* (за разлику од примарно дуративних глагола, када итеративност мора бити спецификована одредбама, природом објекта, или каквим другим типом језичког контекста).³¹ Одредбе типа *дуго*, које уз дуративне глаголе означавају време трајања радње, уз итеративе означавају интервал времена у оквиру којег се радња понављала (а не карактер понављања радњи, као што то чине прилози *често*, *понекад* и сл.):

- (30) Динкић се присећао времена када су владали српски националисти који **су дуго побеђивали** на изборима [...]. (ЕК)
- (31) Задовољан сам како ми је, људи воле што сам из Србије. Иако **је** наша репрезентација **дуго побеђивала** њихову... (ЕК)

Уколико се субјектом денотира већи број референата, могу се јавити и одредбе које указују на редослед којим су они вршили радње:

- (32) Типсаревих се, међутим, није предао, већ је успео да се врати и изједначи на 3:3, па **су** играчи потом **наизменично освајали** свој сервис све до тај-брејка. (ЕК)
- (33) Грујић га је достигао, и затим **су на смену освајали** по два поена. (ЕК)

3.1.3. Када је реч о односу НП и СП, добро је позната чињеница да у српском, за разлику од западнословенских језика (нпр. чешког), није могуће употребити СП за исказивање итеративности у ужем смислу (свршени глагол могао би се употребити, али у потенцијалу, не перфекту) (исп. Ивић 2008).³²

Кад смо већ код односа НП и СП, треба напоменути да итеративни глаголи које разматрамо, будући да су изведени од глагола који означавају достигнућа, баштине у себи значењски потенцијал својих парњака, који се огледа у резултативности. Наиме, ако је неко *често освајао неки турнир*, значи да има велик број освојених турнира; ако је неко *понекад побеђивао свог противника*, значи да има бар неколико победа над њим; и сл. Насупрот томе, код итеративно употребљених дуратива не мора бити имплицирана резултативност: *често читати књигу* не мора значити да је она икада прочитана. Чак и у примерима са правим објектом у множини (*често читати књиге*), резултативност је (само) снажно имплицирана, будући да се може

³¹ В. С. Храковски (2014, 2015) сматра да итеративност није значење несвршеног вида, будући да се увек генерише или на основу контекста или је садржана у самом суфиксу. О итеративности као секундарном обележју неких активности и остварења в. Новаков 2005: 50–51. У вендлеровској традицији и дуративи типа *читати* и итеративи типа *побеђивати* били би тип активности, при чему несвршени вид означава хомогену ситуацију: и дуративе и итеративе датог типа карактеришу сегменти истог квалитета, тако да део може (квалитативно) представљати целину. Код итератива део заправо јесте сама појединачна радња из мноштва радњи (за дистинкцију хомогеност/хетерогеност в. Јанда 2004; Ланакер 2008: 147–160; Новаков 2005).

³² Занимљиво је да у савременом хрватском језику, како извештава Љ. Шарић (2000), у оваквим контекстима јесте могућ и СП, вероватно (дијахронијским) посредством кајкавског наречја.

поништити, уп. *Прошлог месеца сам често читао (неке) књиге, али ниједну не прочитах до краја / целу.*

3.2. Итеративност и природа (правог) објекта

3.2.1. **Тип објекта и аспект.** Познато је да глаголски вид и интерпретација правог објекта стоје у корелацији (уп. нпр. Кликовац 1996; Засе 2006; Мелиг 2013: 27–28), те да објекат исказан именичком јединицом у једнини одн. множини нема исти ефекат по глаголски вид. У србистици се углавном, када је реч о дистинкцијама типа *спремати колач* и *спремати колаче* не прави разлика по теличности: и примери са јединским објектом сматрају се ателичним, јер се комбинују са одредбама типа (*током*) *два сата* (уп. Станојевић 2012). Међутим, да они имају другачији статус у аспектском систему, показује употреба њихових свршених парњака: *спремити колач* се у односу на *спремати колач* разликује само по глаголском виду (интерпретација објекта остаје иста), док се *спремити колаче* у односу на *спремати колаче* разликује по томе што свршени парњак сугерише да објекат треба схватити као одређен, за разлику од несвршеног (где се објекат, сем ако контекстом није другачије назначено, интерпретира као неодређен, одн. тако да означава *тип објекта*, а не *његове референте*). То је јасно и на примерима који су предмет нашег рада:

- (34) Када се он уморио,_[,] почео је много боље да игра, из форхенда је **погађао линије** и морао сам много да трчим. (ЕК)
- (35) Код резултата 4:3 за њега у трећем сету било је неколико лоших одскока лопте, он је тада **погодио линије** и испустио сам гем. (Г)

У пр. (34) конструкција са НП има итеративно значење (у ужем смислу), док се у пр. (35) – у (привидно) истом синтаксичком контексту – објекат *линије* мора односити на неколико конкретних линија у (временски) сасвим конкретним ситуацијама.

3.2.2. **(Не)могућност дуративне интерпретације.** Са природом правог објекта повезано је и питање дуративне интерпретације разматраних итеративних глагола. Са глаголима *погађати* и *побеђивати* није забележен ниједан пример у коме се они могу интерпретирати као дуративи. То је, по свему судећи, стога што њихови свршени парњаци (*погодити*, *победити*) означавају тренутну ситуацију која долази као завршетак процеса који може бити именован различитим глаголима (за *победити*, нпр., *борити се*, *војевати*, *такмичити се* итд.), или уопште не мора бити спецификован (уп. Падучева 1998: 335). Дакле, процес који доводи до ситуације именоване свршеним глаголом није означен његовим несвршеним парњаком, за разлику од парова типа *читати* – *прочитати* (уп. *читао је док није прочитао* са **побеђивао је док није победио*). Слично важи и за глагол *освајати* у већини случајева, сем у једном – када се његовим објектом денотира нека просторна јединица (или апстрактна која се преко ње концептуализује); тада он може добити дуративну интерпретацију – па и тада је она на самој ивици итеративности, јер

се дата ситуација представља као низ микроситуација које су се постепено одвијале:

- (36) Корак по корак потискивала је побуњенике, **освајала њихову територију**. (ЕК)
- (37) Мало-помало **освајала је „тврђаву“**, која ће је касније довести и до Брисела. (ЕК)
- (38) И док **су** други, у првом реду Шпанци, потом Италијани и Турци, постепено „освајали“ Немачку, [...] Црногорци су статирали. (ЕК)

Освајање објекта у овим последњим примерима разуме се као (постепени) прелазак неке површине кретањем ка циљу:

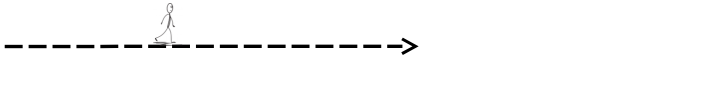

Схема 2.

Ако се правим објектом глагола *погађати* (и то најчешће енклитичким обликом личне заменице) означи особа³³, а субјектом неаниматни ентитет (или пропозиција одн. неко стање ствари), поставља се питање да ли се таквим конструкцијама исказују итеративне или пак дуративне ситуације (које означавају перманентно стање носиоца ситуације) – нарочито ако се глагол *погађати* координира са неким глаголом који означава стање (као у пр. (41)):

- (39) Разврставан је пак као „учитељ“, што га **је погађало** и створило код њега комплекс непризнате вредности. (ЕК)
- (40) Лагала бих када бих рекла да ме то раније није **погађало**, међутим_[,] пронашла сам компромис са својим емоцијама. (ЕК)
- (41) Историјске вредности [...] мораће се валоризовати, а неправда, кад-тад, исправити_[,] ма колико она неког **погађала** и **болела**, каже професор Бошко Буха. (ЕК)

Како стање у наведеним примерима можемо разумети као збир ’микростања’ која су се понављала с времена на време, интерпретација би, чини се, била ближа итеративној.

³³ У датим ситуацијама у србистици се обично говори о функцији логичког субјекта (а не правог објекта).

4. Конструкције са општефактичким значењем

4.1. Општа својства

4.1.1. Глаголи *побеђивати*, *погађати* и *освајати* могу се реализовати и у општефактичком егзистенцијалном значењу (ОЕЗ) – да означе радњу која се догодила *макар једном* – без спецификованих ближих временских околности. Иако се њиме исказује резултативност, ОЕЗ, како смо напред видели (т. 2.4), перспективизује радњу као факт, чињеницу, одн. – означава да се дати *тип радње* реализовао макар једном:

- (42) **Већ побеђивао** Барселону у „Пиониру”: Душан Кеџман (Фото Ж. Јовановић) (ЕК)
- (43) **Већ погађао** мрежу Либереча: Дејан Миловановић (Фото А. Коковић) (ЕК)
- (44) Крстајић **је** као играч **већ побеђивао** Швајцарску [наслов] – Садашњи селектор Србије Младен Крстајић је пре 17 година био актер утакмице коју је Југославија играла против Швајцарске. И дао је гол за победу. (Г)

Ако је реч о одричним реченицама, ОЕЗ ће означити да се радња датог типа никада није догодила (45), а ако је реч о упитним – поставља се питање да ли се дати тип радње макар једном одиграо (46).³⁴

- (45) И прошле године **није побеђивао** до Новогодишње турнеје, а онда је заблистао у Оберстдорфу. (ЕК)
- (46) Да ли **сте освајали** девојке музиком? (ЕК)

Постоје језичка средства која потпомажу општефактичку интерпретацију, попут речце *већ* (42–44), као и самог опсега негације и питања.³⁵

4.1.2. Из контекста често није могуће прозрети да ли се радња догодила једном или више пута – управо стога што то у овом случају није релевантно. Тако, на пример, из контекста чланка у коме је употребљен пр. (42) није могуће утврдити да ли је Кеџман више пута побеђивао Барселону, док за примере (43–44) из чланака јесте могуће установити да се радња догодила једном. Идентични примери могли би се употребити, наравно, и да се радња извршила више пута. И у пр. (46), иако је употребљен објекат у множини (*девојке*), одговор би могао бити потврдан и ако се радња датог типа једном догодила (нпр. ³Да, тако сам освојио једну девојку³). Управо чињеница што овакво значење подразумева инференцу *макар једном*, оно је погодно када се спецификују некакви услови, као у следећем примеру, у коме је услов испуњен и ако је кандидат само једном освојио национално првенство:

³⁴ Ово важи за ОЕЗ уопште, а не само за глаголе које испитујемо (уп. Стојановић С. 2017).

³⁵ О средствима која потпомажу општефактичку интерпретацију детаљније в. нпр. у Падучева ²2010; Стојановић С. 2017: 243 и даље.

- (47) Да би неко био члан Савета,_[1] мора да испуни барем један од следећих услова: да је бивши сениорски репрезентативац, бивши тренер неке од националних селекција, да је **освајао** национално првенство, да је предавач на некој од акредитованих високих школа у области спорта. (ЕК)

Сем тога, већ смо видели (т. 2.4.1) да ОЕЗ може означити *једнократност*, на коју указује одредба *једном*. То је случај и са глаголима које испитујемо:

- (48) ЈЕДНОМ ВЕЋ **ОСВАЈАО** // СКРОМАН: Роналдо жели да освоји Златну лопту (Г)
(49) А што се тиче Новака, за оне који су то можда већ заборавили – он је прошле године већ једном **побеђивао** овог Робреда [...] (Г)
(50) Љубичић **је једном** већ **освајао** трофеј овог турнира (2005. године). (Г)

Једнократношћу се, нагласимо то још једном, не нарушава *егзистенцијално* значење НП – исказивање типа радње, без прецизне временске локализације. Истина, у пр. (49) јавља се одредба *прошле године*, али она не указује на конкретну ситуацију, већ само сужава временску скалу: у току прошле године, у неком (небитно ком тачно) тренутку, наступила је та радња. Слично је и с одредбом *2005. године* у пр. (50): она сужава временски интервал, а уз то је дата и као допунска информација (стављена у заграда).³⁶

4.1.3. Глаголи *побеђивати*, *освајати* и *погађати* изведени су од свршених глагола који означавају достигнућа (*achievements*). Стога не би важила Дикијева (2000: 100–101) констатација да се у српском (одн. у његовој терминологији – српскохрватском) језику такви глаголи не употребљавају да искажу општефактичко значење, већ се морају јавити искључиво њихови свршени парњаци, као у следећим његовим примерима:

- (51) Јеси ли се икад **спотакао**/***спотицао** на улици?
(52) Већ је једном **добрио**/***добиао** приговор за закашњење.

Ако погледамо примере из наше грађе, видећемо, штавише, да се у већини њих мора употребити НП – који ће означити *тип радње*, скрајнувши, као нерелевантно, питање да ли се таква радња реализовала једном или више пута. СП се може јавити онда када значење шире конструкције допусти његову употребу – нпр. кад се јави одредба *једном* (*Већ је једном победио/побеђивао Надала*), или, у упитним реченицама, одредба *икад* (*Да ли си икада побеђивао/победио Надала?*), и сл. – што је случај са Дикијевим примерима.

³⁶ Ако бисмо уопште покушали да НП испитиваних глагола (ван конструкција са одредбом *једном*) ставимо под опсег прилога попут *тада* или *малочас*, нпр. *Тада/малочас сам побеђивао Перу*, ти би прилози добили интерпретацију временских интервала у оквиру којих се радња понављала, а не би, као код општефактичког конкретног значења, упуивали на неке конкретне ситуације (*Ти си данас куповао хлеб?*).

4.2. Однос према итеративном значењу

4.2.1. ОЕЗ означава да се ситуација одређеног типа бар једном догодила, и то без прецизне временске локализације, а итеративно значење да су ситуације које су се неограничено понављале у прошлости произвољни (временски нелокализовани) представници ситуација датог типа. Стога би један од начина да се укаже на везу између ОЕЗ и итеративности могао бити следећи: на линији потенцијално понављаних ситуација општефактичком употребом означава се било која „тачка” или било које „тачке” (пошто се ситуација могла вршити и више пута). Веза са итеративним значењем била би, дакле, метонимијска, и могла би се схематски представити нпр. овако:

Схема 3.

’Куглица’ са пуном линијом значи да се ситуација морала одиграти најмање једном, док ’куглице’ са испрекиданом линијом стоје за остале потенцијално остварене ситуације. Приказ значења конструкција са експлицираним једнократношћу (уп. (48–50)) могао би се конкретизовати на следећи начин:

Схема 4.

У том случају добијамо, наиме, схему на којој је радња извршена тачно једном, али – што је повезује са типичним случајем ОЕЗ – без прецизне временске локализације: може се, другим речима, налазити било где у имагинарном низу радњи.

Важно је одмах истаћи да овим не тврдимо да се објашњење ОЕЗ може свести на везу са итеративним значењем, већ само указујемо на начин на који су наведена два значења повезана.³⁷ Шта говори у прилог таквој вези? Оба значења, означавајући (или фокусирајући) *типове ситуација* (без обзира на њихову *временску нелокализованост*), имплицирају да субјекатски референт има знање (искуство) у вршењу датог типа радњи. Тако, и пример *Ђоковић је често освајао Вимблдон* и пример *Ђоковић је већ освајао Вимблдон* имплицирају да *Ђоковић зна како освојити Вимблдон* – на основу чега (са)говорник може изводити прагматичке закључке, попут очекивања да *Ђоковић* то може учинити опет. Могло би се рећи да овакав однос између итеративног значења и ОЕЗ важи уопште, тј. без обзира на тип глагола. Међутим, постоји неколико индикатора који указују на то да код глагола које испитујемо на општефактичко значење утиче њихова примарно итеративна природа. Поменућемо два таква индикатора. Први јесте сама чињеница што се ови глаголи могу јави-

³⁷ Сем такве везе, за ’рађање’ ОЕЗ неопходна је употреба у перфекту, а вероватно и нека општа својства несвршеног вида (његова функција да само именује ситуацију).

ти само са *егзистенцијалним* општефактичким значењем – што је директна последица њихове итеративне природе, будући да конкретну интерпретацију могу добити само они глаголи који могу имати *и дуративну* интерпретацију. Други индикатор јесте то што често из контекста није могуће прозрети да ли је реч о општефактичком или итеративном значењу, тј. једна или друга интерпретација зависи од контекста, информативне структуре, енциклопедијског знања – нарочито ако је прави објекат у множини, као у следећим примерима:

- (53) „Плави” су **освајали** медаље на међународним такмичењима, а прошла година може се прогласити чак за једну од најуспешнијих. (ЕК)
(54) Тешко је да се упоређују раније и садашња генерација наших рукометаша_{1]} али медаље **смо освајали** јер смо били компактни [...] (ЕК)

Јасно је да се у наведеним примерима радња понављала (и то редовно одн. регуларно), али се чини да је фокус на самој чињеници што се радња датог типа одиграла. (Овом питању детаљнију пажњу посветићемо у наредном одељку, у коме разматрамо примере са дистрибуираним субјектима и објектима.) Прерастање итеративног у општефактичко значење још експлицитније видимо ако под опсег питања (или негације) ставимо конструкцију која би се у потврдним реченицама тумачила као итеративна, нпр. *Да ли сте освајали такве турнире?* (уп. и пр. 46). Значај везе са итеративношћу уочљив је и ако упоредимо два примера ОЕЗ у истом синтаксичком контексту – један са дуративним (*Пера је већ читао тај чланак*) и један са итеративним глаголом (*Пера је већ побеђивао Лазу*). Синтаксичко-семантички, оба исказа су применљива и у контексту кад је радња извршена само једном и у оном кад је извршена више пута. Међутим, ван конкретног контекста, пријемчивија интерпретација (она која говорницима прва падне на памет) вероватно би била та да је Пера једном прочитао чланак, а да је више пута победио Лазу – управо због примарне (типичне) употребе глагола *побеђивати*, која подразумева итеративност. И не само то: као и код одговарајућих примера са итеративним значењем (в. т. 3.1.3), у конструкцији са дуративом потпуна извршеност радње може бити поништена (уп. *Пера је већ читао тај чланак, мада га није прочитао до краја*), што није случај са итеративним глаголима које ми разматрамо.

4.3. Општефактичко значење и дистрибуираност актаната

Број актаната и њихова временска дистрибуција имају, како смо видели (Табела 1), важну улогу у класификацији мноштва радњи. Погледаћемо, стога, како субјекти одн. прави објекти који означавају више од једног актаната утичу на интерпретацију општефактичког значења (и његов однос према итеративности). У ту сврху помоћи ће нам следећи примери:

- (55) **Побеђивао сам** све врхунске тенисере и чврсто сам уверен у своју класу. (ЕК)

- (56) [Налбандијан:] „Ђоковић је најкомплетнији тенисер у историји!” [Новинар:] Он [= Налбандијан] **је побеђивао Федерера, Рафу и Новака**, за њега нема дискусије ко је најбољи! (Г)
- (57) Колики је значај да се весници каријере уберу на овом турниру, говори и то што **су** на њему **побеђивали Шпанци Рафаел Надал и Томи Робредо и Белгијанка Ким Клајстерс**. (ЕК)
- (58) Током протеклих деценија на сабору у Гучи **побеђивали су**, између осталог, **оркестри Раке Костића, Бакије Бакића, Фејата Сејдића, Јовице Ајдаревића, Слободана Салијевића**, док **су** награду за прву трубу **освајали Јунуз Исмаиловић, Милован Бабић, Екрем Мамутовић, Бобан Марковић**. (ЕК)

У контекстима попут наведених немогуће је са сигурношћу утврдити да ли се радња (редовно) понављала над сваким објектом (55–56) одн. да ли је сваки субјекат (редовно) вршио радњу (57–58). Ипак, постоје индикатори да је у њима примарно општефактичко значење. Наиме, фокус није на томе да ли је субјекат „редовно” побеђивао, већ на томе што је *успео да победи сваког објекатског референта* (55–56). На основу тога могу се извести неки прагматички резултати (уп. т. 2.4.3): у пр. (55) резултат је, рекли бисмо, експлициран у десном контексту – увереност субјекта у своју класу; у пр. (56) прагматички резултат био би тај да је субјекат, на основу тога што је успео да победи сваког објекатског референта, компетентан да процени ко је од њих најбољи. Сродан тип интерпретације важио би и у примерима са дистрибуираним субјектима. У пр. (57) описује се значај једног турнира тако што се наглашава која су „велика имена” на њему побеђивала; није, дакле, фокус на томе да су референти субјеката „редовно” побеђивали, што би код итеративног значења у ужем смислу било подразумевано значење у одсуству одредби за учесталост. Слично важи и за пр. (58). Ово се одсликава и у информативној структури разматраних реченица: као теме реченица истичу се значај турнира за „веснике каријере” (тј. оне који тек почињу да се такмиче) (57) одн. значај сабора у Гучи (58), а тај се значај онда ’експлицира’ кроз податке о томе ко је на турниру одн. сабору био победник.³⁸ Схематски приказ подразумевао би да се радња извршила више од једном – макар онолико пута колико има субјеката одн. објеката (на схеми је тај број, на који указују ’куглице’ са пуном линијом, произвољно, четири), а потенцијално и много више пута (што симболизују испрекидане линије).³⁹

³⁸ Овде се, дакле, за разлику од пр. (55–56), прагматички резултати не односе на саме субјекте, него на друге елементе ситуација, што је, како видимо, у вези и са информативном актуализацијом.

³⁹ Уместо референата, дистрибуирана могу бити и нека својства – нпр. она исказана конструкцијом *као*+номинатив у функцији актуелног квалификатива: *Начин на који Немачка игра изненадио је све, чак и у Немачкој, истакао је Бекенбауер, који је освајао Мундијал и као играч и као тренер*. (ЕК)

Схема 5.

4.4. Општефактичко значење и позадинска информација

Рецимо, најзад, неколико речи и о позадинском статусу ОЕЗ, о коме говоре когнитивни лингвисти (в. т. 2.4.4). Позадински статус ОЕЗ разматраних глагола у нашем корпусу огледа се пре свега у чињеници што се њиме указује на то да се радња догодила (макар једном) – али без детаља, тј. без прецизне временске локализације и/или других околности. То их уједно, као и општефактичко значење уопште (уп. и Стојановић С. 2017: 275), чини непогодним да означе догађаје који се смењују, тј. да се јаве у тзв. приповедачком низу.

5. Конструкције са избројивим мноштвом радњи

5.1. Типични случајеви: конструкције са одредбама за ИМ

5.1.1. Најтипичнији начин да се исказе избројиво мноштво јесте помоћу ОИМ, које се могу распоређивати испред (Табела 2/а, в) или иза предиката (Табела 2/б, г), и могу указивати на прецизан (Табела 2/а–б) или непрецизан број понављања радњи (Табела 2/в–г).

а) ОИМ _{прец.} + НП
(59) <u>Три пута</u> смо у првенству побеђивали Динамо, али сматрам да је ово једна од лоших партија против њих – казао је Закоч. (ЕК)
(60) [...] Парагвај се ослободио притиска и неколико пута озбиљно угрозио голмана Северне Кореје, при чему су нападачи „црвено-белих” <u>два пута</u> погађали пречку. (ЕК)
(61) <u>Два пута</u> је освајао Куп Француске, а по једном Куп лидера и Суперкуп Француске. (Г)
б) НП + ОИМ _{прец.}
(62) Њена победа је и успех тренера Славка Кузмановића _[1] чија је славија „ученица” Оливера Јевтић побеђивала <u>осам пута</u> (једном као јуниорка) на Белом кросу. (ЕК)
(63) Плаво-бели су у овом такмичењу имали доста успеха. Трофеј су освајали <u>четири пута</u> . (ЕК)
(64) Црвена звезда је освајала пехар <u>шест пута</u> , а Партизану су припала три трофеја. (ЕК)

в) ОИМ_{непрец.} + НП
(65) Оптимиста сам, са Ирцима лично имам веома позитивна искуства, <u>неколико пута сам их побеђивао</u> у разним селекцијама [...] (ЕК) (66) [...] на ОИ у Пекингу 2008. године је освојио бронзану медаљу, <u>неколико пута је освајао</u> злато у Светској лиги. (Г) (67) Уосталом, <u>толико пута је побеђивала</u> , па има право и на пораз, па макар то било и на Олимпијским играма. (ЕК)
г) НП + ОИМ_{непрец.}
(68) Пошто сам Алону Бондаренко <u>побеђивала толико пута</u> , знала сам како треба да играм против ње – изјавила је Јелена Јанковић [...]. (ЕК) (69) Ђоковић ће имати прилику да се поново бори за трофеј који је освајао неколико пута [...] (Г)
Скраћенице: ОИМ _{прец.} – одредба која указује на прецизан број понављања; ОИМ _{непрец.} – одредба која указује на непрецизан број понављања

Табела 2.

Примере смо класификовали према позицији ОИМ у односу на глагол и према томе да ли ОИМ исказује прецизан или непрецизан број радњи из следећег разлога: у руској литератури запажено је да се НП нешто чешће јавља кад се ОИМ нађе испред глагола одн. кад исказује непрецизан број поновљених радњи (в. Гатнар 2013: 56–58 за податке са корпуса). У српском језику, ако се упореде НП и СП на ЕК, у примерима са ОИМ са бројевима од *два* до *десет* (тј. *два пута ... десет пута*), под истим условима (сва три разматрана глагола у мушком и женском роду једине, у контактної позицији са глаголом), ситуација је следећа:⁴⁰

	СП	НП
ОИМ + партицип	86	81
Партицип + ОИМ	69	23

Табела 3

Дакле, када је ОИМ испред партиципа, однос СП и НП јесте готово изједначен (86:81); када је пак редослед партицип+ОИМ, СП је трипут заступљенији од НП (69:23). Чини се, стога, да је и у српском језику погоднији

⁴⁰ У руском језику, као што је познато, прошло време се исказује само партиципом; у српском је та ситуација „компликованија”, због различитих могућности распоређивања помоћног глагола. Стога је подела коју смо навели условна, и односи се на позицију партиципа као носиоца лексичког значења (а не „целог” перфекта), па укључује и примере у којима је ОИМ између помоћног глагола и партиципа, типа *Ђоковић је два пута побеђивао Надала*.

контекст за појаву НП онај када је ОИМ испред глагола (заправо, испред партиципа).⁴¹

У свим наведеним примерима са ИМ, уместо НП могао би се јавити СП а да значење целе конструкције остане *приближно* исто. Шта би могло мотивисати појаву НП? Према нашем мишљењу, два су основна извора такве мотивације: веза са итеративношћу у ужем смислу и веза са општефактичким значењем. У наставку ћемо најпре те везе ближе осветлити (т. 5.2 одн. 5.3), јер ће нам оне омогућити да боље разумемо ширење конструкција са ИМ на мање типичне случајеве (т. 5.4); ти мање типични случајеви помоћи ће нам, заузврат, да наведене везе боље објаснимо, а бациће и додатно светло на мотивацију за употребу НП и његов однос према СП. На крају ћемо се, након резимирања конструкција са ИМ, осврнути на конкуренцију НП и СП у светлу конкуренције видова другде у аспекатском систему српског језика (т. 5.5).

5.2. Избројиво мноштво у љусци итератива

5.2.1. Значај везе са итеративношћу у ужем смислу постаће јаснији ако супротставимо НП и СП. Које су могуће разлике међу њима? Најопштије, реч је о различитој перспективи. НП радњу типично приказује у њеној поступности, акумулацији кроз време, за разлику од СП, који радњу види као целину, гешталт (уп. Јанда 2004: 498). С тим у вези, радња исказана помоћу СП (попут објекта у простору) посматра се са стране (одн. изван саме радње), док се радња коју именује НП може, попут флуида, „посматрати изнутра” (*idem*: 499). У нашем случају, то би се могло казати на следећи начин: НП мноштво радњи приказује „изнутра”, наглашавајући постепеност, важност сваке поновљене радње (Схема б/лево); насупротив томе, СП доноси перспективу по којој се скуп радњи види као јединствена, затворена целина, која се вреднује „споља”, такорећи као један резултат (Схема б/десно).⁴² У односу на општу схему са почетка (в. Схему 1), којом се представља неограничен број радњи, овде је, уз НП, реч о избројивом мноштву радњи, али представљеном кроз наглашавање понављања и кроз значај сваке радње и њеног резултата. Црне куглице, за разлику од сивих на претходним схемама, симболизују чињеницу да се ИМ заснива на конкретним а не произвољним примерцима радњи.

⁴¹ Под истим условима, али са ОИМ којом се исказује непрецизан број радњи (*неколико, више, много пута*), примера је мало – 7:4 у корист НП када важи ОИМ+партицип одн. 4:1 у корист СП када је редослед партиципа и ОИМ обрнут – али опет је позиција ОИМ испред партиципа погоднија за НП. Податке би требало испитати детаљније и покушати одговорити на питање зашто редослед ОИМ+партицип фаворизује НП (ако и већи корпус покаже да та чињеница заиста важи). Једна од претпоставки може бити да се тада жели посебно истаћи број понављања – двоструким поступком: распоређивањем ОИМ испред партиципа (што није њена неутрална позиција) и употребом глагола са типично итеративним значењем.

⁴² И Љ. Шарић (2000: 111) говори о перципирању мноштва као јединственог догађаја кад се употреби свршени вид уз одредбе типа *два пута*.

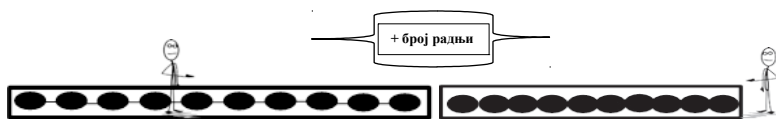

Схема 6.

5.2.2. Посматрано из перспективе Ланакеровог структурираног модела света, избројиво мноштво, кад је исказано несвршеним перфектом, активира наше знање о „структури света”, што подразумева пре свега редовност (сетимо се да, када нема посебне одредбе, итератив подразумева редовно одвијање радњи). Шта ово може значити на прагматичком нивоу? Са аспекта референата субјекта, то може значити да се наглашава да су предузете радње и њима остварени резултати нешто што се уобичајено одвијало, нешто што може прерасти у карактеристику самог субјекта и чије се настављање може очекивати. Наглашавањем постепенисти у одвијању сваке радње може се истичати и напор који је субјекатски референт морао уложити у сваку од њих. Ови могући прагматички ефекти (који вероватно нису једини) можда су разлог што неким говорницима употреба НП изгледа експресивнија него СП.

5.2.3. Може ли се наћи нека експлицитнија потпора наведеним тврдњама? Другим речима, могу ли се пронаћи примери у којима се јавља неко језичко средство којим се типично маркира итеративност у ужем смислу, упркос томе што је из контекста јасно да је реч о избројивом мноштву (дакле, мноштву заснованом на „конкретним примерцима” радњи)? Чини се да би такву потпору могли пружити примери са одредбом за учесталост (*увек*) онда кад се њом анафорички упућује на претходно експлицитно уведен број радњи:

- (70) Такмичио сам се три пута и увек освајао прво место. (ЕК)
- (71) Међусобно су играли четири пута и увек је побеђивала екипа из Петербурга. (Г)
- (72) Зимоњић је открио да је с Лопесом, али и Вердаском, до сада одиграо око 10 мечева и да је увек побеђивао, без обзира на име њиховог партнера. (ЕК)
- (73) Најмлађи тим у лиги покушаће да изненади најiskusнију екипу шампионата, а шансу за победу тражиће и у чињеници да је од три дуела ове сезоне, увек побеђивао номинални гост. (ЕК)

Одредба *увек* фаворизује употребу НП⁴³, па су овакви примери *експлицитан* доказ како се избројивом мноштву ’намеће’ итеративна интерпретација.

5.2.4. Још један тип примера у којем се комбинују итеративно значење и ИМ јесте онај са неодређеним објектима у множини:

- (74) Млади београдски кларинетиста је студент друге године ФМУ-а, а до сада је неколико пута освајао награде на такмичењима [...] (Г)
- (75) Наша репрезентативка три пута узастопно освајала „бронзе” на континенталним шампионатима и сада жели „злато”. (ЕК)

⁴³ На ЕК нисмо успели пронаћи такве примере са СП, али се они ипак јављају, како показује следећи пример са Г: *И Загорац се кандидовао једно 88 пута и увек победио* [...].

Већ сам неодређени објекат у множини указује да су се радње понављале и захтева НП. Ако би се СП употребио, променио би значење целе конструкције, јер би имплицирао да је објекат одређен. Рецимо, његова употреба у пр. (75) сугерисала би да је наша репрезентативка сва три пута освојила по више бронзи (бронзаних медаља), а не да је укупно освојила три, као што то јесте случај – управо јер *освајати бронзе* указује на тип ситуације, а не на конкретне примерке, на које би СП упућивао. То што у неким случајевима *тип ситуације* може бити истакнутији од самог понављања (нпр. *освајање бронзе* насупрот жељи да се освоји злато у пр. (75)), сугерише да се овакви примери могу приближити и општефактичком значењу, чијем ћемо односу према ИМ управо приступити.

5.3. Избројиво мноштво на маргинама општефактичког значења

5.3.1. Како појава НП у конструкцијама којима се исказује избројиво мноштво може бити мотивисана везом са општефактичким значењем? Најтипичнијим примерима са ОИМ начелно се саопштава (а) да се нека радња догодила и (б) колико пута се догодила, при чему се (в) те радње не локализују временски. Својства (а) и (в) јесу та која ИМ повезују са општефактичким значењем.⁴⁴ Можемо приложити и „опипљивије” доказе за ову везу – примере следећег типа:

- (76) Трофеј „Сантјаго Бернабеу” **освајали су** европски фудбалски великани: Реал чак 18 пута, Бајерн из Минхена 3, Интер и Милано по 2, а по једном Хамбург, Динамо из Кијева, Ајакс и Пумеса.
- (77) Поред Марибора₁, само **су** још два тима у Словенији освајала титулу првака: Горица (5) и Олимпија (4 пута). (ЕК)

У примеру (76) каже се (а) да су поменути трофеј освајали европски фудбалски великани и (б) који великани и колико пута – чиме се уводи ИМ. НП има својеврсну „катафоричку” функцију – најављује оно што ће бити прецизирано. Слично се дешава и у пр. (77), с тим што је сада у фокусу квантитет, одн. број субјеката који су успели да изврше наведену радњу. При томе, након глагола обавезно иде пауза, најчешће најављена двотачком, као у наведеним примерима.⁴⁵

⁴⁴ У руској литератури истицана је повезаност општефактичког значења и ИМ (исп. Бондарко 1971: 31; в. и Дики 2000: 118). Видели смо, такође, да С. Стојановић (2017) ОИМ сматра индикаторима општефактичког значења (в. т. 1.2.4).

⁴⁵ У комбинацију општефактичког значења и избројивог мноштва може се, као у следећем примеру, уплести и примеса итеративности, коју доноси прилог *увек*: *На претходних девет првенстава увек су освајали медаљу: у Стокхолму 1989 злато, у Берлину 1991 сребро, у Туркуу 1993 и Атини 1995 злато, у Ајндоховену 1997 бронзу, у Бечу 1999 злато, у Острави 2001 сребро, и у Берлину 2003, и Риму 2005 злато.*

5.4. Синтаксичко-семантички континуум конструкција са ИМ

5.4.1. **Квантификација радњи: од одредби ка објектима.** У типичном случају, видели смо, на ИМ указује одредба за избројиво мноштво. Међутим, уместо ОИМ могу се јавити и такве одредбе времена (78–79) или места (80–81) које носе податак о броју радњи, и то са прецизном (78, 80) или непрецизном (79, 81) локализацијом:

- (78) Тодоровић више нема брига око велемајсторских норми, али има прилику да први пут освоји шампионско звање, поготово ако настави серију надахнутих игара којима **је побеђивао у последња три кола**. (ЕК)
- (79) Играчи Хамбургера **су** током утакмице у два наврата погађали оквир гола. (ЕК)
- (80) Ђоковић је побеђивао на сва три претходна турнира у Абу Дабију, а последњи пут је у финалу ове године био бољи од Давида Ферера – 7:5, 6:2. (Г)
- (81) Тајванац Лин Ју Чун је рођен 9. марта 1986. године и до сада **је побеђивао на неколико локалних певачких такмичења**. (ЕК)

Однос између НП и СП у наведеним примерима био би, мање-више, исти као у типичном случају (када ОИМ означава број радњи). Међутим, ако се на број радњи укаже директним квантификовањем објеката, НП у њима звучи у најмању руку чудно; тада је у већини прибележених примера реч о непрецизном броју радњи (82–84), али забележен је и пример са прецизним бројем (85), што је уједно и једини пример са одређеним квантификованим објектом:

- (82) Вредно је забележити и импресиван податак да **је до сада освајао двадесетак медаља** [...] (ЕК)
- (83) Почетак трећег дела обележио је мали број поена на обе стране. Партизан **је погађао пар тројки** и чинило се да може стићи предност домаћина. (ЕК)
- (84) У каријери **сам освајао многе титуле**, али у Италију сам се вратио са намером да освојим и више од тога. (ЕК)
- (85) Резултат утакмице између Италије и Србије биће 2:2. Ово је прогекла италијанска хоботница Ђина, коју „азури” користе у прогнозирању резултата репрезентације. Италијани тврде да **је ова животиња без грешке погађала исходе последња четири меча свог националног тима**. (ЕК)

Где бисмо могли пронаћи мотивацију за појаву НП у овим последњим примерима? Потражићемо је најпре међу самим конструкцијама, а затим и у својствима жанра у коме се јављају (новинарски). На крају ћемо погледати има ли негде другде у аспектском систему српског језика сродних конструкција.

Пођимо од једног типа примера у коме се јавља одредба места (пр. 80). У датом примеру (а таквих примера на спортским порталима има доста) јавља се конструкција типа *побеђивати на (сва) три турнира* у значењу „бити победник (сва) три турнира” одн. „освојити (сва) три турнира”. Другим речима, у њему одредба места исказује сличан податак као прави објекат при парафрази, па конструкције са таквим одредбама и конструкције са правим објектом које носе податак о броју радњи творе својеврстан континуум.⁴⁶ Такав континуум можда је могао потпомоћи да се НП почне ширити на конструкције са квантификованим објектом, али вероватно уз дејство још неких механизма. Један такав механизам могао би се тицати саме употребе у новинарском језику. У литератури је већ запажено да на семантичку мрежу неких речи (нпр. предлога *уз*) може утицати употреба у новинарском језику (Кликовац 2018б). Чини се да би и за појаву НП уз квантификовани објекат у нашим примерима могле бити пресудне управо особине новинарског језика, а посебно околности у којима он настаје – то што се мноштво информација мора изнети за кратко време (Кликовац 2018б: 67), као и склоност новинара да прихвати неку језичку моду (о новинарском језику в. у Кликовац 2008). У контексту наших примера, та ’мода’ била би употреба НП да се исказе избројиво мноштво чак и тамо где је СП много очекиванији.

Да ли је наведена језичка ’мода’ могла бити потпомогнута односом НП и СП уз неке друге типове глагола? Погледајмо шта је у литератури речено о односу несвршеног вида квантификованих и/или спецификованих објеката. Запажено је, наиме, да по правилу уз такве објекте мора ићи СП, али да се од тога може одступити у посебним комуникативним околностима. Тако, Д. Кликовац (1996) примером (86) илуструје употребу спецификованог директног објекта уз несвршени глагол, запажајући да је израз праћен јаким емотивним набојем. Л. Филиповић (2010) наводи, између осталог, сличан пример са квантификованим објектом (87), са наглашеним трајањем радње, при чему су, како истиче, такви примери праћени критиком и/или изненађењем. Дакле, заједничко за примере које наводе обе ауторке јесте наглашавање *трајања* на семантичком плану, које је на прагматичком плану праћено *истакнутим говорниковим ставом* (уп. и употребу узвичника у њима). Наглашавање трајања у датим примерима могуће је јер су употребљени примарно дуративни глаголи (*писати* одн. *јести*).

(86) Ма замисли / Ма пусти / Не питај, **писала сам једно писмо цело поподне!** (Кликовац 1996: 137)

(87) **Јео је две јабуке два сата!** (Филиповић 2010: 84)

⁴⁶ Можда ће ова синтаксичко-семантичка паралела постати јаснија ако упоредимо следеће две конструкције, једну са одредбом места и једну са правим објектом: *Ђоковић је ове године победио на Вимблдону* и *Ђоковић је ове године освојио Вимблдон*. Слично је при исказивању ИМ: *Ђоковић је побеђивао/победио на претходна два Вимблдона* = *Ђоковић је освајао/освојио претходна два Вимблдона*. Датим конструкцијама исказује се, са чисто информативне тачке гледишта, исти садржај, али он је, разуме се, већ и самим избором глагола друкчије перспективизован.

Ширењу конструкција које испитујемо можда је могла допринети сама чињеница што другде у аспекатском систему српског језика постоји могућност да се несвршени вид комбинује са квантификованим објектима. Јасно је, међутим, да је ефекат комбинације НП и квантификованог објекта у нашим примерима, због природе самих глагола, тј. њихове итеративности, другачији: они не наглашавају трајање; штавише – истакнута је резултативност.⁴⁷ Ако је број радњи и њихових резултата исказан и кад се употребе квантификовани објекти и кад се јаве одредбе за ИМ (или за време и место са сродном функцијом), може се поставити следеће питање: зашто је квантификација помоћу ОИМ (*Партизан је погађао тројку пар пута*) природнија него квантификација унутар самог објекта (*Партизан је погађао пар тројки*)? Разлог је у њиховом различитом синтаксичком статусу: несвршени глагол по правилу захтева *неодређен* и/или *неквантификован* објекат, док ОИМ није у директној вези са глаголом, већ одређује читаву ситуацију; стога би се у истој реченици могли наћи и квантификовани објекат и ОИМ (*Партизан је пар пута погађао пар тројки*). Слично би важило и за друге одредбе (времена, места) којима се исказује податак о броју радњи.

5.4.2. Дистрибуираност радњи: од одредби ка објектима и субјектима. У овој тачки описаћемо како се избројиво мноштво исказује кроз експлицитно навођење појединачних одредби (А), правих објеката (Б) или субјеката (В) за сваку радњу из мноштва.

А. Експлицирање времена. При исказивању ИМ обично се не истичу околности вршења радњи. Међутим, уз податак о њиховом броју, може се, у мање типичним случајевима, експлицирати још неки податак, најчешће време – али обично као допунска информација, стављена у заграда:

- (88) Ливерпул има позитиван скор са Челзијем_[,] јер га је **оба пута побеђивао** у полуфиналу (2005. и 2007). (ЕК)
- (89) Касније **су** још **два пута освајали** Куп Радивоја Кораћа (1986, 1992). (ЕК)
- (90) Федереру је ово десета титула на гренд-слемовима. **Три пута је побеђивао** на Отвореном првенству САД (2004, 2005, 2006), и **четири пута** на Вимблдону (2003, 2004, 2005, 2006). (ЕК)

Ови примери представљају мост ка примерима у којима се број радњи не експлицира, већ се „реконструира“ на основу прецизно наведених околности, какве су време (91–92), место (93), резултат (94) и сл.:

- (91) Бугарски фудбалер **је** мрежу **погађао** у другом, 27, 47, 62. и 70. минути. (ЕК)
- (92) Она **је** 2000. и 2001. године **освајала** и Отворено првенство САД. (ЕК)

⁴⁷ Поменимо, макар узгред и врло спекулативно, једну потенцијалну семантичко-прагматичку мотивацију, која је могла додатно подстаћи појаву НП уз квантификоване објекте. У скоро свим примерима са квантификованим објектом које смо пронашли, имплицирано је да број извршених радњи (а тиме и број досегнутих резултата) није коначан, тј. да се очекује да се понављање радњи настави.

- (93) И трећи пут ове године Ивановићева је била успешнија од Петрове. Претходно ју **је побеђивала** у Сиднеју и Вимблдону. (ЕК)
(94) Панатинаикос **је побеђивао**, редом, са 64:60, 67:66, 67:65. (ЕК)

Самим експлицирањем оваквих околности (времена, места, резултата и сл., уп. и одредбу *редом* у последњем примеру) у први план се истиче поступност и временска сукцесивност, а то је тле на које, видели смо, НП радо ступа.

Б. Дистрибуирани прави објекати. Сем прецизним експлицирањем различитих околности (времена, места итд.), на ИМ може се указати директним експлицирањем сваког објекта:

- (95) Изгубили су само у борбама за трофеј у Риму и на Ролан Гаросу, а **освајали су** Хамбург, Квинс, Вимблдон и сада Торонто. (ЕК)
(96) Ипак, у Јавору су најпоноснији на пласман у финале Купа Србије (први пут за 104 године) и пут који их је довео до дуела са Партизаном. Чета Младена Додића **побеђивала је редом** Нови Пазар, Чукарнички, Војводину и у полуфиналу Борац. (Г)
(97) Касаткина, која ће за месец дана напунити 20 година, **побеђивала је редом** Данку Ковинић, Монику Пуиг, Дарију Гаврилову, Ирину Бегу и Лауру Зигемунд, да би у финалу била боља и од Јелене Остапенко, којој је препустила само четири гема. (Г)
(98) Са друге стране, и Белгијанка је била јако убедљива, и [...] до финала дошла без изгубљеног сета. **Побеђивала је редом** Оушн Додин, Михаелу Бузарнеску, Шуаи Жанг и Викторију Кузмову. (Г)

У наведеним примерима могао би се, са приближно истим значењем целе конструкције, употребити и СП, са напред описаном разликом у перспективизацији мноштва. Како нам ови примери додатно потврђују ту разлику? Пре свега, они се обично јављају са 'дистрибутивном' одредбом *редом* (уп. пр. 96–98), која сигнализира *смењивање* објеката, а тиме и временску дистрибуцију, одн. постепеност у вршењу радњи. Такође, самим именовањем сваког објекта понаособ додатно се истиче одн. *експлицира* резултат сваке појединачне радње, а тиме и важност сваког резултата и напор уложен да се до њих дође. Постављамо и следеће питање: зашто НП звучи природније у конструкцијама са експлицираним правим објектима (пр. 96–98) него у конструкцијама са квантификованим правим објектом (пр. 82–85)? Управо зато што је експлицирање референата у складу са сликом коју изазива НП: постепеност, дистрибутивност, наглашавање сваког појединачног резултата, за разлику од квантификованог објекта, који референте 'скенира' као нерашчлањиву целину.

Сем везе са итеративношћу у ужем смислу, примери са дистрибуираним објектима лепо илуструју и везу са општефактичким значењем, јер несвршеним глаголом најављују да се радња (а) извршила *макар једном* (= општефактичко значење), да би у наставку било експлицирано (б) над ким (чим)

тачно, а тиме посредно и *колико пута* (= ИМ). То се лепо види у следећем примеру:

- (99) Француска **је побеђивала**: Аустралију 2:1 и Перу 1:0. (ТВ пренос уживо)

У датом примеру коментатор је након глагола спустио интонацију и направио кратку паузу, након чега је експлицирао објекте и резултате. Тиме је и формално раздвојио информације типа (а) одн. (б).

В. Дистрибуирани субјекти. На избројиво мноштво радњи може се указати и експлицирањем субјекатских референата; да је сваки субјекат радњу извршио тачно једном, јасно је из непосредног језичког контекста (в. одредбе подвучене испрекиданом линијом), при чему се то може и експлицирати дистрибутивним изразом *по једном* (пр. 103). Нарочито је занимљив пр. (104), у коме су експлицирани не само различити субјекти него и различити објекти, а уз то су обе радње и временски локализоване:

- (100) Гости су, ипак, оба пута успели да изједначе, јер **су** мрежу „романтичара” **погађали** Драган Ћеран и Ненад Маринковић. (Г)
- (101) [...] ФМП и Хемофарм су незадовољни што их нема међу власницима Јадранске лиге, а они су је освајали у последње две сезоне. (ЕК)
- (102) Кејн и Кејхил **погађали** – Енглеска боља од Нигерије. – Фудбалери Енглеске победили су Нигерију са 2:1 у припремном мечу за Светско првенство у Русији. (Г)
- (103) Ријад Махрез и Џејми Варди **су погађали** по једном за тријумф „Лисица” 2:0 [...] (Г)
- (104) **Погађали су** Ибрахимовић у 29. минуту пречку и Адријано у 58. стигиву, али је и поред тога тим Алекса Фергусона, за који је одлично играо српски штопер, током већег дела сусрета контролисао игру и заслужено се пласирао у даље такмичење. (Г)

Да је заиста реч о типу ИМ, говори чињеница што се у свим наведеним примерима (100–104) може употребити и СП а да значење целе конструкције остане *приближно* исто. Међутим, употребна вредност НП и СП ипак је различита. Наиме, сем што се свака од радњи приписује различитом субјекту, обавезно пратеће својство у оваквим примерима јесте и дистрибуираност самих ситуација – најчешће временска: субјекти радњи које именује НП извршили су у прошлости те радње у различитим временским интервалима. Ово је у складу са типичним значењем итератива (в. т. 3) – а то је понављање радњи (које, разуме се, подразумева дистрибуцију у времену). У готово свим прегледаним примерима дистрибуираност јесте временска. Она, међутим, може бити и „просторна” – одн. таква да субјекти не учествују заједно у истој ситуацији (тј. нису део истог догађаја), иако свако у својој ситуацији може вршити радњу и у исто време. Тако, рецимо, у примеру *Александар Пријовић и Душан Тадић погађали вечерас за своје тимове* (Г) кључно је то што субјекти припадају различитим тимовима, па би НП био сасвим одгова-

рајући чак и ако је сваки фудбалер постигао гол за свој тим у исто време, али на различитим утакмицама. Дакле, када је у конструкцији са експлицираним субјектима употребљен НП, они морају имати искључиво дистрибутивну интерпретацију. СП је у том погледу неутралан. Њиме се такође могу означити радње чији субјекти имају дистрибутивну интерпретацију, као у пр. (105), по чему је еквивалентан са НП. Међутим, сем што може означити све што означава и НП (с друкчијом перспективизацијом, разуме се), СП је једини погодан уз субјекте са колективном интерпретацијом – тј. оне у којима су субјекти део *исте ситуације*, те наступају као тим (пр. 106):

- (105) Гуровић је везао две тројке, ван линије 6,25 до краја треће четвртине **погодили су** О'Бенон, Радивојевић и још једном Чича. Дилема око победника била је решена. (ЕК)
- (106) Зимоњић и Нестор **победили су** у финалу Американце, браћу Боба и Мајка Брајана са 2:0. (Г)

5.4.3. **Ограничено мноштво радњи: од одредби ка објектима.** Забележили смо и примере који не би представљали *избројиво* мноштво, јер се број радњи не да реконструисати ни непосредно ни посредно, али у којима је резултативност истакнута, па представљају тип *ограниченог* мноштва (= ОМ):

- (107) Русиња **је** од 2004. године **побеђивала** на свим великим такмичењима. (ЕК)
- (108) Менемова партија **побеђивала је** на свим националним изборима и то на сваке две године за време његове дуге владавине. (ЕК)
- (109) Кухињски сто прекривен је пехарима које је Габријела **освајала**. (ЕК)
- (110) Федерер **је** кључне гемове **освајао** на сервис нашег тенисера. (ЕК)
- (111) Мало сутра би бајо мој ти био то што јеси да си 4,5 година млађи и да **ниси све те трофеје освајао** у смешној конкуренцији (Г; интерпункција изворна)

Као и у т. 5.4.1, у наведеним примерима постоји својеврстан континуум између примера са одредбом места и оних са правим објектом – по томе што они исказују сродан тип информације (уп. нпр. *побеђивала на свим великим такмичењима* са *освајала сва велика такмичења*). Заједничко за конструкције са ИМ и ОМ било би то што НП у њима има сличан ефекат – перспективизује акумулацију кроз време, 'поглед изнутра', а последично и напор уложен у сваку радњу (док би СП перспективизовао мноштво радњи као целину, која се посматра 'споља'). Која би, онда, била разлика између ИМ и ОМ, сем прецизирања *броја* радњи? Разлика је уочљивија у конструкцијама са правим објектом. Код ОМ они су у забележеним примерима обавезно двоструко истакнути: самим тим што је у њима похрањена информација о ограничениости мноштва (у пр. (109) резултат је чак и визуелно истакнут: на столу су пехари које је Габријела освојила) и на информативном плану тиме што се расподељују испред партиципа. Разлика је и у томе што се конструкције са ОМ (и

када је реч о одредбама и кад је реч о објектима) непосредно наслањају на итеративност у ужем смислу, док изостаје директна веза са општефактичким значењем. У њима, наима, никада није фокус на томе да ли се радња догодила *макар једном*, јер се подразумева да је извршена више пута – од те информације се и полази; фокус је на *представљању начина* на који се вршило мноштво радњи које је довело до настанка објеката о којима се говори.

5.5. Конструкције са избројивим мноштвом – резиме

5.5.1. Следећом табелом резимираћемо употребе размотрене у овом поглављу:

	Пример	Показатељ мноштва радњи	Однос НП/СП ⁴⁸
а	<u>Пет/неколико пута</u> је Ђоковић освајао тај трофеј. Ђоковић је освајао тај трофеј <u>пет/неколико пута</u> .	ОИМ	НП/СП
б	У <u>пет/неколико наврата</u> Ђоковић је освајао тај трофеј. Ђоковић је освајао трофеј <u>на задњих пет/неколико турнира</u> .	одредба времена или места са податком о броју радњи	НП/СП
в	Ђоковић је три пута освајао тај трофеј (2005, 2007, 2013. г.)	ОИМ+експлицирано време	НП/СП
г	Ђоковић је тај трофеј освајао <u>2005, 2007. и 2013. г.</u> Ђоковић је трофеј освајао <u>у Паризу, Лондону и Београду</u> .	експлицирано време експлицирано место	НП/СП
д	Ђоковић се такмичио <u>три пута</u> и <u>увек освајао</u> трофеј.	ОИМ у претходном контексту + одредба за учесталост	НП/СП
ђ	Ђоковић је освајао <u>трофеје</u> <u>пет/неколико пута</u> .	ОИМ + објекат у мн.	НП
е	Тај трофеј су (већ) освајали многи великани: Ђоковић (пет пута), Надал (четири пута) ... Ђоковић је (већ) освајао многе трофеје: Вимблдон, Ролан Гарос, ...	'катафоричка' улога НП (+ речца <i>већ</i>) + пауза + експлицирање субјеката/објеката	НП

⁴⁸Уколико је НП одн. СП одштампан полумасним слогом, то значи да је у датој конструкцији много природнији.

ж	Ђоковић је освајао , <u>редом</u> , Ролан Гарос, Вимблдон и УО.	експлицирање правих објеката	НП/СП
з	Ђоковић и Надал освајали су тај трофеј <u>по једном</u> .	експлицирање субјеката	НП/СП
и	Ђоковић је до сада освајао <u>шездесетак трофеја</u> .	директно квантификовање објекта	НП/СП
ј	[ограничено мноштво] У витрини се налазе пехари које је Ђоковић освајао .	одређени објекат у мн.	НП/СП

Табела 4.

У већини случајева уместо НП може се употребити СП а да конструкције звуче подједнако природно, махом са разликама у перспективизацији које смо напред описали. Могућност да се употреби НП у таквим случајевима углавном дугује повезаности са итеративношћу (пре свега када је реч о перспективизацији мноштва – истицању редовности, акумулацији кроз време и др.) и ОЕЗ (по томе што је у типичном случају уз податак о броју радњи фокус само на томе да се радња датог типа догађала). На ове везе обично указује сама употреба НП, али је могу оснажити и додатни синтаксички услови: у случајевима (*д-ћ*) јасно је да је реч о ИМ, пошто је прецизиран број радњи, али је НП фаворизован, јер се јавља прилог за учесталост (*д*), а може бити и обавезан, кад се јави објекат у множини (*ћ*). У случају (*е*), упркос подацима о броју радњи у наставку, у првом плану је ОЕЗ – то да се радња датог типа догађала, што је праћено могућом употребом речце *већ* и 'катафоричком' улогом НП. Наведени случајеви кад је НП фаворизован или обавезан могли су додатно утицати на ширење НП и тамо где он ступа у конкуренцију са СП. Упркос конкуренцији НП/СП, додатна разлика постоји у случају са експлицирањем субјеката (*з*), јер тада (у неким примерима) од избора видског парњака може зависити колективна одн. дистрибутивна интерпретација субјеката. Разлике има и у случајевима (*и-ј*), у којима је СП природнији – пре свега због природе објеката – јер је податак о *избројивости* одн. *ограничености* мноштва похрањен у правом објекту, који је по правилу неодређен и/или неквантификован када се комбинује са НП. (Уз то, ови случајеви не наслањају се на ОЕЗ, што је, можда, још један разлог што звуче мање природно.)

5.5.2. Ако конструкције са ИМ толико дугују вези са итеративним и општефактичким значењем, шта је то што их издваја у посебну групу – њихова *differentia specifica*? Док је у конструкцијама са итеративношћу у ужем смислу и општефактичким значењем немогуће употребити СП, јер је *несвршени вид* једно од неопходних обележја да се исказу ова значења (сем у неким 'рубним' случајевима), дотле конструкције са ИМ допуштају конкуренцију видова. То је стога што итеративно значење и ОЕЗ указују на *типове* ситуација, док се ИМ темељи на *конкретним примерцима* ситуација. НП, притом,

за разлику од СП, тежи да те конкретне примерке представи из перспективе итератива и ОЕЗ (па су они често 'скенирани' као типови ситуација). Но, када се конструкција са НП једном почела ширити, она се јавља и у ситуацијама када се везе са тим типичнијим случајевима не осећају, па залази и тамо где бисмо пре очекивали СП – нпр. када се број радњи фокусира речном чак (112–113), придевом *рекордан* (пр. 114–115) и сл.:

(112) Други велики испит вицешампион ће имати у Глазгову против Ренцера_[1] који је чак 51 пут **освајао** шкотски шампионат. (ЕК)

(113) За Ајнтрахт је до сада у 30 мечева **погађао чак 15 пута**. (Г)

(114) САД су у Фед купу **побеђивале рекордних 17 пута** [...] (ЕК)

(115) Он је у Белгији **побеђивао рекордних шест пута**. (Г)

5.5.3. Ваљало би се, на крају, укратко осврнути на (не)заменљивост несвршеног и свршеног вида другде у аспекатском систему српског језика, јер ти односи можда погодују ширењу конкуренције НП и СП и у контекстима које смо ми разматрали.⁴⁹ Поменућемо, ради илустрације, неколико таквих случајева; за шири увид у то шта се тренутно дешава у аспекатском систему нашег језика била би потребна много опширнија и далекосежнија слика, коју са тренутног становишта вероватно ни приближно не можемо видети. Рецимо, радњу која се понављала у прошлости могу исказати и несвршени и свршени глаголи када су употребљени у потенцијалу (*Он би сваке суботе свраћао / свратио код нас*). Презентом и несвршених и свршених глагола може се означити понављање радње у садашњости – иако је, како истиче М. Ивић (2008: 58–59), њихова употребна вредност предодређена фреквенцијом – свршени глаголи су погоднији за нерегуларне радње (*Он нас понекад обиђе*), а несвршени за редовне (*Он нас редовно обилази*). Несвршени и свршени глаголи у презенту заменљиви су и у приповедању (*Пера долази/дође до врата, оставља/остави ранац и излази/изађе напоље*). Међутим, и тада, како наводи нпр. Д. Кликовац (2018/2019: 21), међу њима постоји разлика: употребом несвршених глагола догађаји се приказују пред читаочевим очима у свом трајању (као да му се испред очију одвија филм), па је презент несвршених глагола сликовитији, а саме радње као да се одигравају спорије. Већ ових вих неколико примера односа несвршених и свршених глагола (који, дакако, нису једини) говоре нам да у аспекатском систему српског језика постоје контексти у којима су несвршени и свршени глаголи начелно заменљиви, али углавном са употребним разликама и/или различитом перспективизацијом радњи, а самим тим, посматрано из угла когнитивне граматике (уп. Ланакер 2014: 205) – са различитим значењем. Рекли бисмо да се такав однос између НП и СП 'развија' и у конструкцијама са ИМ које смо напред описали. У некима од њих НП звучи подједнако природно као СП, а у некима још увек делује у најмању руку чудно – можда стога што се описана тенденција у односима несвршеног и свршеног вида управо шири, пред нашим очима.

⁴⁹ То нам је сугерисала проф. Душка Кликовац.

6. Семантичка мрежа НП испитиваних глагола

Након што смо представили три основна типа конструкција са испитиваним глаголима – оне са итеративним и општефактичким значењем и избројивим мноштвом, можемо оцртати значењску мрежу НП. Да то учинимо, помоћи ће нам *Схема 7* (в. ниже).⁵⁰

Прототипично значење НП разматраних глагола јесте итеративно – исказивање неограниченог понављања ситуација (C1). Оно стоји, како смо видели (т. 4.2), у метонимијској вези са ОЕЗ (C3). ОЕЗ се може конкретизовати тако да је јасно да се радња извршила само једном (C4), или, ако је субјекатских одн. објекатских референата више, најмање онолико пута колико је тих референата (C5). Како се у овакву слику уклапа ИМ (C6)? Пошто је ИМ повезано и са итеративним значењем и са ОЕЗ (уп. т. 5.2–5.3), ова три значења чине основни значењски 'троугао' (уп. цртеж). Везу са итеративним значењем поткрепљују случајеви типа ИМ₀ са цртежа, када се, упркос томе што се ради о ИМ, НП јавља из синтаксичких разлога (прилози за учесталост, множински објекат). Везу са општефактичким значењем подупиру пак случајеви типа ОЕЗ-ИМ са цртежа, у којима се број радњи експлицира, иако је у првом плану општефактичко значење.

У оквиру ИМ јавља се неколико различитих случајева. На онај најтипичнији (ИМ₁) наслања се ИМ₂, јер се, уз податак о броју радњи, јавља и податак о (типично) временској (али могућно и каквој другој) локализацији радњи. Када су већ експлициране неке околности радњи, на основу њих је могуће реконструисати и број понављања, па одредба за ИМ није неопходна (ИМ₃). Када је реч о примерима са дистрибуираним објектима (ИМ₄), они су повезани са осталим примерима којима се исказује ИМ самом идејом избројивог мноштва, а нарочито са ИМ₃ (тамо се експлицира време, а овде објекти). На сличан начин се надовезују и примери са дистрибуираним субјектима (ИМ₅). На цртежу су представљени и неки маргиналнији случајеви – они са директним квантификовањем правог објекта (ИМ-ПО) одн. са множинским одређеним објектом (ОМ), који се наслањају на итеративно значење (по перспективи приказивања радњи) и на ИМ (по томе што исказују избројив одн. ограничен број радњи). Тачкастим линијама илустроване су још неке везе међу конкретизацијама главних типова – нпр. између дистрибуираних објеката и субјеката у конструкцијама са ИМ и онима са општефактичким значењем. Наглашавамо да тиме нису исцрпене све могуће мотивације и везе унутар описиване мреже; желели смо, наиме, да илуструјемо неке од веза које су и интуитивно лако уочљиве, како бисмо указали на механизме који могу регулисати употребу истих форми у различитим а повезаним употребама и значењима.

⁵⁰ Примери приказани на цртежу су конструисани (да би се могли лакше пратити), али илуструју конструкције које су описане у раду. Такође, цртеж је само помоћно средство да се лакше објасне поменуте везе, и једино га тако и треба схватити. Скраћеница С стоји за схеме, које су на цртежу нумерисане као у самом раду, како би читалац лакше могао повезати цртеж са главним текстом.

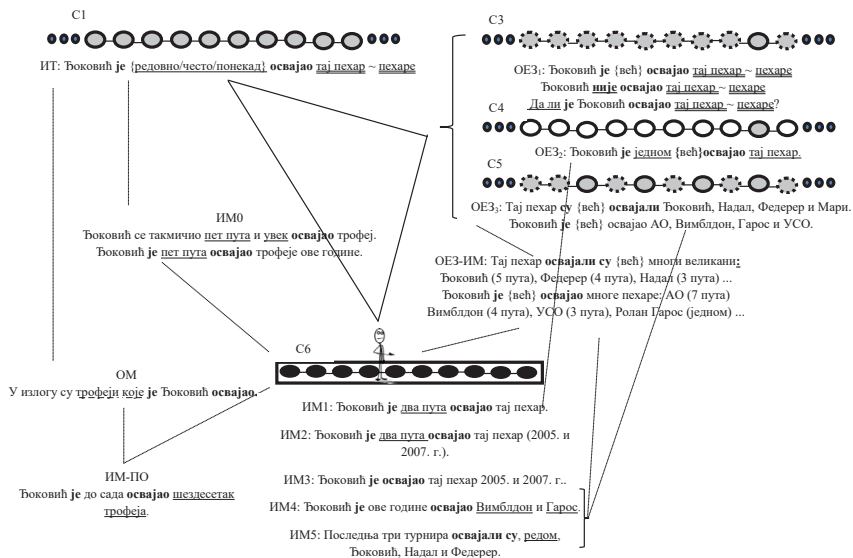

Схема 7.

Важно је потцртати следеће: НП свој распон значења/употреба дугује читавим конструкцијама – одн. његово значење може зависити од типа правог објекта, субјекта, одредби, неких речци, информативне актуализације и др., који 'обезбеђују' различиту перспективизацију. Захваљујући њој, чак и исти појмовни садржај може се изобразити⁵¹ друкчије. Ако знамо, рецимо, да је на неком турниру Ђоковић победио Надала 10 пута, то можемо представити нпр. на следеће начине: *Ђоковић је често побеђивао Надала на том турниру* (итеративност); *Ђоковић је већ побеђивао Надала на том турниру* (општефактичко значење); *Ђоковић је побеђивао Надала 10 пута на том турниру*. Притом, видели смо, само у конструкцијама са ИМ долази до конкуренције НП и СП.

7. Закључак

У раду смо разматрали конструкције са избројивим мноштвом радњи (ИМ) у новинарском стилу српског језика у којима се јављају итеративни глаголи у перфекту – *освајати*, *погађати* и *побеђивати* (нпр. *Ђоковић је три пута освајао тај турнир*). То смо учинили тако што смо посматрали њихову значењску повезаност са другим значењима у перфекту – итеративношћу (*Ђоковић је често побеђивао Надала*) и општефактичким егзистенцијалним значењем (ОЕЗ) (*Ђоковић је већ побеђивао Надала*). Такође, пошто се у конс-

⁵¹ ИЗОБРАЖЕЊЕ (енгл. *construal*) јесте наша сложена способност да исту ситуацију замислимо и оцртамо на различите начине (Ланакер 2014: 205).

трукцијама са ИМ у приближно истом значењу могу јавити и одговарајући свршени глаголи – *освојити*, *победити* и *погодити* (нпр. *Ђоковић је три пута освојио тај турнир*), друга важна тема рада била је конкуренција несвршеног и свршеног вида у датим контекстима. Закључили смо да се ИМ ослања и на итеративно значење и на ОЕЗ. ИМ исказано несвршеним глаголом, ослањајући се на типично значења итератива, имплицира постепеност, редовност, акумулацију кроз време, док би СП у истом контексту имплицирао сагледавање мноштва радњи као целине са јединственим резултатом. У типичним случајевима, кад на ИМ указује одредба за избројиво мноштво (типа *три пута*), ИМ са ОЕЗ повезује то што се каже само да су се радње догодиле (код ИМ, разуме се, и колико пута), без њихове прецизне локализације. Оно што, упркос датим везама, разликује ИМ од итеративности и ОЕЗ јесте сама чињеница што у конструкцијама са ИМ несвршени глаголи ступају у конкуренцију са својим свршеним парњацима; код итеративности и ОЕЗ такве конкуренције нема. Сем на одредбе за избројиво мноштво, у раду смо указали на још неке начине да се исказе ИМ – употребом одредби времена, места, експлицирањем субјеката одн. правих објеката, квантификавањем објекатских референата и др.

ЛИТЕРАТУРА

- Биверс 2012:** John Beavers, "Resultative constructions", [in:] R. I. Binnick (Ed.), *The Oxford Handbook of Tense and Aspect*, Oxford: Oxford University Press, 908–933.
- Бондарко 1971:** А. В. Бондарко, *Вид и время русского глагола: значение и употребление. Пособие для студентов*, Москва: Просвещение.
- Воронец 2015:** М. В. Воронец, „Выбор глагола в условиях конкуренции видов”, *Вестник Томского Государственного Университета*, 401, 21–25.
- Воронец 2017:** М. В. Воронец, „Выбор глагола в условиях конкуренции видов в итеративных контекстах”, *Культура и текст*, 29/2, 199–208.
- Гатнар 2013:** А. Гатнар, „Конкуренция видов глагола в итеративных контекстах в зависимости от типа и позиции квантификатора”, *Вопросы языкознания*, 2, 52–68.
- Грицкат 1984/1985:** Ирена Грицкат, „Одлике глаголског видског парњаштва као семантички индикатори”, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, XXVII–XXVIII, 197–203.
- Дики 2000:** Stephen M. Dickey, *Parameters of Slavic Aspect*, Stanford: CSLI Publications.
- Ђорђевић 2018:** Весна Ђорђевић, *Видски парњаци у српском језику (имперфективни глагол : перфективни глагол изведен префиксима за-, из-, на-, о-, по-, с- и у-)* (необјављена докторска дисертација), Београд: Филолошки факултет Универзитета у Београду.

- Засе 2006:** H-J Sasse, Aspect and Aktionsart, [in:] K. Brown (Ed.), *Encyclopedia of Language and Linguistics*, Amsterdam: Elsevier, 535–538.
- Ивановић 2013:** Милена Ивановић, *Изражавање акционалности у украјинском и српском језику* (необјављена докторска дисертација), Београд: Филолошки факултет Универзитета у Београду.
- Ивић 2001:** Милка Ивић, „О тзв. ’видским парњацима’ – из новог угла”, *Јужнословенски филолог*, LVII, 1–5.
- Ивић 2008:** Milka Ivić, „Načini na koje slovenski glagol ovremenjuje ponavljaju radnju”, [u:] *Lingvistički ogledi*, Beograd: Biblioteka XX vek, 55–72.
- Јанда 1996:** Laura A. Janda, ”Unpacking markedness”, [in:] E. H. Casad (Ed.), *Cognitive Linguistics in the Redwoods: The Expression of a New Paradigm in Linguistics*, Berlin – New York: Mouton de Gruyter, 207–233.
- Јанда 2004:** Laura A. Janda, ”A metaphor in search of a source domain: The categories of Slavic aspect”, *Cognitive Linguistics*, 15/4, 471–527.
- Јанда 2006:** Laura A. Janda, ”A metaphor for aspect in Slavic”, *International Journal of Slavic Linguistics and Poetics*, 44–45, 249–260.
- Јанда 2008а:** Laura A. Janda, ”Metonymy via Perfectivization of Russian Verbs”, *Slavica Helsingiensia*, 35, 77–85.
- Јанда 2008б:** Laura A. Janda, ”Semantic motivations for aspectual clusters of Russian verbs”, [in:] C. Y. Bethin (Ed.), *American Contributions to the 14th International Congress of Slavists, Ohrid, September 2008, Vol. 1, Linguistics*, Bloomington: Slavica Publishers, 181–196.
- Јовановић 2013:** Вера Јовановић, *Перфекат у српском језику и његови еквиваленти у француском језику* (необјављена докторска дисертација), Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет Универзитета у Крагујевцу.
- Кликовац 1996:** Duška Klikovac, „О глаголском vidу u srpskohrvatskom jeziku iz drugog ugla”, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, XXXIX/1, 34–39.
- Кликовац 2004:** Duška Klikovac, *Metafore u mišljenju i jeziku*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Кликовац 2008:** Duška Klikovac, *Jezik i moć*, Beograd: Biblioteka XX vek.
- Кликовац 2018а:** Душка Кликовац, „О ’приповедачкој’ употреби *кад(а)* и *док* из угла теорије прототипа”, [у:] *Српски језик у светлу когнитивне лингвистике*, Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије, 181–216.
- Кликовац 2018б:** Душка Кликовац, „О семантици и употреби предлога *уз*”, [у:] *Српски језик у светлу когнитивне лингвистике*, Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије, 41–72.
- Кликовац 2018/2019:** Душка Кликовац, *Скрипта за предмет Синтакса српског језика / за студенте групе 01*. <http://sintaksa.fil.rs/files/2018-2019%20OSKRIPTA%20ZA%2001%20-%20Bolonja.pdf>. 08.05.2019.
- Ланакер 1997:** Ronald W. Langacker, ”Generics and habituals”, [in:] A. Athanasiadou, R. Dirven (Eds.), *On Conditionals Again*, Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 191–222.

- Ланакер 2008:** Ronald W. Langacker, *Cognitive Grammar: A Basic Introduction*, Oxford: Oxford University Press.
- Ланакер 2014:** Роналд Ланакер, „Когнитивна граматика”, [у:] К. Расулић, Д. Кликовац (ур.), *Језик и сазнање: хрестоматија из когнитивне лингвистике*, Београд: Филолошки факултет Универзитета у Београду, 185–240.
- Мелиг 2013:** Х. Р. Мелиг, „Общезначительное и единично-фактическое значения несовершенного вида в русском языке”, *Вестник Московского Университета. Сер. 9. Филология*, № 4, 19–47.
- Миљковић 2013:** Вања Миљковић, „Тип глаголске ситуације и тип темпоралног конституента као фактори итеративног значења у српском језику”, *Анали Филолошког факултета*, XXV/1, 195–226.
- Недић 2016:** Јелена Недић, „Проучавање итеративности у руском језику”, *Славистика*, XX, 182–188.
- Несет 2009:** Tore Nessel, „Metonymy of Aspect / Aspects of Metonymy”, *Scando-Slavica*, 55/1, 65–77.
- Новакон 2005:** Predrag Novakov, *Glagolski vid i tip glagolske situacije u engleskom i srpskom jeziku*, Novi Sad: Futura publikacije.
- Падучева 1998:** Е. В. Падучева, „Семантичке источнике моменталности руског глагола в типологическом ракурсе”, [в:] М. Ю. Черткова (ред.), *Типология вида: проблемы, поиски, решения [Материалы международной научной конференции, 16–19 сентября 1997 г., МГУ им. М. В. Ломоносова]*, Москва: Языки русской культуры, 332–342.
- Падучева 2010:** Е. В. Падучева, *Семантические исследования: семантика времени и вида в русском языке; семантика нарратива [Второе издание, исправленное и дополненное]*, Москва: Языки славянской культуры.
- Ристић 2011:** Стана Ристић, „Семантички аспекти учесталости код глагола”, [у:] В. Ружић, С. Павловић (ур.), *Лексикологија, ономастика, синтакса. Зборник у част Гордани Вуковић*, Нови Сад: Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду, 379–391.
- Славкова 2018:** Светлана Славкова, „Значение на вида или на видо-времева-та форма?” – За реализацијата на общофактическото значење в български език”, *Език и литература*, 3–4, 254–267.
- Стакић 2011:** Милан Стакић, „Итеративација глагола -и- врсте”, *Српски језик*, XVI, 109–125.
- Станојевић 2008:** Веран Станојевић, „Неке последице различитог енкодирања имперфективности у природним језицима: случај имперфективног перфекта у српском и имперфекта у француском”, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 37/1, 99–111.
- Станојевић 2012:** Веран Станојевић, „Перфективност и теличност у српском језику са освртом на ситуацију у француском језику”, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 41/1, 141–155.
- Станојевић/Ђурић 2019:** Веран Станојевић, Љубица Ђурић, „Аспект као фазна категорија и резултативност у француском и српском језику”, *Српски језик*, XXIV, 221–233.

- Стојановић О. 2017:** Олга Стојановић, „О видском парњаштву глагола из когнитивне и компаративне перспективе”, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 46/1, 191–201.
- Стојановић С. 2017:** Стефан Стојановић, *Функционално-семантичко поље перфектности у руском и српском језику* (необјављена докторска дисертација), Београд: Филолошки факултет Универзитета у Београду.
- Стојановић С. 2018:** Стефан Стојановић, „О основном значењу српског перфекта активне дијатезе и његовој типолошкој класификацији”, *Јужнословенски филолог*, LXXIV/2, 109–138.
- Танасић 2009а:** Срето Танасић, „Збирна вишекратност као синтаксичко-семантички тип мноштва радњи”, [у:] *Синтаксичке теме*, Београд: Београдска књига, 28–35.
- Танасић 2009б:** Срето Танасић, „Семантика глагола и итеративност”, [у:] *Синтаксичке теме*, Београд: Београдска књига, 20–27.
- Тејлор 2003:** John R. Taylor, *Linguistic Categorization*, Oxford: Oxford University Press.
- Филиповић 2010:** Luna Filipović, „Aspectual meanings in two cognitive domains: A constructional approach to aspect in Serbian”, *Constructions and Frames*, 2/1, 74–89.
- Холден 1989:** Kyril T. Holden, „The Role of Metaphor in Defining Russian Aspect”, *Canadian Slavonic Papers*, 31/1, 25–43.
- Храковски 1989:** В. С. Храковский, „Семантичке типове множества ситуација и их естествена класификација”, [в:] В. С. Храковский (ред.), *Типологија итеративних конструкција*, Ленинград: Наука, 5–53.
- Храковски 2014:** В. С. Храковский, „Есть ли у несовершенного вида в русском языке повторительное неограниченно-кратное / многократное / итеративное / узуальное / хабитуальное) значение?”, *Вопросы языкознания*, 4, 3–12.
- Храковски 2015:** В. С. Храковский, „Несовершенный вид: опыт интерпретации частных значений”, *Вестник Санкт-Петербургского Университета. Язык и литература*, 9/3, 169–178.
- Чудомировић 2014:** Јован Чудомировић, „О прототипичним и маргиналним напоредним везницама / координаторима”, *Књижевност и језик*, LXI/3–4, 219–236.
- Шарић 2000:** Ljiljana Šarić, „Aspectual usage in repetitive context in Croatian, Serbian and Russian”, *Filologija*, 35, 99–127.

Stefan Ž. Milosavljević

ON SOME IMPERFECTIVE VERBS AND THEIR PERFECTIVE COUNTERPARTS
IN PAST TENSE IN CONSTRUCTIONS THAT EXPRESS COUNTABLE MULTIPLICITY
OF ACTIONS (ON EXAMPLES FROM PUBLICIST STYLE OF SERBIAN)

Summary

In this paper we analyzed constructions with some imperfective verbs that can express countable multiplicity of actions in the past tense in publicist style of Serbian (e.g. *Đoković je osvajaо Wimbledon pet puta* 'Đoković won Wimbledon five times' [with impf. verb]), and their perfective counterparts, with approximately the same meaning (*Đoković je osvojio Wimbledon pet puta* 'Đoković won Wimbledon five times' [with pf. verb]). To conduct the analysis, we explored all the constructions with the same imperfective verbs found in our corpora (i.e. those with iterative, general-factual, as well as some 'fuzzy' meanings), using theory of prototype as a theoretical framework, and commenting on imperfective-perfective relation throughout the analysis.

Никола В. РАДОСАВЉЕВИЋ
Филолошки факултет
Универзитета у Београду

АКЦЕНАТ У ПРЕФИКСАЛНОЈ ТВОРБИ ИМЕНИЦА

У раду се са синхронијског становишта испитују прозодијске алтернације између именица насталих префиксацијом и њихових мотивних речи. Даје се типологија акценатских алтернација према прозодијским критеријумима (место и квалитет акцента, квантитет слогова) и присутним творбеним моделима. Разматра се природа приказаних алтернација и указује се на могућа друга акценатска решења. Циљ рада је да се покуша допринети проучавању акцента у творби речи.

Кључне речи: савремени српски језик, прозодија, акценат речи, акценатске алтернације, префиксација, именице.

0. Увод

0.1. Предмет рада је акценат именица савременог српског језика насталих префиксалном творбом речи и њихових мотивних речи.

Под префиксалном творбом речи или префиксацијом (у даљем тексту: ПТ) подразумевамо творбени начин у којем се пуној мотивној речи с леве стране додаје афикс, са модификационим значењем, при чему врста речи остаје иста (Ђорић 2008б, 2015; Драгићевић 2008: 64–65; 2015: 357); разматрање места ПТ међу другим творбеним начинима не улази у предмет овог рада.¹

0.2. Акценат у творби речи је слабо истражена област савременог српског језика. То нарочито важи за префиксацију. У чланку Ј. Јокановић Михајлов налази се занимљиво запажање о акценатским карактеристикама негације (2012: 88–94) и скреће се пажња на различит акценатски однос именица *мир* : *немир* и *срећа* : *несрећа*. Колико нам је познато, системски се акцентом у префиксацији именица на материјалу српског језика бавио једино М. Дешић (2018). У корпусу за наведени рад пак нису одвојени примери са префикси-

¹ Више о томе в. у: Клајн 2002; Радић 2005; Ђорић 2008б, 2015; Драгићевић 2015.

ма од примера са префиксоидима. Аутор је грађу поделио примарно према „лексичким акцентима”, који се односе на основну реч и „префиксал” (термин је очито према Клајн 2002), а унутар те класификације сваку од група на подгрупе према „морфолошким акцентима”, тј. акцентима облика основне речи и префиксала:

- 1) лексички акценат је на основи префиксала и:
 - а) нема промене акцента ни у основној речи ни на префиксалу: нпр. *симѐтрија* : *асимѐтрија*;
 - б) акценат се може променити само у парадигми основне речи: нпр. *фáшиста*, ген. мн. *фáшистá* : *антифáшиста*;
 - в) промена акцента се јавља и у основној лексеми и у префиксалу, при чему акценат не прелази на префикс – нпр. *лópѓв*, *лópова* : *архилóпѓв*, *архилóпова* – или прелази на префикс – нпр. *пѓшиāч*, *пѓшиāча*, вок. *пѓшиāчу* : *непѓшиāч*, *непѓшиāча*, вок. *непѓшиāчу*;

2) лексички акценат је на префиксу – код примера са акцентом на префиксу, за оне где је основна лексема са силазним акцентом, он употребљава термин *проклитичко преношење*, а за оне где је основна лексема са узлазним, *преклитичко преношење*:

- а) где нема промене акцента ни у основној лексеми, ни у префиксалу: нпр. *рѐктор* : *прòректор*, *сѓнус* : *кòсинус*;
- б) с променом акцента само у парадигми основне речи: нпр. *рѐд*, лок. јд. *рѐду*, ном. мн. *рѐдови* : *нѐрѐд*; *стāнāр*, ген. јд. *стāнāра*, вок. јд. *стāнāру* : *пòдстāнāр*;
- в) с променом акцента и у основној лексеми и у префиксалу, где морфолошки акценат у префиксалу може бити на префиксу – нпр. *срѐћа*, ген. мн. *срѐћā* : *нѐсрећа*, ген. мн. *нѐсрѐћā* – или на основи – нпр. *спрāт*, ген. јд. *спрāта/спрāта* : *мѐђуспрат*, ген. јд. *мѐђуспрāта/мѐђуспрāта* – или и на једном и на другом делу, зависно од граматичког броја – нпр. *врѐме*, ген. јд. *врѐмена*, ном. мн. *врѐмѐна*, ген. мн. *врѐмѐнā* : *нѐврѐме*, ген. јд. *нѐврѐмена*, ном. мн. *нѐврѐмѐна*, ген. мн. *нѐврѐмѐнā*.

Аутор наводи и дублете међу поменутиим групама (наводимо по пример за сваку различиту врсту акценатског односа):

- 1) лексички акценат је дублетан:
 - а) једноакценатски или двоакценатски префиксал: *револúција* – *контрареволúција/кòнтрареволúција*, *нāука/нāука* – *псеудонāука/псѐудонāука* и *псеудонāука/псѐудонāука*;
 - б) дублетној основној речи одговара дублетни префиксал, једноакценатски или двоакценатски: *хāрмòнија/хармòнија* – *дисхāрмòнија/дисхармòнија*, *зāрада/зāрада* – *нѓззāрада/нѓззāрада*;

- в) код једног члана дублетног префиксала акценат је исти као на основној речи, а други има силазни на префиксу, узлазни на префиксу или се мења акценат основне речи са силазног на узлазни: *услуга – противуслуга/противуслуга*, *сила – суперсила/суперсила*, *напад/напад – противнапад/противнапад*;
- г) акценат је на префиксу, силазни или узлазни: *смисао – бѣсмисао/бѣсмисао*;
- д) квантитет је дублетан: *кѣнзул/кѣнзул – вицекѣнзул/вицекѣнзул*;
- 2) морфолошки акценат је дублетан, где један члан чува акценат основне речи, а други га проклитички преноси: ген. јд. *врѣмена* – ген. јд. *међуврѣмена/међуврѣмена*, ном. мн. *ста̀вови/ста̀вови* – ном. мн. *прѣтивста̀вови/прѣтивста̀вови*;
- 3) два примера која због сложености посебно издвајамо: према *прѣдс(ј)еднѣк/прѣдс(ј)еднѣк* наводи се *копрѣдс(ј)еднѣк/копрѣдс(ј)еднѣк/кѣпрѣдс(ј)еднѣки/пѣтпрѣдс(ј)еднѣк/пѣтпрѣдс(ј)еднѣк/потпрѣдс(ј)еднѣк/потпрѣдс(ј)еднѣк*.

У раду се закључује да се у наведеним групама могу наћи именице с различитим префиксима.

Врло је значајно ауторово запажање да префиксалне именице често имају исти акценат као непрефиксалне, а посебно његово указивање на бројне примере за које сматра да се изговарају с два акцента, као и став да силазне акценте на унутрашњим слоговима именица насталих префиксалном творбом у одређеним случајевима (уп. т. 1.3.3) треба прихватити као стандардне, са чим се начелно слажемо:

„Кад се силазни акценти нађу на ОП [*основи префиксала*, нап. Н. Р.], преузети из О [*основне речи*, нап. Н. Р.], доспију на унутрашње слоге речи, што се коси са основним правилима српске акценатске норме. Међутим, овакве акценте требало би прихватити као стандардне, јер су већ били на почетку основне ријечи, а и сада су у почетном дијелу, одмах иза префикса. У ствари, овдје се, као и у претходним примјерима, огледа тежња да се сачува акценат О.” (Id.: 181)

0.3. *Акценатске алтернације* (Николић 1962) у творби речи, као односе прозодијских карактеристика мотивисаних и њихових мотивних речи, анализирамо са становишта акценатске норме савременог српског стандардног језика, која је заснована на принципима Вук–Даничићеве акцентуације (изложеним у: Даничић 1925; Белић 1914; Пецо – Пешикан 1967; Стевановић 1991; Јокановић–Михајлов 2006: 121–200).

Корпус именица насталих ПТ је ексцерпиран из до сада завршених речника савременог српског стандардног језика – *Речника српскохрватскога књижевног језика* Матице српске (1967–1976), у даљем тексту РСМ6, и *Речника српскога језика* Матице српске (2011), у даљем тексту РСЈ2011 – као и из *Обратног речника српскога језика* Мирослава Николића (2005), у даљем тексту ОР. Након извршене творбене анализе (по принципима из Ћорић 2008б, потпомогнути радовима Клајн 2002; Радовић Тешић 2002), из истих речника ексцерпирани су и одговарајуће мотивне речи за сваку мотивисану.

У корпус не убрајамо:

- 1) лексема са страном препозитивном компонентом у првом делу (Ђорић 20086), најпре због неједнаког статуса тих форманата у дериватологији (Драгићевић 2015: 362), али и због неуједначености у правописној пракси, које у бројним случајевима доводе у питање је ли реч о једној речи или две (Брборић 2012);
- 2) лексема у чијој творби утичу *веле-*, *полу-* и слични форманти који су на граници између префикса, префиксоида и основа;
- 3) именице на *-(н)ик* типа *несрећник*, које се једноставно могу извести из придева (њихов акценат је увек једнак акценту мотивног придева, уз сталну дужину на слогу суфикса);
- 4) именице на *-(н)ица* типа *непотписница*, *неузданица*, *санаследница*, *сунаследница...*, које сматрамо резултатима суфиксације од одговарајућих именица на *-(н)ик* (акценат именица на *-(н)ица* иначе је истоветан акценту именица на *-(н)ик*, са изузетком одбијања тог суфикса и постакценатске дужине на њему, разуме се); неке од њих имамо у грађи;
- 5) именице на *-(н)ост* типа *надуљудност*, које сматрамо резултатима суфиксалне творбе од одговарајућих придева на *-(а)н/-ни* (акценат ових именица иначе је истоветан акценту придева од којих су творене и/или је дугоузлазни пред суфиксом *-ост*, уз постакценатску дужину на том суфиксу у ном. јд. и акуз. јд.).

Ијекавски облици се не наводе, будући да су раније утврђена и описана правила њиховог акценатског разликовања од екавских (Јокановић Михајлов 2013: 32–37).

0.4. Задаци су следећи:

- 1) да се корпус класификује према:
 - а) акценатским елементима који алтернирају између мотивних и мотивисаних речи – месту акценатског слога, тону и квантитету слогова;
 - б) творбеним типовима – у какве све акценатске односе с мотивном речју улазе именице додавањем појединих префикса;
 - в) лексикографској обради акценатских алтернација између именица насталих ПТ и њихових мотивних речи у поменутих реченицима – има ли лексема које нису заступљене у свим коришћеним реченицима и постоје ли разлике у обради појединачних лексема у различитим реченицима;
- 2) да се пробају анализирати и протумачити фактори који доводе до примећених акценатских алтернација, пре свега фонолошки процеси и процеси у домену интерфејса фонологије и творбе речи, али евентуално и омашке или недоследности лексикографа у акценатској обради.

0.5. Циљеви рада су следећи:

- 1) изложити типологију акценатских алтернација између именица насталих ПТ и њиховних мотивних речи према прозодијским и творбеним критеријумима;
- 2) утврђивање фактора који доводе до акценатских алтернација у ПТ, с посебним нагласком на присуство акцента који није условљен искључиво фонолошким процесима – творбено мотивисаног акцента;
- 3) регистровање недостатака у лексикографској обради анализираних корпуса, са жељом да се помогне њиховом исправљању;
- 4) предлагање конкретних акценатских ликова којима се могу допунити постојећа решења;
- 5) у целини, да се покуша допринети проучавању и разумевању акцента у творби речи савременог српског језика.

1. Типологија акценатских алтернација у префиксалној творби именица: место и квалитет акцента

1.1. Мотивна именица има силазни акценат

1.1.1. ТИП ПО – мотивисана именица је с краткосилазним на првом слогу (префиксу)

1.1.1.1. Преглед по префиксима:

без-	<i>бѣсвѣст : свѣст, бѣстрѣг : трѣг</i>
ван-*	<i>вѣнпривреда : прѣвреда</i>
до-*	<i>дѣкорѣк : кѣрѣк</i>
за-	<i>зѣокука : ѣкука</i>
међу-	<i>мѣђуакт : ѣкт, мѣђучѣн : чѣн</i>
мимо-	<i>мѣмохѣд : хѣд</i>
над-	<i>нѣдвојвода : вѣјвода, нѣдмѣћ : мѣћ</i>
не-	<i>нѣлагода : лѣгода, нѣдрѣг : дрѣг, нѣмѣр : мѣр, нѣмѣћ : мѣћ, нѣпѣр : пѣр, нѣрѣд : рѣд...²</i>
по-	<i>пѣговѣр³ : гѣвѣр</i>
под-	<i>пѣдзѣд : зѣд, пѣдсвѣст : свѣст, пѣдтѣп : тѣп</i>

² Још и: *нѣрѣд : рѣд, нѣсвѣст : свѣст.*

³ Осим ако није нултим суфиксом од *поговорити*, угледањем на *уговорити : уговор* и сл.

⁴ РСЈ2011 и ОР само мотивну реч обрнутим редоследом.

пра-	<i>прамати : ма̀ти, прѣлѣк : лѣк, прѣдоба/прѣдѣба : дѣба/дѣба⁵</i>
пре- 1.	<i>прѐслава : сла̀ва</i>
пре- 2.	<i>прѐвлѣст : влѣст, прѣмо̀ћ : мо̀ћ</i>
пред-	<i>прѐдговѣр : гѣвѣр, прѣдистрага : ѣстрага, прѣдјело : јѣло, прѣдспрема : спрема...⁶</i>
при-	<i>прѝпомо̀ћ⁵ : по̀мо̀ћ, прѝми́сао : ми́сао</i>
против-	<i>проти́вјуриши : ју̀риши, проти́встав : ста̀в, проти́вудѣр : у̀дѣр...⁷</i>
раз-*	<i>ра̀зба̀н : ба̀н</i>
са-	<i>са̀осећа̀ј⁸ : ѣсећа̀ј, са̀дру̀г : дру̀г</i>
су-	<i>су̀осећа̀ј⁹ : ѣсећа̀ј, су̀дру̀г : дру̀г</i>

За префиксе означене звездом (*) нема потврде у свим речницима: *дѣкорѣк* даје само РМС6, *вѣнпривреда* само ОР и *ра̀зба̀н* само РМС6.

Исто важи за следеће примере:

- 1) префикс *без-*: само у РМС6 и ОР: *бѐспомо̀ћ¹⁰ : по̀мо̀ћ, бѐзгла̀с : гла̀с*;
- 2) префикс *међу-*: само ОР: *ме́ђувеза : ве́за, ме́ђуностава : но́става, ме́ђуспреда : спреда*; само РМС6: *ме́ђутѣп : тѣп*; само ОР: *ме́ђубро̀ј : бро̀ј*;
- 3) префикс *мимо-*: РМС6 и ОР: *ми́молѐт : лѐт*;
- 4) префикс *над-*: РМС6 и ОР: *на̀дмли́нар : мли́нар, на̀дсве́т : све́т, на̀диумѣр : иу́мѣр*; само РМС6: *на̀длу́ди : лу́ди*; само ОР: *на̀дсве́ст : све́ст*;
- 5) префикс *не-*: РМС6 и ОР: *нѐобзи́р : ѣбзи́р, нѐопре́з : ѣпре́з, нѐсла̀ст : сла̀ст, нѐми́сао : ми́сао, нѐудаја : у̀даја, , нѐча̀ст : ча̀ст*; ОР и РСЈ2011: *нѐпривреда : при́вреда*; само РМС6: *нѐбо̀г : бо̀г*; само ОР: *нѐкрѣв : крѣв, нѐпотреба : по̀треба*;
- 6) префикс *по-*: РМС6 и ОР: *по̀кѣи́ : кѣи́*;
- 7) префикс *под-*: РМС6 и ОР: *по̀тценѣар : ѣценѣар, по̀дба̀н : ба̀н, по̀ткра̀љ : кра̀љ, по̀дла̀кат : ла̀кат, по̀тчу̀чањ : чу̀чањ*; само РМС6: *по̀дѣакон : ѣѣакон, по̀дчасни́к : ча̀сни́к*;
- 8) префикс *пра-*: РМС6 и ОР: *пра̀тетка : те́тка, пра̀би́љка : би́љка, пра̀ве́к : ве́к*; РМС6 и РСЈ2011: *пра̀слика : сли́ка*;

⁵ Још и: *прѐдговѣр : у̀говѣр, прѐдуми́љај : у̀миши́љај, прѐдзна̀к : зна̀к, прѐдсве́ст : све́ст, прѐдстра̀жа : стра̀жа, прѐдсту̀пањ : сту̀пањ, прѐтпра̀зни́к : пра̀зни́к, прѐдра̀суда/прѐдрасуда* (ОР и РСЈ2011 обрнутим редоследом): *ра̀суда/ра̀суда*.

⁶ Осим ако није нултим суфиксом од *припомоћи*.

⁷ Још и: *проти́всупреда : супреда, проти́вте́ло : те́ло*.

⁸ Осим ако није суфиксацијом од *саосећати*.

⁹ Осим ако није суфиксацијом од *суосећати*.

¹⁰ Осим ако није нултим суфиксом од *беспомоћан* или сл.

- 9) префикс *пре-*: РМС6 и ОР: *прѣјад* : *јѣд*, *прѣпамѣт* : *пѣмѣт*, *прѣсјѣј* : *сјѣј*;
- 10) префикс *пред-*: РМС6 и ОР: *прѣдудѣр* : *удѣр*, *прѣдзвѣк* : *звѣк*; ОР и РСЈ2011: *прѣтпродаја* : *прѣдаја*; само ОР: *прѣдобјава* : *ѣбјава*;
- 11) префикс *при-*: РМС6 и ОР: *прѣмирѣс* : *мирѣс*, *прѣпаша*¹¹ : *пѣша*, *прѣзвѣк* : *звѣк*, *прѣзрѣк* : *зрѣк*, *прѣмрѣк* : *мрѣк*; само РМС6: *прѣзнѣк* : *знѣк*, *прѣрѣд* : *рѣд*;
- 12) префикс *против-*: РМС6 и ОР: *прѣтивмера* : *мѣра*, *прѣтивприговѣр* : *прѣговѣр*, *прѣтивтѣг* : *тѣг*;
- 13) префикс *раз-*: РМС6 и ОР: *рѣскнѣз* : *кнѣз*;
- 14) префикс *са-*: РМС6 и ОР: *сѣутицѣј* : *утицѣј*, *сѣзвѣк* : *звѣк*; само ОР: *сѣученѣк* : *ученѣк*, *сѣљѣди* : *љѣди*.

1.1.1.2. По заступљености лексема у корпусу, ово је доминантан тип кад је мотивна реч са силазним акцентом. Алтернација се може тумачити на два начина.

1) Префиксацијом се овде неутрализује акценат мотивне речи, а потом се реализује силазни акценат на првом слогу као немаркирани акценат у нашем језику. Силазни тон у светским језицима обично се сматра немаркираном реализацијом тона, тј. сматра се да се силазни тон на лексеми јавља када нема ниједног другог слога који привлачи виши тон (Фокс 2000; Јип 2006). Тако би краткосилазни на префиксу заправо био неутрални краткосилазни на првом слогу лексеме, реализован као неутрални акценат.

2) Творбени модел подразумева да први (/једини) слог префикса привлачи високи тон. Тиме би се резултат схватио као превага акцента префикса над акцентом мотивне речи. Ово решење нам је ипак даље, јер смо скептични према тврдњи да у савременом српском језику од два акцента у речи слаби онај десни; нама пре изгледа обрнуто – у речима с два акцента очекиваније је да слабији буде онај с леве стране, до те мере да можда постаје секундарни акценат¹².

1.1.1.3. Има примера за које смо сигурни да се могу изговорити и са два акцента. То су пре свега лексеме с *међу-* и *против-*: *међуѣкт*, *међучѣн*, *међувѣза*, *међупѣстава*, *међупрѣсуда*, *међубрѣј*; *прѣтивјѣрѣиш*, *прѣтивстѣв*, *прѣтивѣдѣр*, *прѣтивмѣра*, *прѣтивпрѣговѣр*, *прѣтивтѣг*, али и *вѣнпрѣвред*а и неки примери са *пра-* (уп. *прѣмѣтеро* у: Маројевић 2011), нарочито ако се узме у обзир цела парадигма. То не мора значити да су у тим случајевима акценти једнаке јачине и квантитета – акценат на (првом) слогу префикса може бити секундарни акценат. Ове случајеве тумачимо као исход прозодијске евалуације метричке структуре целе лексеме – у случају два акцента за прозодијски систем делови лексеме нису потпуно срасли у целину. Силазни се у тим случајевима (поново) реализује као неутрални, немаркирани тон.

¹¹ Осим ако није суфиксацијом од глагола *припасти* (према *паст* : *пасем*).

¹² У србистици је уведен термин *побочни акценат* (Маројевић 2011, 2012).

1.1.2. ТИП П1 – мотивисана именица је с краткоузлазним акцентом на слогу испред акцентованог слога мотивне речи

1.1.2.1. Преглед по префиксима:

без-	<i>бѐзбрига : брѝга, бѐзвоља : вѝља</i>	
међу-*	<i>међу̀јело : јѝло</i>	
на-*	<i>на̀губица : гу̀бица</i>	
над-*	<i>на̀дсатни̋к/на̀дсѣтни̋к : сѣтни̋к/сѣтни̋к</i>	
не-	<i>нѐбрат : бра̀т, нѐбрига : брѝга, нѐдело : дѐло, нѐзет : зѐт, нѐјело : јѐло...¹³</i>	
по-	<i>по̀мати : ма̀ти</i>	
под-	<i>по̀дгрло : гр̀ло, по̀дмишка : мѝшка, по̀дсукња : су̀кња, по̀дтекст : тѐкст</i>	
пред-	<i>прѐдвезба : вѐжба, прѐдра̀дни̋к : ра̀дни̋к</i>	
при-*	<i>прѝсен : сѐн</i>	
раз-	<i>ра̀сцар : ца̀р</i>	
са-	са-	<i>са̀брат : бра̀т, са̀патни̋к¹⁴ : па̀тни̋к, са̀путни̋к : пу̀тни̋к, са̀радни̋к : ра̀дни̋к</i>
	су-	<i>су̀власни̋к : вла̀сни̋к, су̀грађанин : гра̀ђанин</i>

За префиксе означене звездом (*) нема потврде у свим речницима: *међу̀јело* дају РМС6 и РСЈ2011; *на̀губица* РМС6 и ОР; *на̀дсатни̋к/на̀дсѣтни̋к* даје само ОР, а РМС6 по истом типу, али нема доследно квантитет: *на̀дсѣтни̋к : сѣтни̋к/сѣтни̋к* (в. т. 2.2); *прѝсен* у РМС6 и ОР.

Исто важи за:

- 1) префикс *по-*: РМС6 и ОР: *по̀брат : бра̀т*;
- 2) префикс *под-*: РМС6 и ОР: *по̀дшав : ша̀в, по̀дпокрѣт : по̀крѣт*; само РМС6: *по̀дмост : мо̀ст*;
- 3) префикс *пред-*: ОР и РСЈ2011: *прѐтчас : ча̀с*;
- 4) префикс *при-*: само РМС6: *прѝглас : гла̀с*.

1.1.2.2. Ових примера је знатно мање него оних по типу П0. Алтернација је производ фонолошког процеса – преношења акцента с мотивне речи на слог испред уз промену тона, тј. метатоније (за основно о метатонији в.

¹³ Још и: *нѐсрећа : срѐћа, нѐпра̀вда : пра̀вда*. Но, овде фактички спадају и све глаголске именице типа *нѐверова̀ње, нѐгледа̀ње, нѐпева̀ње, нѐслуша̀ње, нѐпра̀вода̀ње* итд., у чијој је структури глагол са силазним акцентом у инфинитиву, ако се схвате као резултати префиксације, негације од већ творених глаголских именица *вѐрова̀ње, глѐда̀ње, слу̀ша̀ње* итд. Све оне могу се пак тумачити и као директно творене од глагола, чиме улазе у префиксално-суфиксални, односно суфиксални творбени начин, зависно од схватања.

¹⁴ Осим ако није префиксално-суфиксалном творбом од *патити*.

Белић 1914). Дакле, основна разлика у односу на претходни тип, П0, јесте што само додавање префикса није неутралисало тон мотивне речи: добило се најпре *небрѣга*, *непрáвда* и др., па се тек фонолошким процесом акценат померио на слог испред. То значи да акценат на префиксу није у директној вези са самом творбеним начином, већ последица забране силазног ван првог слога речи у овим случајевима.

1.1.2.3. Између *нѐсећање* у РМС6 и *нѐсећање* у ОР, други сигурно даје право решење (уп. фусноту 17).

1.2. Мотивна реч има узлазни акценат

1.2.1. ТИП М0 – акценат мотивисане именице је узлазни на акцентованом слогу мотивне речи¹⁵

1.2.1.1. Преглед по префиксима:

ван-*	<i>вансезóна</i>
до-	<i>допóдне</i> ¹⁶
међу-	<i>међуврéме</i>
мимо-*	<i>мимопрòлазник</i>
над-*	<i>натпáстѣр, надсáветник</i>
не-	<i>невешитина, неплѣвѣч, неслобòда, небѣтак, небѣће, недисциплина, непартијац...</i> ¹⁷
по-	<i>попóдне</i>
под-	<i>подваријанта, поддијалекат, подòдељак, подсекрèтѣр, подсèкција...</i> ¹⁸
пра-*	<i>прадавнина</i>
пре- 1.	<i>препóдне</i> ¹⁹
пре- 2.*	<i>прегрехòта</i>

¹⁵ У табелама не наводимо мотивну реч ако акценат и његово место на мотивисаној именици остају потпуно исти као код мотивне речи.

¹⁶ Ако није резултат конверзије (Клајн 2002: 183–184).

¹⁷ Још и: *несрáзмера, непáжња/непáжња* (ОР само обрнутим редоследом) : *пáжња/пáжња*. Но, паралелно примерима у фусноти 17, негацијом већ творених глаголских именица са узлазним акцентом у инфинитиву добили бисмо бројне примере који иду у ову групу: *непрѣстајање, неплáћање* итд. Иако се и многе од њих могу схватити као резултат префиксално-суфиксалне или суфиксалне творбе, у овој пак акценатској групи, и то кад је дугоузлазни испред *-ње*, има примера код којих јасније осећамо семантику негиране именице него глаголске радње, нпр. *незнáње, неповерéње, непризнáње* и др.

¹⁸ Још и: *потконтинент, подзáкуп, поднáредник, поднáслов, подрáзред, подсáвез, потпи-тање*.

¹⁹ Ако није резултат конверзије као *доподне* (в. фусноту 16).

пред-	<i>претпрòјекат, претпрòлеће, предзнање, предра̀дња, предсезòна, предубеђење...</i> ²⁰
против-	<i>протива̀кција, противкандидат, противòтров²¹, противòдарац²²</i>
са-	<i>сабеседник, са̀игрāч, саинвèститор, са̀отпис, са̀отписник, садéјство</i>
су-	<i>субеседник, сувèслāч, сувлāдалац, сувлāдар, суоптужèник, суоснивāч, су својина...</i> ²³

За префиксе означене звездом (*) нема потврде у свим речницима: *вансезòна* у ОР и РСЈ2011; *мимопрòлазник* у РМС6 и ОР; *натпàстѝр, надсáветник* у РМС6 и ОР; *прадавнина* у РМС6 и ОР; *прегрехòта* само у РМС6.

Исто важи за:

- 1) префикс *међу-*: у РМС6 и ОР: *међувлāда*; у ОР и РСЈ2011: *међуфāза*; само у РСЈ2011: *међуна̀луба*; само у ОР: *међупрòстор/међупрòстор, међусрèдство, међуцèна*;
- 2) префикс *над-*: само у РМС6: *надучитељ, натконтрòлòр, наткр̀итичāр, надлòвац : лòвац/лòвац²⁴, надструкту̀ра*;
- 3) префикс *не-*: РМС6 и ОР: *невероватно̀ћа, нѐигрāч, непрежисвāч, невесèље*; ОР и РСЈ2011: *неслòвèн, нечистòтња, ненáсиље/ненáсиље²⁵*; само РМС6: *ненáука/ненáука*; само ОР: *неамàтèр, неб̀ирāч, неглāсāч, недемократ̀ија, неинтелигèнција, немудрѝјаш, непèвāч, непрера̀ђевина/непрера̀ђевина²⁶, непроизвòдња/непроизвòдња,²⁷ непрофесиона̀лац, неравнотéжа, несловèнац*;
- 4) префикс *под-*: РМС6 и ОР: *подадмирāл, подбèлежник, подс̀удија, подучитељ, потканцèлāр, потканèтāн, поткоманд̀ир, потпòглāвље, поднāјам, поднāчелник, подрāздòбље, поднāдзорник/поднāдзòрник²⁸ : нāдзòрник/нāдзорник*; само у РМС6: *поднāтпис : нāтпис/нāтпис,²⁹ подзāлог*;
- 5) префикс *пра-*: само у РМС6: *праб̀ичāш³⁰*; само у ОР: *пракàтран : кàтран, пра̀узòр/пра̀узòр*;
- 6) префикс *пред-*: РМС6 и ОР: *предтèрèн, предт̀урнир, предòдарац, претконтферèнција, претконтцèнтрāт, предс̀утон, претконтцèнтра̀ција, пред̀упис : упис/упис*;

²⁰ Још и: *предуверèње, претка̀лкулāција, претпремијера*.

²¹ РМС6 даје *òтров* само с квалификатором покр. и у загради.

²² Још и: *протива̀гитāција, противврèдност, противофанз̀ива, противпрèдлог, противр̀азлог, противреформāција, противтèжа*.

²³ Још и: *суфинансијèр, судр̀жављанин/судр̀жављанин, супòсед/супòсед* (РСЈ2011 даје *пòсед* у загради), *супòседник/супòседник*.

²⁴ ОР други лик мотивне речи у загради, а РСЈ2011 само први лик.

²⁵ РСЈ2011 само префиксале обрнутим редоследом.

²⁶ РМС6 даје мотивну реч само обрнутим редоследом.

²⁷ РМС6 само мотивну реч обрнутим редоследом.

²⁸ ОР само обрнутим редоследом.

²⁹ ОР и РСЈ2011 за мотивну реч дају само *нāтпис*.

³⁰ За мотивну реч даје и *б̀ичāш*, али се не зна да ли се односи на одговарајућу лексему.

- 7) префикс *против-*: РМС6 и ОР: *противреволуција*; само РМС6: *противсредство*, *противдејство*, *противрадња*; само ОР: *противналог*, *противнаредба*;
- 8) префикс *са-*: РМС6 и ОР: *сауговарач*, *саодлучивање*, *сапоседник/сапоседник*; само у РМС6: *саразмера*;
- 9) префикс *су-*: РМС6 и ОР: *сувежбач*.

1.2.1.2. По заступљености у реченицама доминантни тип када је мотивна реч с узлазним акцентом. Тип показује одсуство алтернације, што може значити једну од две ствари:

- 1) префиксација је потпуно неутрална у односу на тон ових мотивних речи;
- 2) између једне тежње – мотивне речи да задржи свој акцент – и друге тежње – префикса да неутралише акцент мотивне речи или да наметне свој краткосилазни акцент (в. т. 1.1.1.2) – превагу односи прва.

1.2.1.3. И у овом типу проналазимо лексеме за које мислимо да се могу чути с два акцента или са секундарним акцентом на првом слогу.

Најпре су то поново примери с двосложним префиксима *међу-* и *против-* (уп. т. 1.1.1.3), мада треба напоменути да нам и сви примери с једним акцентом сасвим природно звуче (што је значајна разлика у односу на примере код типа П0 и П1). Изузетак је можда једино *противреволуција*, за коју бисмо рекли да би обичнија била као *противреволуција* (или можда са секундарним акцентом на *против-*); рекли бисмо да је овакве примере теже изговорити с једним акцентом што је акцентовани слог мотивне речи удаљенији од њеног почетка.

Но, поред њих, изгледа да чување узлазног на унутрашњем слогу узрокује јављање ослонца на првом слогу и у још једном случају – кад је морфемска граница између префикса и мотивне речи ојачана консонантском групом унутар које пада јака слоговна граница. Узлазни мотивне речи се и даље чува према правилу, али је због теже изговорљивости потребан и други, можда секундарни, акцент на првом слогу. То би били примери као што су *ва̀нсезо̀на* (можда из истог разлога и *ва̀нпрѝвреда* из т. 1.1.1.3), *прѐтпро̀јекат*, *прѐдсезо̀на*, *прѐдтурнѝр* и др., а нарочито кад је узлазни још даље од слога префикса, нпр. *прѐтконфѐренција*, *прѐтконце́нтра̀ција* и сл.

1.2.1.4. Сматрамо да су изостали, сасвим обични, *са̀бесе́дник* и *са̀игрѐ́ч*.

1.2.2. ТИП П2 – мотивисана именица с краткосилазним на првом слогу (префиксу)

1.2.2.1. Преглед по префиксима:

над-*	<i>на̀длуга̀р : лу̀га̀р</i>
не-	<i>нѐмора̀л : мо̀ра̀л, нѐуспе́х : у̀спе́х, нѐврѐме : врѐме</i>
по-*	<i>по̀ме́ђа : ме́ђа</i>
под-	<i>по̀дста̀нар : ста̀на̀р, по̀тпуко̀вни́к : пу̀ко̀вни́к, по̀дврста̀/по̀дврста̀³¹ : врста̀, по̀тпреде́дни́к : пре́дседни́к/преде́дни́к</i>
пра-	<i>пра̀домо̀вина : до̀мовина, пра̀живо̀тиња : живо̀тиња, пра̀уну́к : у̀ну́к (...)³²</i>
пред-	<i>прѐдрачу̀н : ра̀чу̀н</i>
са-	<i>са̀учесни́к : учесни́к</i>
су-	<i>су̀стана̀р : ста̀на̀р</i>

За префиксе означене звездом (*) нема потврде у свим речницима: *на̀длуга̀р* у РМС6 и ОР; *по̀ме́ђа* у РМС6 и ОР.

Исто важи за:

- 1) префикс *над-*: само у РМС6: *на̀тпору́чни́к : по̀ру́чни́к*;
- 2) префикс *не-*: РМС6 и ОР: *нѐпрола̀з : про̀лаз/про̀лаз³³*; само у ОР: *нѐдру̀штво : дру̀штво*;
- 3) префикс *по-*: РМС6 и ОР: *по̀ткото̀рни́к : ко̀то̀рни́к*;
- 4) префикс *пра-*: РМС6 и ОР: *пра̀ста̀рина³⁴ : ста̀рина, пра̀би́ће : би́ће*; РМС6 и РСЈ2011: *пра̀ку̀кац : ку̀кац*; само РМС6: *пра̀бележни́к : бележни́к*;
- 5) префикс *са-*: само у РМС6: *са̀би́ће : би́ће*.

Поред њих, у следећим примерима речници се не слажу око места узлазног акцента мотивне речи, али је тип свакако П2: РМС6 *прѐдговѐрни́к : говѐрни́к/говѐрни́к*, а ОР и РСЈ2011 *прѐдговѐрни́к : говѐрни́к*; РМС6 *са̀говѐрни́к : говѐрни́к/говѐрни́к*, а ОР и РСЈ2011: *са̀говѐрни́к : говѐрни́к*; РМС6 *су̀говѐрни́к : говѐрни́к/говѐрни́к*, а ОР и РСЈ2011 *су̀говѐрни́к : говѐрни́к*.

1.2.2.2. Тип који је потврда творбено мотивисаног акцента. Алтернација јасно подразумева да се неутралише узлазни акценат мотивне речи, било да неутрализација представља једино дејство творбеног модела, при чему се затим реализује немаркирани силазни акценат на првом слогу, било да је она исход конкуренције између очувања акцента мотивне речи и тежње префикса да привуче високи тон (в. т. 1.1.1.2).

³¹ РСЈ2011 само обрнутим редоследом.

³² Овде и *пра̀уну́ка* и *пра̀унуче* ако нису суфиксацијом од *прау́нук*, и *пра̀унуча̀д*, осим ако је суфиксацијом од *пра̀унуче*.

³³ ОР само за мотивну реч обрнут редослед.

³⁴ Осим ако је суфиксацијом од *пра̀стар*.

Реч је о мање заступљеном типу у речницима у односу на претходни, са изузетком једино префикса *пра-*, који чешће иде према овом типу.

1.2.2.3. Тврдили бисмо да су у два случаја сасвим обични (можда и обичнији од датих решења по П2) ликови са секундарним акцентом, с два акцента или по типу М0:

- 1) код префикса *међу-*: *међуигра*, поред у ОР већ датог *међуигра* (уп. т. 1.1.1.3);
- 2) код префикса *пра-*: *пра̀родитељ* (поред *праро̀дитељ*, које дају ОР и РСЈ2011), *пра̀кòлѣвка* (поред у ОР датог *прако̀лѣвка*), нарочито када је мотивна реч дужа – уместо нпр. *пра̀домовина*, *пра̀животиња*, *пра̀постојбина*, *пра̀производња/пра̀произво̀дња*, *пра̀супстанција*, обичније нам је (осим по М0): *пра̀до̀мовина*, *пра̀живо̀тиња*, *пра̀до̀стојбина*, *пра̀произво̀дња/пра̀произво̀дња*, *пра̀супста̀нција* и сл.

1.2.3. ТИП ПЗ – мотивисана именица с краткоузлазним испред акцентованог слога мотивне речи

1.2.3.1. Преглед по префиксима:

до-	<i>до̀ручак</i> : <i>ру̀чак</i>
за-*	<i>за̀папак</i> : <i>па̀пак</i>
по-*	<i>по̀сестра</i> : <i>сѐстра</i>
су-	<i>су̀међа</i> : <i>мѐђа</i>

За префиксе означене звездicom (*) нема потврде у свим речницима: *за̀папак* само у РМС6, а *по̀сестра* у РМС6 и ОР.

1.2.3.2. Корпус показује да у префиксалној творби именица с мотивном речју на којој је узлазни акцент, суштински, могу функционисати два процеса: акцент се чува на слогу мотивне речи или се он неутрализује и као резултат се јавља краткосилазни на првом слогу, тј. слогу префикса.

Малобројни акцентски ликови које убрајамо у овај тип су, у извесном смислу, изненађење. Њихов акцент се не може сматрати очекиваним резултатом процесâ до сада приказаних творбених модела у префиксацији, нити се он, с друге стране, може објаснити фонолошким факторима у одсуству деловања интерфејса с творбом речи.

Рекли бисмо да ови ликови уопште нису добијени акцентском алтернацијом типичном за префиксацију. Претпостављамо да је на њихово настајање могло утицати угледање на друге примере, фонолошки и творбено сличне.

1) Акцент лексема *до̀ручак* и *за̀папак* могао се формирати аналогijом према типичном акценту тросложних именица с непостојаним /a/ на последњем затвореном слогу које су настале префиксално-суфиксалном творбом са суфиксом *-(a)к*, уп. *до̀вратак*, *до̀главак*, *до̀земак*, *до̀крајак*, *до̀рамак*, односно *за̀брежак*, *за̀крајак*, *за̀цепак*, *за̀вратак*, *за̀ушак*. Слично су на пос-

танак лика *сакривац* могла деловати префиксално-суфиксална образовања на *-(а)ц*, уп. *збрдац*, *зморац*, *пџморац*, *пџдгорац*, *пџдгрлац*, *пџдренац*, *пџригорац*, *пџиселац*, *узгорац* и сл.

2) Ликови *пџсестра* и *пџкћерка* могли су се угледати на семантички врло блиске *пџбрат* и *пџмајка* (оба добијена фонолошки, метатонијским преношењем, в. П1).

1.3. Посебни случајеви

1.3.1. Тип М1 – у мотивисаној именици силазни акценат остаје на акцентованом слогу мотивне речи, али постаје узлазни

Једини пример око којег у речницима нема слагања је истовремено и онај који срећемо само у једном од њих, РМС6: *пџзаставниџк* : *заставниџк*/*зџзаставниџк*³⁵.

Овакви односи вероватно нису резултат акценатске алтернације која се системски одвија у четвороакценатским системима, него су настали као резултат интервенција лексикографа у циљу адаптације облика нормираном.

Наведени пример јесте једини за који се на основу решења у самом речнику може извести искључиво наведено објашњење алтернације. Акценат мотивисане именице не споримо. Међутим, за разлику од других сличних примера (в. т. 4.1.2.1), сџм однос тумачимо као последицу грешке лексикографа, за којег верујемо да је изоставио лик *застџвниџк* (који пак дају и ОР и РСЈ2011) и очекивана решења с краткосилазним (ликови *пџдџзаставниџк*/*пџдџзаставниџк* нам свакако изгледају прихватљиво) и/или с краткоузлазним на првом слогу, што би уједначило одредницу; овако смо добили решење које не одговара систему и за које бисмо притом рекли да не прати стварну ситуацију.

1.3.2. Тип П4 – мотивна именица са силазним, а мотивисана с дугоузлазним акцентом на слогу испред акцентованог слога мотивне речи (префиксу)

Налазимо само два примера, оба дублетна – око једног речници дају различита решења (*рџасноп* : *пџп*, в. т. 7), а другог нема у РСЈ2011 – то је (*пџриџид*/*пџриџид* : *зџид*).

За разлику од суфикса, од којих неки могу носити поста акценатску дужину као своје стално обележје, слогови изолованих префикса по природи су увек кратки, што се прегледом свих типова може потврдити и да начелно остаје и након префиксације именица (в. т. 2). То нам сугерише да промена квантитета тог слога није примарни производ прозодијског процеса који је својствен префиксацији.

У овом тренутку можемо понудити једно могуће објашњење. Наиме, дугоузлазни у оваквим примерима може бити производ угледања на акценат именица истоветне прозодијске структуре које припадају сасвим другом

³⁵ ОР за мотивну реч даје *зџзаставниџк*/*застџвниџк*, а РСЈ2011 *зџзаставниџк*/*застџвниџк*.

творбеном типу – творбу двосложних именица са затвореним другим слогом нултим суфиксом од глаголске основе, уп. *приступити* : *приступ*, *развозити* : *развоз* и сл. образовања.

1.3.3. Тип М2 – силазни акценат мотивне именице остаје на истом, сада унутрашњем, слогу мотивисане

За једини пример овог типа, пронађен у РСЈ2011, речници се не слажу: *међустаница*(/*међустаница*) : *станица* (в. т. 7 за друга лексикографска решења).

Лик *међустаница* разматрамо у т. 4.1.2.1. За *међустаница* пак нисмо сигурни, и то не због силазног унутар речи – сматрамо га присутним у узусу и да га у оваквим случајевима треба прихватити (уп. Дешић 2018: 181) – већ зато што бисмо рекли да се код префиксације именица са *међу-* у случају чувања акцента на мотивној речи ипак јавља и, макар секундарни, акценат на првом слогу, што се пак мора утврдити експерименталним истраживањима.

1.3.4. Тип М3 – наспрам узлазног акцента мотивне именице, на истом, сада унутрашњем, слогу мотивисане јавља се силазни акценат

Једини забележени пример налази се само у ОР: *противпритисак* : *притисак*/*притисак*.

Паралелно с примером *међустаница* у претходној тачки, реалније нам је *противпритисак*, при чему акценат на првом слогу може бити секундарни (в. т. 1.1.1.3).

Лексикограф највероватније није хтео дати однос *противпритисак* : *притисак* – јер кориговање квалитета у корист силазног овде није нити у складу са системом, нити је блиско важећој акценатској норми – већ је, по свему судећи, само испустио лик *противпритисак*. У складу с претходним, њему бисмо придружили и *противпритисак*, где акценат на првом слогу можда може бити и секундарни.

1.3.5. Остали односи

1.3.5.1. У речницима налазимо акценатске односе између мотивних и њима мотивисаних именица које се не могу једноставно уклопити у претходно изнете типове, првенствено, рекло би се, јер представљају производ недоследности у обради у оквиру истог речника или случајне омашке.

1.3.5.2. У прву групу сврставамо однос *међустаница*/*међустаница* : *станица*/*станица*³⁶ из ОР (РСМ6 даје овај однос по ПО/М1, а РСЈ2011 по ПО/М2). Рекли бисмо да је ово, фактички, однос ПО/М2, на који је додат лик

³⁶ Други лик мотивне речи у загради.

мотивне речи *ста̀ница*, при чему лексикограф није даље доследно испратио и акцендовање мотивисане именице.

1.3.5.3. Другу групу представљају обичне недоследности.

- 1) Код префикса *без-* РМС6 бележи *бешчовеитво/бешчове́итво* : *човеитво*, где недостаје *чове́итво* да би однос био М0 (ОР у т. 1.3.5.5; РСЈ2011 нема мотивисану именицу, док је мотивна исто акцендована).
- 2) Код префикса *не-* у РМС6 налазимо *неваспита́ње* : *васпита́ње/васпита̀ње*, у ОР *неваспита́ње* : *васпита́ње/васпита̀ње*, а у РСЈ2011 *неваспита́ње/неваспита̀ње* : *васпита́ње*; ови парови би требало да иду по М0.
- 3) Код префикса *пра-*, РМС6 и РСЈ2011 имају *пра̀становни́к/прастановни́к* : *становни́к/ста̀новни́к*. Ово је требало да буде М0/П2 однос (ОР даје само по М0), али је заборављен лик *пра̀становни́к*.

1.3.5.4. За примере из ове групе чини нам се да је реч о обичним омашкама, можда и штампарским грешкама:

- 1) префикс *не-*: у РМС6 *неп̀стоја́ње/непостодја́ње* : *п̀стоја́ње/постодја́ње*, које би навероватније требало да иде по М0 (у РСЈ2011 јесте М0, а у ОР такође, само што он додаје *постоја́ње* и *непостоја́ње*);
- 2) префикс *пре-*: у РМС6 *препр̀изводња/препроизводња* : *производња/произв̀одња*, а у ОР *препр̀изводња/препроизводња* : *производња/произв̀одња*, што би такође требало по М0 (РСЈ2011 нема мотивисану именицу³⁷);
- 3) префикс *против-*: РСЈ2011: *противдо́каз/пр̀отивдока̀з* : *до́каз/до̀каз*, где је дужина вероватно требало да иде на претпоследњи слог као чување квантитета према *до́каз* (РМС6 и ОР дају само по М0).

1.3.5.5. Коначно, посебно издвајамо обраду именица *бешчовеитво* и *нечовеитво*³⁸ у ОР – *бешчовеитво/бешчове́итво* : *чове́итво/човеитво* и *нечовеитво/нечове́итво* : *чове́итво/човеитво* највероватније представљају укрштене односе М0 и П2 (РМС6 даје по М0/П2; РСЈ2011 нема мотивисану именицу³⁹).

1.4. Разлике у лексикографској обради

Из размимоилажења лексикографá у акценатским решењима за одређење број примера (који није занемарљив) проистиче и неусаглашеност око тога којим би од већ изложених типова акценатских алтернација они припадали (преглед је дат у т. 6).

³⁷ РСЈ2011 за мотивну реч даје *производња/произв̀одња*.

³⁸ Друга се, додуше може тумачити као резултат суфиксације од лексеме *нечовек*.

³⁹ За РСЈ2011 има само *човеитво*.

2. О квантитету слогова у префиксалној творби именица

2.0. У овом одељку размотрићемо квантитетске алтернације између мотивне и мотивисане речи у префиксацији именица.

2.1. Преглед анализиране грађе показује да је општи принцип очување квантитета мотивне речи. Притом код дублетâ (в. т. 4) услед недоследности каткад долази до укрштања:

- 1) РМС6 и РСЈ2011: *непàжња/непáжња: пàжња/пáжња*;
- 2) ОР и РСЈ2011: *нѐдоба/не́доба и пра̀доба/пра́доба* према *д̀оба/д́оба*;
- 3) РМС6: *подна̀дзорни́к/подна́дзорни́к : на̀дзорни́к/на́дзорни́к, пра̀производња/пра́производња : произво̀дња/произво́дња, прѣдра̀суда/прѣдрасуда : ра̀суда/ра́суда*, изгледа и у *нѐскла̀д/не́склад : скла̀д/скла́д*;
- 4) РСЈ2011: *ненáсиље/ненáсиље : ненáсиље/ненáсиље*.

2.2. Одступања се такође често јављају као резултат недоследности:

- 1) скраћивање акцентованог слога мотивне речи:
 - а) сва три речника: РМС6 и ОР *нѐборац/не́борац : бо̀рац/бо́рац*, а РСЈ2011 *нѐборац/не́борац : бо̀рац, п̀дврста/п́дврста⁴⁰ : вр̀ста, п̀тпредседни́к : прѣдседни́к/прѣдседни́к*, РМС6 и ОР *са̀борац : бо̀рац/бо́рац⁴¹*, а РСЈ2011 *са̀борац : бо̀рац*;
 - б) РМС6 и ОР: *нѐпролаз : про̀лаз/про́лаз, п̀дшеф/п́дшеф⁴² : шѐф/ше́ф, прѣдпис : спѝс/спі́с, прѣд̀пис : у̀пис/у́пис*, РМС6 *са̀борац : бо̀рац/бо́рац*, а ОР и РСЈ2011 *са̀борац : бо̀рац*;
 - в) РМС6 и РСЈ2011: *мѐђупро̀стор : про̀стор/про́стор*;
 - г) ОР и РСЈ2011: *нѐскла̀д/не́склад⁴³ : скла̀д/скла́д*;
 - д) РМС6: *на̀дзупни́к : жу̀пни́к/жу́пни́к, надл̀овац : л̀овац/л́овац, нѐдоба : д̀оба/д́оба*,
 - ђ) РСЈ2011: *мѐђу̀сев : у̀сев/у́сев, пра̀жителъ : жѝтелъ/жи́телъ, прѣдна̀црт/прѣднацрт : на̀црт, прѣд̀услов/прѣдуслов/прѣдуслов : у̀слов/у́слов, с̀борац/с́борац : бо̀рац*;
- 2) скраћивање поста акценатског слога мотивне речи: у РМС6 *нѐплемић : плѣ̀мић/плѣ́мић; нѐук̀с/не́укс : у̀к̀с*; у РСЈ2011 у РМС6 и РСЈ2011 *нѐспора̀зум : сп̀разу̀м, пра̀становни́к/прастанд̀вни́к : стан̀вни́к/станб̀вни́к*;
- 3) дуљење акцентованог слога мотивне речи:
 - а) у РМС6: *мѐђупро̀стор : про̀стор/про́стор, на̀дса̀тни́к : са̀тни́к/са́тни́к, подна̀тпис : на̀тпис/на́тпис, пра̀жителъ : жѝтелъ/жи́телъ, прѣдгов̀орни́к : гов̀орни́к/гов́орни́к, прѣдво̀каз : до̀каз/до́каз, са̀гов̀орни́к : гов̀орни́к/гов́орни́к, прѣд̀услов : у̀слов/у́слов*,

⁴⁰ РСЈ2011 само обрнутим редоследом.

⁴¹ ОР други у загради.

⁴² ОР само обрнутим редоследом.

⁴³ РСЈ2011 само обрнутим редоследом.

*санаследник : наслідник/наследник, сѹговорник : гдворник/
говдорник, сунаследник : наслідник/наследник, подзаставник :
заставник/заставник, предуслов : услов/услов;*

- б) у ОР: *противдоказ : доказ/доказ;*
- 4) дуљење поста акценатског слога мотивне речи:
- а) у РСМ6: *несагласје : сагласје/сагласје;*
- б) у ОР: *предвече(р) : вѣче(р)/вѣче(р), на̀тпритисак : притисак/
притисак, противпритисак : притисак/притисак;*
- в) у РСЈ2011: *на̀тпритисак : притисак/притисак;*

2.3. У следећим примерима изгледа да је реч о случајним омашкама, можда и штампарским:

- 1) дуљење поста акценатског слога мотивне речи:
- а) у РСМ6 и ОР *нѐпролаз : пролаз/пролаз, нѐпролаз : пролаз/
пролаз;*
- б) у РСЈ2011: *противдоказ/противдока̀з : доказ/доказ;*
- 2) скраћивање акценатског слога мотивне речи: у РСМ6 *непостојање/
непостојање : постојање/постојање.*

2.4. Квантитетска алтернација у неким случајевима би могла бити утицај угледања на друге творбене начине и моделе (в. т. 1.2.3; 1.3.2):

- 1) скраћивање дугог акценатског слога мотивне речи:
- а) у сва три речника: *дручак : ручак, са̀кривац : кривац, сѹкривац/
сѹкривац : кривац;*
- б) у РСМ6 *за̀папак : папак; примо́зак : мџзак/мџзак;*
- в) у РСЈ2011 *нѐборац/нѐборац : бо̀рац, нѐсклад/нѐсклад : скла̀д/
скла̀д, сѹборац/сѹборац : бо̀рац;*
- 2) дуг слог префикса:
- а) у РСМ6 и ОР: *прѣ̀зид/прѣ̀зид : зѣ̀д,*
- б) у РСМ6: *ра̀спон/ра̀спон : пѣ̀н.*

2.5. Приметно је да у очигледним случајевима метатонијског преношења нема двосложних мотивисаних именица с краткоузлазним акценатом и дужином:

- 1) у РСМ6: *нѐскла̀д/нѐсклад : скла̀д/скла̀д, по̀дмост : мо̀ст, по̀дрок :
ро̀к/ро̀к, по̀дшеф/по̀дшеф : шѐф/шѐф, прѣ̀глас : гла̀с;*
- 2) у ОР: *нѐро̀д/нѐрод : ро̀д, нѐсклад/нѐсклад : скла̀д/скла̀д, по̀дрок :
ро̀к, по̀дшеф/по̀дшеф : шѐф/шѐф, прѣ̀глас : гла̀с.*
- РСЈ2011: *нѐсклад/нѐсклад : скла̀д/скла̀д,*

То би могло бити јер прозодијски систем избегава формирање акценатске парадигме *мла̀дић* : *младића*, највероватније јер би то системски нарушило акценатске парадигме мотивних речи, да се не би створили компликовани односи *мо̀ст* : *мџста* : *по̀дмо̀ст* : *подмо̀ста* и сл.

2.6. Слог с непостојаним /a/ у једном примеру постаје дуг: у РМС6 *бѣздан/бѣздѣн* : *днѣ*.

2.7. На крају, само као констатација: сва три речника (сасвим оправдано) бележе скраћивање акцентованог слога мотивне речи у *сѣпутник* : *пѣтник* и *сѣрадник* : *рѣдник*.

3. Творбена гнезда

3.0. У овом делу рада примарни критеријум за класификацију јесу мотивне речи које се јављају у две лексеме или више њих, како би се најјасније показало ступа ли у префиксацији именица иста мотивна именица у различите акцентатске алтернације с њоме мотивисаним именицама у зависности од префикса који се додаје, тј. могу ли на акцентатске алтернације у префиксацији именица утицати искључиво префикси.

3.1. Мотивна реч има **силазни** акценат:

1) и ступа у исту акцентатску алтернацију:

а) П0: *бѣн* (РМС6 и ОР: *пѣдѣн*; РМС6: *рѣдѣн*), *гѣвѣр* (сва три речника: *пѣговѣр*, *прѣговѣр*), *дѣба/дѣба*⁴⁴ (сва три речника: *прѣдѣба/прѣдѣба*; РМС6 *нѣдѣба*, а РСЈ2011 и ОР и *нѣдѣба*), *дрѣ* (сва три речника: *нѣдрѣ*, *сѣдрѣ*, *сѣдрѣ*), *звѣк* (сва три речника: *прѣзвѣк*; РМС6 и ОР: *прѣдзвѣк*, *сѣзвѣк*), *знѣк* (сва три речника: *прѣдзнѣк*; РМС6: *прѣзнѣк*), *љѣди* (РМС6: *нѣдљѣди*, *сѣљѣди*), *мѣћ* (сва три речника: *нѣдмѣћ*, *нѣмѣћ*, *прѣмѣћ*), *дѣсѣћѣ* (сва три речника: *сѣдѣсѣћѣ*, *сѣдѣсѣћѣ*), *пѣмѣћ* (сва три речника: *прѣпомѣћ*; РМС6 и ОР: *бѣспомѣћ*), *прѣвѣда* (РСЈ2011 и ОР: *нѣпривѣда*; ОР: *вѣнпривѣда*), *рѣд* (сва три речника: *нѣрѣд*; РМС6: *прѣрѣд*), *свѣст* (сва три речника: *бѣсвѣст*, *нѣсвѣст*, *пѣдсвѣст*, *прѣдсвѣст*), *тѣп* (сва три речника: *пѣдтѣп*; РМС6: *мѣћутѣп*), *јѣдѣр* (сва три речника: *прѣтивѣдѣр*; РМС6 и ОР: *прѣдѣдѣр*);

б) П1: *брѣт* (сва три речника: *нѣбрат*, *сѣбрат*; РМС6 и ОР: *пѣбрат*), *брѣга* (сва три речника: *бѣзбрига*, *нѣбрига*), *рѣдник* (сва три речника: *прѣдрѣдник*, *сѣрадник*);

2) и ступа у више акцентатских алтернација:

а) П0 и П1: *брѣј* (сва три речника: *бѣзбрѣј/бѣзбрѣј*; ОР: *мѣћубрѣј*), *гѣс* (РМС6 и ОР: *бѣзгѣс*, *прѣглас*), *јѣло* (сва три речника: *прѣдјело*; сва три речника: *нѣјело*; РМС6 и РСЈ2011: *мѣћјело*), *крѣљ* (сва три речника: *рѣскрѣљ/рѣскрѣљ*; РМС6 и ОР: *пѣткрѣљ*), *мѣјка* (сва три речника: *нѣмѣјка/нѣмѣјка*,⁴⁵ *прѣмѣјка/прѣмѣјка*; РМС6 и ОР *пѣмѣјка*, а РСЈ2011 само *пѣмѣјка*), *мѣти* (сва три речника: *пѣмати*, *прѣмати*), *мѣлѣст* (сва три речника: *сѣмилѣст/сѣмилѣст*; РМС6 *сѣмилѣст/сѣмилѣст*, а РСЈ2011

⁴⁴ РСЈ2011 и ОР само обрнут редослед.

⁴⁵ РСЈ2011 и ОР само обрнут редослед.

и ОР само *самилџст*), *смџсао* (РМС6 *бџсмџсао*, а РСЈ2011 и ОР дају и *бџсмџсао*; РМС6 и ОР: *нџсмџсао*), *шџв* (РМС6 и ОР: *пџдишав*; РМС6 *прџшав*, а ОР *прџшав*), *шџмџр* (РМС6 и ОР: *нџдишумџр*; РМС6 *пџдишумџр*, а ОР и *пџдишумџр*);

- б) П0, П1 и П4: *пџп* (РМС6 *нџтпџп/нџтпџп*, а РСЈ2011 само *нџтпџп*; РМС6 и РСЈ2011 *рџспџп/рџспџп*, а ОР *рџспџп/рџспџп*).

3.2. Мотивна реч има узлазни акценат:

- 1) и ступа у исту акценатску алтернацију:
- а) М0: *бџседнџк* (сва три речника: *сабџседнџк*, *субџседнџк*), *дџјство* (сва три речника: *садџјство*; РМС6: *противдџјство*), *пџдне* (сва три речника: *допџдне*, *попџдне*, *препџдне*), *пџседнџк/пџседнџк* (сва три речника: *супџседнџк/супџседнџк*; РМС6 и ОР: *сапџседнџк/сапџседнџк*), *рџдња* (сва три речника: *предрџдња*; РМС6: *противрџдња*), *сџзџна* (сва три речника: *предсџзџна*; РСЈ2011 и ОР: *вансџзџна*), *срџдство* (ОР: *међусрџдство*, *противсрџдство*), *џдарац* (сва три речника: *противџдарац*; РМС6 и ОР: *предџдарац*), *џчителџ* (РМС6 и ОР: *подџчителџ*; РМС6: *надџчителџ*), *нџследнџк/нџследнџк*⁴⁶ (РМС6 и РСЈ2011 *санџследнџк*, *сунџследнџк*, а ОР и *санџследнџк*, *сунџследнџк*);
- б) П2: РМС6 *гџвџрнџк/гџвџрнџк*⁴⁷ (сва три речника: *сџгџвџрнџк*, *сџгџвџрнџк*, *прџдгџвџрнџк*), *стџнџр* (сва три речника: *пџдстџнџр*, *сџстџнџр*);
- 2) и ступа у више акценатских алтернација:
- а) М0 и П2: *бџележнџк* (РМС6 и ОР: *подбџележнџк*; РМС6: *прџбџележнџк*), *бџиџе* (сва три речника: *небџиџе*; РМС6 и РСЈ2011: *сџбџиџе*, РМС6 и ОР: *прџбџиџе*), *врџме* (сва три речника: *међуврџме*, *нџврџме*), *џгрџч* (сва три речника: *саџгрџч*, *сџџгрџч/сџџгрџч*; РМС6 и ОР: *неџгрџч*), *жџвџт* (РМС6 и РСЈ2011: *прџдживџт*, а ОР на првом месту и *предживџт*; ОР: *суживџт/сџживџт*), *џстџриџа* (сва три речника: *прџџстџриџа/праџџстџриџа*⁴⁸, *прџџстџриџа/преџџстџриџа*; РМС6 и РСЈ2011 *преџџстџриџа/прџџстџриџа*, а ОР само *преџџстџриџа*), *нџслов* (сва три речника: *поднџслов*; РМС6 *нџднџслов*, а ОР и РСЈ2011 *наднџслов* и *нџднџслов* у загради), *џтац* (РМС6 *нџџтац*, а ОР *неџтац*; РМС6 и РСЈ2011 *прџџтац*, а ОР и *праџтац*), *прџзвџдња/прџзвџдња*⁴⁹ (ОР: *непрџзвџдња/непрџзвџдња*; РМС6 *прџпрџзвџдња/прџпрџзвџдња*, а ОР *прапрџзвџдња/прапрџзвџдња*; РМС6 *препрџзвџдња/препрџзвџдња*, а ОР даје *препрџзвџдња/препрџзвџдња*), *Слџвџн* (сва три речника: *Прџслџвџн/Праслџвџн*; РСЈ2011 и ОР: *неслџвџн*), *тџрџн* (сва

⁴⁶ РСЈ2011 само први лик.

⁴⁷ РСЈ2011 и ОР само први лик.

⁴⁸ ОР само обрнутим редоследом.

⁴⁹ ОР и РСЈ2011 само обрнутим редоследом.

три речника: *сүтерѣн/сутѣрѣн*⁵⁰; РМС6 и ОР: *предтѣрѣн*), *фа́за* (РСЈ2011 и ОР: *међуфа́за*; РСЈ2011 *претфа́за/прѣтфа́за*, а ОР само *претфа́за*)

- б) П2 и П3: *међа* (сва три речника: *сүмеђа*; РМС6 и ОР: *пѣмеђа*);
- в) П2, П3 и М0: РМС6 *бо́рац/бѣрац*⁵¹ (сва три речника: *неборац/неборац*, *саборац*; РМС6 и ОР *субо́рац/субѣрац*, а РСЈ2011 *сүборац/сүборац*); *крѣвац* (сва три речника: *сүкрѣвац/сүкривац*;⁵² РМС6 и РСЈ2011 *сакривац*, а ОР и *сакрѣвац*).

3.3. Мотивна реч је **дублет**, са **силазним/узлазним** акцентом:

- 1) све мотивисане именице су с краткосилазним на префиксу (П0/П2): *чо́век/чѣвек*⁵³ (сва три речника: *не́човек*, *пра́човек*, *рашчовек*; РМС6 и ОР: *на́тчовек*; РМС6: *пѣтчовек*);
- 2) посебно: према *прѣ́тисак/прѣ́тисак* РСЈ2011 и ОР дају *на́тпритисак*, а ОР *противпрѣ́тисак*;

3.4. Речници се не слажу око квалитета мотивне речи:

- 1) РМС6 и ОР: *зрѣ́на*, а РСЈ2011 даје и *зрѣ́на* – ОР: *прѣдзруна/прѣдзруна*, РМС6 и ОР *пѣдзруна*, а РСЈ2011 и *подзруна*;
- 2) РМС6 и ОР *и́гра*, а РСЈ2011 у загради и *и́гра* – сва три речника: *прѣдигра*, ОР: *противи́гра*, РМС6 *међуи́гра*, а РСЈ2011 и ОР и *међуи́гра*;
- 3) РМС6 и РСЈ2011 *пѣручнѣк*, а ОР и *пѣручнѣк* – сва три речника: *пѣтпоручнѣк*, РМС6 и ОР: *на́тпоручнѣк*;
- 4) РМС6 *спѣдо́ба*, а РСЈ2011 и ОР и *спѣдо́ба* – РМС6 и ОР: *приспѣдо́ба/прѣспѣдо́ба*⁵⁴, РМС6 *прѣспѣдо́ба*, а ОР и *приспѣдо́ба*.

3.5. На основу акценатских алтернација у приказаним творбеним гнездима, могу се извести следећи општији закључци везани за акценат у префиксацији именица:

- 1) мотивној речи са силазним акцентом најчешће одговара и мотивисана реч са краткосилазним на првом слогу, независно од префикса;
- 2) мотивна реч са узлазним акцентом најчешће задржава свој акценат у мотивисаној речи, независно од префикса;
- 3) активирање различитих акценатских алтернација између једне мотивне речи и њоме мотивисаних речи не може се корелирати с присуством конкретних префикса.

⁵⁰ ОР само обрнутим редоследом.

⁵¹ ОР други у загради, а РСЈ2011 га нема.

⁵² ОР само обрнутим редоследом.

⁵³ ОР и РСЈ2011 само обрнутим редоследом.

⁵⁴ ОР само обрнутим редоследом.

4. Акценатска дублетност у префиксалној творби именица

4.1. Дублетност по месту и квалитету акцента

4.1.1. Постоје четири односа варијантности по месту и квалитету акцента за која је потврђен макар један пример у сва три речника. Наводимо их редом према броју забележених примера, од најзаступљенијег до најмање заступљеног: П0/П1, М0/П2, П0/П2 и П2/П3.

4.1.1.1. Примери за П0/П1:

- 1) у сва три речника:
 - префикс *без-*: *бѣзбрѡј/бѣзбрѡј* : *брѡј*, *бѣскрѡј/бѣскрѡј* : *крѡј*;
 - префикс *међу*: *међуспрат/међуспрат* : *спрат*;
 - префикс *не-*: *нѣистина/нѣистина* : *ѣстина*, *нѣслога/нѣслога*⁵⁵ : *слѡга*, *нѣмѡјка/нѣмѡјка*⁵⁶ : *мѡјка*;
 - префикс *под-*: *пѡдшеф/пѡдшеф*⁵⁷ : *шеф/шеф*;
 - префикс *пра-*: *прѡбаба/прѡбаба* : *бѡба*, *прѡдед(а)/прѡдед(а)* : *дѡд(а)*, *прѡмѡјка/прѡмѡјка* : *мѡјка*, *прѡиума/прѡиума*⁵⁸ : *иума*
 - префикс *раз-*: *рѡскрѡљ/рѡскрѡљ* : *крѡљ*;
 - префикс *су-*: *сумилѡст/сумилѡст* : *милѡст*;
- 2) само у РСМБ: *међуностаја/међуностаја* : *пѡстаја*;
- 3) само у ОР: *прѡдѡгрупа/прѡдѡгрупа* : *грѡпа*⁵⁹.

И *међуспрат* и *међуспрат* су нам даљи од реализације с два акцента *међуспрат*. С друге стране, поред *међуслѡј* тврдили бисмо да може и *међуслѡј*, док нам је *међуслѡј* најдаље. Код два акцента у овим примерима, први може бити и секундарни (уп. т. 1.1.1.3).

4.1.1.2. Примери за М0/П2:

- 1) у сва три речника:
 - префикс *не-*: *непрѡлика/непрѡлика* : *прѡлика*;
 - префикс *под-*: *пѡдѡупѡн/пѡдѡупѡн* : *ѡупѡн*, *пѡдофицир/пѡдофицир* : *официр*;
 - префикс *пра-*: *Прѡсловѣн/Прасловѣн* : *Словѣн*, *прѡстѡње/прѡстѡње* : *стѡње*, *прѡузрок/праузрок* : *узрок*, *прѡистѡрија/праистѡрија*⁶⁰ : *ѣстѡрија*, *прѡпочѡтак/прапочѡтак*⁶¹ : *почѡтак*;
 - префикс *пре-* 1: *преистѡрија/преистѡрија*⁶²: *ѣстѡрија*, *преѡбиље/преѡбиље*⁶³ : *ѡбиље*;
 - префикс *су-*: *суйгрѡч/суйгрѡч* : *ѣгрѡч*, *сѡтерѣн/сѡтерѣн*⁶⁴ : *терѣн*

⁵⁵ РСЈ2011 префиксал обрнутим редоследом

⁵⁶ ОР и РСЈ2011 само обрнутим редоследом.

⁵⁷ ОР само префиксале обрнутим редоследом. РСЈ2011 за мотивну реч има само *шеф*.

⁵⁸ ОР само обрнутим редоследом.

⁵⁹ РСЈ2011 за мотивну реч даје и *грѡпа*.

⁶⁰ ОР само обрнутим редоследом.

⁶¹ ОР само обрнутим редоследом.

⁶² ОР само обрнутим редоследом.

⁶³ ОР само обрнутим редоследом.

⁶⁴ ОР само обрнутим редоследом.

- 2) само у РМС6: *нѐугодба/нѐугодба* : *у̀годба*;
- 3) само у ОР: *су̀живот/су̀живот* : *жѝвот*.

За наведене случајеве напомене би биле истоветне онима у т. 1.2.1.3–5 и 1.2.2.3–4.

4.1.1.3. Примери за П0/П2:

- 1) сва три речника: према *чо̀век/чо̀век*⁶⁵ – *на̀тчо̀век*, *нѐчо̀век*, *пра̀чо̀век* и *ра̀шчо̀век*;
- 2) РМС6 и *по̀тчо̀век*;
- 3) ОР и РСЈ2011: *на̀тпри́тисак* : *при́тисак/при́тисак*;
- 4) само ОР: *нѐкњи́жѣвни́к* : *књи́жѣвни́к/књи́жѣвни́к*.

Коментаре за типове П0 и П2 дали смо у т. 1.1.1.2–3, односно 1.2.2.3–4. Тврдили бисмо да је према *књи́жѣвни́к* обично и *некњи́жѣвни́к*.

4.1.1.4. Једини пример П2/П3 потврђен у сва три речника је *су̀кривац/су̀кривац*⁶⁶ : *кри́вац*. За њега важе коментари већ изнети у т. 1.2.2.3–4 и 1.2.3.3.

4.1.2. За три врсте дублетних односа нема потврде у свим речницима: П0/М1, М0/М1, М2/М3 и П0/М0/М1/М2.

4.1.2.1. За дублетност П0/М1 проналасимо три примера, али само у РМС6, док ОР и РСЈ2011 дају друга решења:

	РМС6	ОР	РСЈ2011
међу-	<i>мѐђустаница/мѐђуста̀ница</i> : <i>ста̀ница</i>	(т. 1.3.5.2)	(П0/М2)
не-	<i>нѐуку̀с/нѐуку̀с</i> : <i>у̀ку̀с</i>	(П0)	
	<i>нѐсподо̀ба/нѐсподо̀ба</i> : <i>сподо̀ба</i>	(П0/М0/М1/М2)	/

Став према алтернацији М1 изнели смо у т. 1.3.1. Код тамонаведеног примера је, изгледа, дошло до омашке у акцентовању одреднице, а може се рећи да исто важи и у овим случајевима, будући да ОР даје и *ста̀ница*, додуше у загради, а ОР и РСЈ2011 наводе и *сподо̀ба*.

Лик *мѐђустаница* нам, иако лексикограф доследно прати тип П0 да би неутралисао силазни ван првог слога, изгледа као неадекватно решење. Изгледнија су нам два акцента: *мѐђуста̀ница* (по ОР и *мѐђустаница*), од којих први може бити секундарни (уп. т. 1.1.1.3).

4.1.2.2. За дублетност М0/М1 потврду налазимо само у ОР: *неу̀зданица* : *у̀зданица/у̀зданица*⁶⁷. Поред јасног односа по М0, о корекцији квалитета у М1 говоримо у т. 1.3.1. Рекли бисмо пак да је наведени однос произашао из недоследности лексикографа.

⁶⁵ ОР и РСЈ2011 само мотивну реч обрнутим редоследом.

⁶⁶ ОР само обрнутим редоследом.

⁶⁷ РМС6 обрнут редослед ликових мотивне речи.

4.1.2.3. За дублетност М2/М3 пример бележи само ОР: *противпрѣтѣсак* : *прѣтѣсак/прѣтѣсак* (в. т. 1.3.4).

4.1.2.4. Дублетност П0/М0/М1/М2 дају ОР и РСЈ2011 примером *међукласа/међукласа* : *класа/класа*⁶⁸. Може се претпоставити да наведени односи у узусу представљају заправо дублетност доследно по П0 и М0, али се укрштањем датих ликова код појединачних говорника могу реализовати и типови П2 и М1.

4.1.3. Одређене дублетне односе проналазимо само у примерима око којих речници дају различита решења (в. т. 6): П1/П3, П1/П3/М0/М1, П1/П4, П0/М1, П0/М2 и П0/П1/П2/П3. Прокоментарисаћемо два.

4.1.3.1. Дублетност П1/П3/М0/М1 присутна је у три примера, али међу речницима су неслагања око сваког од њих:⁶⁹

	РСМ6	ОР	РСЈ2011
не-	(П1/П3)	<i>неплемѣх/неплемѣх</i> : <i>племѣх/племѣх</i>	/
под-	(П1)	/	<i>подгрѣпа/подгрѣпа</i> : <i>грѣпа/грѣпа</i>
	(М0)	(М0)	<i>подзаповедник/подзаповедник</i> : <i>заповедник/ заповедник</i> ⁶⁹
	(П1/П3)	<i>поддоснова/поддоснова</i> : <i>доснова/доснова</i>	/

У избору датих решења за мотивисане и њихове мотивне имице код појединачних говорника могу се јавити алтернације и према П3 и М1, али претпостављамо да у узусу функционише алтернација или по П1 или по М0.

4.1.3.2. Пример за дублетност П0/М2 даје само РСЈ2011, док га остали речници акцентују другачије:

	РСМ6	ОР	РСЈ2011
међу-	П0/М1	т. 1.3.5.2	<i>међустаница/међустаница</i> : <i>станица</i>

Ликови су размотрени у т. 1.3.3, односно 4.1.2.1.

⁶⁸ РСЈ 2011 само мотивну реч обрнутим редоследом.

⁶⁹ Други лик мотивне речи је у загради.

4.2. Дублетност по квантитету

4.2.1. У префиксалној творби именица, дублетност квантитета слогова мотивисане речи прати дублетност квантитета слогова мотивне речи (за тип М0 не наводимо мотивне речи):

- 1) сва три речника: *пра̀доба/пра̀дѡба* : *дѡба/ѡба*, *прѐдрѡсуда/прѐдрасуда*⁷⁰ : *ра̀суда/ра̀суда*, *судр̀жављанин/судр̀жављанин*, *суп̀седник/суп̀седник*, *суп̀сед/суп̀сед*⁷¹;
- 2) РМС6 и ОР: *сап̀седник/сап̀седник*, *суб̀орац/суб̀орац*, ОР *пра̀произвѡдња/пра̀произвѡдња*, а РМС6 *пра̀произвѡдња/пра̀произвѡдња*;
- 3) ОР и РСЈ2011: *нен̀асиље/нен̀асиље*⁷², као и *на̀дјуп̀ник/на̀дјуп̀ник* : *жуп̀ник/жуп̀ник*⁷³ и *неп̀стојање/неп̀стојање* (ОР и *неп̀стојање*), код којих у РМС6 увиђамо недоследност (в. т. 1.3.5.4; 2.2);
- 4) РМС6: *нен̀аука/нен̀аука*;
- 5) ОР: *на̀дсатник/на̀дсатник*, *неп̀роизвѡдња/неп̀роизвѡдња*, *пра̀узор/пра̀узор*, као и примери у којима други речници показују недоследности: *међуп̀рѡстор/међуп̀рѡстор*; *међу̀сев/међу̀сев*, *пра̀станѡвник/пра̀станѡвник*, *пред̀услов/пред̀услов*, *прѐпроизвѡдња/прѐпроизвѡдња*, *сан̀аследник/сан̀аследник*, *сун̀аследник/сун̀аследник* (в. т. 2.2);
- 6) РСЈ2011: *прѐдвечѐ(р)/прѐдвече(р)* : *вѣ̀чѐ(р)/вѣ̀че(р)*, где у ОР постоји недоследност (в. т. 2.2; у РМС6 ни мотивна ни мотивисана именица нису дублет).

4.2.2. Притом се дешава да долази до укрштања, на која смо указали у т. 2.1.

⁷⁰ ОР и РСЈ2011 обрнутим редоследом.

⁷¹ РСЈ2011 даје *п̀сед* у загради.

⁷² РСЈ2011 само обрнутим редоследом.

⁷³ РСЈ2011 само све обрнутим редоследом.

5. Бројност лексема по типовима⁷⁴

МР	ТИЦ(ОВИ)	бсз- ⁷⁵	ван-	до-	за-	међу-	мимо-	на-	над-	не- ⁷⁶	по-
СИЛАЗНИ	П0	2/2/2	0/1/0	0/1/0	1/0/0	2/5/1	1/1/0		2/5/2	8/9/7 ⁷⁷	1/1/1
	П1	2/0/1				0/1/0	0/0/0	0/1/0	0/1 ⁷⁸ /2 ⁷⁹	5/1/3	1/1/1
	П0/П1	2/0/3				1/1/1			0/0/1	3/2/2	
	П0/П4										
УЗЛАЗНИ	М1										
	П0/М1					0/0/1				0/0/2	
	П0/М2					0/0/1					
	М0	0/0/1	0/1/0	1/0/0		1/5/2 ⁸⁰	0/1/0		0/7/1	9/19/9 ⁸¹	1/0/0
УЗЛАЗНИ/СИЛАЗНИ	П2					0/0/1			0/2/2	3/2/2	0/2/0
	М0/П2	0/0/1				0/0/1			0/0/3	1/1/5	
	П3			1/0/0	0/1/0						0/1/1
	П2/П3								0/0/1	0/0/1 ⁸²	0/0/1
СИЛАЗНИ/УЗЛАЗНИ	П0/П2								1/1/2	1/1/0	
	П1/П3									0/0/1	
	П0/П1/П2/П3									0/0/1	
	П0/М0/М1/М2					0/1/1				0/0/1	
	П1/П3/М0/М1					0/1/0				0/0/1	
	М0/М1									0/1/0	
М2/М3											

⁷⁴ Нису унети само посебни односи из тачке 4.⁷⁵ У речницима нема лексеме *бесплој*, коју С. Марјановић налази код Д. Тосића (2004: 585). Рекли бисмо да би она ишла дублетно по М0/П2 – *бесплој/бесплој*.⁷⁶ Треба имати у виду да корпус лексема на префикс *не-* има неограничени потенцијал ширења (Радовић Тешић 2004; Ристић 2009), због чега даге бројке треба схватити као показатељ основних тенденција, а никако апсолутних односа (уп. и фусноту 17).⁷⁷ Од 7 примера, 2 су само по квантитету.⁷⁸ Само по квантитету.⁷⁹ Један само по квантитету.⁸⁰ Оба само по квантитету.⁸¹ Од 9, један је само по квантитету. Стање у нашем корпусу, у који нису ушле све пл. именице, са њима је број далеко већи (в. фусноту 35).⁸² Само по квантитету.

МР	ТИП(ОВИ)	под-	пра-	пре- 1.	пре- 2.	пред-	при-	против-	раз-	са-	су-
СИЛАЗНИ	П0	3/7/1	3/4/1	1/0/0	2/3/0	12/4/2 ⁸³	2/7/3	5/3/0	0/2/1	2/4/0	2/0/0
	П1	4/3/4 ⁸⁴				2/1/0	0/2/2		1/0/1	4/0/0	2/0/0
	П0/П1	1/0/1	4/0/0			0/1/0	0/0/1		1/0/0	0/0/1	1/0/0
	П0/П4						0/1/0		0/0/1		
	П1/П4								0/0/1		
	М1	0/1/0									
	П0/М1										
	П0/М2										
	М0	12/14/2	0/4/5	1/0/0	0/1/0	9/8/7		11/6/4	0/0/1	6/4/1 ⁸⁵	11/1/3 ⁸⁶
	П2	4/0/2	6/4/11			1/0/4 ⁸⁷				1/1/4 ⁸⁸	1/0/1 ⁸⁹
М0/П2	2/0/2	5/0/11	2/0/0		0/0/6				0/0/1	2/1/1	
П3		0/0/1			0/0/2				0/0/1	1/0/0	
П2/П3									0/0/1	1/0/1	
П0/П2	0/1/2	1/0/3			0/0/1			1/0/0			
П1/П3	0/0/2										
П0/П1/П2/П3							0/0/1	0/0/1			
П0/М0/М1/М2		0/0/1									
П1/П3/М0/М1	0/0/3							0/1/2			
М0/М1								0/1/0			
М2/М3											

МР: акценат мотивне речи. Бројеви у пољу означавају следеће: број лексема исто акцентованих у сва три речника / број лексема у једном речнику или два речника, где нема неслагања / број лексема око којих постоје неслагања.

⁸³ Од та 2 је 1 само по квантитету.

⁸⁴ 1 само по квантитету.

⁸⁵ Само по квантитету.

⁸⁶ 1 само по квантитету.

⁸⁷ Код 1 разликује се једино акценат мотивне речи, али у оквиру истог типа

⁸⁸ Код 1 разликује се једино акценат мотивне речи, али у оквиру истог типа, а 2 само по квантитету.

⁸⁹ Код 1 разликује се једино акценат мотивне речи, али у оквиру истог типа.

6. Преглед уочених неподударања у лексикографским решењима
за место и квалитет акцента у префиксалној
творби именица

ПРЕФ.	ПРИМЕР	ТИП АЛТЕРНАЦИЈЕ		
		РМС6	ОР	РСЈ2011
без-	<i>бездан</i>	П0/П1	П1	
	<i>бездно</i>	П0	П0/П1	П0
	<i>безизлаз</i>	М0	М0/П2	/
	<i>бесмисао</i>	П0	П0/П1	
међу-	<i>међуигра</i>	П2	М0/П2	П0/М0/М1/М2
	<i>међуслој</i>	/	П0/П1	П0
	<i>међустаница</i>	П0/М1	т. 1.3.5.2	М2/П0
над-	<i>надбискуп</i>	П0	П0/П2	
	<i>наджупник</i>	П0	П1	
	<i>надинжењер</i>	П1/П3	М0	/
	<i>наднаслов</i>	П2	М0/П2	
	<i>надстражар</i>	П2	М0/П2	/
	<i>натконобар</i>	П2/М0	П0/П2	/
	<i>натпоп</i>	П1/П0		П1

не-	<i>незгода</i>	П1/П0	П1	П1/П0
	<i>нејунак</i>	М0/П2		М0
	<i>неметал</i>	М0	М0/П2	=РМС6
	<i>неотац</i>	П2	М0	/
	<i>неотпор</i>	М0/П2	М0	/
	<i>неплемић</i>	П1/П3	П1/П3/ М0/М1	/
	<i>непокој</i>	М0	М0/П2	/
	<i>непостојање</i>	т. 1.3.5.4	М0	
	<i>непотреба</i>	П1	П0	/
	<i>нерод</i>	П0	П0/П1	/
	<i>несећање</i>	П0	П1	/
	<i>несподоба</i>	П0/М1	П2/М0/ П0/М1	/
	<i>неукус</i>	П0/М1	П0	
	<i>нехришћанин</i>	П2	М0/П2	М0
	<i>нечовештво</i>	М0/П2	т. 1.3.5.5	/
по-	<i>покћерка</i>	П2/П3	П3	/
	<i>помајка</i>	П1		П0
под-	<i>подгрупа</i>	П1	/	П1/П3/М0/М1
	<i>подзаповедник</i>	М0		П1/П3/М0/М1
	<i>пододбор</i>	М0/П2	М1	/
	<i>подоснова</i>	П1/П3	П1/П3/ М0/М1	/
	<i>подраса</i>	П0	П0/П2	/
	<i>подшумар</i>	П1	П0/П1	/
	<i>поткњижар</i>	П1		П1/П3
	<i>поткошуља</i>	М0/П2		П2
	<i>потпоручник</i>	П2	П0/П2	П2

пра-	<i>пражителъ</i>	М0	П0/М0/ М1/М2	П0/П2
	<i>празаметак</i>	М0/П2	П3	/
	<i>праизведба</i>	П2	М0/П2	
	<i>праизвор</i>	П2	М0/П2	
	<i>праинсект</i>	П2	М0/П2	
	<i>прајезик</i>	П2	М0/П2	М0
	<i>пракичмењак</i>	П2/П0	П0/М0/ М1/М2	П2/П0
	<i>праколевка</i>	П2	М0/П2	/
	<i>пракрилац</i>	П2		М0/П2
	<i>праљускар</i>	П0/П2		П0
	<i>праотац</i>	П2	М0/П2	П2
	<i>прапостојбина</i>	П2	М0/П2	
	<i>прапроизводња</i>	П2	М0	/
	<i>прародителъ</i>	П2	М0/П2	М0
	<i>прастановник</i>	т. 1.3.5.3	М0	т. 1.3.5.3
	<i>прасупстанција</i>	П2	М0/П2	/
пред-	<i>предживот</i>	П2	М0/П2	П2
	<i>предигра</i>	П2		П0/П2
	<i>предиспит</i>	М0/П2	М0	М0/П2
	<i>предисторија</i>	М0/П2	М0	М0/П2
	<i>преднацрт</i>	М0		М0/П2
	<i>предуслов</i>	М0		М0/П2
	<i>преткомора</i>	П3	П2	П3
	<i>претпакао</i>	П3	М0	/
	<i>претпарламент</i>	/	М0	М0/П2
	<i>претфаза</i>	/	М0	М0/П2

при-	<i>примозак</i>	П1	П0/П1	/
	<i>присподоба</i>	П0	П0/М0/ М1/М2	/
	<i>пришав</i>	П0	П1	/
против-	<i>противдоказ</i>	М0		т. 1.3.5.4
	<i>противигра</i>	/	М0	М0/М1
	<i>противнапад</i>	М0	П0/М0/ М1/М2	/
	<i>противтужба</i>	М0		М0/М1
раз-	<i>раскалуђер</i>	П1/П3		М0
	<i>расфратар</i>	П0	П1	П0
са-	<i>сакривац</i>	П3	М0/П3	П3
	<i>самилост</i>	П1/П0	П1	
	<i>сауредник</i>	П2	М0/П2	/
су-	<i>суборац</i>	М0		П1/П3
	<i>сувозач</i>	М0		М0/П2

7. Закључак

7.1. На основу испитаног корпуса, можемо рећи да на природу акцентских алтернација у префиксацији именица првенствено утичу следећи фактори:

- 1) акценат мотивне речи, и то:
 - а) његов квалитет;
 - б) удаљеност акцентованог слога од почетка речи;
- 2) силабичка структура префикса;
- 3) фонолошка природа морфемске границе између префикса и првог слога мотивне речи у добијеној мотивисаној речи;
- 4) угледање на друге творбене начине и типове.

7.2. Тон акцента мотивних речи утиче на следећи начин:

- 1) мотивне речи са силазним акцентима у највећем броју случајева граде мотивисане именице с краткосилазним на првом слогу (префикса);

- 2) мотивне речи са узлазним акцентима у највећем броју случајева задржавају исти акценат у истој позицији и у мотивисаним именицама.

7.3. Што је узлазни акценат мотивне речи удаљенији од њеног првог слога, већа је могућност да ће у мотивисаној именици он ту и остати, али и да ће се на првом слогу (префикса) јавити други, краткосилазни, или секундарни акценат.

7.4. Двосложни префикси теже да образују именице са другим или секундарним акцентом на свом првом слогу и чувањем акцента мотивне речи у истој позицији где је и био пре префиксације.

7.5. Када се узлазни акценат мотивне чува у мотивисаној именици, у случају да је на граници префикса и првог слога мотивне речи тешко изговорљива консонантска група усред које долази јака силабичка граница, велика је вероватноћа да ће се на првом слогу (префикса) јавити и други или секундарни акценат.

7.6. На акценат малобројних примера у префиксацији може утицати акценат именица насталих префиксално-суфиксалном творбом које имају исти префикс и суфикс у морфемској структури, или пак имају исти фонемски завршетак.

7.7. Ретки примери се при образовању акцента мотивисане именице могу угледати на семантички сродне резултате у префиксалној творби, са истим префиксом, али другачијом природом акцента мотивне речи.

7.8. Квантитет слогова мотивне речи у највећем броју случајева остаје исти у префиксалној творби, док су изузеци углавном изазвани недоследностима или случајним омашкама у лексикографској обради, а у ретким случајевима и утицајем других творбених начина и модела.

7.9. У складу са анализом поменутих фактора, спремни смо предложити да је формирање акцента именице настале префиксалном творбом примарно резултат разрешавања макар три тежње, често и дублетним начинима, од којих су прве две и оштро супротстављене:

- 1) тежње мотивне речи да задржи своје тонске карактеристике, чијим се остварењем може добити једна од три варијанте:
 - а) узлазни акценат мотивне речи остаје на истом слогу;
 - б) силазни акценат најпре остаје, па се преноси метатонијски;
 - в) најређе, силазни акценат остаје на истом, сада унутрашњем слогу;

- 2) тежње творбеног модела да потпуно неутралише акценат мотивне речи, чиме се обавезно остварује краткосилазни на првом слогу (префикса);
- 3) тежње прозодијске организације исказа да под одређеним факторима метричке структуре формира додатни/секундарни акценат.

Извори

- РМС:** *Речник српскохрватскога књижевног језика*. Друго фототипско издање. Нови Сад [– Загреб]: Матица српска [– Матица хрватска], 1990. [1967–1976]
- ОР:** Мирослав Николић, *Обратни речник српскога језика*. Београд: Палчић, 2005.
- РСЈ 2011:** *Речник српскога језика*, Друго, измењено и поправљено издање, Нови Сад: Матица српска, 2011. [2007]

ЛИТЕРАТУРА

- Белић 1914:** Александар Белић, *Акцентатске студије*, Београд: Српска краљевска академија.
- Белић 2000:** Александар Белић, *Универзитетска предавања из савременог српскохрватског језика / Библиографија радова Александра Белића*, Изабрана дела Александра Белића, Четрнаести том, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Брборић 2012:** Вељко Брборић, „Творба речи и правопис – писање сложених детерминативних формација са првом страном компонентом”, у: *Творба речи и њени ресурси у словенским језицима – зборник радова са четрнаесте међународне научне конференције Комисије за творбу речи при Међународном комитету слависта*, Београд: Филолошки факултет, 485–496.
- Даничић 1925:** Ђура Даничић, *Српски акценти*, Београд – Земун: Графички завод „Макарије”.
- Дешић 2018:** Милорад Дешић, „Српски стандардни акценат и префиксација именица”, *Српски језик*, XXIII, 179–189.
- Драгићевић 2008:** Рајна Драгићевић, „Актуелна питања науке о творби речи (на материјалу радова Комисије за творбу речи Међународног славистичког комитета)”, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 36/3.
- Драгићевић 2015:** Рајна Драгићевић, „Префиксација у србистици и славистици”, у: *У простору лингвистичке славистике – зборник научних радова поводом 65 година живота академика Предрага Пипера*, Београд: Филолошки факултет, 353–366.

- Ђуровић 2018:** Сања Ђуровић, „Лексеме са префиксом не- у ’Госпођици’ Иве Адрића”, *Српски језик: статус, систем, употреба – зборник у част проф. Милошу Ковачевићу*, Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, 613–624.
- Јип 2006:** Moira Yip, „Tone”, *The Cambridge Handbook of Phonology*, New York: Cambridge University Press, 229–252.
- Јокановић-Михајлов 2006:** Јелица Јокановић-Михајлов, *Акцент и интонација говора на радију и телевизији*, Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије.
- Јокановић-Михајлов 2012:** Јелица Јокановић-Михајлов, *Прозодија и говорна култура*, Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије.
- Клајн 2002:** Иван Клајн, *Творба речи у савременом српском језику. Део 1, Слагање и префиксација*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства – Институт за српски језик САНУ.
- Марјановић 2004:** Слободан Марјановић, „О творби именица префиксом без- (на корпусу неких књижевних дела Д. Ћосића)”, *Српски језик*, IX/1–2, 585–590.
- Маројевић 2011:** Радмило Маројевић, „Ријечи с побочним акцентима : прозодијско-интонациона интерпретација текста Луче микрокозма”, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, LIV/1, 101–114.
- Маројевић 2012:** Радмило Маројевић, „Ријечи с двоструким (главним и побочним) акцентима – прозодијско-интонациона интерпретација текста Луче микрокозма”, *Јужнословенски филолог*, LXVIII, 49–69.
- Николић 1962:** Берислав М. Николић, „Акценатске алтернације у савременом српскохрватском књижевном језику”, *Јужнословенски филолог*, XXV, 185–196.
- Пецо–Пешикан 1967:** Асим Пецо и Митар Пешикан, *Информатор о савременом књижевном језику са речником*, Београд: Младо поколење.
- Радић 2005:** Јованка Радић, „Префиксална творба речи – деривација или композиција (наставни и ваннаставни аспект)”, *Наш језик*, 36/1–4, 54–67.
- Радовић Тешић 2002:** Милица Радовић Тешић, *Именице с префиксима у српском језику*, Београд: Институт за српски језик САНУ.
- Радовић Тешић 2004:** Милица Радовић Тешић, „Богаћење лексике префиксацијом”, *Српски језик*, IX/1–2, 219–226.
- Ристић 2009:** Стана Ристић, „Неке најновије појаве у развоју лексике српског језика (на примеру твореница са префиксима не- и анти-)”, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 38/1, 27–41.
- Стевановић 1991:** Михаило Стевановић, *Књига о акценту књижевног језика*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Ђорић 2008а:** Божо Ђорић, „Стране препозитивне компоненте у структури сложене номинативне јединице”, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 36/3, 33–59.
- Ђорић 2008б:** Божо Ђорић, *Творба именица у српском језику*, Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије.

Ђорић 2015: Божо Ђорић, „Кратак преглед творбе речи у српском језику”, *Путевима српског језика, књижевности и културе – скуп слависта, предавања 1*, Београд: Филолошки факултет – Међународни славистички центар, 117–138.

Фокс 2000: Anthony Fox, *Prosodic Features and Prosodic Structure*. New York: Oxford University Press.

Nikola V. Radosavljević

WORD ACCENT IN NOUN PREFIXATION

Summary

The paper examines prosodic alternations in noun-to-noun prefixation in the standard Serbian language. The author analyses the prosodic relations among bases and derived words for every prefix and derivational nest (such as tonal, quantitative and stress alternations). Additionally, this paper postulates a typology of these alternations based on the prosodic and word formation criteria. In some cases the author proposes different possibilities that are not represented in the normative literature of standard Serbian language. The main goal of the article is to contribute to research and understanding of word accent in word formation.

Keywords: modern Serbian language, prosody, word accent, prosodic alternations, prefixation, nouns.

Балша Н. СТИПЧЕВИЋ*
Филолошки факултет
Универзитета у Београду

КОНСТРУКЦИЈЕ С ГЕНИТИВНИМ СУБЈЕКТОМ: ПРЕЛИМИНАРНИ ПРЕГЛЕД

У раду се даје преглед конструкција у којима се у српском језику јавља генитивни субјекат, како оних с одређеним синтаксичко-семантичким класама глагола (*има воде, настало је проблема, нестало је струје, недостаје (ми) хране, треба ми ваздуха* итд.), тако и оних где је генитивни субјекат корелат генитивног правог објекта (*сипано је воде, јело се пасуља, једе ми се сланине, пријело ми се меса*).

Кључне речи: генитивни субјекат, логички субјекат, субјекат, партитивни генитив, генитив, егзистенцијалне конструкције, егзистенција, посесивне конструкције, посесија, безличне конструкције, имперсоналне конструкције, безлични глаголи, имперсонални глаголи, рефлексивни пасив, партиципски пасив, пасив, синтакса, семантика, српски језик.

Увод

0. Да се субјекат може исказати генитивом, приметио је још Ђ. Даничић: илуструјући употребу и значења овог падежа, помиње случајеве „кад је оно подмет (субјект) што значи реч која стоји у другом падежу [= генитиву]”, и то уз глаголе „који значе бивање” и „уз глаголе у пасивној форми, али доста ретко” (Даничић 1958: 90–93). Све то илуструје и десетинама примера.

Иако ће већина граматичких приручника који ће излазити у наредни век и по наводити субјекат у генитиву као једну од типичних инстанци логичког субјекта, односно један од случајева употребе партитивног генитива (уп. Брабец *et al.* ²1954, Лалевић 1962, Стевановић ⁴1989, Миновић 1987, Станојчић/Поповић ¹³2011, Барић *et al.* ²1997, Пипер *et al.* 2005 итд.), чини се да Даничићево запажање није изазвало довољно интересовања да се ова појава систематски истражи, а прилика за то није искоришћена ни у, иначе врло исцрпној, студији о српском генитиву (Фелешко 1995), где је оваквим конструкцијама посвећено непуне три странице.

* balsa@fil.bg.ac.rs

Подстакнути утиском да је распрострањеност овог феномена нешто већа но што би се могло закључити на основу примера који се типично наводе у граматицима, овим радом покушаћемо да ту дескриптивну празнину умањимо тако што ћемо понудити илустрован преглед глаголских конструкција у којима се генитивни субјекат често или типично јавља, чиме би се створила дескриптивна база нужна за даљу анализу генитивног субјекта као синтаксичке појаве у српском језику. Инвентар глагола сачинили смо на основу шестотомног Речника Матице српске (скр. *РМС*), уз консултацију и Речника САНУ (скр. *РСАНУ*), а примере смо црпли из *РМС*, *РСАНУ*, Електронског корпуса српског језика (скр. *ЕКСЈ*) и других електронских извора српског језичког материјала доступног на интернету (скр. *ЕЛИИ*). У анализи се користимо термилошко-појмовним апаратом из Поповић¹³2011.

Генитивни субјекат уз одређене синтаксичко-семантичке класе глагола

1. Егзистенцијалне конструкције

Преглед ћемо почети егзистенцијалним конструкцијама, којима се генитивни субјекат у граматичким приручницима најпре илуструје. Глаголе смо поделили према томе да ли означавају „континуитет”, „почетак” или „престанак” егзистенције¹, односно „неегзистенцију”. Можемо ипак претпоставити да је изван грађе остало још неких глагола (и типова конструкција) који имају примесу егзистенцијалног значења с генитивним субјектом.²

1.1. Континуитет егзистенције

1.1.1. Централни глаголи ове класе јесу *имати* и *бити*. Могу градити конструкције и с номинативним и с генитивним субјектом, при чему правила о томе када се користи – или може користити – који глагол, и с каквим субјектом, нису ни једноставна, нити, још увек, у потпуности схваћена. На основу обимне постојеће литературе (Грицкат 1961; Михаиловић 1972; Ивић 1981, 1982; Корин 1997; Кордић 2002; Ковачевић 2005; Лазић-Коњик 2005), чињенице које су релевантне за ову прилику могу се сумирати на следећи начин.

Опште је слагање да у презенту доминира глагол *имати*, а у претериталним временима (пре свега – перфекту) и футуру I – глагол *бити*, с тим што *бити* (укључујући и суплетивни презент *јесам*, перфективни презент *будем*

¹ Оваква подела начињена је и у раду Шпис 1987, који садржи преглед седамдесетак глагола српског језика са егзистенцијалном семантичком компонентом, ексцерпираних из *РМС* и датих заједно с одређеним семантичким обележјима – нажалост, без примера. Мањи број тамо датих глагола гради конструкције с генитивним субјектом, а добар део њих егзистенцијално значење има само у фигуративној употреби.

² С. Кордић (2002: 145) примећује да велики број радова о егзистенцијалним конструкцијама не садржи никакву њихову дефиницију, а да се увидом у радове који је покушавају дати – види колико је такву дефиницију тешко формулисати.

и варијанту за учесталост *бивати*), има заправо, ширу употребу. Прво, личне (= персоналне) копулативне конструкције са структуром СУБЈЕКАТ + КОПУЛА + ПРИЛОШКИ ПРЕДИКАТИВ ((*Те ствари су на столу*) по правилу су подложне локационо-егзистенцијалној интерпретацији када им се ротирају прилошка и номинативна јединица (*На столу су (неке) ствари*), па се тада (ре)анализирају као лична егзистенцијална конструкција са структуром ОДРЕДБА МЕСТА + ПРЕДИКАТ + СУБЈЕКАТ. О којем се од два значења ради, може се разазнати на основу тога да ли номинативна јединица има одређену или неодређену референцијалну вредност те да ли има тематску или рематску информативну функцију, што све зависи од ширег контекста (в. нпр. Кордић 2002: 145–149 и тамо цитирану литературу). И друго – одавно је регистрована употреба егзистенцијалног презентског *бити* (и у личним и безличним конструкцијама) у неким врстама зависних реченица, пре свега временским и условним, као у *Откад је света и века..., Да је среће..., Да је једно топло ћебе...* (Фелешко 1995: 67, Корин 1997, као и Ковачевић 2005); такође, перфективно *буде* и фреквентативно *бива* може понекад функционисати и као примеренија алтернатива глаголу *имати* (Ковачевић 2005), као у *Буде некад лепог воћа, Бива често лепог воћа* и сл.

Што се тиче употребе номинатива (у личној) одн. генитива (у безличној конструкцији), као опште правило за глагол *имати* наводи се да се номинатив користи „кад је именица у једнини, бројива и у потврдној реченици”, а генитив – „кад је именица у множини” или „кад је небројива или кад стоји у негираној реченици” (Кордић 2002: 169). То би могло важити и за глагол *бити*, с тим да је продуктивност његових (личних) конструкција с номинативом нешто већа, захваљујући локационо-егзистенцијалним конструкцијама (их претходног става), и то, рекло би се, у свим временима и начинима.

У наставку дајемо табелу са свим варијантама потврдних егзистенцијалних конструкција, заједно с примерима.³

³ Како би, колико је то могуће, конструкције биле еквивалентне у погледу нијансе егзистенцијалног значења и референцијалне вредности номинала, номинали су представљени незавршеном синтагмама *песник који...* (за бројиво) и *вода која...* (за небројиво). Каноничке конструкције дате су масним слогом и за њих не наводимо илустрације. Обичним слогом, без других ознака, дате су неканоничке али, по нашем осећају, још увек сасвим прихватљиве конструкције. Једним упитником (?) су означене конструкције за које имамо потврду али их осећамо као маргиналне или теже прихватљиве ван разговорног језика, двама упитницима (??) – непотврђене такве конструкције, а звездицом (*) – неграматичне конструкције. Из табеле смо изоставили глаголске облике који су семантичко-прагматички блокирани (императив), морфолошки блокирани одн. непотврђени (једна варијанта плусквамперфекта и потенцијал II – уп. *је било било, би било било; је било мало, би било мало*) или пак одвећ ретки да бисмо за њих могли изнаћи потврде и за каноничке, а камолу неканоничке конструкције; из овог последњег разлога и глагол *бивати* дајемо само у презенту. Сем тамо где је наведено другачије, сви примери су из *ЕЛП*. Морам такође напоменути да смо из разматрања – и овде и у наредним тачкама – сасвим изоставили конструкције типа *Много је воде*. И у њима, истина, наилазимо на номинал у генитиву, али њега не сматрамо (генитивним) субјектом, већ зависним чланом партитивне синтагме; ту партитивну синтагму пак сматрамо граматичким субјектом који не може контролисати предикатску конгруенцију, као у *Много људи је дошло* (в. Поповић¹³2011, такође и Стипчевић 2018). Ипак, допуштамо да се таквој анализи могу наћи мане те да овде можда имамо посла са нарочитим структурама, које завређују додатну пажњу.

Табела 1

	СУБЕКАТ У НОМИНАТИВУ ЈЛ. (лична конструкција)	СУБЕКАТ У ГЕНИТИВУ ЈЛ. (безлична конструкција)	СУБЕКАТ У НОМИНАТИВУ МН. (лична конструкција)	СУБЕКАТ У ГЕНИТИВУ МН. (безлична конструкција)
ПРЕЗЕНТ	<ul style="list-style-type: none"> * Јесте/бива писац који... • (Ту је писац који...) • Док/да је (један) писац који... (в. 1) • Буле (понекад) писац који... (в. 2) * Јесте бива вода која... • (Ту је писац који...) • Док/да је (један) вода која... • Буле (понекад) вода која... 	<ul style="list-style-type: none"> * Јесте/бива писац који... • Док/да је писац који... (в. 3) • ?Буле (понекад) писац који... • Док/ако буде писац који... (в. 4) * Јесте воде која... • Док/да је воде која... (в. 5) • ?Бива (често) воде која... • Буле (понекад) воде која... (в. 6) • Док/ако буде воде која... (в. 7) 	<ul style="list-style-type: none"> * Јесу писци који... • (Ту су писци који...) • ?Да су (неки) писци који... • ?Бивају (често) писци који... • ?Буду (понекад) писци који... (в. 8) 	<ul style="list-style-type: none"> * Јесте писца који... • Док/да је писца који... (в. 9) • Бива (често) писца који... (в. 10) • Буле (понекад) писца који... (в. 11) • Док/ако буде писца који... (в. 12)
	<ul style="list-style-type: none"> • Има писац који... • Има вода која... (в. 13) 	<ul style="list-style-type: none"> • Има писца који... (в. 14) • Има воде која... 	<ul style="list-style-type: none"> • Имају писци који... (в. 15) 	<ul style="list-style-type: none"> • Има писана који...
ПЕРФ.	<ul style="list-style-type: none"> • Био је писац који... • Била је вода која... (в. 16) • ?Имао је писац који... (в. 19) • ?Имала је вода за пиће. (в. 20) 	<ul style="list-style-type: none"> • Био је писца који... (в. 17) • Било је воде која... • ?Имало је писца који... (в. 21) • ?Имало је воде која... (в. 22) 	<ul style="list-style-type: none"> • ?Имали су писци који... (в. 23) 	<ul style="list-style-type: none"> • Било је писца који... • ?Имало је писца који... (в. 24)
ФУТУР I	<ul style="list-style-type: none"> • Биће писац који... • ?Биће вода која... (в. 25) • ?Имаће писац који... (в. 28) • ?Имаће вода која... 	<ul style="list-style-type: none"> • Биће писца који... (в. 26) • Биће воде која... • ?Имаће писца који... • ?Имаће воде која... 	<ul style="list-style-type: none"> • ?Имаће писци који... 	<ul style="list-style-type: none"> • Биће писца који... • ?Имаће писца који... (в. 29)
ФУТУР II	<ul style="list-style-type: none"> • ?Кад буде био писац који... (в. 30) • ?Кад буде била вода која... • ?Кад буде имао писац који... • ?Кад буде имала вода која... 	<ul style="list-style-type: none"> • ?Кад буде било писца који... (в. 31) • Кад буде било воде која... • ?Кад буде имало писца који... (в. 33) • ?Кад буде имало воде која... (в. 34) 	<ul style="list-style-type: none"> • ?Кад буду били писци који... (в. 32) • ?Кад буду имали писци који... 	<ul style="list-style-type: none"> • Кад буде било писана који... • ?Кад буде имало писана који... (в. 35)
ПОТЕНЦ.	<ul style="list-style-type: none"> • Кад би био писац који... (в. 36) • ?Кад би била вода која... (в. 37) • ?Кад би имао писац који... (в. 40) • ?Кад би имала вода која... 	<ul style="list-style-type: none"> • ?Кад би било писца који... (в. 38) • Кад би било воде која... • ?Кад би имало писца који... (в. 41) • ?Кад би имало воде која... (в. 42) 	<ul style="list-style-type: none"> • ?Кад би били писци који... (в. 39) • ?Кад би имали писци који... (в. 43) 	<ul style="list-style-type: none"> • Кад би било писана који... • ?Кад би имало писана који... (в. 44)

ПРИМЕРИ

- (1) [Д]а је једно топло, обично ћебе – а нема ни тог обичног ћебета, већ само влажан шињел (...). (Корин 1997) – (2) Знам да је канадска репрезентација лоша, али **буде** понекад неки појединац који одскаче (...). – (3) [А]ли ће трајати док је човека који ће се о њој бринути. – (4) Док **буде** једног гледаоца који жели да види моју игру, ја ћу играти. – (5) Но, док је шива, роштиља са паризером, дозвољено је добро. – (6) Клизам се на Старом Дифу и увек **буде** дече (...). – (7) Док **буде** воде, биће и Београда на води. – Домаћини кампа се труде да на трпези увек **буде** свежет и домаћег воћа и поврћа[.] као и свежих лешина (...). – Немој да те изненади ако **буде** свеже крви (...). – (8) Да ли понекад **буду** неке мирније и стабилније фазе у животу, тако сам уморна од узбуђења (...). – Није неки избор воћа, **буду** диње, наранџе сечене на кришке и урме (...). – (9) Док је Турака, нема ми повратка у њега. – Да је крвета колик и воде. (Ковачевић 2005) – (10) **Бива** људи који се не дају угурати у калул „или-или“ (...). – (11) Чак и на озбиљнијим (...) семинарима **буде** људи који Вам трећину реченице објашњавају гестикулацијом. – (12) Док **буде** људи[.] биће и болесних идеја. – (13) Додуше[.] има нека вода у подруму навелене зграде. – (14) Среће су многобројне, и ретко **има** човека који нема у животу бар једну срећу (...). – (15) Често чујем да **имају** неки проблеми са тим мапама. – (16) У тој чашици **била** је некаква земља. – (17) Велики је питање да ли је **било** човека који га није волео. – (18) **Били** су људи који су желели нешто да ураде мирним путем и **били** су они који су са намером, унапред најављујући, кренули у насиље. – (19) **Имала** је нека пушка која је била само у руској кампањи (...). – **Имао** је неки који је направио ћенти велики проблем и Ђента је рекао: (...). – (20) Јој[.] били смо код Дулета на рођендану, морао сам водку да пијем. Што водку, јел **имало** пиво? Ма **имало**, али (...) нисам могао. – (21) Ништа од српског „покера“ у Ливерпулу! **Имало** је шансе да следеће сезоне гледамо српски „покер“ у Ливерпулу, али од тога неће бити ништа. – (22) Када год сам окренула славину[.] **имало** је воде. – (23) Овакве тестове [за професионалну оријентацију] смо радили у тимназији. **Имала** су нека занимања која у животу не бих радила. – (24) **Имало** је жена које су кукале. – (25) **Биће** пиво, јаљевина, а за вететаријанце рикола. – (26) Сумњам да **ће бити** човека који може нешто да приговори (...). – (27) Хоће ли бити и морских коњница? [К]олико ја знам[.] **биће** клоновни и још неке „једноставније морске рибе“. – (28) [Н]ије важно кога ћу ја послати на терен, увек **ће имати** неко ко се са тим неће усагласити (...). – Увек **ће имати** нека фирма која конкурентност види у супротном моделу пословања. Ако не буде имала, управо ми се јавља идеја за бизнис. – (29) Увек **ће имати** жена које нису чуле за контрацепцију и за глобално загревање. – (30) Приоритет су слободни играчи, а ако **буде био** неки екстра квалитетан фудбалер[.] лично ћу инсистирати да се средства издвоје. – **Кад буде био** неко ко није гледао [филм] у Бископу[.] нек се јави. – (31) [У]колико **буде било** добре понуде у Србији, више бих волео да останем овде. – (32) [Х]вала још једном свима, јавићу се када **буду биле** неке новости... – (33) Требала си раније да поднесеш захтев. (...) Можда **буде имало** неке шансе да се пребациш на подгодишту. – (34) Али увек добија (...) апсолутну већину. Док има, и ако **буде имало** памети у главама „мудрих“ (по легенди) Златиборца. – (35) Затим ће га [прстен] носити моја сестра, па онда ја, наша деца и тако даље све док **буде имало** жена у нашој лози. – (36) **Кад би био** неки парк где само штепници излазе[.] то би било супер. – Можда би постојала могућност ако **би било** неко слободно место. – (37) Замисли кад **би било** неко вино марке Heinekел и у коју год државу да одеш[.] добијеш исти укусу. – (38) [Још кад **би било** неког нормалног паковања од 5-20 грама (...). – (39) Било би лепо кад **би били** неки епископи генерација или слике. – (40) Ако **би имало** неки психијатар [овде] да ми објасни (...). – (41) [М]ожда бих и рекла, нека су дали паре, кад **би имало** неког објашњења (...). – (42) Само још кад **би имало** воде за тај Аква парк. Лети се вода искућује самом лентру Бање, а они праве Аква парк. – (43) **Кад би имале** неке друге вежбе које су добре као **трбушњаци**[.] било би супер. – (44) Па, ипак, ја мислим да **би имало** људи које би то занимало (...).

Примери из табеле 1 показују да се може врло лако наћи потврда за већину могућих комбинација датих лексемско-обличких параметара, иако, истина, многе потврде долазе из разговорног језика (одн. идиома блиског њему). Ако се узму у обзир и варијанте с негацијом (које у табели нисмо давали), конструкције с генитивом једнине из друге колоне постају, очекивано, много прихватљивије, чак и с неканоничким избором глагола (нпр. *Није имало писца који није обожавао њен харизматичан глас* [ЕЛИ]). Једини начин да се ова хаотична слика учини разумљивијом представљало би, по нашем мишљењу, пажљиво осмишљено експериментално истраживање које би обухватало и тестове прихватљивости и тестове спонтане продукције.

1.1.2. За глагол *постојати* важи да има „чисто” лексичко егзистенцијално значење и да гради личне конструкције с номинативним субјектом, што се понекад наводи као једини могући начин његове употребе. Међутим, иако лична употреба убедљиво преовлађује, могу се наћи и безлични примери, с генитивним субјектом – и то не у малом броју. Поделили смо их на потврдне (а) и одричне (б):

- (45а) Такође, данас **постоји** разних инжењера у најразличитијим областима – објашњава Ковачевић (...). – Увек **постоји** разлога за живот. – [П]**остоји** разлога за оптимизам (...). – У мом свету **постоји** места и љубави за свакога. – (...) док у галерији **постоји** места за још 340 гледалаца (...). – [У] њему **је постојало** нечега „донкихотовског” (...). – Увек сам имао неки специфичан однос са другарицама и увек је ту **постојало** неког мувања и неких двосмислености. – Обожавао сам Будву (...), када је била напредно туристичко место у коме **је постојало** неког шарма. – Такав прави приступ објашњењу топонима само потврђује ону стару, озбиљну теорију да су Словени на Балкану живели откад **постоји** света. – Знала сам да је ту **постојало** нечега, али његово признање је нешто сасвим неочекивано. – Ако и може нешто бити за утеху, добро је што постојите Ви, само кад **би постојало** таквих и у влади наше лепе Србије. – Када **би постојало** таквог притиска, то би упућивало да ми нијесмо држава[,] него колонија. – А зашто му је исплаћен тај новац, ако **постоји** доказа да га није зарадио? – Ако **постоји** неких несугласица, дође до сукоба. (ЕЛИ)
- (45б) Да је могао град да живи без села, **села не би постојало**. – Ово је и даље био свет ниских енергија – **није постојало** слободног кисеоника[,] који је допуштао животињама на Земљи да живе (...). – [Нисмо] имали пробоја, **није постојало** снаге да се „разбије” противник. (ЕКСЈ) – Међутим[,] полиција не позива на раздвајање публике на дербију јер **није постојало** доказа о хулиганизму присталица ова два тима. – И слеп човек види да **није постојало** намере да удари голмана. – Милијардама година **није постојало** ничега. – У таквим околностима, до сада **није постојало** неког значајнијег подстицаја за укључивање цивилног сектора у процесе мониторинга власти (...). – [Т]о је територија за коју тад **није постојало** неког великог интересовања. – Наравно[,] улица је асфалтирана као прилаз кућама пре двадесетак година[,] када **није** ни **постојало** никаквог плана. – **Није постојало** никаквог разлога да се помињу националне мањине у званичном имену те државе. – Колико знамо[,] у њиховом односу **није постојало** никаких трзавица (...). – После демонстрације мотор је отворен и **није**

постојало ни најмањег знака хабања, оштећења, прегревања. – Дакле, Османлијско царство нити је било легални суверен територије Србије (...) јер **није постојало** никаквог споразума, никаквог уговора којим би то прави било њима признато. – **Није постојало** никаквог малтретирања, понижавања и шта ти ја знам чега све бива у сличним везама. – Према речима лекара, Петра је јако добро реаговала на терапије и **није постојало** никаквих сметњи. – Међутим, уколико то не буде могуће у догледно вријеме, уколико једноставно **не буде постојало** таквог позитивног рефлекса на српској страни (...). – Отуда су Хрвати до дан данас тако екстремно клерикално настројени, јер кад **не би постојало** тог клерикализма и папољубља, јасно је да (...). – Када **не би постојало** тог минумума[.] једноставно би људи гледали да се снађу на друге начине (...). – Да није било „бувљака”, сигурно данас **не би постојало** ни Србије, као ни других држава у региону. (ЕЛИ)

Пошто не можемо означити ове примере као неграматичне, па ни нарочито необичне, рекло би се да многи говорници *постојати* употребљавају на потпуно исти начин као глаголе *имати* одн. *бити*, с тим што се види да у огромној већини генитивни номинал карактерише референцијална неодређеност. Утисак је и да је безлична употреба с генитивним субјектом још мање необична под негацијом, поготово с појачивачима одричности као што је *никакав*, или пак у модалном контексту (последња четири примера из (45а) и (45б)).

1.1.3. И глагол *живети* може се убројити у егзистенцијалне (Лазиф-Коњик 2009: 365). Он показује двоструки конструкциони потенцијал који одговара оном који смо поменули у вези с копулативним и егзистенцијалним *бити*: с једне стране, *живети* припада глаголима који захтевају прилошку допуну за место и гради конструкције с граматичким, (типично) тематским субјектом и рематским месним адвербијалом (*Ти људи живе ту / на том месту / ...*), а с друге стране, с рематизованим и (типично) референцијално неодређеним субјектом и тематизованим месним адвербијалом – гради егзистенцијалну конструкцију (*Ту живе разни људи*).⁴ Премда би се с овим глаголом очекивале искључиво такве, личне конструкције, забележили смо и један пример с генитивним субјектом:

- (46) Иначе[.] тадашњи Персијанци нису спадали у Арапску групу народа пре свега зато што је то била огромна држава, у којој **је живело** свакаквих народа.

⁴ То важи и за (прото)типични овакав глагол – *налазити се*. Њега не помињемо јер нисмо забележили безличну употребу с генитивним субјектом (*Ту се налазило разних ствари*), мада нам се не чини немогућа. Такође, за глагол *расти* је већ у литератури истичано да подразумева „егзистенцијално детерминисану” локацију (Ивић 1982), па бисмо, слично ономе што важи за глагол *живети*, егзистенцијално могли сматрати реченицу *У тој шуми расту неке чудне печурке*, чије имперсоналне варијанте с генитивом – *У тој шуми расте неких чудних печурака / У тој шуми никад није расло печурака* – не делују неприхватљиво; но, ни за их немамо потврда.

1.1.4. Данас архаично, егзистенцијално значење глагола *тећи* дефинисано је у *РМС* као „постојати, егзистирати” и илустровано је једном безличном генитивном конструкцијом; другу можемо наћи код Ђ. Даничића:

- (47) Дивни обичај ... предаваће се ревносно с колена на колена докле **тече сунца** и **месеца**. (*РМС*) – Докле сунца, докле винца **тече**. (Даничић 1958: 91)

Мање архаична је употреба егзистенцијалног *трајати*:

- (48) Снимај пену дотле док је **траје**.⁵ – Ти ћеш живјет’ док Турчина **траје**. – Док **трајало** неба и Србинства. (Даничић 1958: 91) – [Реферат] ће (...) остати стегнут у девичанској „фасцикли”, невиђен и нечитан, док **траје света** и у њему рукописа и хартгија. – [Д]ок је **трајало** и последње паре у државној каси, они су прекодан весела и ведрa лица примали силне депутације (...). (*ЕКСЈ*) – А када је реч о борбеној линији, они би били на њој док **траје хране** и цебане, практично до смрти. – Има програма за сваког и док **траје вина**, рибе и пива[.] манифестација ће трајати (...). (*ЕЛИ*)

Глагол *тећи* би се теже могао егзистенцијално употребити у личној конструкцији, а оба глагола се, како видимо, срећу искључиво у временским клаузама с везником *док(ле)* које значе меру времена, и то тако што се престанак егзистенције појма у вишој клаузи везује за престанак егзистенције појма у временској. То је вероватно и разлог што савремени говорник, како нам се чини, овакве клаузе интерпретира у „партитивном” кључу: појам у генитиву концептуализује се као материја која се временом троши и нестаје.

1.1.5. Глагол *остати* има врло развијену полисемантичку структуру – у *РСАНУ* се она представља кроз чак четрдесет пет (под)значења. Једну од својих фреквентних употреба глагол има онда када је потребно неки појам локализовати: тада захтева прилошку допуну за место (мировања), слично глаголу *налазити се (негде)* одн. *наћи се (негде)*. Но, за разлику од глагола *налазити се / наћи се*, глагол *остати* индукује, као што примећује А. Јовановић (2018), једну јасну пресупозицију: реченица *Демонстранти су остали на тргу* подразумева да је постојало очекивање, потреба, жеља и сл. – да трг напусте. Стога се његово значење може грубо парафразирати као „[ипак] наставити бити (негде)”. А као глагол који служи локализовању неког појма, слично већ поменутом глаголу *живети*, лако гради и конструкције које имају егзистенцијалну перспективу, било с номинативним (*На тргу су остали неки људи*), било с генитивним субјектом, с којим друго значење осим егзистенцијалног, рекло би се, није ни могуће:

- (49) Погодили су улазна врата, а кроз рупу коју су направили, успели су [терористи] да уђу у кампус. Постоје излази у случају опасности кроз које смо успели да изађемо. Али, тамо је **остало људи**. (*ЕЛИ*)

⁵ „Скидај пену дотле док је има.” – пример је из винарског приручника М. Болића: пена се ствара приликом прављења вина и потребно ју је уклањати све док не престане да надолazi.

У горенаведеном примеру подразумева се да су неки студенти, пред очигледном опасношћу, успели да напусте кампус, док неодређени број других није, иако су хтели. Дакле, егзистенцијално *остати* конкурише егзистенцијалном *бити* и *имати* управо тим прагматичким моментима. И у наредним примерима употреба баш глагола *остати* (а не *бити* или *имати*) носи извесне конвенционалне претпоставке, које варирају зависно од тога какав ентитет је посреди и какво му је место и улога у свакодневном људском искуству: неке материје су непожељне увек, а друге ван своје уобичајене употребе; храна, пиће, новац, гориво и различите друге материје служе да се троше, а као нешто што је намењено трошењу концептуализују се и (слободан) простор, време, љубав, аргументи итд. Уп.:

- (50) [И]спрала сам их [печурке] да будем сигурна да **није остало песка** и **нечистоће** (...). – Научници су потврдили да у [палом] сателиту **није остало неког опасног материјала** (...). – Сви око мене су завршили с јелом, али **је** опет **остало хране**. (ЕЛИ). – Ако **остане пара** на рачуну, кажу привредници, онда се измирују порези на добит (...). – Пракса је да у авиону увек **остане горива** за најмање додатних пола сата лета (...). – За то [= упис] имају шансу до 31. августа у школама где **је остало места** – напоменуо је Лазаревић. (ЕКСЈ) – Можемо да се играмо напољу тек кад завршимо домаћи, ако **остане времена**. – **Није** у њима **остало љубави** ни за партнера, а камоли за децу. – [Д]иректор производње [наглашава] да **је** из овог периода **остало аргумената који ће послужити као основ за ново рађање индустријске производње** (...). (ЕЛИ)

Видски парњак *остајати* користи се на исти начин:

- (51) [Брисач] није равномерно распоређивао притисак на метлицу[,] па **је** на средини **остајало воде**. – [Препарат је] невероватно питањак, у потпуности се растворио (...), **не остаје никаквог праха** на дну чаше (...). – Ружно је да у буџету општине **остаје новца** за спорт, а да деца из Прокупља (...). (ЕЛИ) – [Д]о почетка следеће сезоне **остаје времена** да се сваки објекат постави на своје место (...). (ЕКСЈ)

1.1.6. Глаголи *преостати* и *преостајати* синонимни су својим непрефиксираним парњацима, али не увек: рекло би се да имају нешто суженију употребу, односно да се појам у генитиву по правилу концептуализује као нешто што је намењено трошењу, док су друге могућности искључене (уп. *У благајни је преостало новца*, али ²⁹*На печуркама је преостало прљавитине*). Наводимо само неколико примера из грађе:

- (52) Уколико после намирања поверилаца из првог исплатног реда у деобном маси **преостане средстава**, намирују се повериоци другог исплатног реда (...). (ЕКСЈ) – [И]маш право да упишеш онај смер са листе на ком **је преостало места**. – [З]адовољан сам, **преостаје новца** за пристојну штедњу. – Резултат је био нагло повећање производње житарица, **којих је преостајало** и за извоз (...). (ЕЛИ)

1.1.7. У релативно маргиналну и понешто архаичну, али занимљиву синтаксичко-семантичку класу улазе егзистенцијални глаголи *достати/до-*

стајати, дотећи/доћицати, достићи/(достизати) и дотрајати. Њихово значење могло би се парафразирати са „бити довољно (нечега)”, где генитивни субјекат обично означава материју која се временом троши (за неку сврху). Примера немамо много:

- (53) Константин је ... узео из грчке азбуке сва писмена, а што их **није достало**, узео је ... из глаголице. (*РСАНУ*) – Има читавих живота из којих, кад би изабрао све узбудљиве тренутке, лепе и ружне, – **не би достајало мате-ријала** за целовечерњу драму. – Али душо, ако би пут био исувише трновит да **не би достајало Твоје снаге** да га крчиш, потражи (...). (*ЕЛИ*)
- (54) У сеоској цркви не **догјече мјеста** за толики ... народ. – Свашта ће дотећи, а **памети** никада [**неће дотећи**]. (*РСАНУ*) – У двору се госте, та и керовима [= за керове] **је дотекло батака** (...). – [Н]ацртало би се двориште, и у њему патке и гуске (...), али за свињу **не би дотекло боје и папира**. (*ЕЛИ*)
- (55) Можда је имо кнап 2 милиона (...) и на крају **није достигло пара** за контеј-нере. (*ЕЛИ*)
- (56) **Неће сијена дотрајати** до Божића. (*РСАНУ*)

Ови глаголи могу градити и личне конструкције с номинативним субјектом, али тада се егзистенцијална семантика губи и глаголи попримају значење копулативне конструкције „бити довољан” (уп. *Јер пензија њезине мајке једва достаје за кирију...* [*ЕКСЈ*]).

1.1.8. Глаголима из претходне тачке блиски су глаголи *претећи* и *претицати*, који приближно значе „бити вишка (нечега)”, а у генитиву је опет типично материја која се користи за неку сврху. Уп.:

- (57) Само у 10 случајева повериоци су намирили сва своја потраживања, а тек у незнатном броју **претекло је новца**[,] који је уплаћен у буџет (...). – (...) на месту где је Христос (...) нахранио хиљаде људи, а да **је хране** још и **претекло**. (*ЕКСЈ*) – Али, не ове[,], већ неке наредне године када **претекне пара** у буџету. – Сликар се четкице лати кад има инспирацију, али и кад **претекне времена** за рад у миру и тишини (...). – Велика је штета, што вероватно **неће претећи пшенице** и за извоз (...). – [У емисији су] додавали, ако **је претицало места** и **минута**, понеки необавезан (...) прилог. – Уосталом, никада на селу **није претицало пара** за кућне помоћнице. (*ЕЛИ*)

1.2. Почетак егзистенције

1.2.1. Међу глаголима који значе „почетак егзистенције”, код пет смо, поред личне номинативне, регистровани могућност грађења безличне генитивне конструкције – *искрнути, настати, настајати, појавити се, појављивати се*:

- (58) [Али] ми **искрсло неких проблема**, па покушавам још данас то да решим (...). (*ЕЛИ*)
- (59) Јасмина је лепо почела, али **је** у рефрену **настало проблема!** – [Т]у би могло да **настане неких проблема**[,] а то је везано за ожичење и филтрирање напона (...). – Веома је важно да **не настане никаквих проблема у вези безбедности мора**. – Леова најбоља другарица је Ноа (доберман) и ево већ

- се месецима интензивно друже а да никада ни за тренутак **није настало** ни најмање иритације међу њима. – Па да није Бога[,] **не би настало** ни Писма, па како онда да Бог није заслужан за канон? (ЕЛИ)
- (60) [К]ад би сви возили полако и пажљиво[,] не би **настајало** проблема (...). (ЕЛИ)
- (61) [М]еђутим, ту **се појавило** људи из 12 земаља[,] за које нисмо ни очекивали да могу доћи. – Ипак, недавно **се појавило** неких опипљивих доказа о присуству (...) напредне цивилизације, која није створена од стране Кинеза. – Ако је и неко из МУП-а умешан у читав тај догађај, а бојим се да тога има јер видимо да **се појавило** свакаквих информација и индиција (...). – Преко ноћи **се појавило** разноразних дуња и кајсија [= ракија, одн. врста ракије]. Објавите како се оне праве и колико има произвођача који праве те ракије од воћа (...). (ЕЛИ)
- (62) Видим да **се** у старим темама **појављивало** људи који су били потпуно нови овоме, али и оних са доста разноврсних искустава. (ЕЛИ)

Генитив јединине налазимо у два примера, с глаголом *настати*, оба под (појачаном) негацијом (*није настало ни најмање иритације, не би настало ни писма*), а у осталим примерима генитивни субјекат је у множини, односно само тако се може разумети (уп. **али је у рефрену настало неког проблема*).

1.2.2. Егзистенцијалну семантику можемо препознати и у конструкцијама које граде глаголи *искупити се, наваљати се, навејати, накотити се, намножити се, нагомила(ва)ти се*⁶, *накупити се / накупљати се, напада-ти, с(а)купити се / с(а)купљати се, слити се, сјатити се*. Примери:

- (63) Чекали смо пар сати и **искупило се** народа за пун камион. – [И]скупило **се раје** па свако своју причу тера. (ЕЛИ)
- (64) [Т]ренутно још немам довољно времена да се упустим у то јер ми **се наваљало** неких ситних послова док сам се борио (...). (ЕЛИ)
- (65) Због тога се тешко и загрејемо, а напољу зна да **навеје снега** јер су ово обронци планине – наставља причу бака испред трошног кућерка. (ЕЛИ)
- (66) **Накотило се** некакве дечурлије, малих голуждраваца, који се деру из свега гласа – Наши гину, а крштеног гада се накотило, краја му нема! – Ух, **накотило се гамади!** (РСАНУ) – Домаћих издајника се накотило ко зечева, а и окупатора је све више. – А те се жгадије накотило, ти боже знај. (ЕКСЈ) – Код нас **се накотило паса**, будала никад није ни фалило (...). – (...) да можда и њима сутрадан на врата закуца неки маскирани грађевинац јер је чуо да **се** баш ту **накотило змија, пацова и наркомана**, па ето, да мало рашчисти. – **Накотило се патријархалних хипстера и дечурлије** која језиво преписује дубокоумне мисли (...). – И тако **се накотило тих колумниста разних фела**. – На ФДУ **се накотило тих лажних доктора и докторки** (...). (ЕЛИ)
- (67) Како је суд (...) зарачунавао и вишегодишње камате, **накупило се тога** (...). – **Накупило се** свуда сецкиеса и разбојника, а овде још и цео гарнизон (...). – За двадесет и четири часа **накупило би** му **се воде** таман за једну малу кафену кашичицу. – [Ј]а сам писала песме и сада **се коначно накупило**

⁶ За несвршени парњак *нагомилавати се* немамо примере, али нам конструкције попут *Сваки пут би се ту нагомилавало неког смећа* делују прихватљиво.

- материјала да урадим албум. – У Дејану **се накупило гнева** (...). – Тамо **се накупило греха** као плеве. (ЕКСЈ) – Види да **се није** негде **накупило неке прљавштине** (...). – Ми смо Бећарац [= плажу] чистили и прошле године, али ето, опет **се накупило разних отпадака и ђубрета** (...). – [О]пет **се у њој** [= коси] **накупило неких непријатних мириса** (од дувана или кувања) (...). – [С]тискам цео прст како **би се** на јагодици **накупило крви** (...). (ЕЛИ)
- (68) **Намножило се** разновразних колекција од необичних „стварчица” које је овај љубопитљиви човек доносио из (...). – (...) истиче Табаковићева, додајући да **се** протеклих година **намножило агенција „за све и свашта”**. – [К]раду сви којима то образ дозвољава. **Таквих се намножило** па је отупела и морална оштрица јавности. – Кад би чуо да **се** у некој вароши **намножило самсара**, Књаз Милош је настојао да их „разреди” на подношљив број (...). (ЕКСЈ) – Јуда је назван благајник издаје. **Тих благајника се намножило**. – **Намножило се политичких и интелектуалних бесловесника који нас утерују у „демократију”** (...). – Како коментаришете тренутно политичку ситуацију у Србији, да ли **се намножило разних Шојића?** (ЕЛИ)
- (69) Постало је мало нелогично. **Нагомилало се зелених зона**. – Јер у Србији **се** протеклих деценија **нагомилало сувишних „папира”** којима је одавно истекао рок трајања (...). – А **таквих поступака се** у међувремену **нагомилало**: (...). (ЕКСЈ) [М]ожда ти **се нагомилало неког ђубрета** [на хард-диску]. – [И] баш кад ми **се нагомила веша**[,] онда је замолим (...). – [К]ућиште је добијало сваких два-три дана усисавање предње стране пошто **се нагомила прашине**. – **Нагомилало се обећања**, расте незадовољство, пуно тога је обећано. – **Нагомилало се неког посда, обавеза**, решавам то у ходу. – Ситница по ситница и ни не приметите да **се нагомилало и функционалних и нефункционалних ствари**. – [Људи] не знају увек да ли чине добро или лоше, све док **се не нагомила тог лошег**. (ЕЛИ)
- (70) **Ала је нападало снега!** (ЕКСЈ). – **Нападало снега** у марту малте не као за целу зиму. – Устали, па пошто **је нападало снега**, (...) кренули смо низбрдо. – [К]ад ми **буде нападало снега** у улици[,] знам кога да позовем, није Пожаревац далеко. – Послали нам другари пре сат времена стање на сомборском путу (...). **Нападало леда**, а тренутно пада киша у Суботици. – Само цаба ми и то кад је задњих 3-4 дана **нападало кише** за читаву годину. – [Ш]то се фарбања тиче, пробао сам на тераси (...), али **је** опет **нападало прашине и труња** па сам морао да поновим (...). – [М]и имамо у дворишту крушку стару сто година (...), кад **напада лишћа**[,] не можеш да прођеш (...). (ЕЛИ)
- (71) **Народа се скупило** као ретко кад (...). (ЕКСЈ). – Мени **се скупило сала** око струка (...). – На ту **се** примедбу, наравно, **скупило разног света** да ми нељубазно објасни како мастим књиге и којешта (...). – [У] навијачким групама **се скупило свакаквог талога** (...). – Ту **се скупило свакаквог живља** (...). – Надам се да **се** играчима **скупило беса** због овако баксузног почетка (...). – Претпостављам да **се скупило прашине** испод кревета (...). – [З]вучи као да му **се скупило шлајма** у грлу. – Ја подржавам Александра Вучића, али у локалу **се** у тој странци **сакупило разног света**. – РНА је затворио дотичну тему пре који месец јер **се** стварно почело **скупљати разних срања**, али ево, прошло је неко време (...). (ЕЛИ)

- (72) **Слило се** те среде, поподне на брдашце повише Аутокоманде – разног народа. – Не заборави да **се** последњих двадесет година у Београд **слило људи са свих страна** (...). (ЕЛП)
- (73) [Т]оком рата ту **се сјатило** којекаквих усташких екстремиста из целог света (...). – Чекали смо (...) у фризерају, јер **се сјатило тих господских, добро очуваних бакутанера**. (ЕЛП)

Свим горе представљеним конструкцијама заједничко је то да се њима потенцира настанак неодређеног мноштва бројивих ентитета или неодређене количине конкретне или апстрактне материје, и то на одређеном месту, које може бити експлицирано или пак подразумевано из контекста. Глаголи се разликују по томе какве генитивне референте допуштају, па се тако *накупити се* користи с бројивим и небројивим номиналима било које врсте, *намножити се* – с бројивим и збирним, *накотити се* – с бројивим, збирним, и то аниматним (животиње, а у чешћој, пејоративној употреби, особе), *навејати* – само с именицом *снег* (уз евентуалну, у нашој грађи незабележену, ширу фигуративну употребу с другим именицама) итд. У анализи оваквих конструкција могли бисмо постулирати имплицитни квантификатор („мно-го”, „доста”). У неким случајевима, уместо експлицитне квантификације пуном партитивном синтагмом, говорник то чини индиректно (уп. *Задњих 3–4 дана нападао је кише за читаву годину*, *Народа се скупило као ретко кад*, *Искупило се народа за пун камион* и сл.). Конструкције с глаголима *слити се* и *сјатити се* овде уврштавамо само условно, будући да за њих имамо мали број примера, и то само с особним генитивним номиналима.

1.3. Престанак егзистенције

1.3.1. У глаголе који значе „престанак егзистенције” а граде (личне номинативне и) безличне генитивне конструкције спадају глаголи *неста(ја)ти* и *понеоста(ја)ти*. Примере за глагол *нестати* разврстали смо према томе да ли садрже (а) уникатне ентитете одн. властита имена, (б) бројиве ентитете у једнини, (в) небројиве ентитете и (г) бројиве ентитете у множини:

- (74а) У један пут шкљоцну брава ... Моје мајке **неста** са прозора. (РСАНУ) – Још онога дана кад **је нестало** Ханса Касторпа, он је пришао Јоакиму (...). – Али сутрадан **је нестало** без гласа и јава и Лебјаткина и његове сестре (...). – Швејк оде да потражи госпођу Милер (...), али **ње је нестало** без трага. – Тај пламен (...) у коме је требало да **нестане малене и храбре Србије**, претворио се у Феникса Слободе (...). (ЕКСЈ) – Кад **је нестало** Тита[,] националне струје су почеле поново да јачају (...). (ЕЛП)
- (74б) **Нестат ће кризе** ко јутарње маглице. (РСАНУ) – Загоретина са дна лонца (...) уклања се ако се (...) метне једна шака соли и пусти да вода кључа извесно време. **Загоретине ће** брзо **нестати**. – Али, више нећу да чујем за појаву да сте лек наручили за три месеца, а да **га нестане** већ за седам дана. – Од свих њих је остао само белоглави суп, а и **њега би нестало** да (...) нису отворена хранилишта. (ЕКСЈ) – Са њим **је нестало** и последњег пушкара у Гори. Једини остаци тих заната су стари алати, који се још могу

- наћи. – [Ј]ер тек кад **нестане** и последњег дрвета на овој планети, људи ће схватити да се паре не могу јести (...). (*ЕЛИ*)
- (74в) Службеница на шалтеру (...) одговорила је да **је инсулина** **нестало**. На питање кад је нестало када га скоро није било, одговорила је (...). – Озлојеђености је нестало из њеног гласа (...). – **Треме је нестало**. – Ноћ слепог човека не мења се када **нестане светлости** (...). – **Нестане струје и воде**, па морам да имам и резерве у цистерни (...). – Уверење да **ће** временом **нестати сиве економије** са улица Милосављевић је поткрепио чињеницом (...). – [Н]аши народи теже (...), да **нестане рата** и **насиља, владавине једног народа над другим** (...). – Таман и кад **би нестало српског народа**, опет би Ватикан, Загреб и такви као што си ти трубили (...). – Чим би газда неким послом отишао из радње, (...) [у] кревету **је**, док је радио тихо свирао, **нестајало њене намршености и строгости** (...) – Павловићевог оптимизма није нестало ни после седнице Одбора за приватизацију (...). – Благи боже, **куд је нестало овог одмора!** Протекао, пролетео, прошао (...). – У последњој борби, када **је већ нестало** и муниције (...). – (...) па су га [банкомат који је погрешно исплаћивао двоструко веће износе] клијенти празнили све док **није нестало новца**. (*ЕКСЈ*)
- (74г) Највише је по чаршији брујало, како **је** из суда **нестало некаквих важних акта**. – И кад на овом свету **нестане брегова** и **људи**, мени се чини, још ће трајати два црногорска колоса (...). – Током времена **нестало је великих шума**, па и у нашем крају. – Када **би животиња нестало**, човек би умро од велике усамљености духа. – [О]ни који долазе треба (...) да се навикну на дуже рестрикције струје када **нестане залиха дизела за агрегате** (...). – И када би се Роки [= споменик] нашао у центру Житишта, **не би нестало поплава, сточних болести, пијанки и туча**. – (...) У реализму Макјајолија **није нестало трагова сентименталности сликарства позног осамнаестог века ни лиризма романтичара** (...). (*ЕКСЈ*)
- (75) [Н]ије било ниског начина који Јаковљевић није употребио у току нашег боравка у Ј. да нам загорча живот: усред зиме **нестајало је дрва**, (...). – И никад на колективни злочин не узвратисмо злочиним. **Нестајало нас је**, тописмо се под ударцима огња и мача (...). – Издају живци, **нестаје стрпљења**, све је мање молитви и све више клетви (...). – Постепено **нестаје јутарње свежине**, роса испарава (...). (*ЕКСЈ*) – Жирафе су иначе биле кратког врата, онда **је** временом **нестајало хране које су могле да пасу и брсте**. (*ЕЛИ*)
- (76) [Н]а подлози [трофеја] где се гравирају године светских првенстава и прваци **понеостаће места** (...). – Већ су били с једне и с друге стране просекли камениту и струму обалу, кад **понеостаде новца** (...) – [У] ресторану је **понеостало** раслађених боца (...). (*ЕКСЈ*) – [У] мом сепару **је понеостало ваздуха** и сетим се климе па је још брже заборавим. – Проблем је што **је** у Резервату „Увац” **понеостало простора за гнезђење белоглавих супова** (...). – Будућност јесте у веганима, кад **понестане меса**[.] јешћемо њих. – [В]ише није довољан један „Капиталац” попут Мишковића (а некако **је** и **понеостало таквих**, нарочито оних који нису „у талу” ове или оне врсте) (...). – То што те је бивши дечко преварио (...) не значи да **је понеостало добрих мушкараца вредних твоје пажње** (...). – Прво сам приметιο у јубиларном броју да нема ниједне [слике глумице] (...). Није ваљда да **је понеостало лепих младих глумица?** (*ЕЛИ*)

- (77) Да је сваке године **понеостајало новца** у буџету (...) – **Новца је понеостајало** и за плате и за текуће одржавање. – Последњих десет година **понеостаје** у Словенији **добрих прозних писаца**. (ЕКСЈ) – Од четири производне линије Нутеле ради само једна (...), наводи Коншел и напомиње да „полако **понеостаје сировина**”. – На Фарми **понеостаје хране**. – Како је Први светски рат све више беснео, а **муниције** и **оружја је понеостајало**, жене су ангажоване у фабрикама (...). – Није било струје, горива, у здравственим установама **понеостајало је лекова** и **санитетског материјала**. – Убиство певачице из Борче потезало се увек када **би понеостајало тема** или **бензина у руским авионима**. (ЕЛИ)

Као изузетно стилски маркирани делују примери с уникатним ентитетима одн. генитивним номиналима апсолутне референцијалне одређености и специфичности (уп. (74а)), а номинатив је најлакше заменив генитивом када је њиме означена конкретна или апстрактна материја (уп. (74в)). Штавише, када се подразумева да та материја не нестаје одједном, већ постепено, као нешто што се „троши”, па се глаголом *нестати* означава крајњи резултат трошења, тада номинатив скоро да није ни могућ – уп. последњи пример у (74в), где бисмо заменом генитива номинативом добили граматички могућу, али семантички много теже уклопivu зависну реченицу ...*све док није нестао новац*, јер би примарна интерпретација била да је неко сав новац одједном узео одн. украо.

Иако глагол *нестати* ни с особним номинативним субјектом не подразумева његово вољно ангажовање, оно се може актуализовати нпр. употребном прилога *намерно* (уп. [О]бавезно поменути причу како је *Стив Џобс у ствари намерно нестао из јавности и сада повучено живи (...)* [ЕЛИ]), док с генитивним субјектом таква могућност не постоји (уп. *Стива Џобса је намерно настало из јавности*), а једина интерпретација била би да је за такву ситуацију одговоран неко други (као у [В]одитељ објави да неће да верује да је струје намерно настало (...)) [ЕЛИ])

Ако је посредни „мобилна” егзистенција, тј. егзистенција која није инхерентно повезана с одређеном локацијом, онда се „нестанак” може концептуализовати као „премештање” (на другу, непознату локацију), па се у примерима често налази на посебну одредбу за место почетка кретања (*С трга је настало људи*, *Из благајне је настало новца* и сл.), што није могуће ако постоји инхерентна веза егзистенције и локације (Уп. само *У стану је настало струје*, али не **Из стана је настало струје*); ни глагол *понестати* не допушта овакав аблативни адвербијал.

Судећи по дефиницији у РМС, глагол *понестати* има амбивалентну семантику: он значи „подоста, прилично нестати, готово нестати”, али и „престати бити, постојати, потрошити се”⁷, а из грађе смо могли закључити да обично није ни могуће утврдити о ком се значењу ради, нити је у датом

⁷ Нејасан је и семантички допринос префикса *по-*: И. Клајн је склон да га сматра ингресивним префиксом (као у *повести*, *побунити се*) (Клајн 2002: 266), али упућује и на мишљење И. Грицкат, која сматра да је „основни садржај глагола донекле деминуиран: то није ’нестанак’ до краја, већ осетно ’смањење’, чилење” (Грицкат 1995: 26).

контексту уопште релевантно да ли је нечега нестало „сасвим” или „подоста”. Оно што је битно јесте да се и овде ради о конкретной или апстрактной материји (генитив јединице) или скупу конкретних или апстрактних ентитета (генитив множине) који су подложни постепеном смањењу количине или броја, односно „трошењу”, и чија је егзистенција имплицитно или експлицитно локализована – и по томе је овај глагол мање-више еквивалентан глаголу *нестати* у једној од раније поменутих употреба (*У банкомату је (по)нестало новца*), док у другим није, па се супституцијом добија неграматична реченица (уп. **Моје мајке је понестало с прозора*).

Што се тиче несвршених парњака, за њих важи исто што и за друге глаголске видске парове: могу означавати понављану ситуацију, као и ситуацију у њеном трајању.

1.4. „Неегзистенција”

1.4.1. Да нешто не постоји или да негде нечега нема – исказује се управо главним егзистенцијалним глаголима (*имати*, *бити*, *постојати*) употребљеним у одричном облику⁸, па не изненађује чињеница да глаголи који својим потврђеним обликом означавају „неегзистенцију” – имају и другу, важнију, семантичку примесу. У такве глаголе убрајамо *мањка(ва)ти*, *недостајати*, *оскудевати*, *помањка(ва)ти*, *(ус)фалити* (као и арх. *достајати*, ентантио-семично у односу на значење из т. 1.1.7; у овом значењу нисмо нашли потврда за генитивну конструкцију). Наводимо најпре примере:

- (78) [Новинарка се] „прославила” текстовима и коментарима „у којима **није мањкало** говора мржње, па и **ратног хушкања**. (*ЕКСЈ*) – У Хоџићима **стада** и **успомена** никада **није мањкало**. – Фил је био некако оскудан, **мањкало је пилетине** (...). – Све су [фотографије] биле благо муњикаве, **мањкало је детаља** (...). – Комплетирао је шесто коло Јуниорске лиге Србије, у коме није било изненађења, а **мањкало је и неизвесности**. – **Ратова** и **битака није мањкавало**. (*ЕЛИ*)
- (79) Већ пре недељу дана почело је да **недостаје хране** и **праха**. (*РСАНУ*) – Не само да тамо [= у Швајцарској] **недостаје висококвалификованих радника**, него и **запослених на пољу услуга**. – Извештачи су лењи, уредници плашљиви и зато **недостаје добрих прича** у медијима (...). – Невероватно је колико у Србији **недостаје таквог материјала**. – Још увек ту **недостаје неких камичака које ће истраживачи накнадно уградити у овај мозаик** (...). – На синоћној гала забави (...) **није недостајало доброг расположења, сјајне атмосфере и атрактивних гошћи**. (*ЕЛИ*)
- (80) [А]ко тражиш животињске пориве, **тога овде не оскудева**. – [А]тмосфера је (...) била на завидном нивоу, док **друштва, пића** и **добре музике није оскудевало**. (*ЕЛИ*)
- (81) Учеснице су стизале из целог света[,] тако да **је помањкало паркинг места за метле**. – Рокенрол је слобода, бунтовност, а **тога је помањкало** у 21. веку. – У роману **не помањкава** ни **женских ликова јаке персоналости** (...). (*ЕЛИ*)

⁸ *Имати* и *немати* не сматрамо различитим лексемама.

- (82) Кад **усфали вина**, и ракија је добра. (РМС) – Ако би гдегде и **усфалило** „аутентичне традиције”, важило је гесло – *нема проблема, ће измислимо...* – Онда [на фарми] почели да фале пилићи. **Усфалило** и **гушчића**. (...) Е, ондак је **усфалило** и **гусака** и **патака** и **живине**. (ЕЛИ)
- (83) И овде је **фалило свега**, од игле до перспективе. – Било је добро, било је топло; мислио сам на плаво небо и широке чисте плаже, али је ипак било тужно – ту је дефинитивно **фалило неке људскости**. (ЕЛИ)

Оно што глагол какав је *недостајати* разликује од пуког егзистенцијалног „не бити” јесте модална компонента „потребе” или „очекивања” да (на датом месту) датог ентитета буде, односно да га буде у већем броју, количини или мери.⁹ И то важи за све овде побројане глаголе, уз напомену да у највећем броју случајева где је глагол у одричном облику имамо посла, заправо, са литотом (*тога није недостајало* → *тога је било (доста)*). Такође, сви ови глаголи употребљавају се и у посесивном значењу (в. т. 2).

1.4.2. Док глаголи из претходне тачке могу значити не само да нечега нема уопште већ и да га нема у довољној мери, количини или довољном броју, глаголи *изостати* и *изостајати* означавају само потпуну „неегзистенцију” неког појма, уз, поново, претпоставку да се његова егзистенција „очекује”.¹⁰ Најчешће се користи у личним конструкцијама, па примера с генитивним субјектом немамо много. Међу одричним примерима и овде доминира литота. Уп.:

- (84) Ни у 2019. људска права се неће поштовати ако **изостане дебате**. – Морамо да се спремамо за отпор потпуној издаји КиМ чак и ако **изостане подршке од Русије**. – [Произвођач] се трудио да плоча остане разумно ценовно позиционирана и израђена што квалитетније, па је **изостало неких мање потребних детаља који (...)**. – **Материјала** и **инспирације за сценарија не би изостало**. – Засигурно има шта да се научи, али ни **забаве не би изостало...** – [У] таквим случајевима **напетости** сигурно **не би изостало**. – Ни у овом коментару **није изостало тих нискости и подлости (...)**. (ЕЛИ)

2. Преобраћање егзистенције у посесију (и обратно)

Инхерентна повезаност когнитивних одн. семантичко-граматичких домена егзистенције и посесије у језицима одавно је уочена и добро документована (в. нпр. ЛАЈОНС 1967, ХАЈНЕ 1997 и тамо цитирану литературу). Када се локација на којој нешто постоји концептуализује као део нечије личне сфере,

⁹ Ову „потребу” или „очекивање” вероватно треба сматрати пре делом лексичког значења него пресупозицијом. Пресупозиција би, наиме, требало да буде отпорна на негацију (Левинсон 1983: 178), а тест негације овде показује да се могу негирати како „неегзистенцијална”, тако и модална компонента: ако се после тврдње да у *сефу недостаје новца* испостави, након истраге, да у *сефу (заправо) не недостаје новца*, то може бити отуд што је новац лоше избројан (негирана је неегзистенцијална компонента: „није тачно да га нема”), али и зато што је очекивање било промашено, јер је, рецимо, било исплата које нису ваљано прокњижене (негирана је модална компонента: „није тачно га да треба бити у тој количини”).

¹⁰ На питање да ли ово „очекивање” сада припада прагматичком или лексичкосемантичком плану, нисмо сигурни да можемо дати поуздан одговор.

онда уместо месног адвербијала бива употребљен особни номинал у дативу¹¹, а егзистенцијална семантика трансформише се у посесивну, с дативним посесором и (номинативним односно) генитивним посесумом:

- (85) *У граду је нестало кафе.* (≈ „У граду више није било / нема кафе.“)
 ↓
Нама је нестало кафе. (≈ „Нисмо имали / немамо више кафе.“)

Већина глагола из претходних тачака допуштају овакву синтаксичко-семантичку трансформацију, а за неке се, као што је група глагола типа *недостајати*, посесивне дативне конструкције могу сматрати и примарним, па би егзистенцијалне конструкције (из т. 1.4.1) биле њихови трансформи.

Дативни номинал у свим овим конструкцијама налази се типично у иницијалној, тематској позицији (сем ако није енклитички реализован), и може се сматрати носиоцем функције логичког субјекта.¹² Уп:

- (86) *неста(ја)ти, понеста(ја)ти:*

Готово јој је било нестало даха. (*ПСАНУ*). – Престао је онда када му је нестало снаге за ту одбрану. – Даница ће отићи само ако јој нестане цигара (*...*). (*ЕЛИ*) – Кад породилци нестане млека, она у младу недељу изговара следећу басму: (*...*). – Био је блед и нестало му је ваздуха. (*ЕКСЈ*) – Мени полако нестало је инспирације. (*ЕЛИ*) – Мало ми је као понестало даха. – [Е] у тај мах свакоме понестало воље да се бори против Божје казне. – Пошто им је понестало новца, остатак су намириле (*...*). – Еролу је понестало снаге. – Морам да прекинем. Понестало ми папира. – [К]леветницама УКС понестало аргумента. (*ЕКСЈ*)

- (87) *тећи, трајати; оста(ја)ти, преоста(ја)ти:*

Борио се док му текло хране и цебане. (*ПМС*) – Ја се тебе не бојим / Док ми деце траје. (Даничић 1958: 91) – (*...*) расположење градских званичника којима једва да је остало снаге да обележе још један Дан града (*...*). – (*...*) да буџет скроје тако, да им остане новца бар и за одмор. (*ЕКСЈ*) – Кад год ми остане хране, [] ја ставим поред контејнера. – Кад му већ не беше остало ничега што би могао дати (*...*). (*ЕЛИ*) – Да ли је то привилегија слободног уметника или и запосленој жени остаје времена за домаћинство? – (*ЕКСЈ*) (*...*) јер не може бити побољшања ако привреди не остаје новца за инвестиције (*...*) – Прошла зима није тако јака, па ми је остало дрва од претпрошле године. – Они мало старији (*...*) сматрају да је жени место у кући, а (*...*) ако јој преостане времена, може да се посвети и каријери. – Уколико вам је преостало неког сира, измрвите га преко бургера пред крај печења. – [О]ни су толико заљубљени у себе, да им практично није преостало љубави и за вас. (*ЕЛИ*) – [Н]ије ми више преостајало времена да уз превођење уређујем примљене рукописа. (*ЕКСЈ*) – Паљење ове лампиче указује да вам преостаје горива још само за 50 км. (*ЕЛИ*).

¹¹ О појмовима личне сфере (енгл. *personal sphere*) и циљане особе (енгл. *target person*), односно дативу као главном граматичком експоненту семантичке улоге циљане особе, в. Домбровска 1997, Палић 2010, као и Стипчевић 2014.

¹² А ако генитивни субјекат и даље сврставамо у категорију логичког субјекта, то би значило да овакве конструкције садрже два логичка субјекта, што не може бити задовољавајуће решење; в. т. 5.

- (88) *доста(ја)ти, дотећи/дотицати, дотрајати, претећи/претицати:*
 Уздао се да ће му достати блага за много година. (PCAHY) – [М]ора што пре изрећи све (...) јер му касније неће достати даха, снаге, гласа. (EKCJ) – Јер ми **не би доста**ло времена кад бих стао приповиједати о Гедеону (...). – Бранку баш **није доста**јало времена ... да га посети. – **Није** му **доста**јало ријечи, како да се нахвали. – Овде мало коме сељаку **не дотече** жита преко целе године. (PCAHY) – [Н]е могу да се жалим да ми **не дотекне** времена за ово или оно (...) – Једва **би** им **дог**ицало новца за основне потребе. (EЛИ) – Ако непрестано стане овако трошити ... **неће** [му] **до**трајати новца. (PCAHY) – Тако **је** мајци и оцу **претекло** пара за куповину летачке опреме (...). (EKCJ) – (...) па нам је амбиција да уколико нам **претекне** пакетића[,] обрадујемо и дјецу из других градова (...). – **Није** ни мени **прети**цало новца, али сам решила (...). – [И]пак му **је** **прети**цало времена да се који сат посвећује својим старим навикама и радостима. (EЛИ)
- (89) *мањка(ва)ти, недостајати, оскудевати, помањка(ва)ти, (ус)фалили:*¹³
 Док је њега и од њега трага | Да му никад **не мањкаје** блага (PCAHY) – Збогом (...) велики црногорски јуначе, да Бог да, докле Црне Горе трајало, никад јој таквих витезова **не мањка**вало. – То што ми мањка искуства у овој области, сматрам својом предношћу. – Некако ми тешко падају и шетње са бебом (...), као да ми мањка енергије и воље. (EЛИ) – Што јој **је** **недоста**јало животна искуства, то јој се надокнадило природним умом. (PCAHY) – Њему **недостаје** праве инспирације (...) – Поплавски осети да му **недостаје** ваздуха. (EKCJ) – Није му **оскуде**вало ни памети ни оштроумља. (EЛИ) – Како мислиш брзо ће доћи? **Помањка**ва нам времена. – У овој нашој (...) Црној Гори су (...) 90% судија суткиње, изгледа да нам **помањка**ва кадрова (...). – Ипак, **среће** му је овде **помањка**ло, за оно за шта му је била потребна! (EKCJ) – Може нам се десити да промашимо прилику (...) само зато што нам **је** **помањка**ло стрпљења. – **Усфалило** пара Лали[,] па је одлучио да Соса оде да (...) заради нешто. (EЛИ) – Овој земљи никада **није** **фалило** лекова (...). (EKCJ) – То им је (...) давало могућност да одржавају предност, а нама **је** **фалило** самопоуздања. (EЛИ)

3. Конструкције с другим глаголима

Као последњу класу глагола који се релативно често користе с генитивним субјектом наводимо оне којима се исказује потреба (*затребати, треба-ти, требовати, спотребити се, устребати*) или жеља (*прохте(ва)ти се, усхтетити се, хтети се*).¹⁴

- (90) Позвао [је лекара] кад год му **је затре**вало лекарске помоћи. (PCAHY). – [К]ад му **затре**ба млека за болесну децу, он мора да иде чак у Кросјенку. (EKCJ) – Ако ти **затре**ба радника... Ту сам. Тражим посао. – [С]ве у све-му, ако ми **затре**ба тог уља, обратићу ти се (...). (EЛИ). – Луки **се је** **било**

¹³ Детаљнију анализу ових дативних конструкција дали смо у Стипчевић 2014.

¹⁴ Глагол *требати* је овде пунозначан и не сматрамо га модалним. – М. Стевановић генитивни номинал уз ове глаголе сматра неправим објектом, премда касније додаје да је овај партитивни генитив „на изванредан начин субјекатског одн. објекатског карактера” (Стевановић ⁴1989: §187). – Дативне конструкције из ове тачке такође смо детаљније анализирали у Стипчевић 2014.

спотребило новаца. (PMS) – [К]ад **би** коме **требало новаца**, ниједан није се обраћао њему лично (...). – Мондријану **је требало времена**. – Њему **је требало покрета, замора, промене места, простора**... – Мени **треба пара**, а они ми шаљу машине! (EKSJ) – Комшији је намерно цркла крава, баш кад **је** нама **требало млека!** – Мајка сам петоро деце и сретна бака шесторо унучади, којима **треба чистог ваздуха**. – Њима највише **треба таквих људи**, (...) **медицинсара** (...). – Свакако нам **треба писаца који ће циљати на тинејџере и мало старије** (...). (EЛИ) – Мал’ по мал’ граду с’ примакао, И тек полу града поткопао, Ал’ му сада **требује барута** (...). (EKSJ) – Ама ово **је** Додику **устребало пара** да заврши вилу на Дедињу. – А ако (...) не умеднеш сам погодити одмах свој пут, те ти **устреба савета** (...), отиди Рајнхолду (...). (EЛИ)

- (91) **Тетребовине ти се прохтело.** (PMS) – Једне вечери, једна девојчица се расплакала, јер јој **се прохтело пекмеза**. – Изнебуха њој **се прохтело секса и уживања**. – Људи су, дакле, сами криви: даг им је био рај, њима **се прохтело слободе** (...). – [Он] је de facto бивао и премијер, и шеф дипломатије, и министар кад год му **се усхтело ресора** (...). – [К]о бегунца прима, крив је скупа с њим; не значи ли то де **се** и теби **туђег власништва усхтело**. (EЛИ) – Њему **се хоће лаког живота и власти**. (PMS) – **Хтело ми се оног мириса бора и мора**, који само на Јадрану има. (EЛИ)

Ваља напоменути и да уз глаголе за исказивање потребе дативни „носилац потребе” понекад и изостаје:

- (92) Драго ми је да вам се свиђа. А **требало је стрпљења** са феферонама, руке су ми биле два дана „љуте” после тога. – Кад год **је устребало течности**, подливао сам оном водом од кувања рибе. – Јесте да за ово **треба труда и жеље**, али ако се прати ситуација увек се може издвојити 10 минута (...). – [Ј]ош јесенас (...), морало је да се њиве нађубре, што ће рећи **требало је пара** за куповину ђубрива, после је требало поорати, што ће рећи **требало је пара** за гориво, (...) све до следеће јесени и жетве за коју опет **треба пара**... И тако укруг. (EЛИ)

Тада би се могло сматрати да је носилац потребе одређен, али подразумеван (као у првом примеру из (92), а можда и у другом примеру, ако се узме да испуштени номинал гласи *јелу*), или пак неодређен одн. уопштен (последња два примера из (92)).

Чини се да се уз глаголе типа *требати* генитив претежно употребљава онда када је предмет потребе неодређена количина неспецифичне конкретне или апстрактне материје или неодређени број неспецифичних бројивих ентитета.

То би могло важити и за глаголе типа *прохтети се*, мада су с њима ствари нешто сложеније: стиче се утисак да „десни” номинал у таквим конструкцијама метонимијски заступа целу ситуацију (*Њему се прохтело пекмеза* ← *Њему се прохтело да једе пекмез(а)*).

Генитивни субјекат као корелат генитивног правога објекта

4.1. Безличне пасивне конструкције

4.1.1. Као што је познато, у српском језику пасивне конструкције граде се на два начина – уз помоћ трпног глаголског придева (пасивног партиципа) и уз помоћ рефлексивне речце *се*. Први се отуда обично назива партиципски, а други рефлексивни. У поређењу с одговарајућом активном конструкцијом, ефекат пасива типично се огледа у демоцији агенса, који најчешће бива испуштен, и промоцији пацијенса, који сада заузима место субјекта.¹⁵ Типична пасивна реченица јесте лична, субјекатско-предикатска.

Такође је добро познато да се прави објекат понекад може реализовати не акузативом, већ партиципним генитивом (укључујући и „словенски”). Међутим, ако реченицу с генитивним правим објектом подвргнемо деагентизацији, уочићемо да резултат, заправо, може бити двојак:

- (93) У млеко је неко сипао воде. а. У млеко је сипана вода.
б. У млеко је сипано воде.

Под (а) је дата каноничка партиципска пасивна конструкција, са номинативним граматичким субјектом и конгруентним предикатом. У конструкцији под (б) десни номинал је остао у истом облику, а предикат је, пошто не може конгруирати с генитивом, преузео неутрални, безлични облик.

На ову врсту конструкција скреће пажњу С. Танасић (2018), али их не сматра пасивним: генитив у њима сматра и даље објектом, сврставајући их у ред безличних партиципских реченица попут *На њих је пуцано* (истина, као нарочит случај, будући да се оне иначе формирају од непрелазних глагола).

Чини се очигледним да су овакве конструкције могуће с оним глаголима и у оним контекстима где је у активу допуштен генитивни прави објекат, с тим што морају постојати комуникативно-прагматички разлози да се реченица деагентизује (у те разлоге овом приликом не можемо улазити). Стога примере није тако лако наћи.¹⁶

- (94) Зар толико не видите да му [= аутомобилу] је позади **додато неких сувишних материјала** и светла су прелепљена (...). – Све што сам пробао (...) било је некако прејаког укуса. Не уем да објасним боље, али као да **је додато неких појачивача** (...). – Рађено ми је квачило[,] па **је досипано уља** јер су вађене полуосовине. – Да би се корисници радно ангажовали[,] **набављено је материјала** за израду предмета који се продају (...). – Посланица каже да не зна ни да ли **ће бити ускоро нађено решења** за раднике који раде на изградњи Коридора (...). – Па **је ли нађено оружја** и **муниције** за извршење издајничког предузећа? – [П]ретрагом куће му **је нађено дроге** и **оружја** у полицијској акцији (...). – Декларисани терет требало је да буде „санитет-

¹⁵ Сажет приказ различитих погледа на пасив(изацију) кроз примере из разних словенских језика може се наћи у раду СЈЕВЈЕРСКА 1988.

¹⁶ Изоставили смо случајеве као што је *вођено је рачуна...* јер се ради о устаљеном обрту који цео, заправо, функционише као предикат, а у активу не допушта акузатив (уп. **вођен је рачун...*).

ски материјал”, али **је** на броду **нађено** разних противтенковских ракета – (...) обзиром да је вода исувише тврда, а **није стављено соли** у уређај [= машину за судове]. – У млеко се умочи игла којом се плете и лагано се извуче из млека; ако на игли остане млека, **није сипано воде**, а ако не остане[,] **сипано је воде** у млеко. – [А]ли се не слажем да је „програм” био у проблемима, него држава и да зато **није давано пара** за програм. – Пуно је гушће и самим тим је видљиво да **није додавано воде** као код бренираних уља. – У питању је храстов паркет (...), коришћен је лепак (...), **није додавано воде** у њега и паркетар га није штедео. – Претресом села Узарићи **није нађено никаквог напуштеног оружја** (...). – У подацима који су коришћени у овој анализи **није нађено таквих неправилних мерења и екстремних вредности** (...). – Родитељима моје комшинице[,] који су помрли прошле године[,] ни **динара није дато** да санирају кућу (...). – Нишовић (...) тврди да Мађарима **неће бити плаћено** ни **цента** од тражених 150.000 евра (...). – Радницима (...) још **није исплаћено** ни **динара**. – Јер, у име сваког занесењаштва је проливано море крви, а у име доброг војника Швејка **није проливано** ни **капи**. (*ЕЛИ*)

Поредећи прави објекат у акузативу и прави објекат у генитиву (у потврдним реченицама), Д. Гортан-Премк запажа да се „поред партитивности оваквим синтаagmaма с генитивом обележава и неодређеност објекта”, и то „не само неодређеност по количини већ и неодређеност уопште” (Гортан-Премк 1971: 88). Исто то, рекли бисмо, важи и за генитивни субјекат у горњим (потврдним) примерима. Што се тиче одричних примера, тамо генитив свакако одговара „словенском” генитиву правога објекта, у којем се може наћи и бројив појам у једнини, нарочито у устаљеним изразима под појачаном негацијом (*ни цента, ни динара, ни капи* и сл.).

4.1.2. На исту појаву наилазимо и код рефлексивног пасива:

- (95) У смесу најпре додамо воде... а. У смесу се најпре дода вода...
б. У млеко се најпре дода воде...

И опет, као и у претходној тачки, деагентизација полазне реченице с партитивним правим објектом има два могућа исхода: каноничку пасивну субјекатско-предикатску реченицу (а) и безличну реченицу с генитивним субјектом (б). Како смо поменули у Уводу, на овакве реченице указује још Ђ. Даничић, а С. Танасић их помиње као пример за обезличне реченице од прелазних глагола где се објекат ипак исказује (Танасић 2004). Морамо се, ипак, подсетити да се увођењем рефлексивне речце *се* може обезличити (одн. деагентизовати) реченица с практично било којим личним¹⁷ глаголом који има особног агенса: ако је у полазној реченици глагол (употребљен као) не-прелазан, добићемо обезличену, бесубјекатску реченицу (*Тада су људи дуже спавали* → *Тада се дуже спавало*; *Људи су ужурбано радили* → *Ужурбано се радило*; *Људи су веровали свакоме* → *Веровало се свакоме* и сл.); ако је пак у полазној реченици глагол (употребљен као) прелазан, исход мора бити пасивна субјекатско-предикатска реченица (*Људи су ужурбано градили кућу*

¹⁷ Термин лични глагол овде користимо онако како је изложено у раду Стипчевић 2018.

→ *Кућа се узјурбано градила; Људи су наковали ствари у кофере* → *Ствари су се наковале у кофере*). Другим речима, ако посматрамо шта се у овом процесу догађа с глаголским допунама, у српском језику све друге глаголске допуне кроз деагентизацију пролазе „нетакнуте” – осим правог објекта! Пошто се обезличене реченице с акузативним правим објектом (*Градио се кућу*) у савременом језику углавном не користе и сматрају се нормативно неприхватљивим¹⁸, необично би било да сасвим другачије правило важи за генитивни прави објекат. Стога нам се конзистентнијом чини анализа по којој се конструкција каква је (95б) сматра (неканоничком) инстанцом пасива, а генитивни номинал у њој – генитивним субјектом.¹⁹

О вредности генитива и могућностима за образовање оваквих конструкција важило би све што је важило и за партиципске конструкције из претходне тачке, а с обзиром на то да је рефлексивни пасив у српском језику чешћи од партиципског, примери нису ретки:

- (96) **Гледало се серија и филмова**, било је лепих глумица и усклађених парова, али ово двоје су неко ко се ретко среће.²⁰ – За шиш **ћевап се дода бибера** и **љутих феферона** (...). – Ја сам открила чај од ароније (...), још кад **се дода лимуна**, преукусан је... – Залити га млевеним парадајзом у који **се дода соли** по укусу и конзерванс. – Онда се додају грашак и шаргарепа (...), па **се налије воде** да буде чорбасто. – (...) исецкани лук ставити да се динста једно сат времена. У то да **се долива воде** чим мало воде испари. – [Р]азменио је неколико реченица са њим (...) и наредио да му **се донесе свеже воде**. – Требало би да **се доспе уља** ако га нема онолико да грејач плива у њему (...). – **Имало се пара**, примала се тринаеста плата. – Па и кад **се једе сланине** и **лука** (...)[,] ако је то домаће или без хемије[,], онда та храна није ризична. – А што се пуца ноћас (...)?! Или **се јело пасуља** или неко провјерава старе цијеве (...). – Мој савјет ти је да прво пробаш неку дијету, да **се једе меса, јаја, рибе** и **салате**[,] па да видиш како се топе масти. – Да је базен скупа инвестиција, да **се крало пара за изградњу** и да је скупо одржавање, јесте, али (...). – Сутра једноставно мора да **се нађе снаге** и **мотива** да се одигра на високом нивоу. – Готово никаква археолошка истраживања нису спроведена у Санџаку[,], а тамо гдје се копало **налазило се таквих ствари да је то готово епохално**. – [А] кад би дошли у клуб ‘Обала’, пали се агрегат, **налазило се неког пића**, ми смо свирали и све је изгледало као у сну. – Уз сву енергију још **се има снаге** и за кореографију. – [А]ли има места и за огледала и за слике ако **се има укуса**. – [К]ада се крево из хотела Титоград (...) лево има једна велика чесма (...) и ту може да **се наточи воде**. – Кад пијемо кафу[,], он [= дете] добије у шољицу млеко, тако се осећа као део друштва, а кад **се пије ракије**[,] и он добије у исту чашу воду. – *Metistos* на грчком значи „неопијајуће”, али, богами, кад **се**

¹⁸ Уп. Милошевић 1980, Суботић 1996 итд.

¹⁹ То не значи да анализу из Танасић 2004 одбацујемо као погрешну. Разлике у тумачењу језичких факата по правилу проистичу из различитих, често имплицитних, теоријских полазишта, различитих термилошко-појмовних система и, уопште, различите концепције синтаксичке анализе.

²⁰ Овај пример је занимљив и зато што илуструје једну врсту стилски маркиране, „форсиране” деагентизације, релативно честе у разговорном језику – у њему агенс, наиме, није ни уопштени ни колективни, већ је агенс – сâм говорник („Гледала сам серија и филмова...”).

попије тог вина... – Кад се маст угреје, **стави се** **ситног исеченог белог лука**, мало алеве паприке (...). – У средину између две коре **се стави сира** (...). – [П]отребно је да постоји снажна мотивација (...), као и да **се стекне искуства** и поради на себи. – [Н]ема се ни **динара** за бацање. – Кад **се нема аргумената**[.] онда се напада *ad hominem*. – И кад је најтеже и кад **се нема ничега**[.] добра и јака породица то изгура. – [К]олико катастрофа доказаних има (...) за које **се не нађе** **никаквог оправдања** (...). – Касно сам се одлучио за пут и у Брну **се** није могло **наћи** **слободног места**. (ЕЛИ)

4.2. Модалне „криптопасивне” конструкције

4.2.1. Остаје да се осврнемо на два типа модалних рефлексивних конструкција које испољавају „криптопасивну”²¹ природу, а могу садржати генитивни субјекат као алтернативу номинативном. Њихову синтаксу, семантику и продуктивност подробно смо представили другде (Стипчевић 2015), па ћемо овом приликом само укратко навести њихове карактеристике и додатно их илустровати.

Оба типа употребљавају се – пре свега у разговорном језику – за исказивање потребе или жеље за (не)вршењем радње именоване глаголом. Први се гради искључиво од несвршених особно-личних глагола најразличитије семантике и обавезно садржи речцу *се* и дативни логички субјекат, који означава доживљавача и којим је замењен номинативни агенс. Ако је глагол (употребљен као) непрелазан, конструкција ће бити безлична (*Спавао сам* → *Спавало ми се*)²². Ако је глагол (употребљен као) прелазан, пацијенс може бити укључен на два начина: или као граматички субјекат у номинативу (*Пио сам воду* → *Пила ми се вода*), у ком случају је конструкција лична, субјекатско-предикатска, или пак као генитивни субјекат (*Пио сам воде* → *Пило ми се воде*), у ком случају је конструкција опет безлична. Како видимо, одстрањивањем агенса, односно његовим преосмишљавањем у дативног доживљавача, и промоцијом пацијенса на субјекатску позицију – остварује се ефекат који је одлика и регуларне пасивне трансформације. У таквој дативној модалној конструкцији генитивни субјекат моћи ће се употребити (уместо номинативног) под приближно оним условима под којим би се употребио у регуларној рефлексивнопасивној реченици из претходне тачке (*Пило се воде*); но, пошто радња мора бити таква да говорник може осетити потребу или жељу да је врши (или пак не врши), а глагол при томе мора бити несвршен, располажемо са мало примера:

- (97) **Јело ми се чварака и лука.** – Па кад ми се **једе пите**, ја једем питу. – Много ми се **пило воде**. – **Не даје ми се пара** за метални гриндер (...), треба ми нешто до 1000. – [Н]ије ми се **давало пара** за неку скупу крем са фактором. – [Н]а крају [сам] прекинуо [филм] нешто после половине; **не губи ми се времена** (...). – Објасни, ако ти се **троши времена** на мене. (ЕЛИ)

²¹ Термин је преузет из Поповић 1998.

²² Реченица лево од стрелице представља немодалну варијанту, која би се употребила да се дата радња заиста вршила, тј. да је била у домену реалног.

4.2.2. Конструкције из претходне тачке означавају трајне ситуације и граде се само од несвршених глагола. Ако се пак жели исказати пунктуална ситуација, тј. западање у стање жеље или потребе за вршењем неке радње, говорник има на располагању творбени комплекс *при-* + *се*, којим се од мотивног несвршеног глагола добија свршени повратни глагол (нпр. *приснавати се*). Такав глагол обавезно захтева логички субјекат у дативу. Ако је мотивни глагол непрелазан (нпр. *спавати*), префиксирани глагол биће безличан (*приснавало ми се*); ако је мотивни глагол прелазан (нпр. *јести*), префиксирани глагол биће личан, при чему ће субјектом бити означен пацијенс мотивног глагола. Тај субјекат обично је у номинативу (*пријела ми се чоколада*), али постоји могућност да буде и у генитиву (*пријело ми се чоколаде*), када се и глагол користи као безличан. И овде, дакле, постоји ефекат какав налазимо у пасивној трансформацији – прави објекат постаје субјектом, а агенс се одстрањује (и преосмишљава као доживљавач) – с тим што се процес одвија на творбеном нивоу. У разговорном језику овакви глаголи често се творе *ad hoc*, као нека врста псеудолексема.²³ Наводимо примере из грађе у којима затичемо генитивни субјекат:

- (98) Волео би да ми **се** тада **пријед**е колача. – [А]ко му **се** хитно **припије** ракије[,] онда иде роба и испод набавне цјене (...). – Девојке спавају[,], а мени **се** баш сада **припило** воде. – [С]ада [бих] морао да радим (...), али како то често бива[,], баш ми **се** сада и **причитало** блогова и прикоментарисало (...). – [И]скусни возач нам [је] кроз зубе промрсрио да се стрпимо (...), да би – када нам **се** свима нагло припишало, пријело и **прикуповало** сувенира – просто морао да стане на најлепшој пумпи на свету.

Закључна разматрања

5. У раду су представљене конструкције са преко шездесет глагола, углавном егзистенцијалног и посесивног типа, који својом семантиком систематски фаворизују или, чешће, допуштају употребу генитивног субјекта, као и неколико типова (квази)пасивних конструкција где се генитивни субјекат легитимише као корелат генитивног правог објекта. У Уводу смо поменули да већина граматичких приручника који помињу логички субјекат као могући реченични члан – у ову категорију уврштава и генитивни субјекат. Ниједан приручник не даје прецизну дефиницију логичког субјекта, па ни упутства за његову идентификацију, али даје довољно примера да се може закључити да се има у виду реченични члан који не задовољава формалну дефиницију граматичког субјекта – да је то (непредикативни) номинал у номинативу с којим конгруира предикат – али задовољава комуникативно-прагматичке и семантичке субјекатске критеријуме: да је типично у иницијалној позицији, да на информативном плану типично има тематску функцију, те да се схвата као „носилац ситуације” (ма шта се под тиме тачно имало у виду); а како је та ситуација већином неко психичко и физиолошко стање чији је

²³ Другим речима, говорници се творбеним средствима служе као да су синтаксичка средства.

носилац особа, таквом субјекту, као и типичном граматичком, требало би да буде својствен висок степен референцијалне одређености и специфичности, пресупонирана егзистенција његовог референта независно од ситуације која се исказује и сл.²⁴ То важи за случајеве логичког субјекта у дативу (*Перу је позлило, Перу се (при)спавало, Перу је хладно*), акузативу (*Перу је страх, Перу је срамота, Перу боли зуб*), па и у другим предлошко-падежним конструкцијама (*У Перу је кључало, Из Пере провали јецање* и сл.)²⁵. При томе се обично узима да се логички субјекат може у реченици наћи заједно са граматичким, номинативним субјектом (који у том случају задовољава само формалне граматичке критеријуме, а не и остале – као у *Перу се свиђа Ана, Перу боли зуб*).²⁶

Ипак, генитивни субјекат из конструкција чији смо преглед дали у претходним тачкама – понаша се сасвим другачије. Прво, типично је не у иницијалној, већ поствербалној позицији, па следствено томе има типично рематску, а не тематску информативну функцију. Друго, постоји јасна тенденција да се користи управо онда када треба у ситуацију укључити квантификативно и/или референцијално неодређен одн. неспецифичан ентитет, или га као таквог представити. Треће, његови типични референти нису особе, већ, бар у потврђним реченицама, конкретна или апстрактна материја одн. множина конкретних или апстрактних бројивих ентитета. А ако референти јесу особе, тада је практично елиминисана свака примеса агентивности (уп. **На тргу се намерно скупило студената*). Истина, све ове одлике једнако га, заправо, удаљавају колико од (других типова) логичког субјекта, толико и од граматичког. Својство које, међутим, и даље сматрамо одлучујућим јесте то што се не може никада наћи у истој реченици заједно са номинативним субјектом, будући да заузима управо оно место које глагол за субјекат отвара. Та два, дакле, момента – несличност с другим инстанцама логичког субјекта и способност да у реченици замени номинативни субјекат – јесу, мислимо, довољан разлог да се генитивни субјекат измести из категорије логичког субјекта, те да се сматра неком врстом, у референцијалном и агентивном погледу, „слабе” варијанте граматичког субјекта, која се као могућа јавља само уз непрелазне глаголе, као и у (крипто)пасивним конструкцијама с прелазним глаголима.²⁷

²⁴ Ради се о моментима који се обично наводе као типични за субјекат, односно који се често користе за идентификацију ове категорије у различитим језицима (уп. Кианан 1976).

²⁵ Таквим и сродним предлошко-падежним конструкцијама илуструје се логички субјекат у Поповић 2002.

²⁶ Тако се поступа нпр. у Поповић ¹³2011, а тако поступамо и у овом раду; у супротном, били бисмо принуђени да, примера ради, сматрамо да дативни номинал у *Перу се спава* јесте логички субјекат, а у *Перу се није ракија* – није. О овом питању има и супротних ставова (в. Ковачевић 2016).

²⁷ Посебност генитивног субјекта није прошла сасвим непримећено у литератури. К. Фелешко (1995: 69) из сличних разлога предлаже термин квазисубјекат, а став близак оном који овде заступамо наговештен је, али не и елабориран, у радовима Поповић 1998, 2002. – Напомињемо да овиме не искључујемо могућност да се „прави” логички субјекат понекад нађе и у беспредлошком генитиву. Пример за такав логички субјекат у генитиву, по својствима сличан дативном и акузативном, могао би бити *Пере се не тичу туђи проблеми, Пере се то дојмило* и сл.

Иако је, у начелу, генитивни субјекат заменљив номинативним, тај супститутивни потенцијал – у оба смера – није без семантичко-прагматичких ограничења и запрека, нарочито у конструкцијама с глаголима *имати* и *бити*, где је употреба генитива јаче граматикализована него другде. Све те законитости тек треба пажљиво испитати и расветлити, при чему нарочито имамо у виду улогу и утицај негације, у вези с којом смо могли учинити само узгредне напомене и која завређује посебно истраживање (у којем би се, рецимо, објаснила неспорна а неочекивана граматичност примера какав је *На наше писмо није стизало никаквог одговора* и сл.)

Засад има основа за закључак да постојање генитивног субјекта у српском језику јесте граматичка чињеница. Она заслужује како даља истраживања, тако и примерен граматографски и теоријски третман.

ИЗВОРИ

- РМС:** *Речник српскохрватскога књижевног језика*, I–VI, Нови Сад (– Загреб): Матица српска (– Матица хрватска), 1967–1976.
- РСАНУ:** *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, I–XX, Београд: САНУ, 1959–2017.
- ЕКСЈ:** Електронски *Корпус савременог српског језика* (верзија Срп-Кор2013), Група за језичке технологије Универзитета у Београду, www.korpus.matf.bg.ac.rs.
- ЕЛИ:** Електронски извори српског језичког материјала доступни преко претраживача *Google* (www.google.rs).

ЛИТЕРАТУРА

- Барић et al.** ²1997: Eugenija Barić, Mijo Lončarić, Dragica Malić, Slavko Pavešić, Mirko Peti, Vesna Zečević, Marija Znika, *Hrvatska gramatika*, II. promijenjeno izdanje, Zagreb: Školska knjiga.
- Брабец et al.** ²1954: Ivan Brabec, Mate Hraste, Sreten Živković, *Gramatika hrvatskoga ili srpskog jezika* (II prerađeno i nadopunjeno izdanje), Zagreb: Školska knjiga.
- Гортан-Премк** 1971: Даринка Гортан-Премк, *Акузативне синтагме без предлога у српскохрватском језику*, Београд: Институт за српскохрватски језик.
- Грицкат** 1961: Irena Grickat, „Razvoj značenja glagola *imati*”, *Radovi Naučnog društva SRBiH*, XVIII (Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, knj. 6), 67–81.
- Грицкат** 1995: Ирена Грицкат, „О неким особеностима деминуције”, *Јужнословенски филолог*, LI, 1–30.

- Даничић 1858:** Ђуро Даничић, *Србска синтакса (Део први)*, Београд: Државна штампарија.
- Домбровска 1997:** Ewa Dąbrowska, *Cognitive Semantics and the Polish Dative*, Berlin: Mouton de Gruyter.
- Ивић 1981:** Милка Ивић, „Српскохрватски глаголски облици за исказивање појава које постоје у садашњости”, *Јужнословенски филолог*, XXXVII, 12–24.
- Ивић 1982:** Milka Ivić, „O slovenskim egzistencijalno-lokacionim rečenicama”, *Studia grammatyczne*, V, 7–10.
- Јовановић 2018:** Александра Јовановић, „Семантичке и синтаксичке статус семикопулативног глагола *остати*”, *Књижевност и језик*, LXV/1–2, 91–105.
- Кинан 1976:** Edward L. Keenan, “Towards a universal definition of ‘subject’”, [у књизи] Charles N. Li (Ed.), *Subject and Topic*, New York: Academic Press, 303–334.
- Клајн 2002:** Иван Клајн, *Творба речи у савременом српском језику. Први део: слагање и префиксација*, Београд – Нови Сад: Институт за српски језик САНУ – Завод за уџбенике и наставна средства – Матица српска.
- Ковачевић 2005:** Милош Ковачевић, „Пунозначна и копулативна употреба глагола *бити*”, *Српски језик*, X/1–2, 211–233.
- Ковачевић 2016:** Милош Ковачевић, „Конкурентност једног типа предлошког генитивног, акузативног, инструменталног и локативног логичког субјекта” [у књизи] Јасмина Дражић, Исидора Бјелаковић, Дејан Средојевић (ур.), *Теме језикословне у србистици кроз дијахронију и синхронију: зборник у част Љиљани Суботић*, Нови Сад: Филозофски факултет, 305–326.
- Кордић 2002:** Snježana Kordić, *Riječi na granici punoznačnosti*, Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Корин 1997:** Andrew Corin, „О синтакси егзистенцијалног *habere (има)* у српском језику, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 26/2, 45–60.
- Лазић-Коњик 2005:** Ивана Лазић-Коњик, „О функционално-семантичкој категорији егзистенције у српском језику”, *Јужнословенски филолог*, LXV, 359–374.
- Лајонс 1967:** John Lyons, “A note on possessive, existential and locative sentences”, *Foundations of Language*, 3/4, 390–396.
- Лалевић 1962:** Миодраг С. Лалевић, *Синтакса српскохрватскога књижевног језика*, Београд: Завод за издавање уџбеника Народне Републике Србије.
- Левинсон 1983:** Stephen C. Levinson, *Pragmatics*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Милошевић 1980:** Ksenija Milošević, „Један неграматични реџенични модел у српскохрватском језику”, *Јужнословенски филолог*, XXXVI, 47–64.
- Минових 1987:** Milivoje Minović, *Sintaksa srpskohrvatskog – hrvatskosrpskog književnog jezika za više škole. Rečenica, padeži, glagoli*, Sarajevo: Svjetlost – Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

- Миханловић 1972:** Ljiljana Mihailović, “Existential sentences in English and Serbo-Croatian”, *The Yugoslav Serbo-Croatian-English Contrastive Project: Reports*, V, 67–107.
- Палић 2010:** Ismail Palić, *Dativ u bosanskome jeziku*, Sarajevo: Bookline.
- Пипер et al. 2005:** Предраг Пипер, Ивана Антонић, Владислава Ружић, Срето Танасић, Људмила Поповић, Бранко Тошовић, *Синтакса савременога српског језика (проста реченица)*, Београд – Нови Сад: Институт за српски језик САНУ – Матица српска.
- Поповић ¹³2011:** Љубомир Поповић, „Синтакса”, [у књизи] Станојчић/Поповић ¹³2011, 206–386.
- Поповић 1998:** Љубомир Поповић, „Деагентив – дистрибуција и употребне вредности активних, пасивних и (псеудо)рефлективних форми личних глагола са особним агенсом”, реферат на 28. међународном научном састанку слависта у Вукове дане, Београд – Нови Сад, 15–20. 9. 1998.
- Поповић 2002:** Ljubomir Popović, „Informativna struktura rečeničnih modela”, *Књижевност и језик*, XLIX/3–4, 213–240.
- Сјевјерска 1988:** Anna Siewierska, “The passive in Slavic”, [у књизи] Masayoshi Shibatani (Ed.), *Passive and Voice*, Amsterdam: John Benjamins, 243–289.
- Станојчић/Поповић ¹³2011:** Живојин Станојчић, Љубомир Поповић, *Грамматика српског језика за гимназије и средње школе*, Београд: Завод за уџбенике.
- Стевановић ⁴1989:** Михаило Стевановић, *Савремени српскохрватски језик (граматички системи и књижевнојезичка норма) II. Синтакса* (четврто издање), Београд: Научна књига.
- Стипчевић 2014:** Балша Стипчевић, *Дативне рекцијске конструкције с непрелазним глаголима у савременом српском језику*, рукопис одбрањене докторске дисертације, Београд: Филолошки факултет.
- Стипчевић 2015:** Балша Стипчевић, „Два типа модалних дативних конструкција с речцом *се*”, *Српски језик*, XX, 173–194.
- Стипчевић 2018:** Балша Стипчевић, „Шта су то безлични глаголи?”, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 47/3, 2018, 119–130.
- Суботић 1996:** Љиљана Суботић, „Још једном о моделу имперсоналне реченице с акузативом директног објекта”, *Српски језик*, I/1–2, 70–77.
- Танасић 2004:** Срето Танасић, „Безличне реченице са уопштеним агенсом”, *Јужнословенски филолог*, LX, 41–55.
- Танасић 2018:** Срето Танасић, „Безличне партиципске реченице у српском језику”, [у књизи] Рајна Драгићевић, Вељко Брборић (ур.), *Српска славистика: колективна монографија [Радови српске делегације на XVI међународном конгресу слависта]. Том I. Језик*, Београд: Савез славистичких друштава Србије, 407–423.
- Фелешко 1995:** Казимјез Фелешко, *Значења и синтакса српскохрватског генитива*, Нови Сад – Београд: Матица српска – Вукова задужбина – Орфелин.
- Хајне 1997:** Bernd Heine, *Possession: Cognitive Sources, Forces, and Grammaticalization*, Cambridge: Cambridge University Press.

Шпис 1987: Марија Шпис, „О српскохрватским глаголима са егзистенцијалним значењем”, *Прилози проучавању језика*, 23, 95–104.

Balša N. Stipčević

GENITIVE SUBJECT CONSTRUCTIONS: A PRELIMINARY SURVEY

Summary

The author provides a survey of genitive subject constructions in the Serbian language: both of those in which the genitive subject is favoured by certain syntactic and semantic classes of verbs (*ima vode, nastalo je problema, nestalo je struje, nedostaje (mi) hrane, treba mi vazduha* etc.), as well as of those in which the genitive subject can be regarded as a correlate of the genitive direct object (*sipano je vode, jelo se pasulja, jede mi se slanine, prijelo mi se mesa*).

Јован М. ЧУДОМИРОВИЋ*
Филолошки факултет
Универзитета у Београду

УСЛОВНЕ КЛАУЗЕ И ТЕОРИЈА ДОМЕНА

У раду се испитују семантичко-прагматички аспекти употребе условних клауза из когнитивнолингвистичке перспективе, прецизније – из угла теорије домена (Свитсер 1990; Данцигјер/Свитсер 1999), на материјалу који чине примери из десет различитих студија које се баве условним клаузама, као и примери ексцерпирани из електронског корпуса и са интернета. Анализа је показала да се полифункционалност условних клауза може објаснити проширивањем из домена садржаја у друге домене – епистемички домен, домен говорних чинова и метајезички домен, да у изражавању епистемичког става одн. типа услова избор везника није мање важан од избора времена/начина, те да појам домена омогућава да се поједини типови условних клаузе идентификују или унутар себе прецизније диференцирају.

Кључне речи: условне клаузе, условни везници, теорија домена, теорија менталних простора, епистемички став, предиктивност, говорни чинови, семантика, прагматика

Увод

Предмет и циљ рада

Условне клаузе један су од основних типова зависних клауза и као такве их налазимо у свакој граматици која посвећује пажњу синтакси (уп. Стевановић 1969; Поповић 2008; Мразовић 2009; и др.), а различитим аспектима њихове структуре и значења посвећен је, у целини или делимично, немали број радова (Мусић 1898; 1899; 1900; Ивић 1983; Катичић 1984–1985; Ковачевић 2011; 2015а; 2015б; Данцигјер/Трнавац 2007; Васић 2000; 2011; Московљевић Поповић 2018). Резултати ових истраживања показују да су условне клаузе изразито полифункционалне и да се, осим у типичној улози – да модификују ситуацију означену остатком више клаузе тако што спецификују околности у којима се реализује или услове под којима важи тврдња

* jovan.cudomirovic@fil.bg.ac.rs

изнета у вишој клаузи – употребљавају и у разноврсним функцијама које се не могу свести на ову. Тако В. Васић идентификује условне клаузе „с неконсекутивном аподозом” (Васић 2000) и дискурсне и метатекстуалне условне клаузе (Васић 2011), а Ј. Московљевић Поповић (2018) различите подтипове коментативних условних клауза (о коментативним условним клаузама в. и Деклерк и Рид 2001).

Циљ овог рада јесте да разноврсност употреба условних клауза у српском сагледа из перспективе когнитивнолингвистичке теорије домена (Свитсер 1990; Днацигјер 1999; Данцигјер/Свитсер 2005; в. следећи одељак) и да на тај начин испита колико је овакав приступ подесан да да једну општу, прегледну, али теоријски обједињену слику полифункционалности условних клауза. Овај теоријски приступ већ смо применили у анализи семантике и прагматике различитих напоредних и зависних везника и конструкција с њима (уп. Чудомировић 2015; Чудомировић 2016), а у досадашњој литератури о условним клаузама у српском доследно га користе само Данцигјер/Трнавац (2007), али се у свом раду баве различитим типовима конструкција, а не само онима са условном клаузом, и усредсређују се само на предиктивне, а не и на непредиктивне конструкције (о (не)предиктивности в. следећи одељак). На резултате поменутог когнитивног приступа ослања се и В. Васић (2011), али не излаже поставке тог приступа, нити помиње све домене употребе, па се из резултата тог рада не могу увидети кључне предности теорије домена као приступа.

Главни део корпуса за ово истраживање чини око 450 примера из већине поменутих претходних истраживања (Мусић 1898; 1899; 1900; Стевановић 1969; Ивић 1983; Ковачевић; 2015а; 2015б; 2011; Васић 2000; 2011; Данцигјер/Трнавац 2007; Мразовић 2009; Московљевић Поповић 2018), а њима прикључујемо и неколико десетина примера до којих смо дошли ексцерпцијом из *Електронског корпуса српског језика*,¹ као и из различитих извора на интернету.

Теорија домена

Приступ који примењујемо у овом раду ослања се на когнитивну теорију домена (Свитсер 1990; Талми 2000: 409–470) и њену разраду у оквиру теорије менталних простора (Данцигјер 1999; Данцигјер/Свитсер 2005). Према теорији домена, изрази и конструкције са значењем модалности, каузалности, условљености уопште итд., могу се интерпретирати у различитим доменима, при чему основна употреба обично припада домену садржаја и из њега се може проширивати у друге домене. Илуструјмо то на примеру конструкција са условном клаузом:

¹ Корпус се развија на Математичком факултету Универзитета у Београду, а налази се на адреси *korpus.matf.bg.ac.rs*.

Ако ваза падне, разбиће се.

Ако се ваза разбила, пала је.

Ако ти нешто треба, у кухињи сам.

Мислим да је мало претерао, ако разумеш шта хоћу да кажем.

У примеру (1) условна конструкција изражава однос између две хипотетичке ситуације који има узрочно-последични карактер: у случају да се деси да ваза падне, последица тога биће да ће се разбити. Ова узрочно-последична веза постоји између садржаја онога што се саопштава и реализује се у стварности, ако се, наравно, оствари ситуација условне клаузе. У овом случају реч је, дакле, о условљености у домену садржаја.

У примеру (2) није тако: овде претпостављена каузална веза не постоји између садржаја (то би значило да је ваза пала *зато што се разбила*, ако се разбила, што је немогуће). Овде каузалност постоји између претпоставке да се ваза разбила и онога што се на основу тога може *закључити*: *Ако се ваза разбила, то значи да је (претходно) пала*. Према томе, није реч о условљености у домену садржаја, већ у домену мишљења, закључивања, тј. како га назива Свитсер (1990), епистемичком домену.

Пример (3) другачији је од преходна два. Овде однос условљености, тј. претпостављене каузалности, не постоји ни у домену садржаја (говорник ће бити у кухињи без обзира на то да ли саговорнику нешто треба или не) ни у епистемичком домену (није реч о томе да говорник закључује да ће се он морати наћи у кухињи у случају да саговорнику нешто затреба). Овде исказ представља посебан тип говорног чина, позива или предлога саговорнику да се говорнику обрати у случају да му нешто затреба. Условном клаузом се само прецизирају услови на које се тај говорни чин односи – речником теорије говорних чинова, рекло би се да се прецизира један од тзв. услова прикладности (енг. *felicity conditions*) (уп. Серл 1969).

Најзад, у примеру (4) садржајем условне клаузе коментарише се језички избор, тј. конкретна формулација претходног дела исказа (а не његов садржај, илокуциона снага итд.). Овакве и сличне случајеве Б. Данцигјер смешта у метајезички домен (уп. Данцигјер 1999: 93–109; Данцигјер/Свитсер 2005: 16–21, 126–136).

Иако се не може тврдити да је број могућих домена ограничен само на ова четири, Данцигјер и Свитсер (2005: 18–19) сматрају да су они привилеговани, јер су приликом интерпретације исказа увек „аутоматски и имплицитно доступни” и зато што исту могућност употребе у различитим доменима какву смо илустровали у примерима (1)–(4) показују и разни други типови конструкција (о томе в. Свитсер 1990).

Према теорији менталних простора, наше разумевање језичких садржаја (и било каквих других садржаја такође) почива не само на менталном простору стварности – тј. на нашој представи о томе шта је стварност – него и на способности да конструишемо друге менталне просторе, који нису стварни, али са стварношћу стоје у неком односу (в. Фоконије 1994; Данцигјер 1999: 20–21; Свитсер/Данцигјер 2005; на српском в. Фоконије/Тарнер 2014 [1998]).

Тако у примеру *У том филму, Клинт Иствуд је негативац*² конструкција у том филму наводи саговорника да изгради ментални простор филма о коме је реч; тај простор уклопљен је у простор стварности, али је различит од њега: глумач Клинт Иствуд елемент је менталног простора стварности, док је лик *негативца*, који овај глумач тумачи, елемент менталног простора филма (Данцигјер 1999: 20–21).

На сличан начин условни везници имају улогу градитеља менталног простора – бар у типичним случајевима, клауза са везником *ако* интерпретира се тако што се ситуација коју означава *замисли*, а не представља као стварна, смешта се у хипотетички ментални простор, нужно различит од простора стварности (в. Данцигјер 1999: 20–21; Данцигјер/Свитсер 2005: 16–21, 28–31). Тако се у примеру *Ако ваза падне, разбиће се* везником *ако* успоставља хипотетички ментални простор у коме се реализује ситуација падања вазе. Тај *ако*-простор у вези је с тзв. проширеним простором, а то је ментални простор у ком се реализује оно што настаје као последица тога да је ваза пала (што је ситуација означена остатком више клаузе). Но то није све: интерпретацијом условне конструкције успоставља се још један овакав пар *ако*-простора и његовог проширеног простора. Наиме, кад кажемо *Ако ваза падне, разбиће се*, ми истовремено подразумевамо да алтернативни развој догађаја неће довести до истог исхода, тј. да се ваза неће разбити ако не падне. Ово, наравно, логички посматрано, уопште не мора бити случај – могуће је замислити разне сценарије у којима се ваза разбија из неког другог разлога, а не зато што је пала. Међутим, кад у неком конкретном контексту изговоримо исказ *Ако ваза падне, разбиће се*, ми то не чинимо да бисмо просто констатовали узрочно-последичну везу између потенцијалног падања и следственог разбијања, него уједно имплицирамо да се ту, у тој ситуацији и у датом контексту, ваза неће разбити ако не падне. То значи да су у типичном случају условне конструкције предиктивне, и то као бикондиционалне: њима се претпоставља да ће се у случају *X* десити *Y* и уједно се имплицира да ће без *X* изостати и *Y* (в. Данцигјер/Свитсер 2005: 33–35).

Осим параметара домена и (не)предиктивности, важан је и тзв. *епистемички став* (енг. *epistemic stance*). Под епистемичким ставом подразумева се однос говорника према могућности реализације радње из условне клаузе – говорник може реализацију те радње сматрати немогућом или врло мало вероватном (негативан епистемички став) или пак може имати неутралан епистемички став (в. Данцигјер/Свитсер 1999: 45–46). Наравно, могућ је и позитиван епистемички став (нпр. у примеру *Кад дођеш, јави се* говорник сматра мање-више извесним да ће саговорник у неком тренутку у будућности доћи), али у условним клаузама он, по природи ствари, може бити само неутралан или негативан.

Овако схваћен епистемички став у блиској је вези са параметром типа услова, који се уобичајено користи у нашој граматичкој и лингвистичкој ли-

² У оригиналу: *In that movie, Clint Eastwood is a villain*. Пример и његово објашњење преузимамо од Б. Данцигјер (1999: 20–21).

тератури (в. Маретић 1963; Поповић 2008; Мразовић 2009; Ковачевић 2015а). Ипак, овде постоји једна битна разлика: док се у литератури по правилу издвајају три типа услова као равноправне категорије – реални, потенцијални и иреални – параметар епистемичког става има само две вредности, тако да неутралан епистемички став одговара реалном услову, док негативан епистемички став одговара потенцијалном и иреалном услову.

Анализа

Домен садржаја

Типични примери условних клауза, какве налазимо у граматикама, уцбеницима и сл. по правилу су примери из домена садржаја. То значи да однос условљености постоји између садржаја зависне и више клаузе, а тај однос условљености обично се може објаснити као потенцијална, нерелизована каузалност, као у следећим примерима:

Ако добијем премију, купићу ауто. (Поповић 2008: 328)

Ако слијепец слијепца води, обадва ће у јаму пасти (Мусић 1898: 17)

Ако она то зна, сад се сигурно секира (Мразовић 2009: 602)

Ако будем добила позив, отићи ћу на пријем (Мразовић 2009: 604)

Ако ова замисао пропадне, више неће имати снаге да покуша што друго (Стевановић 1969: 903)

Кад бих имала новаца, путовала бих по свету. (Мразовић 2009: 601)

Кад бих имао више слободног времена, бавио бих се спортом. (Поповић 2008: 330)

Да нисам уморна, брже бих радила. (Мразовић 2009: 601)

Да негде затрешти прангија, све би се узело крстити. (Стевановић 1969: 904)

Да је видиш, разболио би се. (Мусић 1898: 82)

У примеру (5) треба претпоставити контекст у ком говорник, на пример, очекује извлачење лутрије на којој је купио срећку. Условна клауза успоставља *ако*-простор у коме говорник добија на лутрији и тај *ако*-простор има своје проширење – ситуацију у којој купује ауто. Истовремено, интерпретирајући овај пример, ми успостављамо и алтернативни *ако*-простор – онај у говорник не добија на лутрији и његово проширење – ситуацију у којој не купује ауто. Исто важи и за друге примере, с тим што, наравно, природа каузалности није у свим случајевима иста: у неким хипотетичка ситуација из више клаузе наступа мање-више аутоматски, нужно (нпр. у примерима (6), (7), (9) и, вероватно, (13), где то што ће се сви крстити вероватно треба разумети као спонтану, инстинктивну реакцију), у примеру (8) то је вољна одлука која ће наступити ако се реализује ситуација из условна клаузе, а у осталим примерима условном клаузом означава се некакво стање које ситуацију из више клаузе не проузрокује директно, већ пре омогућава.

Домену садржаја припадају и примери попут наредних:

Ако се одлучите да поћете с нама, ви пораните рано ујутру. (Стевановић 1969: 903)

Уколико она зна француски, дајте јој да то прочита. (Ивић 1983: 150)

Ако ме она буде тражила, нека сачека. (Ивић 1983: 150)

Ако л' тебе понестане блага, опет дођи поочиму твоме. (Мусић 1898: 22)

Иако би се због императива одн. императивне конструкције у вишој клаузи могло чинити да је реч о домену говорних чинова, то овде није случај, јер је условљеност у домену садржаја, између ситуација означених садржајем клауза, а конструкције су предиктивне: саговорници треба да поране само у случају да се одлуче, а ако то не одлуче, неће ни поранити (15), особа на коју упућује говорник читаће текст само ако зна француски, а ако га не зна, то се неће догодити (16) итд. Наравно, конструкција са условном клаузом и императивом у вишој клаузи може припадати и домену говорних чинова, али таква конструкција неће бити предиктивна (в. одељак 2.3).

Да у конструкцији са условном клаузом предикат више клаузе може бити у императиву, у литератури се констатује на више места (Мусић 1898; Мразовић 2009: 603; Ковачевић 2015а: 179). Може се, такође, уочити и то да се ова могућност помиње само у вези с реалним условом, тј. у вези с клаузама уведеним субординаторима *ако* и *уколико* и њиховим сложеним еквивалентима. То значи да је конструкција с условном клаузом и императивом у вишој клаузи резервисана за оне контексте у којима је говорников *епистемички став* неутралан, што је разумљиво: да би имало смисла постављати захтев, изрицати наредбу, давати понуду условљену неком хипотетичком ситуацијом, потребно је да постављени услов буде актуелан (в. Поповић 2008: 328), тј. да говорник има разлога да сматра да би се у одређеном тренутку у будућности могао остварити. Насупрот томе, говорник не може изрећи захтев, наредбу, молбу, понуду итд. условљену хипотетичком ситуацијом према којој има негативан епистемички став, тј. коју сматра или немогућом или теоријски могућом али крајње хипотетичком, врло мало вероватном. Да је то тако, може се показати ако покушамо да у датим конструкцијама реални услов заменимо потенцијалним. Ако то учинимо, добијамо исказе који су семантичко-прагматички неприхватљиви:

??Кад бисте се одлучили да пођете с нама, ви пораните рано ујутру.

??Кад би ме она потражила, нека сачека.

??Кад би тебе понестало блага, опет дођи поочиму твоме.

Конструкција са *кад* и потенцијалом у условној клаузи, будући да обележава негативан епистемички став, искључује могућност да предикат више клаузе буде у императиву или некој еквивалентној конструкцији. Насупрот доминантном ставу у литератури по овом питању (Данцигјер/Трнавац 2007; в. и Катичић 1984–1985 и Ковачевић 2015а, који клаузе са *ако* и потенцијалом сматрају потенцијалним), сматрамо да су овде, као обележје епистемичког става, једнако важни и облик потенцијала у условној клаузи и везник *кад*. То се види по томе што су одговарајући искази са везником *ако/уколико* у условној клаузи – могући и семантичко-прагматички сасвим прихватљиви:

Ако/уколико бисте се одлучили да пођете с нама, ви пораните рано ујутру.

Ако/уколико би ме она потражила, нека сачека.

Ако/уколико би тебе понестало блага, опет дођи поочиму твоме.

Конструкције са везницима *ако/уколико* и потенцијалом у условној клаузи обележавају, дакле, неутралан епистемички став, као и оне са *ако/уколико* и презентом, футуром I, футуром II, перфектом и сл. То не значи да између варијанти са свршеним презентом / футуром II (*Ако се одлучите / Ако се будете одлучили...*) и оних с потенцијалном (*Ако бисте се одлучили...*) нема никакве разлике: чини се неспорним да је у примерима с потенцијалом говорник за нијансу мање уверен у то да ће се услов остварити, али га у оба случаја сматра актуелним, тј. има разлога да очекује да ће се остварити, без обзира на то што остаје неутралан у погледу вероватноће да се то догоди. Овакав закључак не иде у прилог ставу да клаузе са *ако/уколико* изражавају потенцијални услов (како сматрају Катичић 1984–1985: 341 и Ковачевић 2015а: 186–187), већ упућује на то да је и овде услов реалан (јер епистемички став није негативан), иако можда не типичан случај реалног услова.³

Епистемички домен

У свом раду о реалноусловним везницима Ковачевић (2015: 180) наводи примере реалног прошлог услова у којима говорник заправо зна да је ситуација означена условном клаузом остварена, а међу њима и овај:

Ако сам мислила да ништа не може да ме изнервира у толикој мери као бесконачна питања домаћих новинара о такозваном женском писму, грдно сам се преварила.

Говорница, дакле, условном клаузом у оваквим примерима износи нешто што је дато, извесно. Осим тога, однос условљености не постоји између садржаја условне и остатка више клаузе – то што је говорница мислила да је ништа не може изнервирати као одређена новинарска питања није било реални узрок њене грешке. Или, другим речима, она се није преварила услед тога што је тако мислила. Условљеност или, у овом случају прецизније, каузалност, постоји у епистемичком домену – чињеница да је нешто мислила разлог је да закључи да се преварила. Овоме треба додати и то да овакве конструкције, како примећују Данцигјер и Свитсер (2005: 117–120), нису предиктивне. То значи да се условном конструкцијом у примеру (25) не успоставља алтернативни пар *ако*-простора и његовог проширења: *Ако сам мислила..., грдно сам се преварила* не имплицира *Ако нисам мислила..., нисам се грдно преварила*, нити то може имплицирати, јер је садржај условне клаузе остварен, узет као чињеница, па се не може успоставити алтернативни простор у ком он не би био остварен.⁴

Осим наведеног, чини се да у овом примеру на епистемички карактер конструкције указује и избор временâ – и у условној и у вишој клаузи употребљен је претеритални облик, конкретно перфекат. Овакав однос глаголс-

³ Поповић (2008: 329) овако изражен услов назива „евентуалним”.

⁴ Самим тим, овде више и нема реалног услова у правом смислу тог израза. Овакве условне клаузе јесу реалне по свом облику, али не и по значењу.

ких облика условне и више клаузе често се не истиче посебно; тако Ковачевић (2015а) не улази у питање облика предиката више клаузе у случају реалног услова, а Мразовић (2009: 603) и Војводић (2018: 463–464) експлицитно помињу могућност односа перфекат – перфекат, али је детаљније не коментаришу. Чини се, међутим, да је употреба претериталних облика у обе клаузе, нарочито ако је у оба случаја реч о несвршеном виду, карактеристична управо за епистемички домен, јер је контекст у ком говорник успоставља условљеност између две прошле ситуације обично такав да је реч о премиси о некој прошлој ситуацији која условљава закључак о некој другој прошлој ситуацији, пре него да је реч о прошлој ситуацији која потенцијално проузрокује другу прошлу ситуацију. На то упућује и Војводићев (2018: 464) пример *Ако је читао, одмарао се*, који би се пре могао интерпретирати као *'Ако је читао, онда значи да се одмарао'* него као *'Ако је читао, онда се зато / услед тога одмарао'*.

У примеру (25) условна клауза износи садржај који је део говорничког знања, али није претходно изнесен у дискурсу. Нису, међутим, необични примери у којима је садржај условне клаузе претходно већ и експлицитно изнесен; Данцигјер и Свитсер истичу да је могуће да је садржај условне клаузе претходно изнео саговорник, а не говорник (уп. Данцигјер и Свитсер 2015: 117). Такав је следећи пример из наше грађе:

– [...] Није баш ни да се на тим хипстерским местима осећам нешто нарочито прихваћено. Једном сам чак била почашћена реченициом и погледом: „извини девојчице, али овде се не долази у толиким штиклама, промашила си сплав”. [...]

– Хахахаха. А како си била обучена?

– Ма имала сандале на штиклу, мајицу и то фазон као пицама и сукњу до колена. Капираш? Нисам била гола. Толико сам била у шоку да само што му нисам сасула оно пиво у фацу. А и да сам била гола, шта се то њега тиче... не разумем.

– Добро, да си била гола, врло би га занимало, одмах да ти кажем. Можда је хтео да те стартује?

– У јеее, ако је хтео да ме стартује, онда је то најглупљи старт у историји стартова. (<http://magnolija.rs/2019/01/22/haljine-i-hipsteri/>)

И у овом случају, као и у примеру (25), условљеност постоји у епистемичком домену, а не домену садржаја (*онда је то најглупљи старт...* јесте закључак који се може извести из премисе изнете у условној клаузи, а не последица коју проузрокује реализација ситуације из условне клаузе). Садржај условне клаузе није, додуше, извесна чињеница, као у претходном случају, али га говорница узима као да је тачан (тј. прихвата саговорникову идеју о томе шта је могла бити намера особе чије понашање коментарише), и користи као полазну тачку за закључивање. Такође, условна конструкција није предиктивна (не имплицира се да реализација ситуације из више клаузе изостаје ако се не оствари ситуација из условне клаузе).

У примеру (27) полазна премиса изнесена условном клаузом део је заједничког, позадинског знања које говорник и саговорник деле. И у овом случају условна конструкција је непредиктивна, иако у позадини оваквог закључивања стоји један општи, предиктивни принцип (*Ако неко може лепо да пева једном, може увек*).

На такмичење за Песму Евровизије у Француску сам отишла у пратњи Мике Антића, његове жене Бубе, спикерке Саше Новак и Јоже Прившека. [...] Дрхтала сам од треме све до момента када ме је диригент Јоже Прившек погледао и рекао: „Ако си могла да певаш дивно у Љубљани, можеш и у Кану. Све је то Европа.” (<https://www.blic.rs/zabava/prvoj-predstavnicu-jugoslavije-na-evroviziji-pesmu-je-radio-mika-antic-a-evo-zasto-su/ql1f31k>)

Овом обрасцу непредиктивне епистемичке условљености припада и посебан тип *ако*-клауза које наводи Мусић (1898: 4–10). Овде преносимо неке од његових примера:

Ako su ga kraste našarale, / Zdrave su mu oči obadvije. (Мусић 1898: 4)

Ako sam malen, premalen, mome sam konju lagahan. (Мусић 1898: 7)

Ako kore, ne more. (Мусић 1898: 6)

Ako ne curi, a ono kaplje. (Мусић 1898: 6)

Ako nijesam kumovao, a ja sam kroz plot gledao. (Мусић 1898: 6)

Мусић (1898: 5) овакав однос назива компензативном концесивношћу, „јер се често у другој реченици каже, чим се накнађава (компенсира) оно, што је казано у првој” (Мусић 1898: 5). Чини се да би се овакве конструкције могле интерпретирати следећом општом формулом: *Иако је овај аспект ситуације повољан / пожељан / очекиван, овај други није (и обрнуто)*. Концесивност овде, дакле, није у домену садржаја (то што је говорник мален није у реалности препрека да коњу буде лаган, напротив; то што не цури није препрека да капље итд.), већ у епистемичком домену – условна клауза износи премису која сугерише једну врсту закључка (да је стање особе која се описује потпуно лоше; да је бити мален апсолутна мана; да је бити (у)корен најгора могућа ситуација и сл.), а виша клауза премису која такав закључак уравнотежава, релативизује (о компензативним напоредним конструкцијама, чија је семантика у основи иста, в. Кунцман Милер 1988; Чудомировић 2015).

Остаје питање како је у оваквим, концесивним конструкцијама могуће употребити везник *ако*. Део одговора је, наравно, у томе што су значења услова и допуштања блиска, а познато је и да је везник *ако* у прошлости био не само условни него и концесивни (као и упитни) субординатор (уп. Мусић 1898; РЈАЗУ: s.v. *ако*; о вези условног и допусног значења из типолошке перспективе в. Кениг 1986); на крају крајева, један од главних допусних везника – *иако* – у очигледној је творбеној вези са *ако*.

Осим тога, важно је приметити да у оваквим случајевима и садржај условне и садржај више клаузе добијају скаларну интерпретацију – схватају се као крајње вредности на скали (ово је и иначе карактеристично за тзв. концесивне условне конструкције, в. Данцигјер/Свитсер 1999: 155–158). Њихова скаларност може бити и експлицитно сигнализирана, и то, типично, у условној клаузи адитивном партикулом *и* (понекад и уз партикулу *чак* или, евентуално, *већ*), а у вишој клаузи партикулама *бар(ем)* или *макар* одн. изразом *а оно (опет / ипак)*: *Ако су га красте и нашарале, бар су му здраве очи обадвије, Ако сам и мален, премален, барем сам моме коњу лагахан, Ако и*

*коре, бар не море, Ако и не цури, а оно опет / ипак капље.*⁵ Док се условна клауза схвата као најјачи од могућих разлога да се ситуација вреднује на један начин, виша клауза се схвата као минималан, најслабији потребан разлог да се ситуација вреднује на супротан начин. Концесивна интерпретација ослања се на супротстављеност између очекиваног и стварног (*Мада коре, не море, Премда не цури, капље* и сл.), а форма условне конструкције могућа је јер читав исказ има и додатни, вредносни план интерпретације ('Ако истичеш овај испект ситуације, онда сматрам да, насупрот њему, треба истаћи и овај други').

За разлику од досадашњих примера, у следећем тексту налазимо пример предиктивне епистемичке условне конструкције:

Симовић је одбацио све оптужбе за које се терети, додајући да већину оптужених не познаје. Он је казао да познаје првооптуженог Милорада Улемек Легију и да је Улемек хуман човек који је помагао незбринутој деци, лечењу старих људи и изградњи више цркава у Србији. Говорећи о осталим убиствима из оптужнице, Симовић је приметио да су се злочини дешавали уочи неких црквених празника. – Била би катастрофа за православље да сам ја то урадио – закључио је. (ЕКСЈ)

У овом примеру условном клаузом износи се ситуација коју говорник представља као хипотетичку, и то иреалну, контрафактуалну, а остатак више клаузе доноси вредносну процену која важи под претпоставком да је садржај условне клаузе остварен. Реч је, дакле, о епистемичкој конструкцији, јер условљеност не постоји у домену садржаја, него у епистемичком домену – није реч о томе да би катастрофа наступила услед тога што је говорник нешто урадио, него би, по њему, сама чињеница да је то урадио представљала нужан услов да се закључи да је тај поступај катастрофа за православље.

Оваква епистемичка конструкција је предиктивна – закључак представља проширење хипотетичког *да*-простора у коме је говорник извршио злочине, а у алтернативном *да*-простору у ком се то није догодило нема основа за процену да је реч о катастрофи.

На крају, треба приметити да примере употребе у домену садржаја и епистемичком домену није лако разликовати онда кад се конструкција може интерпретирати и као потенцијална каузалност у домену садржаја и као закључивање о последици на основу узрока. Ово добро илуструје следећи пример:

Да је постојала искрена жеља за тим, она би се до сада вероватно и спрела. (Ковачевић 2011: 161)

⁵ Детаљна анализа семантичко-прагматичке улоге ових партикула у концесивним конструкцијама превазилази оквире овог рада, али овде треба приметити да њихова употреба у компензативним конструкцијама описаног типа није увек једнако прихватљива. Док је у условној клаузи *и*, у начелу, увек могуће додати, чини се да се у вишој клаузи партикуле *бар(ем)* или *макар* могу употребити само ако се садржај више клаузе вреднује позитивно, а ако се вреднује негативно, уместо *бар(ем) / макар* може се употребити израз *а оно (опет / ипак)*. Отуд се може рећи *Ако и коре, бар(ем) / макар не море*, док *Ако и не цури, а оно бар(ем) / макар капље* не делује као добро решење у контексту у ком би говорник желео да капљање спречи, него само у оном ком контексту у ком му га сматра пожељним.

С једне стране, може се рећи да условљеност постоји у домену садржаја, јер се хипотетички *да*-простор у ком искрена жеља постоји нужно проширује у простор у ком се она спроводи. С друге стране пак, могућа је и таква интерпретација у којој садржај више клаузе није последица која би нужно наступила да је у прошлости била остварена ситуација из условне клаузе, већ само закључак који се изводи под претпоставком да је ситуација из условне клаузе извесна. Начелно, ове две интерпретације није могуће потпуно разграничити, али се може рећи да су епистемичком домену ближи они примери у којима је могуће идентификовати неки маркер епистемичке модалности (као што је овде *вероватно*), док су домену садржаја ближи они примери у којима таквих маркера нема (в. Свитсер 1990 о разликовању узрочно-последичног односа у домену садржаја и епистемичком домену, као и уводна поглавља у радовима Данцигјер 1999 и Данцигјер/Свитсер 2005; за сличну врсту дилеме у вези с узрочним клаузама в. и Чудомировић 2016). Оваква могућност двојаке интерпретације у принципу постоји увек кад узроку у стварности одговара премиса у закључивању, а последици у стварности – закључак у закључивању. Кад је тај однос обрнут, тј. кад се закључује о узроку на основу последице, несумњиво је реч о епистемичком домену (детаљније о овоме в. у Нордман и Де Блејзер 2000).

Домен говорних чинова

Као један од примера реченица са „неконсекутивном аподозом”, В. Васић наводи и следећи:

Ако хоћеш да телефонираш, телефон је у предсобљу. (Васић 2000: 180)

Из перспективе теорије домена, јасно је да се у овом случају не може говорити о условљености у домену садржаја: телефон је свакако у предсобљу, независно од саговорникове намере да телефонира. И израз *неконсекутивна аподоза*, који користи В. Васић (2000) циља, наравно, на ово својство анализираних конструкције, иако не полази од теорије домена и не користи њену терминологију. Наравно, *телефон је у предсобљу* у овом случају треба схватити као понуду, а не обавештење, а условна клауза усмерена је управо на овај аспект исказа – на његову локуциону снагу, а не на пропозициони садржај. Притом, интерпретација исказа не подразумева алтернативни сценарио, тј. није предиктивна – исказ не треба схватити тако да говорник нуди саговорнику да телефонира само ако то жели, док, ако то није случај, понуда не важи. То би значило да оваквим исказом говорни чин понуде заправо и није нужно извршен, тј. да је извршен само ако саговорник жели да телефонира, а ако то не жели – ни понуде заправо није било. Уместо тога, понуда је недвосмислено извршена, а условном клаузом износи се околност која представља позадину или мотивацију за вршење говорног чина – говорник верује да саговорник жели или ће желети да телефонира и *зато* му упућује понуду.

Другим речима, оваква конструкција није предиктивна, она не претпоставља две алтернативе и два алтернативна развоја догађаја (у зависности од тога која се алтернатива реализује), већ условном клаузом износи садржај који се сматра мање-више извесним. Слично важи и за групу примера коју наводи М. Ивић (1983: 151–152) и назива их мотивационим условним реченицама:

Ако га не волиш, зашто се с њим стално виђаш?
Ако је он сав сир појео, откуд сад опет сир у фрижидеру?
Ако већ нећеш ти да радиш, немој бар другима сметати.
Ако ћеш већ ићи до ње, не заборави да јој књигу однесеш.

Како примећује М. Ивић (1983: 151–152), „говорно лице полази од тога да је реално оно о чему саопштава, па с позивом на ту реалност изриче садржај аподозе”. У сва четири примера, дакле, условном клаузом се не изриче услов под којим се реализује радња из више клаузе, већ се у њима износи садржај који је говорнику већ познат (из претходног дискурса или, евентуално, као елемент енциклопедијског знања) и с којим рачуна као с нечим извесним. Како ситуација означена условном клаузом заправо није хипотетичка, самим тим ни читава условна конструкција не имплицира да постоје алтернативни хипотетички простори и није предиктивна.⁶ Из истог разлога, илокциона снага исказа не зависи од реализације радње из условне клаузе; напротив, пошто оно што се износи условном клаузом важи, говорник у примерима (36) и (37) сигурно очекује одговор, а у примерима (38) и (39) сигурно очекује да саговорник поштује забрану одн. уважи опомену.

Примери (35)–(39) илуструју, дакле, такав тип условних конструкција у домену говорних чинова у ком се условном клаузом износи неки елемент претходног контекста или заједничког знања који говорник представља као основ, повод да изврши говорни чин.

Но условна клауза употребљена у домену говорних чинова не мора бити усмерена само на овај аспект говорног чина. Према теорији говорних чинова, да би говорни чин био прикладан, он мора испунити различите услове, тзв. услове прикладности. Према Серлу (1969: 114–120), ти услови су услов пропозиционог садржаја, припремни услов(и), услов искренности и суштински услов, а конкретан садржај ових услова зависи од конкретног говорног чина. Наша анализа показује да се већина подтипова коментативних условних клауза које је идентификовала Ј. Московљевић Поповић (2018) може, из перспективе теорије домена, функционално објединити управо на овај начин – као клаузе употребљене у домену говорних чинова и усмерене на различите типове услова прикладности.

То је, на пример, случај се подтипovima за које се констатује да садржај више клаузе вреднују као „истинит, поуздан” (Московљевић Поповић 2018: 64–65, тј. пример 9 на тим страницама) одн. прецизирају „не само епистемички статус аподозе већ и говорников емотивни однос или когнитивни став

⁶ М. Ивић (1983: 151–152) указује и на језичке сигнале ове непредиктивности (иако, наравно, не користи тај термин) – то су речца *већ*, за коју каже да служи „наглашавању чињеничног стања”, као и могућност да се *ако* у оваквим конструкцијама замени са *кад*.

према ономе што се саопштава управном клаузом” (Московљевић Поповић 2018: 67–68, тј. пример 12 на тим страницама):

Ако ћемо онако како јесте, она никад није ни требало да добије тај посао.

Таква прећуткивања су и створила, ако ћемо да кажемо истину, ситуацију да седамдесет година после рата некоме још увек мора да се доказује да су злочинци – злочинци, и да ни су „патриоте” или можда „борци за национално ослобођење”.

Ако морам да прецизирам, нека буде ове године.

Тек нам предстоји да се детаљно упознамо са противником, а ако треба да се изјасним, мислим да су нам шансе пола-пола.

Кад је реч о типу говорног чина, у свим примерима реч је о различитим врстама репрезентатива – тврдњама или обавештењима ((40), (41), (43)). У овом погледу специфичан је само пример (42), чију је илокуциону снагу тешко прецизно одредити ван контекста: могао би се, на пример, схватити као обећање, али и као обавештење – ако, на пример, говорник треба да временски лоцира догађај о коме је говорио – а вероватно и на друге начине. Из перспективе Серлове типологије услова прикладности, могло би се рећи да је функција условне клаузе у свим овим примерима да истакне да је испуњен услов искренности. Тај услов подразумева да говорник – у случају репрезентатива – говори истину, а у случају комисиива (ако се пример (42) интерпретира тако) – да заиста намерава да испуни оно на шта се обавезује. Уз то, треба приметити да примери у којима се наглашава истинитост аподозе, као што су (40) и (41), имају полемички тон и типично би били употребљени у контексту у ком говорник сматра да се истина коју износи избегава или није изречена на довољно директан начин. Овакав је и пример који наводи Ковачевић (2015): *Ако ћемо [говорити] право, она је мене завела.*

Ствар је другачија у следећим примерима (в. Московљевић Поповић 2018: 68–70, тј. примере 13 и 14 на тим страницама):

Она је те ципеле платила преко 100 евра, ако не и више.

Већини је тешко, ако не и немогуће, да то изговори.

Тамо се окупило око педесетак људи, ако и толико. Он ће сигурно да закасни, ако уопште и дође.

Ретко се кад, ако икад, у новијој историји Србије исказивао такав – тако снажан и тако широк – презир према правној форми [...]

И овде су условне клаузе употребљене у домену говорних чинова и усмерене на услов искренности, али на другачији начин. Овде, наиме, говорник није уверен да је тврдња коју износи сасвим тачна, па се условном клаузом од ње ограђује, како не би изрекао говорни чин који је неприкладан. Уместо, дакле, да се нагласи да су услови прикладности извесно испуњени, оваквом оградом прецизира се да то можда није случај.⁷

⁷ Строго формално, овакви примери могли би се интерпретирати и као употреба у домену садржаја (‘Под условом да се такав презир икад исказивао, то се догађало ретко’), али таква

Нису ретки ни они случајеви у којима је условна клауза заправо конвенционалан начин да говорник покаже да води рачуна о саговорниковом образу (енг. *face*, Браун/Левинсон 1987), тј. о оној димензији говорног чина која се тиче учтивости, којом саговорници успостављају узајамност у чувању прихватљиве друштвене слике о себи. Такви су следећи примери:

Понаша се врло чудно, ако ми је допуштено да то приметим. (Московљевић Поповић 2018: 70–71, тј. пример 15 на тим страницама)

Уколико могу да питам, шта је све информација од јавног значаја? (Московљевић Поповић 2018: 73–74, тј. пример 19 на тим страницама)

А шта, Јосифе Вартоломејичу, ако смем да упитам, прослављате? (ЕКСЈ)

Зашто Гаврило Принцип, ако смем да питам, господине председниче? (Васић 2011: 314)

Ако смем да приметим, историја за њега каже да је био агентатор, господине председниче. (Васић 2011: 315)

Наравно, говорник у оваквим случајевима само привидно тражи дозволу да нешто примети или пита. Заправо, он изводи говорни чин коментара одн. питања не чекајући заиста дозволу, а условне клаузе у овим примерима представљају начин да се буде конвенционално индиректан, тј. да се саговорнику остави привидна могућност да не одговори на питање или игнорише коментар ако је он „недопуштен”. Сличан конвенционализован механизам учтивости чине и примери у којима говорник условном клаузом привидно тражи дозволу да говори или преузме реч (*Ако смем да приметим..., Ако могу да кажем... и сл.*, в. Московљевић Поповић 2018: 74–75, тј. примере 20 у 21 на тим страницама), а заправо само на конвенционализован начин обештењује саговорника за то што је узео реч или што је још увек не препушта другоме.

Метајезички домен

Ослањајући се на Хорнов (1985) појам метајезичке негације, Данцигјер и Свитсер (Данцигјер 1999; Данцигјер/Свитсер 2005) претпостављају и постојање метајезичког домена.⁸ У метајезичком домену условна клауза није усмерена на садржај више клаузе, него на њен језички облик, и то обично на форму само једног израза унутар ње:

(1) Знаш, жена никада неће убити дете човека кога воли и који воли њу, оно, плод љубави, мало срцепарајуће звучи ал’ тако му дође, ни из много већих разлога него што су „принципи”. Претходно ће покушати све, па чак и да га „ухвати на дете”, ако се то тако зове. (ЕКСЈ)

(2) Не смем се разбеснети, знао сам то. Све бих упропастио ако бих сад сео на клозетску шољу и почео се напињати. Поново сам стао типкати.

интерпретација не делује убедљиво – сврха оваквих конструкција није у томе да успоставе условљеност између две ситуације, него да условном клаузом релативизују тврдњу из више клаузе.

⁸ Прецизности ради, Данцигјер (1999) овај домен изворно назива *метатекстуалним* (тај термин преузима и В. Васић (2011), а Данцигјер и Свитсер (2005) тај термин замењују термином *метајезички домен / простор*.

Држао сам се редовног поступка. Ни он не успева обавезно већ, ако је јасно шта кажем, нешто чешће него повремено. Кад црева остају глува на упорно куцкање, губим самопоуздање и тада нисам сигуран да о олакшавању знам више од било ког доктора. (ЕКСЈ)

У примеру (53) условна клауза представља ограду која се тиче форме, а не садржаја више клаузе – *ако се то тако зове* није услов под којим се у стварности догађа „хватање на дете”, нити је то основ за закључивање, нити доноси мотивациону позадину за извршење одређеног говорног чина, већ говорница оваквом оградом показује да је свесна да конкретан израз који је употребила можда није сасвим уобичајен баш у том облику. Слично важи и за пример (54), с тим што ту говорникова ограда, исказана условном клаузом, има нешто другачију мотивацију – за разлику од примера (53), где се говорница ограђује јер није сигурна да је израз који користи општеприхваћен, у примеру (54) говорник је свестан да је његова формулација компликована, и то показује уметнутом условном клаузом. Примере овог типа наводе и В. Васић (користи термин *метатекстуалне кондиционалне клаузе*, уп. 2011: 315–319) и Ј. Московљевић Поповић и назива их метајезичким коментативним реченицама (Московљевић Поповић 2018: 71–73, тј. примери 16 и 17 на тим страницама⁹).

Из перспективе Грајсове теорије, у оваквим случајевима говорник је свестан да својим исказом не поштује до краја максиму начина, тј. њену другу и четврту подmaksиму („Избегавај нејасноће” и „Избегавај сувишну опширност”, уп. Грајс 1989), па оградом то експлицитно показује и тако поштује општи сараднички принцип комуникације.

Наравно, и овакве условне конструкције су непредиктивне – „хватање” у примеру (53) и куцкање у примеру (54) не догађају се *зато* што се нешто овако или онако зове или каже, нити следе као закључак из онога што је садржај условне клаузе, нити интерпретација оваквих примера подразумева замишљање алтернативних сценарија (*Покушаће да га ухвати..., ако се то тако зове* не имплицира *А ако се то тако не зове, неће покушати да...*).

За разлику од ових примера, постоји посебна врста метајезичка употребе коју Данцигјер (1999: 108) илуструје следећим примерима:

Ако је Сите срце Париза, Латинска четврт је његова душа.¹⁰
Ако сам био лош столар, био сам још гори кројач.

Б. Данцигјер примећује да је у примерима као што је (55) садржај обе клаузе метафоричан, и то тако да ове метафоре узајамно оправдавају једна другу, ослањајући се на једну ширу метафору – Париз је људско биће (в. Данцигјер 1999: 108; Свитсер 1996). Свитсер (1996) овакав тип условних

⁹ У цитираном раду у тај тип свртани су и примери типа *Ако ја добро схватам, Ви желите да пренесете број са правног лица на Вас* и сл. (уп. Московљевић Поповић 2018: 72, тј. пример 18 на тој страници). Из перспективе теорије домена, међутим, такви примери спадају у употребу у епистемичком домену (в. одељак 2.2).

¹⁰ Према Б. Данцигјер (1999: 108), пример (50) први је коментарисао Дикро (1972), а пример (51) Јесперсен (1940). Изворно, примери су, наравно, на енглеском: *If the Cité is the heart of Paris, the Latin Quarter is its soul; If I was a bed carpenter, I was a worse tailor.*

конструкција назива *метаметафоричким*. За пример (56) Данцигјер (1999: 108) налази да се може интерпретирати по следећем обрасцу – ‘Ако је *лош* прави израз за опис мог столарског рада, за кројачки рад се мора употребити израз *још гори*’. Овакве конструкције блиске су предиктивним конструкцијама у епистемичком домену, јер је, како примећују Данцигјер и Свитсер (2005: 135–136), метафоричко пресликавање уједно и пренос закључивања са изворног на циљни домен.

Конструкција у примеру (55) и (56), за разлику од (53) и (54), могу бити предиктивне – метафора исказана вишом клаузом у примеру (55) (уп. анализу одговарајућих примера у Данцигјер/Свитсер 2005: 132–136) прихватљива је као језички избор само у менталном простору који настаје као проширење *ако*-простора у коме се Сите може назвати срцем Париза. Али конструкција у примеру (55) уједно претпоставља да у алтернативном простору у ком не важи метафора из условне клаузе (и у ком се, према томе, не успоставља подлежна метафора Париз је људско биће) не важи ни метафора из више клаузе. По том обрасцу могуће је интерпретирати и конструкције попут оне из примера (56).

Наравно, о предиктивности оваквих конструкција није могуће са сигурношћу говорити ван контекста. Како закључују Данцигјер и Свитсер (2005: 135), говорник може метафору из условне клаузе третирати као језички избор који је део позадине дискурса (и у том смислу се не доводи у питање), а у таквим случајевима је предиктивност само привидна. Али тамо где се условном конструкцијом метафора тек успоставља, конструкција је свакако предиктивна. У нашој грађи у том погледу је посебно занимљив следећи пример:

– Знате ли шта је Енглеска [sic] краљица, по завршетку посете Југославији 1972. године, рекла Јосипу Брозуну? „Ако сте ви бравар – ја нисам краљица!” (ЕКСЈ)

Очигледно, оваква метаметафоричка конструкција је предиктивна, јер могућност да краљица за себе каже да то није постоји само као проширење хипотетичког *ако*-простора у ком је за њеног саговорника прикладно рећи да је бравар.

За разлику од тога, у следећем примеру говорник метафору из условне клаузе сматра (или, прецизније, жели да изгледа као да је сматра) неспорном, па, полазећи од таквог избора као неспорног, вишом клаузом изриче констатацију о сопственом стању (при чему констатација заправо важи у сваком случају и могла се изрећи и без условне клаузе):

– Госпођо – прекиде је Митја – ја замишљам само то да сам ја у најочајнијем положају и да ће, ако ми ви не помогнете, пропасти све, а ја први. Извините због баналног израза, ја сам у ватри, ја сам у грозници... – Знам, знам да сте у ватри; све знам. Ви и не можете бити у другом душевном стању; и ма шта да кажете, ја све унапред знам. Одавно пратим вашу судбину, Дмитрију Фјодоровичу; ја је пратим и изучавам... О, верујте ми, ја сам искусан душевни лекар, Дмитрију Фјодоровичу. – Госпођо, ако сте ви искусан лекар, ја сам онда искусан болесник – направи се Митја силом љубазан [...] (ЕКСЈ)

Добар део примера које наводи В. Васић (2000) за реченице „с неконсекутивном аподозом” илустрuje управо метаметафорички подтип условних клауза у метајезичком домену:

Ако је он паметан, онда сам ја Бизмарк.

Ако си ти нормалан, онда нико није нормалан.

Ако се он разуме у фудбал, онда сам ја мајмун.

Како наводи В. Васић (2000: 181), „преузимајући претходни исказ [...] говорник преузима на себе одговорност за изрицање оцене о не/прихватљивости везе С1 је П1, на основу упоређивања са не/прихватљивошћу везе С2 је П2”. Овакве конструкције се од претходних примера разликују по томе што метафору ((55), (57)) одн. хиперболу (56) налазимо само у вишој клаузи, док се условном износи садржај који би типично био преузет из претходног дискурса.

Закључци

Наша анализа упућује на неколико закључака. Најважнији је, чини се, онај да теорија домена представља теоријски оквир у ком је могуће успешно објединити опис једне функционално хетерогене класе конструкција какве су условне клаузе у српском. Исцрпан опис би, наравно, далеко превазишао оквире једног рада, али су у овом раду идентификовани правци у којима би се такво истраживање могло кретати.

Појам епистемичког става и у овом раду се показао важним за разумевање разлика између различитих типова условних конструкција. Анализа условних конструкција у домену садржаја с императивом у вишој клаузи, показала је да је за изражавање епистемичког става једнако важан и избор везника, а не само избор између времена и начина у условној клаузи, мада се у литератури обично сматра супротно (уп. одговарајуће примере и дискусију у одељку 2.1).

Домен употребе као параметар за анализу омогућује да се на основу јасног семантичко-прагматичког критеријума диференцирају различите врсте ограда и/или коментара изнесених условном клаузом – на оне усмерене на говорни чин одн. његове услове прикладности и на оне усмерене на форму исказа и језичке изборе на којима почива. Такође, на основу разликовања различитих домена могуће је успешније препознати везу између семантике/прагматике условне конструкције и временско-модалне конигурације у њој. Тако смо, с једне стране, могли диференцирати два типа условних конструкције с императивом у вишој клаузи (в. одељке 2.1 и 2.3), а с друге – идентификовати конструкције с имперфективним претериталним облицима у обе клаузе као типично епистемичке (в. одељак 2.2).

Најзад, сви наведени закључци сугеришу да је оправдано и потребно подробније испитивање условних конструкција у теоријском кључу примењеном у овом раду; у њима би требало посветити пажњу како специфичностима сваког појединачног домена појединачно, тако и интеракцији између домена употребе и других битних фактора – избору времена/начина, глаголског вида, редоследа клауза итд.

ЛИТЕРАТУРА

- Браун/Левинсон 1987:** Penelope Brown, Stephen C. Levinson, *Politeness: Some Universals in Language Usage*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Васић 2011:** Vera Vasić, „Diskursna i metatekstualna kondicionalna klauza u srpskom jeziku”, у: S. Tanasić (ur.), *Gramatika i leksika u slovenskim jezicima. Zbornik radova sa međunarodnog simpozijuma*, Novi Sad: Matica srpska, Beograd: Institut za srpski jezik SANU, 313–321.
- Војводић 2018:** Дојчил Војводић, „Погодбена условљеност”, у: П. Пипер (ур.), *Синтакса сложене реченице у савременом српском језику*, Београд: Институт за српски језик САНУ, Нови Сад: Магица српска, 458–467.
- Грајс 1989:** Herbert Paul Grice, *Studies in the way of words*, Cambridge: Harvard University Press.
- Данцигјер 1999:** Barbara Dancygier, *Conditionals and Prediction. Time, Knowledge, and Causation in Conditional Constructions*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Данцигјер/Свитсер 2005:** Barbara Dancygier & Eve Sweetser, *Mental Spaces in Grammar. Conditional Constructions*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Данцигјер/Трнавац 2007:** Barbara Dancygier & Radoslava Trnavaц, “Conjunctions, verb forms and epistemic stance in Polish and Serbian predictive conditionals”, in: D. Divjak & A. Kochanska (eds.), *Cognitive Paths into the Slavic Domain*, Berlin: Mouton de Gruyter, 181–218.
- Деклерк/Рид 2001:** Renaat Declerck & Susan Reed, *Conditionals – A Comprehensive Empirical Analysis*, Berlin: Mouton de Gruyter.
- Дикро 1972:** Oswald Ducrot, *Dire et ne pas dire: Principes de sémantique linguistique*, Paris: Hermann.
- Ивић 1983:** Milka Ivić, „O srpskohrvatskim pogodbenim rečenicama”, у: M. Ivić, *Lingvistički ogleđi*, Beograd: Prosveta, Biblioteka XX vek, 145–155.
- Јесперсен 1940:** Otto Jespersen, *A modern English grammar on historical principles. Vol V: Syntax*, London: George Allen and Unwin.
- Катичић 1984–1985:** Radoslav Katičić, „Vrste pogodbenih rečenica u standardnom jeziku srpskom ili hrvatskom”, *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku*, XXVII–XXVIII, 339–343.
- Кениг 1986:** Ekkehard König, “Conditionals, concessive conditionals and concessives: areas of contrast, overlap and neutralization”, [in] E. C. Traugott, A. Ter Meulen, J. Snitzer Reilly & C. A. Ferguson (eds.), *On Conditionals*, Cambridge: CUP, 229–246.
- Ковачевић 2011:** Милош Ковачевић, „Условне реченице с везником ДА у српскоме језику”, у: *Граматицка питања српскога језика*, Београд: Јасен, 159–173.
- Ковачевић 2015а:** Милош Ковачевић, „Реченице с реалноусловним везницима у савременом српском језику”, у: М. Ковачевић, *О реченици и њеним члановима*, Београд: Јасен, 176–204.

- Ковачевић 2015б:** Милош Ковачевић, „Синтаксичко-семантички услови употребе веника 'кад' у погодбеном значењу”, у: М. Ковачевић, *О реченици и њеним члановима*, Београд: Јасен, 205–217.
- Кунцман-Милер 1988:** Barbara Kunzmann-Müller, „Adversative Konnektive im Serbokroatischen, Slowenischen und im Deutschen. Eine konfrontative Studie”, in: B. Kunzmann-Müller (Hsg.), *Konfrontative Untersuchungen zu Funktionswörtern*, Berlin: Akademie der Wissenschaften der DDR, 1–106.
- М. Поповић 2018:** Јасмина Московљевић Поповић, „О зависносложеним реченицама са коментативном зависном клаузом”, *Јужнословенски филолог*, LXXIV, 1, 63–80.
- Маретић 1963:** Tomislav Maretić, *Gramatika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika*, Zagreb: Matica hrvatska.
- Мусић 1898:** August Musić, „Rečenice s konjunkcijom 'ako, neka, li' u hrvatskom jeziku”, *Rad JAZU*, 134, 1–79.
- Мусић 1899:** August Musić, „Relativne rečenice u hrvatskom jeziku”, *Rad JAZU*, 138, 70–117.
- Мусић 1900:** August Musić, „Rečenice s konjunkcijom 'da' u hrvatskom jeziku”, *Rad JAZU*, 142, 1–125.
- Нордман / Де Блејзер 2000:** Leo Noordman, Femke De Blijzer, “On the processing of causal relations”, in: E. Couper-Kuhlen and B. Kortmann (eds.), *Cause, Condition, Concession, Contrast: Cognitive and Discourse Perspectives*, Berlin: Mouton de Gruyter, 35–56.
- Поповић 2008:** Љубомир Поповић, „Синтакса”, у: Ж. Станојчић и Љ. Поповић, *Грамматика српског језика*, Београд: Завод за уџбенике, 204–384.
- РЈАЗУ:** *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I–XXIII, Zagreb: JAZU, 1880–1976.
- Свитсер 1990:** Eve Sweetser, *From etymology to pragmatics: metaphorical and cultural aspects of semantic structure*, Cambridge: CUP.
- Свитсер 1996:** Eve Sweetser, “Reasoning, mappings, and meta-metaphorical conditionals”, in: M. Shibatani & S. A. Thompson (eds.), *Grammatical constructions: their form and meaning*, Oxford: OUP, 221–233.
- Серл 1969:** John R. Searle, *Speech acts: an essay in the philosophy of language*, London: CUP.
- Талми 2000:** Leonard Talmy, *Toward a Cognitive Semantics. Vol I: Concept Structuring Systems*, Cambridge: MIT Press.
- Фоконије/Тарнер 2014 [1998]:** Жил Фоконије и Марк Тарнер, „Мреже појмовног обједињавања”, у: К. Расулић и Д. Кликовац (ур.), *Језик и сазнање. Хрестоматија из когнитивне лингвистике*, Београд: Филолошки факултет, 337–416. Оригинални рад: G. Fauconnier & M. Turner, “Conceptual integration networks”, *Cognitive Science* 22/2, 133–187, 1998.
- Хорн 1985:** Laurence R. Horn, “Metalinguistic negation and pragmatic ambiguity”, *Language*, 61, 121–174.
- Чудомировић 2015:** Јован Чудомировић, *Семантика и прагматика саставних одн. супротних напоредних везника и, па, те, а, али, него (не-*

објављена докторска дисертација), Филолошки факултет Универзитета у Београду.

Чудомировић 2016: Јован Чудомировић, „Узрочни субординатори и теорија домена – експериментални приступ”, *Научни састанак слависта у Букове дане*, 45/3, 167–200.

Jovan M. Čudomirović

CONDITIONAL CLAUSES AND THE DOMAIN THEORY

Summary

In this paper, the author applies the cognitive approach (“domain theory”) developed by E. Sweetser and B. Dancygier (Sweetser 1990; Dancygier 1999; Dancygier & Sweetser 2005), in the analysis of the conditional constructions in Serbian, on the material that consists of the examples from the 13 previous studies of conditional clauses as well as the examples gathered from the electronic corpora and internet.

The analysis shows that the domain-theory is an appropriate approach for accounting for the semantic/pragmatic variety of uses of the conditional clauses in Serbian. More specifically, it showed that some TAM-configurations could be identified with a specific domain (e.g. imperfective verbs in past tense(s) in both conditional clauses suggests an epistemic reading), while others split between different domains (e.g. constructions with imperative in the main clause could belong either to the content domain or to the epistemic domain, depending on other factors. Our analysis also suggests that, contrary to some other findings, in expressing the epistemic stance, the choice of the conjunctions in constructions with conditional clauses in Serbian, seems equally important as the choice of tense/mood.

Милош В. УТВИЋ*
Филолошки факултет
Универзитета у Београду
Ранка М. СТАНКОВИЋ**
Александра Ђ. ТОМАШЕВИЋ*
Михаило Ђ. ШКОРИЋ
Биљана Ђ. ЛАЗИЋ
Рударско-геолошки факултет
Универзитета у Београду

ПРЕТРАГА КОРПУСА ЗАСНОВАНА НА УПОТРЕБИ ЕКСТЕРНИХ ЛЕКСИЧКИХ РЕСУРСА ПУТЕМ ВЕБ-СЕРВИСА

У раду се разматра хибридни приступ претрази корпуса, илустрован на примеру алатки OCWB и NoSketch Engine, примењених на специјални корпус из области рударства (РудКор) и Корпус савременог српског језика (СрпКор). Разматрани приступ комбинује постојеће могућности алатки OCWB и NoSketch Engine, које своју претрагу заснивају на лингвистичкој анотацији корпуса, са новим могућностима претраге у виду консултовања екстерних језичких ресурса (морфолошки електронски речници српског језика и лексичка база података Српски ворднет). Хибридни приступ је реализован надоградњом веб-сучеља која поменуте алатке користе за претрагу корпуса, као и употребом веб-сервиса заснованих на технологији RESTful. Веб-сервиси омогућавају да се задати упит, у коме се појављује лексема X, по потреби прошири лексемама које се са лексемом X налазе у некој лексичкој релацији (синонимија, антонимија, хиперонимија итд.).

Кључне речи: корпус, рударство, претраживање информација, проширивање упита, лексички ресурси, лексичке релације

Увод

Софтверске алатке за претрагу корпуса заснивају свој рад у сврху екстракције лингвистичких информација из корпуса:

* misko@matf.bg.ac.rs

** {ranka.stankovic, aleksandra.tomasevic, mihailo.skoric, biljana.lazic}@rgf.bg.ac.rs

- на лингвистичкој анотацији корпусних текстова,
- на консултовању екстерних језичких ресурса током претраге и
- на комбиновању поменутих приступа.

У овом раду ће бити речи о комбинованом приступу претрази корпуса заснованој и на лингвистичкој анотацији корпусних текстова и на консултовању екстерних језичких ресурса. У питању је природан наставак претходног заједничког рада (Утвић и др. 2018) у коме је описана изградња специјализованог корпуса (под називом Рударски корпус, скр. РудКор), с једне стране ради ефикасније претраге пројектне документације из области рударства, а са друге стране као прилика да се тестирају различите софтверске алатке за претрагу корпуса и испитају услови за њихову надградњу. Овај рад разматра једну реализовану надградњу веб-сучеља (енгл. web interface) двеју алатки за претрагу корпуса, ОСWB¹ (Еверт-Харди 2011) и NoSketch Engine (Рихли 2007), са циљем да се резултати искористе не само за претрагу Рударског корпуса већ и других корпуса које развијамо. Добијени резултати биће илустровани на примеру корпуса РудКор и СрпКор2013, текуће верзије Корпуса савременог српског језика (Корпус 2013), као представнике специјализованих корпуса (РудКор), односно корпуса опште намене (СрпКор), али исти хибридни приступ се може применити и на друге врсте корпуса: лексикографске, граматичке, дијалекатске, регионалне, нестандартне, корпусе језика као нематерњег, корпусе струка (енгл. *domain specific corpora*) итд.

У одељку 2 рада се, у општим цртама, описује лингвистичка анотација корпуса РудКор и СрпКор2013, као и могућности претраге тих корпуса помоћу алатки ОСWB и NoSketch Engine, утемељене на описаној лингвистичкој анотацији. Одељак 3 даје преглед веб-сервиса за експанзију упита над корпусом који су засновани на лексичким и термилошким ресурсима са посебним нагласком на рударску терминологију. Одељак 4 разматра имплементацију хибридног приступа претраге корпуса и илуструје могућности претраживања коришћењем семантичких проширења. Напошетку, одељак 5 наводи преглед закључака и смернице будућег развоја.

Претрага заснована на лингвистичкој анотацији корпуса

Алатке ОСWB и NoSketch Engine подржавају изградњу и претрагу корпуса са уграђеном лингвистичком анотацијом у формату вертикал(изова)ног текста (Утвић 2014а: 129–130), као и у формату XML. Табела 1 илуструје како изгледа једна реченица из Андрићеве приповетке *Прича о везировом слону* у формату вертикалног текста (прва колона), односно у формату аотираног вертикалног текста у корпусу СрпКор2013. Поједностављено, ОСWB и NoSketch Engine третирају корпус као табелу чији сваки ред одговара или

¹ ОСWB је скраћеница од Open Corpus Workbench.

појединачној позицији у корпусу (токену) или XML-етикети, прва колона (која је и једина обавезна) представља конкретну вредност токена или XML-етикету, док остале колоне, ако постоје, садрже одређени тип информација придружен токену (Еверт 2019: 6). Између осталог, колоне тако моделованог корпуса се користе за придруживање лингвистичких информација токену, попут леме, врсте речи, вредности морфосинтаксичких категорија (падеж, род, број, глаголски облик и сл.), ознаке значења, ознаке примењеног правописа итд. XML-етикетама се означава почетак или крај неке структурне целине (на пример, токена, реченице, пасуса, наслова, комплетне главе романа итд.), па се и оне могу користити за придруживање лингвистичких информација, не само на нивоу токена, већ и на нивоу осталих поменутих структурних целина. У терминологији алатки OCWB и NoSketch Engine, колоне корпуса, моделованог на описани начин, се још називају **позициони атрибути**, док се различити називи употребљених XML-елемената у корпусу називају **структурни атрибути**. Анотација корпуса, који се претражују алаткама OCWB и NoSketch Engine, реализује се комбиновањем позиционих и структурних атрибута (Табела 2).

Наведени пример (Табела 1) илуструје анотацију применом позиционих атрибута `pos` и `lemma` који редом одговарају ознаци врсте речи и леми појединачног токена (позициони атрибут `word`). Вредности `CONJ`, `N`, `V`, `PAR`, `ADV` атрибута `pos` редом представљају ознаку за врсте речи везник, именица, глагол, партикула, прилог; вредност `SENT` атрибута `pos`, придружена последњем токену (тачка), означава да је у питању крај реченице².

У пододељцима 2.1 и 2.2 укратко су описане верзије корпуса СрпКор и РудКор, конструисане помоћу алатки OCWB (СрпКор и РудКор) и NoSketch Engine (РудКор). Наведени корпуси садрже анотацију метаподацима, лингвистичку анотацију и делимичну структурну анотацију, али опис у пододељцима 2.1 и 2.2 ставља нагласак на њихову лингвистичку анотацију. У пододељку 2.3 су илустроване неке могућности претраге тих корпуса засноване на њиховој лингвистичкој анотацији.

Табела 1: Реченица из Андрићеве приповетке *Прича о везировом слону* у форми вертикалног текста (прва колона), односно у форми анотираног вертикалног текста у корпусу СрпКор2013 (колоне 2–4 као позициони атрибути `word`, `pos` и `lemma`)³.

² Комплетна листа вредности атрибута `pos`, које се користе као ознаке врсте речи у корпусу СрпКор2013, доступна је на адреси <http://www.korpus.matf.bg.ac.rs/SrpLemKor/tagset.html>.

³ У корпусу СрпКор2013 се карактери *Ш* (*Š*), *ш* (*š*), *Ж* (*Ž*), *ж* (*ž*), *Ђ* (*Đ*), *ђ* (*đ*), *Ч* (*Č*), *ч* (*č*), *Ђ* (*Đ*), *ђ* (*đ*), *Љ* (*Ĺ*), *љ* (*lj*), *Њ* (*Ń*), *њ* (*ń*), *Џ* (*Dž*), *џ* (*dž*) редом представљају следећим записима (карактерски код аурора): *Sx, sx, Zx, zx, Cx, cx, Cy, cy, Dx, dx, Lx, lx, Nx, nx, Dy и dy*.

Реченица (P1)	Представљање реченице (P1) у корпусу СрпКор2013		
	Позициони атрибут word (вредност токена)	Позициони атрибут pos (ознака врсте речи)	Позициони атрибут lemma (одговарајућа лема)
А	А	CONJ	a
везира	vezira	N	vezir
су	su	V	jesam
Травничани	Travnicyani	N	Travnicyanin
заиста	zaista	PAR	zaista
ретко	retko	ADV	retko
виђали	vidxali	V	vidxati
.	.	SENT	.

1.1 Корпус савременог српског језика (СрпКор)

СрпКор2013 је актуелна верзија Корпуса савременог српског језика (Корпус 2013)⁴. СрпКор2013 је корпус опште намене величине преко 122 милиона корпусних речи, односно преко 152 милиона токена.⁵

СрпКор2013 поседује делимичну морфолошку анотацију, у смислу да су сваком токenu придружене информације о врсти речи и леми на начин описан у (Утвић 2011). Софтверска алатка TreeTagger (Schmid 1997, Schmid 1999) је употребљена за аутоматску морфолошку анотацију текстова корпуса СрпКор2013. Параметарска датотека (енгл. language parameter file) за српски језик, коју TreeTagger користи као дигитални лексички ресурс за анотацију, настала је као дериват система морфолошких електронских речника српског језика (у даљем тексту: СМР) чији су аутори Цветана Крстев и Душко Витас (Крстев 2008). Делимична морфолошка анотација у корпусу СрпКор2013 је реализована позиционим атрибутима pos (ознака врсте речи) и lemma (лема), који садрже одговарајуће информације о токenu, тј. подразумеваном позиционом атрибуту word (Табела 1).

Верзија СрпКор2013 није структурно анотирана, мада појединачни корпусни текстови, од којих је верзија СрпКор2013 компилирана, поседују структурну анотацију на неким или свим структурним нивоима одељка, наслова, пасуса, реченице. Табела 2 илуструје структурну анотацију у формату вертикалног текста.

⁴ <http://www.korpus.matf.bg.ac.rs/korpus/login.php>

⁵ Ако скуп неалфанумеричких карактера третирамо као скуп сепаратора, корпусне речи дефинишемо као непразне ниске карактера између два узастопна сепаратора. За корпусне речи и појединачне елементе скупа сепаратора (изузимајући белине, тј. карактере размак, табулатор и знак за нови ред) користи се заједнички назив токени (Утвић 2014б: 244).

Табела 2: Реченица из Андрићеве приповетке *Прича о везировом слону* у форми анотираног вертикалног текста са структурним атрибутом *s*, односно са XML-етикетама *<s>* и *</s>* које редом означавају почетак, односно крај реченице. Позициони атрибути и њихове вредности су истоветни као у Табели 1.

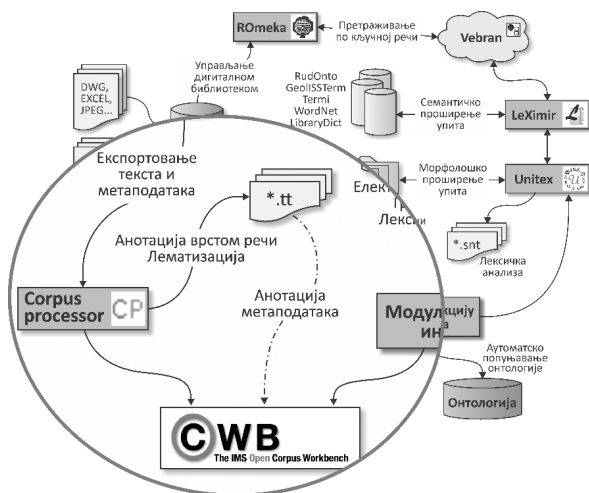
Реченица (P1)	Представљање реченице (P1) у корпусу СрпКор2013		
	Позициони атрибут word (вредност токена или XML-етикета)	Позициони атрибут pos (ознака врсте речи)	Позициони атрибут lemma (одговарајућа лема)
	<s>		
А	А	CONJ	a
везира	vezira	N	vezir
су	su	V	jesam
Травничани	Travnicyani	N	Travnicyanin
заиста	zaista	PAR	zaista
ретко	retko	ADV	retko
виђали	vidxali	V	vidxati
.	.	SENT	.
	</s>		

1.2 Специјализовани корпус из области рударства

У склопу система за управљање рударском пројектном документацијом у електронском облику (Томашевић и др. 2018; Томашевић 2018) коришћене су различите језичке технологије, међу којима издвајамо:

- дигиталну библиотеку, као централни репозиторијум за складиштење рударске пројектне документације,
- лексичке и термилошке ресурсе и
- корпус стручних текстова на српском језику из области рударства, РудКор.

Слика 1 приказује место корпуса РудКор у систему за управљање рударском пројектном документацијом у целини, где је истакнут део система који се односи се на анотацију докумената врстом речи и лемом, снабдевање докумената метаподацима и генерисање самог корпуса.

Слика 1. Рударски корпус у систему за управљање документацијом

Изградња Рударског корпуса детаљно је описана у раду (Томашевић 2018; Утвић и др. 2018). Корпус чине 172 документа, и то: из области законске регулативе (правилници, закони, уредбе, смернице и стратегије) 94 документа (55%), литература (докторске дисертације, уџбеници и монографије) 40 документа (23%) и пројектна документација (пројекти и студије) 38 документа (22%). РудКор има 2.719.086 корпусних речи. РудКор садржи 100.414 корпусних типова, као елемената скупа различитих корпусних речи, док је број различитих лема 22.875.

Лингвистичка анотација актуелне верзије Рударског корпуса је аналогна лингвистичкој анотацији корпуса СрпКор2013, тј. сваки токен је анотиран на нивоу леме и врсте речи истим ресурсима, алаткама и методологијом којом је анотиран и СрпКор2013, описаним у одељку 2.1, тј. Рударски корпус користи позиционе атрибуте *word* (токен), *lemma* (лема) и *tag* (ознака врсте речи).⁶ Тренутна верзија Рударског корпуса није структурно анотирана у целости, мада се на поткорпусу анотираних (углавном закона и правилника) тестира претрага по структурним обележјима (Утвић и др. 2018: 110–113).

1.3 Претрага корпуса СрпКор2013 и РудКор

Корпуси СрпКор2013 и РудКор доступни су за претрагу на вебу (Корпус 2013, РудКор 2018). СрпКор2013 се претражује помоћу алатке OCWB, док се за претрагу корпуса РудКор може користити или OCWB или NoSketch Engine. Информациони систем, који користи поменуте алатке за претрагу корпуса, комбинује веб-сучеље, као предњи део (енгл. *front-end*) система, и

⁶ Комплетна листа вредности атрибута *tag* корпуса РудКор је истоветна листи вредности атрибута *pos* у корпусу СрпКор2013 на адреси <http://www.korpus.matf.bg.ac.rs/SrpLemKor/tagset.html>.

програмски систем за креирање, управљање и претрагу корпуса, као задњи део (енг. back-end) информационог система (Утвић и др. 2018: 112–113). Задњи део информационог система, поред осталог, садржи модул за обраду упита (у даљем тексту: процесор упита) који интерпретира задати упит, генерише резултате претраге корпуса, а веб-сучеље те резултате форматира и представља их кориснику. Према томе, веб-сучеље је заправо посредник између корисника и процесора упита, у једном смеру преноси задати упит од корисника до процесора упита, а у другом смеру преузима одговор модула за обраду упита и представља га кориснику. OCWB користи CQPweb (Харди 2012) као веб-сучеље, а IMS CWB (Еверт-Харди 2011) као задњи део информационог система, а веб-сучеље Vonito и алат за управљање корпусима Manatee чине, тим редом, предњи и задњи део информационог система NoSketch Engine (Рихли 2007). CQP (енгл. Corpus Query Processor) је назив процесора упита за OCWB (Еверт 2019).

Приликом задавања упита у оквиру напредне претраге, користи се одговарајући упитни језик заснован на регуларним изразима. Иако CQP и Manatee, као процесори упита, користе међусобно различите упитне језике — CQP-упитни језик⁷ (Еверт 2019), односно Корпусни упитни језик или CQL⁸ (SketchEngineDoc 2019) — формати тих упитних језика за претраживање позиционих атрибута корпуса РудКор и СрпКор2013 готово су идентични (Табела 3). Најважније разлике о којима треба водити рачуна односе се на кодирање карактера у корпусу (алфабет аурора и карактерски кôд ISO-8859-1 за СрпКор2013, односно српска латиница и карактерски кôд UTF-8 за РудКор).

Табела 3: Примери претраге корпуса РудКор и СрпКор2013 заснованих на њиховој лингвистичкој анотацији

Циљ претраге	Корпус	Упит	Значење упита
облици леме <i>ископина</i>	РудКор, СрпКор2013	[lemma=>iskopina]	Сви токени којима је придружена <i>iskopina</i> као вредност атрибута lemma.
<i>беседи</i> као облик глагола	СрпКор2013	[word=>besedi] & pos=>V]	Сваки токен <i>besedi</i> коме је као вредност атрибута pos придружена вредност V.
<i>бацили</i> као облик именице	РудКор	[word=>bacili] & tag=>N]	Сваки токен <i>bacili</i> коме је као вредност атрибута tag придружена вредност N.

⁷ У енгл. оригиналу CQP Query Language.

⁸ У енгл. оригиналу Corpus Query Language, скр. CQL.

Веб-сервиси за експанзију упита над корпусом

Веб-сервиси су програмабилне целине са одређеном функционалношћу којој се може приступити из различитих система користећи интернет стандарде (HTTP/HTTPS, XML, JSON итд) и то:

- интерно, од стране једне апликације или информационог система, или
- јавно (изложени као јавни интернет сервиси), од стране више хетерогених система који евентуално могу радити заједно.

Вебран је скуп веб-сервиса направљених са циљем да омогући проширење упита, засновано на лексичким ресурсима, које упућују овлашћени корисници и апликације, а посебно је прилагођен за претрагу корпуса помоћу алатки OCWB и NoSketch Engine. Поред претраживања корпуса, Вебран се користи и за претрагу једнојезичних и вишејезичних дигиталних библиотека развијених у оквиру Групе за језичке технологије Универзитета у Београду и Друштва за језичке ресурсе и технологије Јертех. Развој Вебрана је заснован на Мајкрософт технологији RESTful API⁹ (ASP.NET Web API) за развој веб-сервиса коју одликује једноставност и флексибилност формата генерисаних података.

Експанзија упита заснована на лексичким ресурсима је потребна за различите намене, од претраживања дигиталних библиотека и веба, до корпуса, при чему су поменути системи по правилу имплементирани на различитим платформама и на дистрибуираним локацијама, тако да веб-сервиси представљају одговарајућу технологију за њихову имплементацију. Вебран генерише проширење упита на основу различитих лексичких ресурса српског језика, од којих су најзначајнији:

- СМР, систем морфолошких електронских речника српског језика (Крстев 2008),
- семантичка мрежа Српски ворднет¹⁰ (Крстев и др. 2004),
- термилошке базе Терми¹¹,
- онтологија из области рударства РудОнто¹²,
- Геолошки речник ГеолИСС¹³,
- Речник библиотекарста и информатике¹⁴.

Вебран-сервиси за проширење упита се користе на следећи начин (Станковић 2009; Станковић и др. 2017):

1. Апликација која прихвата кориснички упит контактира веб-сервис ради проширења упита. Контакт се остварује преко адресе веб-сер-

⁹ <https://dotnet.microsoft.com/apps/aspnet/apis>

¹⁰ <http://www.korpus.matf.bg.ac.rs/SrpWN/>

¹¹ <http://termi.rgf.bg.ac.rs/>

¹² <http://rudonto.rgf.bg.ac.rs/>

¹³ <http://geoliss.mre.gov.rs/recnik/>

¹⁴ <http://rbi.nb.rs/>

виса (униформни локатор ресурса, енгл. Uniform Resource Locator, скр. URL) на коју апликација шаље одговарајуће параметре (Табела 4).

2. На основу добијених параметара, веб-сервис консултује екстерне лексичке ресурсе и, на основу података о задатој лемџ X, генерише резултат који шаље назад апликацији.
3. Апликација на основу одговора веб-сервиса генерише проширење упита, спроводи претрагу и обавештава корисника о резултатима претраге.

У овом раду разматрамо случај када се Вебран-сервиси користе за семантичко проширење упита које корисник задаје користећи као алатку за претрагу корпуса OCWB или NoSketch Engine.

Табела 4: Параметри веб-сервиса Вебран
(у заградама су наведене конкретне вредности параметара)

Параметар	Значење параметра
<i>lema</i>	задата лема X
<i>relType</i>	задата лексичка релација R (в. Табелу 5, колона „Интерни назив лексичке релације”)
<i>POS</i>	врста речи задате леме X: именица (N), придев (A), глагол (V)
<i>lngIn</i>	језик задате леме X, подразумевано српски (sr)
<i>lngOut</i>	језик резултата, подразумевано српски (sr)
<i>alphOut</i>	писма резултата: ћирилица (C), латиница (L), код аурора (A) или нека њихова комбинација (LC, CA, LA, LCA)
<i>fleksije</i>	индикатор да ли резултат садржи само леме које су у лексичкој релацији R са лемом X или и све флективне облике тих лема (true, false)
<i>dlfByLemma</i>	индикатор да ли се у резултату облици групишу по заједничкој лемџ или не (true, false)

Семантичко проширење упита, упућеног информационом систему који користи OCWB или NoSketch Engine (в. одељак 2.3), реализује се на следећи начин:

- (СП1) корисник преко веб-сучеља алатке за претрагу корпуса (CQPweb или Bonito) поставља упит и при томе може да захтева да резултат буде у одређеној лексичкој релацији R (синонимија, антонимија, хиперонимија итд.) са неком од лема (означимо је са X) које се појављују у упиту. На пример, корисник може тражити флективну парадигму лексеме *ископина*, (Табела 3, упит

- [lemma="iskopina"]]), али истовремено захтевати да се пронађу и облици свих синонима те лексеме. Овде треба приметити да процесор упита може да претражи позициони атрибут lemma и пронађе флективну парадигму лексеме *ископина*, али не може да интерпретира семантички проширени упит јер нема информацију о томе шта су синоними лексеме *ископина*;
- (СП2) ако корисник није задао захтев за семантичким проширењем упита, веб-сучеље алатке за претрагу корпуса директно прослеђује упит процесору упита и прелази се на корак (СП8);
- (СП3) ако је корисник задао захтев за семантичким проширењем упита, веб-сучеље анализира упит и прослеђује веб-сервису, поред задате леме X и осталих параметара, ознаку одређене лексичке релације R (синонимија, антонимија, хиперонимија итд.) коју је корисник одабрао;
- (СП4) консултовањем екстерних лексичких ресурса, веб-сервис проналази све леме које се налазе у лексичкој релацији R са лемом X (в. одељак 3);
- (СП5) у зависности од захтева ког је упутило веб-сучеље алатке за претрагу корпуса, веб-сервис може резултату, добијеном у кораку (СП4), придружити и флективне парадигме пронађених лема;
- (СП6) веб-сервис шаље веб-сучељу алатке за претрагу корпуса генерисани резултат;
- (СП7) на основу резултата добијеног у кораку (СП6), веб-сучеље (CQPweb или Bonito) формира нови, семантички проширен упит, у складу са форматом одговарајућег упитног језика (CQP-упитни језик или CQL) и прослеђује коначни упит процесору упита;
- (СП8) процесор упита (CQP или Manatee) реализује одговарајућу претрагу, саопштава резултате веб-сучељу које потом одговара кориснику на постављени упит.

Описану процедуру називамо хибридни (комбиновани) приступ претрази корпуса, с обзиром да алатке OCWB и NoSketch Engine заснивају своју претрагу на лингвистичкој анонотацији, а разматрана надградња консултује екстерне језичке ресурсе током претраге. О детаљима имплементације и примерима упита који подржавају хибридну претрагу биће више речи у одељку 4.

Табела 5 илуструје неке примере проширења упита коришћењем различитих лексичких релација доступних у семантичкој мрежи Српски ворднет (Крстев и др. 2004).

Табела 5: Примери одговора веб-сервиса Вебран на задате леме и лексичке релације (у свим случајевима је претпостављено да одговор садржи само леме, не и њихове флективне парадигме).

Интерни назив лексичке релације	Лексичка релација	Лема полазног упита	Одговор веб-сервиса (формат без груписања лема и без флективне парадигме)
synset	синонимија	затвор	тамница; казнени завод
synset	синонимија	трачни транспортер	транспортер са траком, тракасти транспортер, транспортни систем
near_antonym	антонимија	оповргнути	доказати; показати
hyponym	хипонимија	геолошки процес	ерозија; спирање; осипање
hyponym	хипонимија	радник	намештеник; запосленик; трудбеник; волонтер; помоћник; помагач
hypernym	хиперонимија	лимонит	гвоздена руда; руда гвожђа
hypernym	хиперонимија	птица	кичмењак
holo_portion	холонимија	калцијум	гипс; кречњак; вапнаца; флуорит; калцијум оксид; гашени креч; вапно

Имплементација хибридног приступа претраживању корпуса

У одељку 3 је размотрен хибридни приступ претраживању корпуса помоћу веб-сервиса и том приликом су у опису реализације наведени кораци (СП1), (СП3) и (СП7) који захтевају модификацију веб-сучеља информационог система за претрагу корпуса. CQPweb и Bonito, као веб-сучеља алатки OCWB и NoSketch Engine, отвореног су кода што омогућава њихову модификацију, тј. уграђивање описане комуникације са Вебран-сервисима у постојећи изворни код веб-сучеља. Модификације су имплементирани у развојним технологијама карактеристичним за њих: CQPweb — у програмском језику PHP, Bonito — у програмском језику Python. Модификације се односе на:

- (M1) начин на који корисник преко веб-сучеља захтева семантичко проширење упита;
- (M2) остваривање контакта веб-сучеља и веб-сервиса, укључујући и прослеђивање вредности параметара веб-сервиса (Табела 4);

- (M3) генерисање семантички проширеног упита у формату који је дозвољена синтаксичка конструкција упитног језика, односно који процесор упита може да интерпретира.

Модификација (M1) се, пре свега, односи на формат (синтаксичку структуру) упита који корисник може да постави. У ту сврху се уводе квази-позициони атрибути (у даљем тексту: КПА-и) *synlemma*, *antlemma* и *hyperlemma* од којих сваки тим редом одговара одређеној лексичкој релацији: синонимија, антонимија, хиперонимија (Табела 6). КПА-и се користе у упиту на исти начин као прави позициони атрибути дефинисани у одељку 2 и илустровани у пододељку 2.3. Међутим, пошто КПА-и не постоје као стварне колоне у вертикалном формату корпусних текстова (уп. Табела 1), процесор упита не може да интерпретира упит који садржи неки КПА, те су неопходне модификације (M2) и (M3).

Модификација (M2) се састоји у примени подршке коју програмски језици PHP и Python пружају када је у питању RESTful технологија, односно контактирање веб-сервиса. Параметри веб-сервиса се прослеђују у формату JSON. При томе, највећи број вредности параметара који се прослеђују веб-сервису је фиксиран, вредност параметра *lemma* се директно презуима од веб-сучеља, једино је потребно израчунати вредност параметра *relType*, односно ознаку задате лексичке релације (синонимија, антонимија, хиперонимија), што се постиже анализом упита и препознавањем одговарајућег квази-позиционог атрибута (*synlemma*, *antlemma*, *hyperlemma*).

Табела 6: Лексичке релације, одговарајући квази-позициони атрибути (КПА) и примери претраге

Лексичка релација / КПА	Упит који користи квази-позициони атрибут (КПА)	Значење упита који користи КПА
синонимија / <i>synlemma</i>	[<i>synlemma</i> =» <i>zatvor</i> »]	синоними леме <i>zatvor</i> (в. Табелу 5) укључујући и њихову флективну парадигму, као и облике леме <i>zatvor</i>
антонимија / <i>antlemma</i>	[<i>antlemma</i> =» <i>opovrgnuti</i> »]	антоними леме <i>opovrgnuti</i> (в. Табелу 5), укључујући и њихову флективну парадигму
хиперонимија / <i>hyperlemma</i>	[<i>hyperlemma</i> =» <i>ptica</i> »]	хипероними леме <i>ptica</i> (в. Табелу 5), укључујући и њихову флективну парадигму

Модификација (M3) се односи на обраду одговора веб-сервиса који може бити у различитим форматима (XML, JSON), укључујући и замену квази-позиционих атрибута стварним позиционим атрибутима корпуса РудКор и СрпКор2013.

За разлику од правих позиционих атрибута, вредност квази-позиционих атрибута може бити и монолексемска јединица (једночлана лексема) и полилексемска јединица (вишечлана лексема, в. Табелу 5, *геолошки процес*). Такође, одговор веб-сервиса може садржати и монолексемске и полилексемске јединице (в. Табелу 5, *казнени завод* као синоним за лексему *затвор*). Пошто процесори упита алатки OCWB и NoSketch Engine подржавају искључиво монолексемске јединице као вредности (правих) позиционих атрибута, неопходно је у одговору веб-сервиса раздвојити монолексемске и полилексемске јединице пошто се оне морају обрадити на различите начине. У сврху раздвајања монолексемских и полилексемских јединица, у одговору веб-сервиса се испред монолексемске јединице наводи префикс S: (почетно слово енгл. термина *simple word* за монолексемске јединице), а испред полилексемске јединице се наводи префикс C: (почетно слово енгл. термина *compound* за полилексемске јединице).

Табела 7: Обрада одговора веб-сервиса и генерисање проширеног упита

1	Упит који користи КПА	[hyperlemma=>ptica>]
	Одговор веб-сервиса	S:kičmenjak
	Генерисани упит	[lemma=>kičmenjak>]
2	Упит који користи КПА	[antlemma=>opovrgnuti>]
	Одговор веб-сервиса	S:dokazati; S:pokazati
	Генерисани упит	[lemma=>dokazati pokazati>]
3	Упит који користи КПА	[synlemma=>zatvor>]
	Одговор веб-сервиса	S:tamnica; C:kazneni zavod
	Генерисани упит	[lemma=>zatvor tamnica>]([lemma=>kazneni>] [lemma=>zavod>])

Генерисање проширеног упита у случају када одговор веб-сервиса садржи само леме, не и њихове флективне парадигме, реализује се у зависности од структуре одговора (Табела 7):

- (Г1) Одговор веб-сервиса садржи само једну монолексемску јединицу (на пример, „S:kičmenjak”) и у том случају се упит генерише тако што се у полазном корисниковом упиту квази-позициони атрибут замењује стварним позиционим атрибутом lemma, а његова вредност одговором веб-сервиса без префикса (Табела 7, 1. упит: [lemma="kičmenjak"]).
- (Г2) Одговор веб-сервиса садржи искључиво монолексемске јединице, две или више њих. У полазном корисниковом упиту квази-позициони атрибут се такође замењује стварним позиционим атрибутом lemma, а вредност атрибута одговором веб-сервиса

без префикса у коме су монолексемске јединице међусобно раздвојене ознаком | за операцију уније (Табела 7, 2. упит: [lemma="dokazati|pokazati"] са значењем „наћи све токене чија је лема dokazati или pokazati”).

- (Г3) Одговор веб-сервиса садржи тачно једну полилексемску јединицу. Ове варијанте нема у Табели 7, али се може илустровати на примеру одговора „C:kazneni zavod”, односно „C:auto-put”. У том случају се одговор без префикса (полилексемска јединица) разбија на делове коришћењем размака или цртице као сепаратора, сваки појединачни део постаје вредност једног позиционог атрибута lemma, сваки сепаратор који није белина (на пример, цртица) постаје вредност једног позиционог атрибута word, а коначни упит је заправо низ тако генерисаних позиционих атрибута који се групише у целину помоћу заграда:
([lemma="kazneni"] [lemma="zavod"])
односно
([lemma="auto"] [word ="-"] [lemma="put"])

Значење овако добијених упита је „наћи све парове токена такве да је лема првог токена kazneni, а лема токена који за њим следи — zavod”, односно „наћи све уређене тројке токена такве да је лема првог токена auto, други токен је цртица, а лема токена који за њима следи — put”.

- (Г4) Одговор веб-сервиса садржи више искључиво полилексемских јединица. Ни ова варијанта није присутна у Табели 7, али се може објаснити на примеру одговора „C:kazneni zavod; C: porpravni dom”. Свака појединачна полилексемска јединица генерише по један део упита на начин описан у кораку (Г3), а коначан упит се формира спајањем тих делова ознаком | за операцију уније: ([lemma="kazneni"][lemma="zavod"])([lemma="porpravni"][lemma="dom"]). Значење овако добијеног упита је „наћи све парове токена такве да је лема првог токена kazneni, а лема токена који за њим следи — zavod, или такве да је лема првог токена porpravni, а лема токена који за њим следи — dom”.

- (Г5) Одговор веб-сервиса садржи и монолексемске и полилексемске јединице. У том случају монолексемске јединице генеришу један део коначног упита на начин описан у (Г1) или (Г2), полилексемске јединице генеришу други део коначног упита примењујући (Г3) или (Г4), а коначан упит се формира спајањем тих делова ознаком | за операцију уније. Управо тако је у Табели 7 на основу одговора веб-сервиса „S:tamnica; C:kazneni zavod” генерисан упит
[lemma="zatvor|tamnica"]([lemma="kazneni"] [lemma="zavod"])

са значењем „наћи све токене чија је лема zatvog или tamnica, или све парове токена такве да је лема првог токена kazneni, а лема токена који за њим следи — zavod”.

На аналоган начин се на основу одговора веб-сервиса може генерисати упит који садржи не само леме, већ и њихове флективне парадигме, а главна разлика је што се квази-позициони атрибут у корацима (Г1)–(Г5) замењује стварним позиционим атрибутом `word` уместо атрибутом `lemma`.

Закључак и будући рад

У раду је изложен приступ претрази корпуса комбиновањем лингвистичке анотације корпуса и екстерних лексичких ресурса који омогућава да резултати претраживања обухвате и лексеме које су са задатом лексемом у одабраној лексичкој релацији (синонимија, антонимија, хиперонимија). Описани хибридни приступ је успешно тестиран модификовањем веб-сучеља алатки за претрагу корпуса OCWB и NoSketch Engine, при чему је консултовање екстерних лексичких ресурса реализовано путем веб-сервиса Вебран. Вебран-сервиси су тренутно доступни само ауторизованим корисницима и апликацијама.

У овој фази развоја, упит са захтевом за семантичко проширење може се поставити једино у формату одговарајућег упитног језика (CQP-упитни језик или CQL) са квази-позиционим атрибутима (`synlemma`, `antlemma` и `hyperlemma`) и то:

- за корпус СрпКор2013: преко веб-сучеља Корпуса савременог српског језика у режиму напредне претраге (Слика 2);
- за корпус РудКор:
 - преко веб-сучеља Bonito (NoSketch Engine) у режиму CQL (Слика 3).
 - преко веб-сучеља CQPweb (OCWB) у режиму „CQP syntax extended (SrpWN)” (Слика 4);

Korpus savremenog srpskog jezika

Pretraga korpusa sa izvorima

*Korpus koji se pretražuje: Korpus savremenog srpskog jezika (2013)

*Regularni izraz koji se traži [synlemma="rudnik"]

primeri pretraga: istina, [mM]matematika-a-z*, [R]Jacyna[a-z]*

Jednostavna pretraga
 Napredna pretraga

[upućstvo za korisnike napredne pretrage](#)

Prikaz rezultata

Sortiranje po rezultatu i desnom kontekstu, bez interpunkcije

levi i desni kontekst rezultata: 100 (maksimalna širina levog/desnog konteksta je po 500 karaktera)

Prikaz svih rezultata (po 100 na strani)
 Prikaz slučajno odabranih rezultata (svaki n-ti)

Слика 2: Веб-сучеље Корпуса савременог српског језика за претрагу корпуса СрпКор2013. Неопходно је одабрати режим напредне претраге пре задавања упита [*synlemma="rudnik"*] са захтевом за семантичко проширење (5481 резултат, поред лексеме *рудник*, садржи и њене синониме *окно*, *цех*, *површински коп*).

Corpus: testsaska ▾

Simple query:

Query types Context Text types ⓘ

Query type simple lemma phrase word character CQL

Lemma: PoS: unspecified ▾

Phrase:

Word form: PoS: unspecified ▾ match case

Character:

CQL: Default attribute: word ▾

[Tagset summary](#) [CQL builder](#)

Слика 3: Веб-сучеље Bonito (NoSketch Engine) за претрагу Рударског корпуса у режиму (енгл. Query type) CQL (упит са захтевом за семантичким проширењем [*synlemma="tračni transporter"*] се уноси у истоимено поље CQL). Упит има 1043 резултата (*tračni transporter* 662, *transportni sistem* 381).

Иако веб-сервиси могу у свом одговору да врате и флективну парадигму лексема које су са задатом лексемом у захтеваној лексичкој релацији и да тако поправе однос пронађених резултата у односу на укупан одговарајућих јединица корпуса које су релевантне за претрагу, с обзиром да семантичко проширење упита повећава време одзива веб-сучеља (време потребно за међусобну размену података између веб-сучеља и веб-сервиса, као и за сам рад веб-сервиса, односно консултовање лексичких ресурса), у овој фази развоја смо одлучили да веб-сучеље захтева од веб-сервиса искључиво леме. Тиме се проблем проналажења флективне парадигме лексема добијених семантичким проширењем пребацује са веб-сервиса на процесор упита, односно претрагу позиционог атрибута lemma и прецизност лингвистичке анотације корпуса (в. одељак 4, кораци (Г1)–(Г5)). Непосредна последица је да проширивање упита неће функционисати на жељени начин за поједине класе полилексемских јединица, тј. произвешће одговарајући резултат само за полилексемске јединице чија је свака компонента заправо лема неке монолексемске јединице у консултованим лексичким ресурсима.

```
[synlemma="tračni transporter"]
```

P-attributes in this corpus:

word	Main word-token attribute
lemma	lema(using SrpKor2013 etikete)
pos	vrsta reči(using SrpKor2013 etikete)

S-attributes in this corpus:

<text>	Structure ``text'
<text_id>	Structure ``text_id'

[Click here to open the full CQP-syntax tutorial](#)

Query mode: [Simple query language syntax](#)

Number of hits per page:

Restriction:

Слика 4: Веб-сучеље CQPweb за претрагу Рударског корпуса у режиму „CQP syntax extended (SrpWN)” прихвата захтев за семантичким проширењем упита (синонимима лексеме *трачни транспортер*).

На пример, ако одговор веб-сервиса садржи полилексемску јединицу *геолошки процес*, генерисани упит ([lemma="geološki" [lemma="proces"]]¹⁵ би имао изгледа да успе јер су и *геолошки* и *процес* леме одговарајућих лексема. Међутим, ако би се у одговору веб-сервиса нашла полилексемска јединица *полицијске снаге* (као синоним лексеме *полиција*), генерисани упит [lemma="policijske" [lemma="snage"]] не би имао никаквих изгледа да нешто пронађе зато што су у питању облици лексема *полицијски*, односно *снага*, који сами не представљају леме тих лексема.

Према томе, систем је потребно даље унапређивати. Најпре је потребно омогућити семантичко проширење упита у односу на остале лексичке релације Српског ворднета (хипонимију, холонимију, меронимију итд.). Даље, неопходно је разрешити управо описани проблем проналажења семантичког проширења за све полилексемске јединице.

Једно од питања које заслужује посебну пажњу јесте да ли треба радити на модификацији веб-сучеља тако да квази-позициони атрибути могу у упитима да се користе са свим могућностима које упитни језик дозвољава правим позиционим атрибутима. Наиме, вредност правог позиционог атри-

¹⁵ Ово је генерисани упит у случају Рударског корпуса чији текстови користе српску латиницу. У случају корпуса СрпКор2013, генерисани упит би користио код аурора и имао би форму ([lemma="»geolosxki" [lemma="proces"]]).

бута у општем случају може бити регуларни израз, док се тренутно вредност квази-позиционих атрибута интерпретира искључиво као конкретна ниска карактера која представља лему. Осим тога, у одељку 2.3 је дат пример у коме се ознаком & за логичку операцију конјункције истовремено намећу услови позиционим атрибутима истог токена (Табела 3, на пример [word="bacili" & tag="N"]). У описаној надоградњи веб-сучеља алатки OCWB и NoSketch Engine тренутно није подржан упит у коме се истовремено појављују квази-позициони атрибут и операција конјункције, попут упита [synlemma="zemlja" & lemma=".+(o|e)"] са потенцијалним значењем „облици синонима лексеме *земља* чија се лема завршава словом *о* или *е*”, како би, на пример, били пронађени сви синоними средњег рода (као што су *тло*, *тле*) дате именице женског рода (у овом примеру: *земља*).

Напоследку, треба приметити да кључни фактор у реализацији идеје семантичког проширења упита представљају адекватни лексички ресурси, пре свега, адекватно попуњена лексичка база Српски ворднет, потом систем морфолошких електронских речника (СМР), а у случају РудКор-а важну улогу имају и термилошки електронски речници специфични за област рударства. За разлику од СМР-а који је у поодмаклој фази развоја¹⁶, Српски ворднет, иако садржи преко 22 хиљаде класа синонима¹⁷ (Станковић и др. 2018: 106), још увек није достигао величину какву, на пример, има Енглески ворднет¹⁸, тако да је допуна Српског ворднета свакако један од приоритета када је у питању унапређивање система за семантичко проширивање упита.

ИЗВОРИ

Корпус 2013: Душко Витас и Милош Утвић, „Корпус савременог српског језика (СрпКор), верзија СрпКор2013”, Група за језичке технологије Универзитета у Београду, <http://www.korpus.matf.bg.ac.rs/korpus> (датум приступа: 30.6.2019).

РудКор 2018: „Рударски корпус, специјализовани корпус из области рударства”, Универзитет у Београду, Рударско-геолошки факултет, Група за језичке технологије Универзитета у Београду, <http://147.91.181.179/~cqp/cqpweb/> (РудКор/OCWB, датум приступа: 30.6.2019), <http://147.91.181.179/~cqp/noske/> (РудКор/NoSketch Engine, датум приступа: 30.6.2019).

SketchEngineDoc 2019: “Documentation for expert users”, Sketch Engine Documentation <https://www.sketchengine.eu/documentation/> (датум приступа: 30.6.2019).

¹⁶ СМР садржи преко 141 хиљаду монолексичких јединица (лема), односно преко 5 милиона њихових граматичких облика, као и више од 18 хиљада лема као полилексемских јединица (Крстев и др. 2018: 43).

¹⁷ Класа синонима или енгл. *synset*.

¹⁸ Величина Енглеског ворднета је око 5 пута већа од величине Српског ворднета.

ЛИТЕРАТУРА

- Еверт-Харди 2011:** Stefan Evert and Andrew Hardie, „Twenty-first Century Corpus Workbench: Updating a Query Architecture for the New Millennium”, In: *Proceedings of the Corpus Linguistics 2011 Conference*, Birmingham, University of Birmingham.
- Еверт 2019:** Stefan Evert and The OCWB Development Team, *CQP Query Language Tutorial*, The IMS Open Corpus Workbench (CWB 3.4.16), May 2019, http://cwb.sourceforge.net/files/CQP_Tutorial.pdf
- Крстев и др. 2004:** Cvetana Krstev, Gordana Pavlović-Lažetić, Duško Vitas and Ivan Obradović, “Using Textual and Lexical Resources in Developing Serbian Wordnet”, *Romanian Journal of Information Science and Technology*, 7/1–2, 147–161.
- Крстев 2008:** Cvetana Krstev, *Processing of Serbian — Automata, Texts and Electronic Dictionaries*. Belgrade: Faculty of Philology, University of Belgrade.
- Крстев и др. 2018:** Cvetana Krstev, Ranka Stanković, Duško Vitas, ”Knowledge and Rule-Based Diacritic Restoration in Serbian”, In: Proceedings of the Third International Conference *Computational Linguistics in Bulgaria (CLIB 2018)*, May 27–29, 2018, Sofia, Bulgaria, ISSN 2367-5675 (on-line), 41–51, http://dcl.bas.bg/clib/wp-content/uploads/2018/06/CLIB_2018_Proceedings_v1_final.pdf
- Рихли 2007:** Pavel Rychlý, “Manatee/Bonito — A Modular Corpus Manager”, In: *1st Workshop on Recent Advances in Slavonic Natural Language Processing*, Brno : Masaryk University, 65–70.
- Станковић 2009:** Ранка Станковић, *Модели експанзије упита над текстуелним ресурсима* (необјављена докторска дисертација, Београд: Универзитет у Београду, Математички факултет).
- Станковић и др. 2017:** Ranka Stanković, Cvetana Krstev, Ivan Obradović, Olivera Kitanović, “Improving Document Retrieval in Large Domain Specific Textual Databases Using Lexical Resources”, In: N. Nguyen, R. Kowalczyk, A. Pinto, J. Cardoso (eds) *Transactions on Computational Collective Intelligence XXVI*, Lecture Notes in Computer Science, 10190, Cham: Springer, 162–185. DOI: 10.1007/978-3-319-59268-8_8, https://doi.org/10.1007/978-3-319-59268-8_8.
- Станковић и др. 2018:** Ranka Stanković, Miljana Mladenović, Ivan Obradović, Marko Vitas, Cvetana Krstev, “Resource based WordNet augmentation and enrichment”, In: Proceedings of the Third International Conference *Computational Linguistics in Bulgaria (CLIB 2018)*, May 27–29, 2018, Sofia, Bulgaria, ISSN 2367-5675 (on-line), 104–114, http://dcl.bas.bg/clib/wp-content/uploads/2018/06/CLIB_2018_Proceedings_v1_final.pdf
- Томашевић и др. 2018:** Aleksandra Tomašević, Ranka Stanković, Miloš Utvić, Ivan Obradović and Božo Kolonja, “Managing Mining Project Documentation Using Human Language Technology”, *The Electronic Library*, 36/6, 993–1009, DOI: 10.1108/EL-11-2017-0239, <https://doi.org/10.1108/EL-11-2017-0239>.

- Томашевић 2018:** Александра Томашевић, *Развој модела за управљање рударском пројектном документацијом* (необјављена докторска дисертација, Београд: Универзитет у Београду, Рударско-геолошки факултет).
- Утвић 2011:** Милош Утвић, „Анотација Корпуса савременог српског језика”, *ИНФОтека*, 12/2, 39–51.
- Утвић 2014а:** Miloš Utvić, *Izgradnja referentnog korpusa savremenog srpskog jezika* (neobjavljena doktorska disertacija, Beograd: Univerzitet u Beogradu, Filološki fakultet). <https://fedorabg.bg.ac.rs/fedora/get/o:10061/bdef:Content/download>.
- Утвић 2014б:** Милош В. Утвић, „Листе учестаности Корпуса савременог српског језика”, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 43/3, 241–262.
- Утвић и др. 2018:** Милош В. Утвић, Иван М. Обрадовић, Ранка М. Станковић, Александра Ђ. Томашевић, Биљана Ђ. Лaziћ „Изградња специјалних корпуса савременог српског језика на примеру корпуса из области рударства”, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 47/3, 103–118. DOI: 10.18485/msc.2018.47.3.ch7, <https://doi.org/10.18485/msc.2018.47.3.ch7>.
- Харди 2012:** Andrew Hardie, “CQPweb – Combining Power, Flexibility and Usability in a Corpus Analysis Tool”, *International Journal of Corpus Linguistics*. 17/3, 380–409.
- Шмид 1997:** Helmut Schmid, „Probabilistic Part-of-Speech Tagging Using Decision Trees”, In Jones, D. B. *et al.* (eds.) *New Methods in Language Processing*, Routledge, 154–164.
- Шмид 1999:** Helmut Schmid, „Improvements in Part-of-Speech Tagging with an Application to German”, In: Armstrong, S. *et al.* (eds.) *Natural Language Processing Using Very Large Corpora*, Dordrecht: Springer, 13–25.

Miloš V. Utvić, Ranka M. Stanković, Aleksandra Đ. Tomašević,
Mihailo Đ. Škorić, Biljana Đ. Lazić

THE CORPUS SEARCH BASED ON USAGE OF EXTERNAL LEXICAL RESOURCES THROUGH WEB SERVICES

Summary

This paper explores a hybrid approach to corpus search illustrated by application of corpus tools OCWB and NoSketch Engine to special corpus for mining domain, RudKor, as well as to Corpus of Contemporary Serbian (SrpKor). The discussed approach combines existing functionality of tools OCWB and NoSketch Engine (a search based on embedded linguistic annotation of corpus) with newly implemented search options available in custom-upgrade of web interface. Custom-upgraded web interface of OCWB and NoSketch Engine consults external lexical resources (morphological electronic dictionaries of Serbian and lexical database Serbian Wordnet) through RESTful web services. Consequently, if necessary, user query containing lemma X can be expanded with lemmas such that specified semantic relation (synonymy, antonymy, hypernymy/ hyponymy) holds between each lemma that has been added and the lemma X.

Бранислава Б. ШАНДРИХ
Филолошки факултет
Универзитета у Београду
Ранка М. СТАНКОВИЋ
Рударско-геолошки факултет
Универзитета у Београду
Мирјана С. ГОЧАНИН
Институт за српски језик САНУ

ЧИЈИ ЈЕ ПРИМЕР? АНАЛИЗА ЛЕКСИЧКИХ ОБЕЛЕЖЈА НА ПРИМЕРИМА РЕЧНИКА САНУ

У овом раду поставља се питање: да ли се може утврдити ко је аутор неког текста уколико се анализирају искључиво његова лексичка обележја? Како бисмо покушали да добијемо одговор на ово питање, посматрали смо примере у оквиру речничког чланка појединачне лексеме Речника САНУ, који су забележени у пет томова (и то: I, II, XVIII, XIX и XX). Сваки пример је преузет из неког извора на шта упућују скраћенице, наведене у заградама. Од преко 5.000 понуђених извора, определили смо се да ово истраживање спроведемо на дванаест извора односно на делима дванаест наших истакнутих књижевника, филолога и научника и то: на делима Јанка Веселиновића, Јована Јовановића Змаја, Борислава Пекића, Бранка Ћопића, Вука Стефановића Караџића, Иве Андрића, Милана Милићевића, Мирослава Крлеже, Петра Петровића Његоша и Стојана Новаковића. На датом материјалу издвојили смо различита лексичка обележја и визуелно их представили, а онда добијене резултате међусобно упоредили.

Кључне речи: идентификација ауторства, лексичка обележја, анализа обележја, примери Речника САНУ

1. Увод

Откривање аутора писаног текста није само модеран проблем. Неретко се аутори сакрију иза некаквог псеудонима и под другим именом објављују различите научне радове, књижевна дела, новинске чланке и слично. Помним проучавањем рукописа, начина изражавања, употребе интерпункције, врста речи, лексике и многих других елемената, често се анонимни или непотписани текстови могу довести у везу са својим правим творцем. Научна

дисциплина која се бави оваквим проучавањем текста назива се стилometriја и њен основни задатак јесте управо утврђивање ауторства.

Основним критеријумом за одређивање ауторства у писаним текстовима сматра се (нечији) рукопис. У куцаним и дигитално презентованим текстовима примена овог критеријума уопште није могућа. Рачунарска анализа, ипак, пружа могућност брзе обраде великог броја текстова, аутоматску упоредну анализу више дела истовремено и препознавање наизглед скривених правилности, које би људском оку могле промаћи.

Модерна математичко-рачунарска дисциплина *машинско учење* (енгл. Machine Learning) припада области вештачке интелигенције (енгл. Artificial Intelligence). Уопштено речено, машинско учење бави се подучавањем машина (рачунара, робота и сл.) да обављају разноврсне задатке својствене људима. Ово подучавање често се заснива управо на препознавању сакривених образаца и правилности у различитим типовима података те се још и назива „препознавање образаца” (енгл. Pattern Recognition). Подучавање рачунара да разуме и производи природан језик зове се обрада природних језика (енгл. Natural Language Processing). А обрада природних језика решава различите проблеме у разумевању текста који се тичу препознавања говора (енгл. Speech Recognition), сажимање текста (енгл. Text Summarization), лексичког рашчлањавања (енгл. Dependency Parsing), обележавања текста према врсти речи (енгл. Part-of-Speech Tagging), лематизације (енгл. Lemmatization), препознавања именованих ентитета (енгл. Named Entity Recognition), класификације текста (енгл. Text Classification) и многих других. Под класификовањем текста подразумева се обучавање математичког модела да аутоматски, на основу садржаја, тексту додели одговарајућу класу (категорију) или више њих, из скупа унапред договорених класа. Идентификација ауторства спада у домен класификације текста. У том случају, класе представљају могући аутори текста.

Шандрих (2018) анализира корпус кратких телефонских порука посматрајући сваку поруку као засебан текст, који са собом носи информације: о укупном броју карактера, о просечној дужини речи, о употреби интерпункције, о коришћењу малих и великих слова, броју, типу и учесталости емотограма и сл. У раду се поставља питање: да ли је могуће техникама машинског учења обучити математички модел (са опцијом за аутоматску идентификацију) да аутоматски идентификује аутора кратке поруке? Да би добио одговор на ово питање, аутор разматра две могућности. С једне стране, поруке бивају подељене у две групе: (1) поруке које је откуцао власник телефона из којег су и преузете и (2) све остале поруке. Обе групе заступљене су подједнако. С друге стране, поруке су класификоване на: (1) „аутоматски произведене”, добијене од неког јавног сервиса (то су: обавештења из банке, уплате паркинг места, информације о такси возилу и сл.) и (2) личне поруке, које су састављали људи. Личне поруке су заступљеније од „аутоматски произведених”.

У првом случају, имплицитно се испитује ауторство једне особе. То се чини пажљивим одабиром разноврсних лексичких обележја. У другом случају, разматрањем истог скупа обележја, испитују се правилности садржане у генерисаним порукама.

У овом раду истражујемо да ли је могуће пронаћи неке специфичности у примерима из дела појединих аутора, заступљених у Речнику САНУ. Анализирани су примери из дела дванаест истакнутих књижевника, филолога и научника и то: примери из дела Јанка Веселиновића, Јована Јовановића Змаја, Борислава Пекића, Бранка Ћопића, Вука Стефановића Караџића, Иве Андрића, Милана Милићевића, Мирослава Крлеже, Петра Петровића Његоша и Стојана Новаковића. Подстакнути анализом изложеном у раду Шандрих (2018), одлучили смо се да спроведемо сличан експеримент на датом материјалу. Обогатили смо избор обележја и упоређивали њихове вредности истовремено на примерима из дела одабраних аутора. Оваква анализа заправо представља корак ка изради математичког модела машинског учења за аутоматску идентификацију ауторства.

2. О Речнику САНУ

Речник српскохрватског књижевног и народног језика (скраћено Речник САНУ¹) одређује се као описни, једнојезични лексикон тезаурусног типа. Наслов јасно сугерише да обрађена грађа, ексцерпирана из преко 5.000 извора² у временском периоду од готово два столећа, „покрива” домене књижевног и народног српског језичког ареала. Унапред успостављен теоријско-методолошки приступ у изради овог дела, креиран од стране наших највећих лексикографа³ (иначе утемељивача и еминентних представника београдске лексикографске школе) и уопште истакнутих лингвиста, сврстава га у научну монографску публикацију од изузетног националног значаја⁴. А бројна лингвистичка истраживања⁵ потврђују да се Речник САНУ може употребити као примарна односно изворна литература. Он презентује драгоцене податке из различитих области⁶. Тако се на основу етнографских студија, коришћених

¹ Описом и значајем Речника САНУ баве се радови: Вуловић–Ђинђић–Радоњић (2008), Ђинђић (2014), Ивановић (2013, 2017), Фекете (1993), а о важности Института за српски језик САНУ за српску лексикографију говори се у раду Ристић (2007).

² Стијовић (2017: 201) наводи да грађа за Речник САНУ има око 300 збирки речи из народних говора и да се бележи на око 6.000.000 листића.

³ Теоријска и методолошка питања у изради Речника САНУ обрађивали су и разрешавали кроз радове Ирена Грицкат (в. Грицкат 1960а, 1960б, 1988а, 1988б), Даринка Гортан-Премк (в. Гортан-Премк 1980а, 1980б, 1982), Митар Пешикан (в. Пешикан 1963, 1966, 1967, 1973–1974, 1978, 1982), Милица Радовић-Тешић (в. Радовић-Тешић 1982) и Александар Белић у *Уводу* првог тома Речника САНУ (в. Белић 1959), а интерно Упутство, намењено превасходно основним обрађивачима у раду на Речнику САНУ, саставили су у највећој мери Ирена Грицкат, Митар Пешикан и Драгослав Илић. Упутство за израду Речника САНУ бива допуњено 2017. године.

⁴ И *Закон о Речнику Српске академије наука и уметности*, објављен у Службеном гласнику РС бр. 110/05, у члану 1. сматра Речник САНУ подухватом „од изузетног значаја за националну културу и светску и домаћу науку” (в. http://www.mpn.gov.rs/wp-content/uploads/2015/08/zakon_o_recsniku_sanu-cir.pdf).

⁵ Навешћемо само нека језичка испитивања: Ђинђић (2009), Јакић (2015), Јовановић (2009), Лазић-Коњик (2009), Миланов (2017), Павковић (1984), Радоњић (2009).

⁶ Набројаћемо неке од заступљених области и то: области спорта, политике, уметности, науке, културе, терминологије, технике и др.

у обради појединачних лексема, могу стећи знања о традиционалном начину обрађивања земљишта, о народним обичајима или веровањима, о разним (често данас ишчезлим) занимањима или о неким другим сферама живота наших предака. Објављивањем таквог садржаја Речник САНУ с једне стране показује и истиче вредност српске културне баштине, а с друге чува ово наслеђено благо од заборавља.

Имајући у виду његову неспорну важност, припреми текста за електронско појављивање у јавност приступа се с нарочитом пажњом и одговорношћу. Кориговање текстуалног материјала за будуће дигитално издање⁷ пет томова Речника САНУ (тј. првог, другог, осамнаестог, деветнаестог и двадеветог) тече у фазама. Изнећемо само нека запажања. Први постављени захтев односи се на то да оно што је забележено у штампаној верзији појединачног тома мора стајати и у електронској књизи. У току самог рада на добијеном тексту показује се да, зарад тачности, прецизности и јасноће садржаја који се представља, треба увести неке измене. И пошло се од једноставнијег ка сложенијем. Одлучено је тако да се, уместо техничке скраћенице И. која значи *исти извор*, користе потпуни подаци о извору односно да се уведе одговарајућа скраћеница за дати извор. У штампаним издањима речничких томова употреба овог И. везује се превасходно за уштеду простора. У штампаној верзији Речника САНУ (в. први том: **бӑч** и двадесети том: **плѣскӑч**) бележи се: **бӑч** м (тур. баџ) *ист. в. баждарина (3)*. — Бач је једна стара дажбина која је узимана по кланцима (Гавр. М. 2, 420). То су били доходци београдске царинарнице, трошарине, кантара, бача на градским капијама (И., 377); **плѣскӑч**, -ӑча м покр. експр. *онај који много и непромишљено говори, прича, брбљивац, блебетало*; исп. плескати и пљескати (I, 5). — Такога плескача тешко је наћ (Крња Јела, ЦГ, Вукс. М.). Велики је то плескач (И.). У дигиталном издању Речника САНУ требало би да стоји: **бӑч** м (тур. баџ) *ист. в. баждарина (3)*. — Бач је једна стара дажбина која је узимана по кланцима (Гавр. М. 2, 420). То су били доходци београдске царинарнице, трошарине, кантара, бача на градским капијама (Гавр. М. 2, 377); **плѣскӑч**, -ӑча м покр. експр. *онај који много и непромишљено говори, прича, брбљивац, блебетало*; исп. плескати и пљескати (I, 5). — Такога плескача тешко је наћ (Крња Јела, ЦГ, Вукс. М.). Велики је то плескач (Крња Јела, ЦГ, Вукс. М.).

Детаљним прегледањем штампане верзије текста утврђено је да се експираторни акценат наводи на три начина: (1) у првом тому користи се ознака за краткоузлазни акценат односно од увођења фонтова Akademiја, обележава се фонтом Akademiја 01 (в. пример у оквиру речничког чланка лексеме **бӑчӑк²**); (2) у деветнаестом тому употребљава се знак за дугоузлазни акценат односно од увођења фонтова Akademiја, означава се фонтом Akademiја 02 (в. примере у оквиру речничких чланака лексема **пӑна²**, **пӑнаӑр**, **пӑнаӑрӑште** и **панаӑрӑште**) и (3) бележи се новоустановљени, посебни знак за експираторни акценат успостављен коришћењем фонтова Akademiја 07 (в. приме-

⁷ Питања дигитализације грађе за Речник САНУ и Речника САНУ проучавају радови: Ивановић–Јакић–Ристић (2016), Стијовић (2017), Стијовић–Станковић (2018).

ре у оквиру речничких чланака лексема **па̀здер** и **пала̀мандра**). Треба напоменути да се знаковима за краткоузлазни или дугоузлазни акценат (у недостатку одговарајуће, посебне акценатске ознаке) заправо обележавало само место експираторног акцената, а не његов квалитет, нити квантитет. Будући да је, приликом преласка са фонтова СООС на фонтове Академија, установљен посебан фонт за означавање поменутог акцената, требало би у електронској верзији Речника САНУ једнообразно бележити експираторни акценат коришћењем фонтова Академија 07. Складиштење у базу подразумева конвертовање акцената у одговарајуће комбиноване UNICODE карактере.

Пажљивим читањем првог и другог тома, а онда осамнаестог и деветнаестог тома штампаних издања Речника САНУ установило се да су неке техничке скраћенице употребљаване само у првим томовима, а касније су замењене другим. Тако се скраћеница св. која означава *свезу* појављује у првом (в. лексему **ако**) и другом тому (в. лексему **бүдүһ** и **будүһи** и **будүһи**). У другом тому бележи се и скраћеница везн. којом се упућује на *везник* (в. лексему **веһ**). Примери: (1) **ако** св. **1.** *погодбена, за означавање услова под којим се радња основног исказа има вршити а. под условом да, под погодбом да; исп. аконо. ... 2.* *временска, за означавање услова под којим се нешто увек дешава. ... 3.* *(ако, ако и) допусна, за означавање допуштања, претпостављање нечега као могућног и поред сметње: иако, мада, премда, макар да; исп. акопрем, баш² (1д). ... 4.* *намерна, за означавање онога што је циљ радње у основном исказу: да, еда, како, не би ли. ... 5.* *исказна, за означавање онога што је садржина основног исказа а. што, то што. ... б.* *да ли;* (2) (а) **бүдүһ** и **будүһи** и **будүһи** св. *узрочна, обично са свезом „да“: с обзиром на то што; пошто, јер.* (б) **веһ¹** везн.; вар. **вет¹**, **веће 1.** *супротно а. после одричног исказа: него; исп. а³ (1ђ), венг, венго, већем, већен, већер, веш. ... 2.* *нар. у поређењу: него; исп. венгор, вендар.* У осамнаестом (в. лексему **откадгод** и **откадгод**) и деветнаестом (в. лексему **па¹**) тому искључиво се користи скраћеница везн.: (3) **откадгод** и **откадгод** везн. покр. *било откада, ма откада.*

У дигиталном издању Речника САНУ скраћеницу св. треба заменити скраћеницом везн. и пратећи текст у оквиру дефиниције прилагодити мушком роду (везн. погодбени ... временски уместо св. погодбена ... временска). Примери: (1) **ако** везн. **1.** *погодбени, за означавање услова под којим се радња основног исказа има вршити а. под условом да, под погодбом да; исп. аконо. ... 2.* *временски, за означавање услова под којим се нешто увек дешава. ... 3.* *(ако, ако и) допусни, за означавање допуштања, претпостављање нечега као могућног и поред сметње: иако, мада, премда, макар да; исп. акопрем, баш² (1д). ... 4.* *намерни, за означавање онога што је циљ радње у основном исказу: да, еда, како, не би ли. ... 5.* *исказни, за означавање онога што је садржина основног исказа а. што, то што. ... б.* *да ли;* (2) (а) **бүдүһ** и **будүһи** и **будүһи** везн. *узрочни, обично са везником „да“: с обзиром на то што; пошто, јер.*

Треба додати још и то да су се у првим томовима користиле скраћенице: (1) и. за обележавање *источног изговора*; касније је замењује скраћеница ек. којом се упућује на *екавски изговор*; (2) ј. за означавање *јужног изговора*; кас-

није је замењује скраћеница ијек. којом се упућује на *ијекавски изговор*; (3) з. за бележење *западног изговора*; касније је замењује скраћеница ик. којом се упућује на *икавски изговор*. Примери: (1) I: **бѣснети** ј. **бјѣснѣти** (некњ. и. бѣснити ...); II: **буђавети** (буђавети) ј. **буђавјети** (буђавјети) (најчешће и. и ј. буђавити, буђавити); **велѣлепан** ијек. **велѣљепан**, -пна, -пно (ређе ек. велѣљепан); XVIII: **отмењакуша** (ек.); XIX: **оцелан** ијек. **оцјелан**, -лна, -лно (обично одр. оцелнй, -лнā, -лнō; ретко ек.); XX: **пешадѣр**, -ѣра м (ек.); (2) I: **ѡвијест**¹ ж (само ј.); II: **бурѣвеснйк** ј. **бурѣвјеснйк**; **вѡвѣст** ијек. **вѡвијест**; XVIII: **онопрѣчити се**, – опрѣчйм се ијек. **онопријѣчити се**, –опријечйм се; XIX: **оцѣнилац** ијек. **оцјѣнилац**; XX: **пешадйја** ијек. **пјешадйја**; (3) I: **биљ-** (ј. и з.); II: **била буника** (само з.); **вйдиочев** (ијек. и ик. и некњ. ек.); XVIII: **опрѣд(а)** ијек. **опрйјед(а)** (ик. оприд); XIX: **оцѣрити се**, -йм се (ек. и ијек.) (дијал. ијек. оцјѣрити се; ик. оцирити се); XX: **пйвалйште** (ик.). Примећује се да се у првом тому и првом делу другог тома доследно употребљавају првобитно успостављене скраћенице: и., ј. и з. У другом делу другог тома, осамнаестом, деветнаестом и двадесетом тому користе се скраћенице: ек., ијек. и ик. Потребно је првобитне заменити новим скраћеницама на свим местима где се појављују.

Предлогак текста за електронску верзију Речника САНУ у поменутих томовима треба кориговати и тако да се: (1) не употребљава латинична графема у ћирилицом написаној речи и обрнуто; (2) не користи графема из симбола са наводном ознаком дужине на месту где треба употребити фонт Akademija 05; (3) не појави нетачни редни број уз одређену семантичку реализацију.

3. Коришћени текстуални ресурси

Примена савремених технологија и дигитализација свих томова Речника САНУ би омогућила да се он константно допуњава и осавременује. Дигитализовани томови овог лексикона могли би послужити као корпус у раду на будућим томовима, а тако би се и процес израде Речника САНУ знатно убрзао.

Први резултати рада на дигитализацији, која је отпочела 2016. године, публиковани су у раду Стијовић/Станковић (2018) где су дате: процедуре за анализу дигитализованог текста 1. и 19. тома, сегментирани речнички чланци и информационе целине у оквиру речничког чланка према моделу. У наставку рада на дигитализацији обухваћени су и други томови, што је омогућило и анализу коју приказујемо у овом раду.

До сада је кориговано и импортовано у базу 5 томова и то: I, II, XVIII, XIX и XX, што представља скуп података за истраживање, презентовано у овом раду. Како се и даље интензивно ради на кориговању текста осталих томова, верујемо да ће нека будућа истраживања моћи детаљније да сагледају концепте анализе дате у овом раду.

Скуп података из пет томова Речника САНУ садржи: ~ 60.000 речничких чланака са ~ 105.000 лексичких јединица (значења или семантичких реализација). Око 11.500 речничких чланака има више од једне лексичке јединице односно има нумерисане лексичке јединице (разграната значења).

Приликом ексцерпције примера, редактори могу да интервенишу на два начина: (1) могу да изоставе део оригиналне реченице, што се обележава симболом „...” и (2) могу да унесу део реченице у угласте заграде уколико је потребно нешто додатно појаснити.

На основу анализираниог скупа података, утврђујемо да се велики број примера не скраћује (чак 71% од укупног броја обрађених примера). Код извесног броја примера (22% од укупног броја обрађених примера) бележи се једном симбол „...”, незнатан број примера има два пута забележен овај симбол (6% од укупног броја обрађених примера), а само мали број примера има наведен овај симбол више од два пута (1% од укупног броја обрађених примера). Мали број примера има унету реч или део реченице у угласте заграде (само 7% од укупног броја обрађених примера). То значи да је велики број примера наведен без уметнутог текста у угласте заграде (чак 93% од укупног броја обрађених примера). Ако сагледавамо скуп обрађених примера с обзиром на то да ли је пример забележен без редакторских интервенција или са неком од две и(ли) обе евидентирание и горе наведене, онда се показује следеће: (1) знатан број цитираних примера није имао редакторске интервенције (66% од укупног броја обрађених примера), извесан број примера има једном забележен симбол „...” и нема уметнутог текстуалног садржаја у угластим заградама (20% од укупног броја обрађених примера), невелики број примера има употребљен симбол „...” два пута или више пута, а нема забележног уноса текста у угласте заграде (6% од укупног броја обрађених примера), незнатан број примера има евидентиран само унос речи или дела реченице у угласте заграде (5% од укупног броја обрађених примера) и само код малог броја примера употребљен је и симбол „...” и унесен је текстуални материјал у угласте заграде (2% од укупног броја обрађених примера). Треба напоменути да је велики број речничких чланака појединачних лексема имао цитиране примере (чак 70% од укупног броја речничких чланака).

4. Веб сервис и израчунавање обележја

Процедура екстракције обележја тече на следећи начин: рачунарски програм израчунава нумеричке вредности различитих обележја за сваки пример (то важи и за произвољан текст). Потом текст добија такозвану векторску репрезентацију. Она се може употребљавати приликом обучавања математичких модела.

Размотримо конкретан пример: „Ко рано рани, две среће граби!” Узевши у обзир следећа обележја: (1) укупан број карактера, (2) укупан број малих слова, (3) укупан број великих слова, (4) укупан број узвичника и (5) укупан број цифара, векторска репрезентација овог текста редом изгледала би: (30,

22, 1, 1, 0). То значи да дати текст има укупно тридесет карактера, двадесет два мала слова, једно велико слово, један узвичник и нема забележених цифара. Дата векторска репрезентација може се даље користити у неким израчунавањима.

Ради аутоматског произвођења примера у оквиру речничког чланка, Едер и др. (2016), Килгариф и др. (2008) и Косем (2017) у својим радовима разматрају различита лексичка обележја. Дата истраживања утицала су на одабир обележја која су сагледавана у нашем раду.

За потребе овог, али и других истраживања која се заснивају на вредностима оваквих обележја, развијен је алат за аутоматско добијање векторске репрезентације текстова. Реч је о веб сервису, коме се, као улаз, зада текст. Као излаз добијају се парови: обележје – вредност. Алат израчунава укупно 41 лексичко обележје. Издвојићемо и груписаћемо нека:

- на нивоу карактера:
 - `sentence_length`: укупан број карактера;
 - `no_digits`: укупан број цифара;
 - `no_weird_chars`: укупан број специјалних карактера из групе (`.,#$%&\'()*+,-/;<=>?@[\\]^_`{|}~',,..."`);
 - `no_commas`: укупан број размака;
 - `no_punctuation`: укупан број знакова интерпункције;
- на нивоу речи:
 - `no_all_tokens`: укупан број токена;
 - `avg_token_len`: просечна дужина токена;
 - `max_token_len`: дужина најдужег токена;
 - `no_all_words`: укупан број речи;
 - `avg_word_len`: просечна дужина речи;
 - `no_capitalised_words`: укупан број речи са почетним великим словом, а не налазе се на почетку текста;
 - `no_rare_tokens`: број токена са фреквенцијом мањом од неке задате вредности у референтном корпусу;
 - `Avg_freq_in_corpus`: просечна фреквенција речи присутних у тексту у односу на референтни корпус;
- остало:
 - `no_pronouns`: укупан број личних заменица.

Навешћемо као пример употребу веб сервиса за екстракцију ових обележја помоћу програмског алата *curl*:

```
curl -d '{
  "data": "Ко рано рани, две среће граби!",
  "feature_names": ["sentence_length", "no_punctuation", "no_all_tokens"]
}' -H "Content-Type: application/json" -X POST http://147.91.183.8:12347/features
```

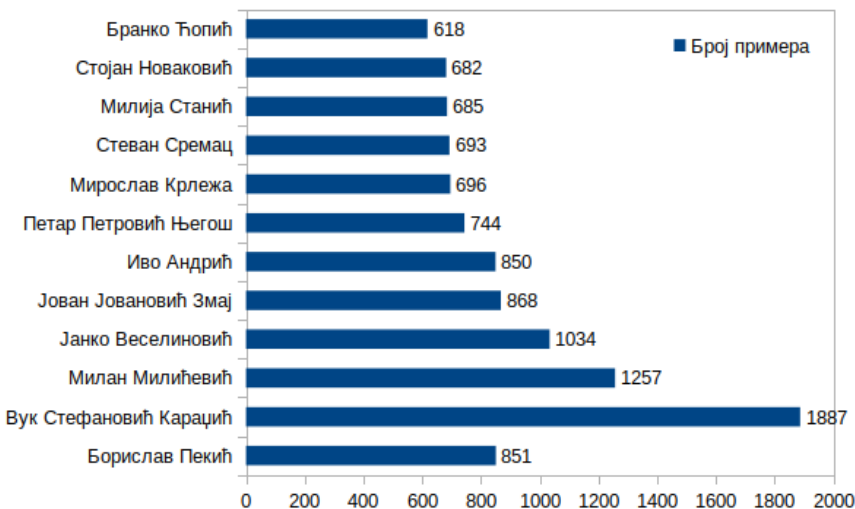
Као вредност поља *data* бележи се текст, као вредност поља *feature_names* наводи се листа назива обележја која се рачунају за дати текст. Уколико се то поље изостави, сервис враћа вредности свих обележја које систем у датом тренутку подржава. У конкретном примеру излаз је:

```
{"sentence_length": 30, "no_punctuation": 2, "no_all_tokens": 8}
```

У току је и израда интерфејса за веб апликацију⁸ која ће омогућити унос текста у поље предвиђено за то, а као одговор дати вредности одабраних обележја.

5. Упоредна анализа лексичких обележја

На слици 1. дат је тачан број примера из дела наших дванаест изузетних књижевника, филолога и научника, цитираних у обрађеним томовима Речника САНУ. Уочава се да је убедљиво највећи број примера у оквиру речничког чланка појединачне лексеме наведен из дела Вука Стефановића Караџића.

Слика 1. Број примера из дела наведених аутора

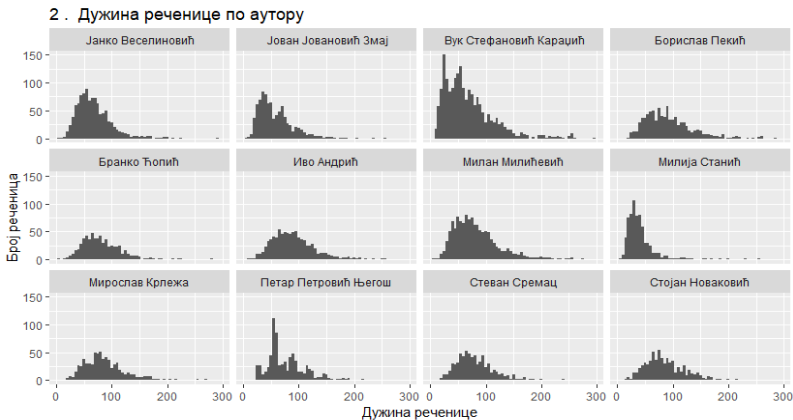
На слици 2. приказани су хистограми расподеле дужине примера, исказани у броју карактера. На апсциси је наведен број карактера, а на ординати број примера који имају одговарајућу дужину. Може се утврдити да је расподела на основу примера из дела Иве Андрића и Бранка Ћопића прилично

⁸ Веб интерфејс који је у изради инспирисан је интерфејсом датим на адреси <http://features.jerteh.rs/>

нормална и симетрична, а ако се посматрају примери из дела Вука Караџића и примери Милије Станића, хистограм се нагомилава улево. То значи да су примери махом мање дужине.

За анализу скупова података потребно је обично више информација него што је потребно за приказивање мера централне тенденције односно за приказивање средње вредности, моде (као најчесталије вредности) и медијане. Неопходно је имати информације о варијабилности или дисперзији података. За визуелизацију података користи се *boxplot* график.

Кутијаста дијаграм (који се још назива и правоугаони или дијаграм са брковима; на енглеском: *boxplot*, *box and whisker*, *B&W*) је стандардизовани начин приказивања дистрибуције података на основу пет вредности („минимум”, први квартил (Q_1), медијана, трећи квартил (Q_3) и „максимум”). Квартили деле скуп података на четири једнака дела. Сваки део садржи четвртину од укупног броја података односно 25%. Дијаграм јасно детектује екстремне (*outliers*) и њихове вредности. Он приказује да ли су испитивани подаци симетрични, колико су чврсто груписани и да ли су тачни или не. Изгледа врло једноставно у поређењу са хистограмом или дијаграмом густине. Заузима мање простора, што представља предност у случајевима када се међусобно пореде дистрибуције више група или скупова података.

Слика 2. Хистограми расподеле дужине примера исказани у броју карактера

На графицима се обично обележава 5 кључних вредности:

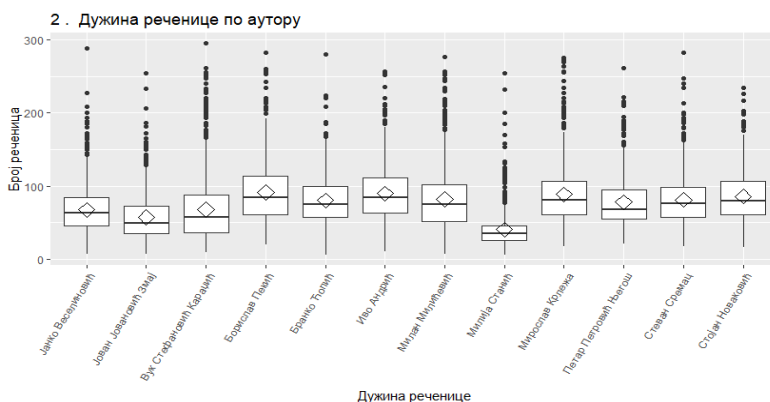
- медијана (Q_2 / 50-ти перцентил): средишња вредност у скупу података који су уређени од најмањег ка највећем; број који раздваја горњу половину узорка (средина кутије);
- први квартил (Q_1 / 25-ти перцентил): средњи број између најмањег броја (не „минимум”) и медијане скупа података (доња ивица кутије);

- трећи квартил (Q3 / 75-ти перцентил): средња вредност између медијане и највеће вредности (не „максимума“) скупа података (горња ивица кутије);
- интерквартилни опсег (IQR): од 25-ог до 75-ог перцентила;
- бркови екстремне вредности (приказане као тачке);
- „Максимум“: $Q3 + 1.5 * IQR$ (ово није стварни максимум и зато је обележен наводницима);
- „Минимум“: $Q1 - 1.5 * IQR$ (ово није стварни минимум и зато је обележен наводницима).

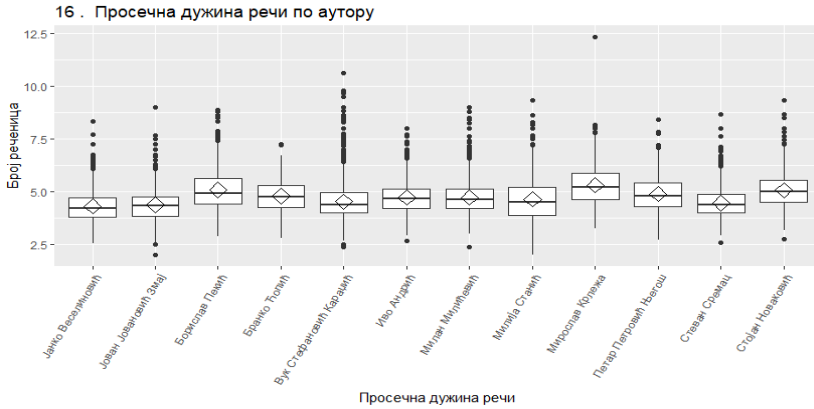
Кутијасти дијаграми представљају један од начина приказа статистичких параметара у овом раду. То се показује као логичан избор будући да је наш задатак био да упоредимо примере из дела истакнутих књижевника, филолога и научника према различитим обележјима.

На слици 3. уочава се да су примери из дела Борислава Пекића и Иве Андрића дужи и укупно имају знатно већи број карактера у односу на примере из дела других аутора. Примери Милије Станића убедљиво су најкраћи.

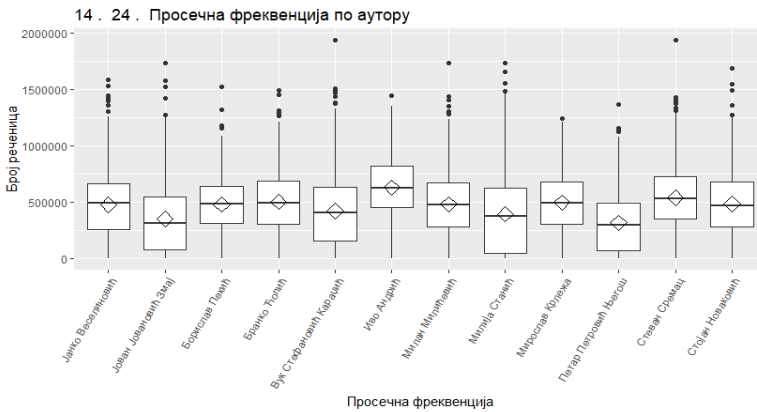
Један од параметара који смо израчунавали јесте просечна дужина речи. Анализирани резултати приказани су на слици 4. Видљиво је да Мирослав Крлежа и Борислав Пекић користе дуже речи. Да бисмо проценили колико су речи које се користе у примерима познате читаоцу, одабране су фреквенције из корпуса СрпКор 2013 (в. Утвић 2014). Свакој речи придружена је фреквенција из корпуса, а онда је израчуната средња вредност. На слици 5. може се уочити да Иво Андрић у својим делима користи веома фреквентне речи. Примери Милије Станића имају највећу дисперзију фреквентности. За примере из дела Петра Петровића Његоша и Јована Јовановића Змаја карактеристично је да имају најниже медијане. У даљим анализама ће се опционо елиминисати функционалне речи из рачунања средње вредности, што ће можда показати изражене разлике.

Слика 3. Кутијасти дијаграми дужина реченица

Слика 4. Кутијасте дијаграме просечне дужине речи

Слика 5. Просечна фреквенција речи у односу на референтни корпус СrpКор2013

6. Визуелно представљање текстова у простору

Пре конструисања било каквог математичког модела, потребно је познати податке које треба обрадити. Зато смо желели да нашу колекцију докумената представимо визуелно. Текстови су претходно обрађени на следећи начин: груписани примери лематизовани су коришћењем тагера (в. Утвић 2014), а затим је примењена листа стоп речи. Коришћењем електронских речника и алата Unitex (в. Витас и Крстев 2012) елиминисане су све врсте речи изузев именица.

6.1. Моделирање преовлађујућих тема

Моделирање преовлађујућих тема у тексту постала је популарна процедура за груписање докумената у семантичке групе. Ова процедура омогућава да се од сирових текстуалних података добије интерактивна визуализација тематског модела, која за циљ има откривање тематских мотива, преовлађујућих у тексту који се разматра. Употребом алата TopicsExplorer произвели смо визуелизацију на основу најзаступљенијих тема односно концепата, које се помињу у примерима из дела одабраних аутора.

Topics Explorer је алат у ком је имплементиран алгоритам за латентну Дирихлеову алокацију (енгл. Latent Dirichlet Allocation), засновану на претпоставци да документи неке колекције садрже заједнички скуп латентних (скривених) тема у различитим односима чинећи Дирихлеову расподелу (в. Блеј и др. 2003). Број потенцијално скривених заједничких тема задаје се унапред. Тема се дефинише као мултиноминална расподела токена (речи, н-грама, концепата итд.) из утврђеног речника. То значи да ће се сваки токен јављати у свакој теми са одређеном вероватноћом појављивања. Све заступљене речи додељују се итеративним поступком свим темама. За сваку реч израчунава се вероватноћа да се та реч нађе у датом теми.

Добијена визуелна репрезентација приказана је на слици 6. Теме су представљене у колонама, а одабрани аутори у редовима. Тамнијом бојом указује се на већу вероватноћу да се нека тема појави у примерима из дела неког аутора. Теме су у излазним табелама и графичком приказу представљене трима речима. Уочава се да су човек, ствар и година концепти који преовлађују у примерима из дела Борислава Пекића, турчин, свијет и сила у примерима из Његошевих дела, земља, коњ, људи, пас, цар и брат у примерима из Вукових дела, господин, град и слика у примерима из Крлежених дела, човек, жена и реч у делима Милана Милићевића, Змаја и Јанка Веселиновића, жена, човјек и вода у делима Иве Андрића и Бранка Ћопића, во, овца и новац у примерима Милије Станића, кућа, очи и рука у примерима из дела Јанка Веселиновића, живот, краљ и Србија у делима Стојана Новаковића итд.

6.2. Анализа главних компоненти

Анализа главних компоненти (енгл. Principal Component Analysis) је статистичка процедура која, користећи линеарне трансформације, текст, представљен као вектор, трансформише односно мапира у простор нижих димензија (в. Цолиф 2011). Такав поступак назива се пројекција и обавља се статистичким методама за идентификацију обележја којима се најбоље детерминише текст и(ли) описују највише варијабилности. У овом случај, не говоримо о обележјима која смо ми одабрали, већ о неким генеричким обележјима којима се текст може представити (скуп речи, скуп н-грама итд.).

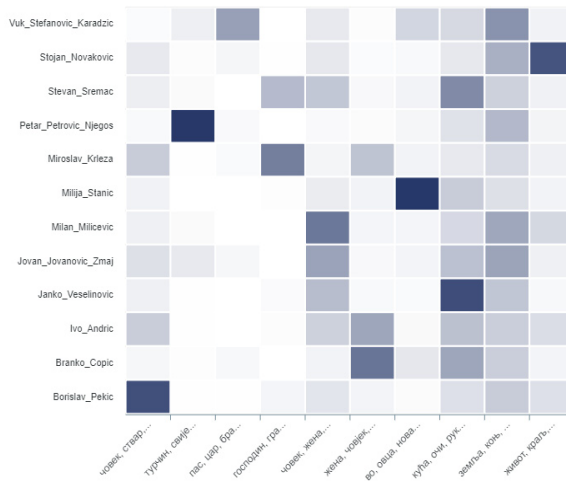
Слика 6. презентује примену овог модела на наш материјал. Приказује се пројекција примера из дела одабраних аутора на дводимензиони векторски простор. Распознају се четири највеће групе које представљају: (1) примере из дела Стојана Новаковића, Милана Милићевића, Борислава Пекића, Сте-

вана Сремца и Јанка Веселиновића; (2) примере из дела Мирослава Крлеже, Вука Стефановића Караџића, Јована Јовановића Змаја и Бранка Ћопић; (3) примере Милије Станића и (4) примере из дела Петра Петровића Његоша.

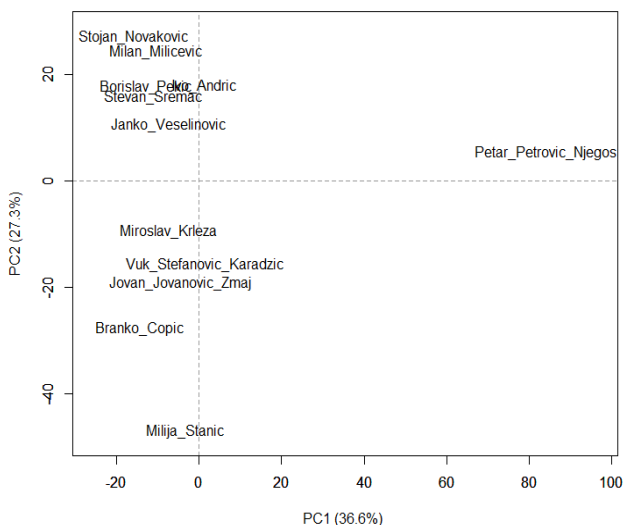
7. Закључци

Речник САНУ, користећи се фондом од преко 5.000 извора, представља праву ризницу пажљиво одабраних примера у оквиру речничког чланка појединачне лексеме. Овим радом желели смо да истражимо да ли је, применом математичко-рачунарске анализе на одабрани скуп, састављен од примера из дела дванаест истакнутих књижевника, филолога и научника, могуће установити неке ауторске специфичности. Најпре су одабрана обележја визуелно представљена на разне начине, а потом је и сваки резултат укратко коментарисан. Служећи се два методама, посматрана колекција пројектована је тако да се документи (један документ је скуп свих примера из дела једног аутора) могу заједно приказати. Таквом анализом стекли смо више знања о садржају наше колекције и о односима међу документима.

Следећи задатак је обучавање модела машинског учења. То значи да ће се за неки пример, са одређеном вероватноћом, моћи одредити порекло односно утврдити ауторство. Зато анализом треба обухватити већи број извора.

Слика 6. Моделирање преовлађујућих тема

Слика 7. Анализа главних компоненти

ЛИТЕРАТУРА

- Блеј и др. 2003:** D. M. Blei, A. Y. Ng & M. I. Jordan, Latent Dirichlet Allocation. *Journal of Machine Learning Research*, 3(Jan), 993–1022.
- Белић 1959:** Александар Белић, „Увод”, *Речник српскохрватског књижевног и народног језика САНУ*, Београд: САНУ, VII–XXVI.
- Витас/Крстев 2012:** Duško Vitas & Cvetana Krstev, Processing of Corpora of Serbian Using Electronic Dictionaries. *Prace Filologiczne*, vol. LXIII, Warszawa, 279–292.
- Вуловић/Ђинђић/Радоњић 2008:** Наташа Вуловић, Марија Ђинђић и Данијела Радоњић, „Реч више о Речнику САНУ”, *Књижевност и језик* LV/1–2, 171–179.
- Гортан-Премк 1980а:** Даринка Гортан-Премк, О граматичкој информацији и семантичкој идентификацији у великим описним речницима, *Наш језик*, XXIV/3, 107–114.
- Гортан-Премк 1980б:** Даринка Гортан-Премк, „О неким проблемима синтаксичке норме у Речнику САНУ”, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 10/1, 91–95.
- Гортан-Премк 1982:** Даринка Гортан-Премк, „Синонимски низ у лексикографској дефиницији”, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 12/1, 45–50.
- Грицкат 1960а:** Ирена Грицкат-Радуловић, „Академијски речници и њихови задаци – поводом прве књиге Речника Српске академије наука”, *Наш језик*, X/3–6, 88–100.

- Грицкат 1960б:** Ирена Грицкат-Радуловић, „Академијски речници и њихови задаци – поводом прве књиге Речника Српске академије наука”, *Наш језик*, X/7–10, 212–217.
- Грицкат 1988а:** Ирена Грицкат-Радуловић, „Проблеми описне лексикографије”, *Глас САНУ*, CCCLII, 13, 7–13.
- Грицкат 1988б:** Ирена Грицкат-Радуловић, „Речник Српске академије наука и уметности”, *Глас САНУ*, CCCLII, 13, 25–40.
- Ђинђић 2009:** Марија Ђинђић, „О покрајинској лексици турског порекла у Речнику САНУ”, *Дијалекат – дијалекатска књижевност: зборник радова*, Лесковац: Лесковачки културни центар, 110–114.
- Ђинђић 2014:** Марија Ђинђић, „Деветнаести том Речника САНУ”, *Наш језик*, XLV/3–4, Београд: Институт за српски језик САНУ, 115–119.
- Едер и др. 2016:** M. Eder, J. Rybicki & M. Kestemont, *Stylometry with R: a package for computational text analysis*, *R Journal* 8(1): 107–121.
- Закон о Речнику Српске академије наука и уметности:** http://www.mpn.gov.rs/wp-content/uploads/2015/08/zakon_o_recniku_sanu-cir.pdf
- Ивановић 2013:** Ненад Ивановић, *Речник САНУ и његова улога у лексичкој стандардизацији српског језика (са историјског и лексикографског аспекта)* (необјављена докторска дисертација, одбрањена на Филолошком факултету Универзитета у Београду).
- Ивановић–Јакић–Ристић 2016:** Ненад Ивановић, Милена Јакић и Стана Ристић, „Грађа Речника САНУ – потребе и могућности дигитализације у светлу савремених приступа”, у: *Лексикологија и лексикографија у светлу савремених приступа* (ур. Стана Ристић), Београд: Институт за српски језик САНУ, 133–154.
- Ивановић 2017:** Ненад Ивановић, „Један прилог историји српске лексикографије (’Рукописна збирка народних речи’ В. С. Карацића у грађи за Речник САНУ)”, *Наш језик*, XLVIII/3–4, 57–65.
- Јакић 2015:** Милена Јакић, „Формално означавање антонимије у Речнику САНУ”, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, LVIII/1, 155–178.
- Јовановић 2009:** Владан Јовановић, „О језичком корпусу Речника САНУ и дијалекатској лексици”, у: *Дијалекат – дијалекатска књижевност: зборник радова*, Лесковац: Лесковачки културни центар, 115–120.
- Килгариф и др. 2008:** A. Kilgarriff, M. Husák, K. McAdam, M. Rundell & P. Rychlý, *GDEX: Automatically Finding Good Dictionary Examples in a Corpus*, In E. Bernal & J. DeCesaris (eds.). *Proceedings of the XIII EURALEX International Congress*, Barcelona: Universitat Pompeu Fabra, 425–432.
- Косем 2017:** Iztok Kosem, *Dictionary examples*, In *Dictionary of Modern Slovene: Problems and Solutions*, V. Gorjanc, P. Gantar, I. Kosem, S. Krek (eds.). Ljubljana: University of Ljubljana, Faculty of Arts.
- Косем и др. 2018:** Iztok Kosem, Kristina Koppel, Tanara Zingano Kuhn, Jan Michelfeit & Carole Tiberius, *Identification and Automatic Extraction of Good Dictionary Examples: the Case(s) of GDEX*, *International Journal of Lexicography*.

- Лазић-Коњик 2009:** Ивана Лазић-Коњик, „О лексици народних говора у Речнику САНУ”, у: *Дијалекат – дијалекатска књижевност: зборник радова*, Лесковац: Лесковачки културни центар, 157–161.
- Миланов 2017:** Наташа Миланов, *Полисемија српске лексике на корпусу Речника српскохрватског књижевног и народног језика САНУ* (необјављена докторска дисертација, одбрањена на Филолошком факултету Универзитета у Београду).
- Павковић 1984:** Васа Павковић, „Природа новоексцерпиране грађе за Речник САНУ”, у: *Лексикологија и лексикографија: зборник радова*, Нови Сад – Београд: Матица српска – Институт за српскохрватски језик, 109–115.
- Пешикан 1963:** Митар Пешикан, „О Речнику Српске академије наука и уметности”, *Наш језик*, XIII/3–5, 169–196.
- Пешикан 1966:** Митар Пешикан, „О начелима обраде и развијања стручне терминологије”, *Наш језик*, XV, 180–194.
- Пешикан 1967:** Митар Пешикан, „Невоље рада на нашим описним речницима”, *Наш језик*, XVI, 193–204.
- Пешикан 1973–1974:** Митар Пешикан, „Трећина посла на изради Речника САНУ”, *Наш језик*, XX/1–5, 11–22.
- Пешикан 1978:** Митар Пешикан, „Десет томова Речника САНУ”, *Наш језик*, XXIII/3–4, 87–92.
- Пешикан 1982:** Митар Пешикан, „О селекцији речи у описним речницима”, у: *Лексикологија и лексикографија: зборник реферата*, Београд – Нови Сад: САНУ и др., 209–215.
- Радовић-Тешић 1982:** Милица Радовић-Тешић, „Проблеми обраде фигуративних значења у описним речницима”, у: *Лексикологија и лексикографија: зборник реферата*, Београд – Нови Сад: САНУ и др., 257–262.
- Радоњић 2009:** Данијела Радоњић, „Лексика лесковачког краја у Речнику Српске академије наука и уметности”, у: *Дијалекат – дијалекатска књижевност: зборник радова*, Лесковац: Лесковачки културни центар, 243–246.
- Речник САНУ:** *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, I–XX, Београд: САНУ – Институт за српски језик САНУ, 1959–2017.
- Ристић 2007:** Стана Ристић, „Прва лексикографска школа у Институту за српски језик САНУ”, у: *Шездесет година Института за српски језик САНУ: зборник радова I*, Београд: Институт за српски језик САНУ, 131–149.
- СТИЈОВИЋ 2017:** Рада Стијовић, „Грађа за Речник САНУ – благо које треба сачувати (о дигитализацији листића)”, *Наш језик*, XLVIII/3–4, 201–207.
- СТИЈОВИЋ/СТАНКОВИЋ 2018:** Рада Стијовић и Ранка Станковић, „Дигитално издање Речника САНУ: формални опис микроструктуре Речника САНУ”, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 47/1, 427–440.
- Упутство:** *Упутство за израду Речника САНУ*, Институт за српск(охрватск)и језик САНУ (рукопис) 1959. и (допуњено) 2017.

Утвић 2014: Miloš Utvić, The construction of reference corpus of contemporary Serbian [Izgradnja referentnog korpusa savremenog srpskog jezika] (Doctoral dissertation, University of Belgrade).

Фекете 1993: Егон Фекете, „О Речнику српскохрватског књижевног и народног језика САНУ”, у: *Сто година лексикографског рада у САНУ*, Београд: САНУ – Институт за српски језик САНУ, 21–49.

Цолиф 2011: I Jolliffe, Principal component analysis, Springer Berlin Heidelberg, 1094–1096.

Шандрих 2018: Branislava Šandrih, Fingerprints in SMS messages: Automatic Recognition of a Short Message Sender Using Gradient Boosting, In 3rd International Conference Computational Linguistics in Bulgaria (CLIB 2018), Department of Computational Linguistics at the Institute for Bulgarian Language with the Bulgarian Academy of Sciences, 203–210.

Branislava B. Šandrih, Ranka M. Stanković, Mirjana S. Gočanin

WHOSE EXAMPLE IS IT? FEATURE ANALYSIS OF EXAMPLES FROM DICTIONARY
OF SERBIAN ACADEMY OF SCIENCE AND ARTS

Summary

The question we ask ourselves in this paper is the following: Is it possible to determine who is the author of a text by analyzing various lexical features? In order to try to get an answer, we observed examples that support lexical entries listed in five of the total of twenty volumes of the Dictionary of Serbian Academy of Science and Arts. Each dictionary example is documented with its author, so we decided to examine only examples that origin from twelve great names in the domestic literature. For each author's example, we extracted different lexical features, and then we visualized and compared these results using different statistical methods.

САДРЖАЈ

Ана С. БАТАС НАЧИНСКА ОБЕЛЕЖЈА У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ	5
Драгана Д. ВЕЉКОВИЋ СТАНКОВИЋ О АНТРОПОЦЕНТРИЧНОЈ СЕМАНТИЧКОЈ ДЕРИВАЦИЈИ РЕИЛЕКСЕМА У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ	25
Душко М. ВИТАС, Цветана Ј. КРСТЕВ, Ранка М. СТАНКОВИЋ БЕЛЕШКА О ДИГИТАЛИЗАЦИЈИ РЕЧНИКА	49
Снежана П. ВУЧКОВИЋ О ОСНОВНИМ ТИПОВИМА ИСТОРИЈСКЕ ПРОМЕНЕ МОРФЕМСКЕ СТРУКТУРЕ РЕЧИ	63
Јелена Р. ЈОВАНОВИЋ СИМИЋ О МЕЂУИСКАЗНОЈ КОНВЕРГЕНЦИЈИ И ХОМОГЕНИЗАЦИЈИ ГОВОРА СА СИНТАКСИЧКОГИ ВЕРБАТОЛОШКОГ ГЛЕДИШТА	79
Душка Б. КЛИКОВАЦ О ЗНАКОВИМА У ПРАВОПИСУ (3): НЕРЕЧЕНИЧНИ (ПОМОЋНИ) ПРАВОПИСНИ ЗНАЦИ И НЕКОЛИКО НАПОМЕНА О ПРАВОПИСНИМ ЗНАЦИМА УОПШТЕ	109
Цветана Ј. КРСТЕВ О ОДАБИРУ ОДРЕДНИЦА ЗА ЕЛЕКТРОНСКИ РЕЧНИК СРПСКОГ ЈЕЗИКА И ЊИХОВОМ ПОВЕЗИВАЊУ	133
Стефан Ж. МИЛОСАВЉЕВИЋ О УПОТРЕБИ ИТЕРАТИВНИХ ГЛАГОЛА У ПЕРФЕКТУ ЗА ОЗНАЧАВАЊЕ ИЗБРОЈИВОГ МНОШТВА РАДЊИИ ЊИХОВОЈ КОНКУРЕНЦИЈИСА СВРШЕНИМ ГЛАГОЛИМА (НА ПРИМЕРИМА ИЗ НОВИНАРСКОГ СТИЛА СРПСКОГ ЈЕЗИКА)	149
Никола В. РАДОСАВЉЕВИЋ АКЦЕНАТ У ПРЕФИКСАЛНОЈ ТВОРБИ ИМЕНИЦА	193
Балша Н. СТИПЧЕВИЋ КОНСТРУКЦИЈЕ С ГЕНИТИВНИМ СУБЈЕКТОМ: ПРЕЛИМИНАРНИ ПРЕГЛЕД	229

Јован М. ЧУДОМИРОВИЋ УСЛОВНЕ КЛАУЗЕ И ТЕОРИЈА ДОМЕНА.....	259
Милош В. УТВИЋ, Ранка М. СТАНКОВИЋ, Александра Ђ. ТОМАШЕВИЋ, Михаило Ђ. ШКОРИЋ, Биљана Ђ. ЛАЗИЋ ПРЕТРАГА КОРПУСА ЗАСНОВАНА НА УПОТРЕБИ ЕКСТЕРНИХ ЛЕКСИЧКИХ РЕСУРСА ПУТЕМ ВЕБ-СЕРВИСА.....	279
Бранислава Б. ШАНДРИХ, Ранка М. СТАНКОВИЋ, Мирјана С. ГОЧАНИН ЧИЈИ ЈЕ ПРИМЕР? АНАЛИЗА ЛЕКСИЧКИХ ОБЕЛЕЖЈА НА ПРИМЕРИМА РЕЧНИКА САНУ.....	299

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

811.163.41'271(082)
81'1(082)

НАУЧНИ састанак слависта у Вукове дане (48 ; 2018 ; Београд)
48. научни састанак слависта у Вукове дане, Београд, [2018].
3, Српски језик и његови ресурси: теорија, опис и примене /
[уредници Божо Ђорић, Александар Милановић]. – Београд :
Филолошки факултет, Међународни славистички центар, 2019
(Београд : Чигоја штампа). – 318 стр. : илустр. ; 24 см. – (МЦЦ,
ISSN 0351-9066)

Тираж 100. – Напомене и библиографске референце уз текст. –
Библиографија уз сваки рад. – Summaries.

ISBN 978-86-6153-597-0

а) Српски језик – Употреба – Зборници б) Лингвистика – Зборници

COBISS.SR-ID 279028748

